MB
198.940

MADÁCH IMRE

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Kritikai kiadás

Madách Imre

Az ember tragédiája

Drámai költemény

Szinoptikus kritikai kiadás

Madách Imre

Az ember tragédiája

Drámai költemény

Szinoptikus kritikai kiadás

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta
KERÉNYI FERENC

A mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte
WOHLRAB JÓZSEF

Argumentum • 2005

A kötet a Magyar Könyv Alapítvány
és az Országos Kiemelésű
Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK)
támogatásával jelent meg.
Madách kéziratának írásszakértői vizsgálatára
a Magyar Könyv Alapítvány támogatásával került sor.

Lektorálta

KOVÁCS ILONA
LÁNG JÓZSEF
STOLL BÉLA

A recepciótörténeti fejezet
Praznovszky Mihály *Madách napjai a magyar irodalomban*
című kéziratos munkájának felhasználásával készült.

HB 198.940

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

2005

© Kerényi Ferenc, Wohlrab József, 2005

ISBN 963 446 307 x

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Láng József
A védőborító Hodosi Mária munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

Előszó

A kötet, amelyet a Tisztelt Olvasó kezében tart, Madách Imre drámai költeményének, *Az ember tragédiájá*nak második szövegkritikai kiadása. Az elsőt Tolnai Vilmos rendezte sajtó alá 1923-ban, a költő születésének centenáriumán. (Második, jav. kiadása: 1924.) Tolnai a klasszikus módszer szerint választott alapszöveget: az „ultima manus" elve alapján a Madách életében megjelent utolsó, általa ismert és elfogadott textus, az 1863. évi második kiadás mellett döntött. A lapalji „jegyzetek feltüntetik a szöveg fejlődését minden változatával, mit a kézirat s az első két kiadás felmutat." (Tolnai 1923 IX.) Mivel a kéziraton, az eredeti állapothoz képest, egy javítási fázis elkülöníthető – Madách Imre és Arany János egyaránt autográf javításai –, ez négy szövegállapotot jelentett és jelent. Tolnai szövegkritikai jegyzeteinek megírását nagyban segítette, hogy Morvay Győző az Arany-jobbításokat, Voinovich Géza pedig a második kiadást előkészítő Szász Károly-megjegyzéseket és a nyomukon végrehajtott szerzői javításokat már korábban és tételesen összeállította s közölte: Morvay 1897 156–183., ill. Voinovich 1914 és 1922 559–568. Mindezt az előbbi megtetézte az I–III. (utóbbi: Pest 1869) kiadás szövegének egybevetésével: Morvay 1897 182–199.

Az előzmények birtokában így a Tolnai 1923 tekinthető a Madách-textológia első, összefoglaló alapművének. Legújabb értékelése: Bogoly 1994 289–290; a második, 1924. évi kiadásban is megmaradt hibák jegyzéke: Horváth 1987–1988 636–637.

Ugyanaz az alkalom, a születési évforduló, amely a Tolnai 1923-at életre hívta, elindította az Arany-javítások értékelésének újabb hullámát is. Babits Mihály még csak általánosságban írt arról egy rövid előszóban, hogy: „A versek, amik nehézkesek és avultak voltak megírásuk napján, frissek ma, mintha tegnap keltek volna..." (Babits 1923 170.) Dénes Szilárd – a Tolnai 1923 szövegét elemezve – emlékeztetett arra, hogy Madách ünnepélyes, tárgyhoz illő stílusa (a szerző nem lévén tudatos stiliszta) olykor meg-megbicsaklott, és Arany általában ezeket javította. Kiiktatta a germanizmusokat, a túlzó neologizmusokat, jobbította a hangzást, és sokban neki tulajdonítható az aforisztikus tömörség is (Dénes 1925).

A kérdés mindazonáltal nem jutott nyugvópontra. Gulyás Pál szerint Madách mindig is megmaradt műkedvelőnek: „lojalitása és magára-ébredésének hiányossága" megakadályozta abban, hogy fellépjen az „aranyjá-

nosi pedantéria" ellen. Így Arany (Gulyás megfogalmazásában: „a Magyar Kor") „tekintélye, jóhiszeműsége, erkölcsi komolysága és felfedezői előnye teljes súlyával elaltatta (vagy: meg se próbálta fölébreszteni) a költőben a mű végső szándékát." Ami szerinte nem lett volna más, mint „a kortársi irodalmi gyakorlat jambus-kalodája" fölött aratott „jelképes győzelem". Az I:21–60. sort, az angyalok karát rekonstruálta is a „több helyen vissza kell állítani"-elv alapján. A mutatvány valóban nem következetes; az első, tudatosan kevert textus a Madách-kiadások között (Gulyás 1934). Tolnai Vilmos – azonnali válaszában – éppen a szövegkiadási elvek tisztázatlanságát kérte számon, valamint hiányolta a jusst az ilyen típusú beavatkozásra, „mert a szöveg ügyét Madách és Arany már elintézte egymás közt." Ehelyett – az *Ur-Faust* kiadási analógiájára – egy szinoptikus őskiadást javasolt, ahol az eredeti szöveget „s a vele szemben levő lapon az Arany módosításaival megjelent művet" adnák ki, ami viszont nem tudná felvenni a kéziraton lévő Madách-javításokat és a külső tanácsadó-olvasók (Szontagh Pál, Szász Károly) által javallt és a szerzőtől végrehajtott módosításokat (Tolnai 1934).

Párhuzamosan folyt a számos népszerű kiadásban megjelent *Tragédia* szükségszerű szövegromlása is. Példaként említhető az 1932-es Singer és Wolfner-edíció, amelyből négy sor kimaradt, 2 × 2 sor felcserélődött, amihez 20 értelemzavaró sh., 50 körüli központozási eltérés és mintegy 100 ritmikai szövegromlás járult, vö. – r – s – t. recenziójával (It 1933, 102., utalt rá Tolnai 1934)! Ennek átmenetileg a Halász Gábor készítette összkiadás (MÖM I. 509–699.) szabott gátat, amely viszont átvette a Tolnai 1924 hibáit, vö. Horváth 1987–1988 636.!

1968-ban Szabó József balassagyarmati Madách-gyűjtő Arany 13 javítását kifogásolta. A kirobbant vita előbb regionális folyóiratokban indult, különösebb figyelmet nem keltett. Országos szakfolyóiratokba csak azután került át (azonos vitapartnerekkel), hogy Szabó József szöveggondozásában 1972-ben megjelent a Madách Imre születésének 150. évfordulójára kiadott, Bálint Endre rajzaival illusztrált díszkiadás. A tollcsata szerteágazó, elhúzódó volta miatt – kivételesen – a vita teljes könyvészeti összefoglalását, rövidítések nélkül, egészében itt adjuk: Szabó József: *Arany javításai Az ember tragédiájában*, Palócföld 1968/1. 90–95., Pásztor Emil: *„Fog korlátozni az arasznyi lét"*, Palócföld 1969/1. 94–97.; *„Az ember tragédiája" néhány Arany János javította soráról* = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VII., Eger 1969. 253–271.; Szabó József: *Szövegtörténeti és textológiai megjegyzések Az ember tragédiájához* = *Madách – ma*, szerk.

Mezei József, Bp. 1976. 131–139.; Pásztor Emil: *Megjegyzések Madách Tragédiájának „helyreállított" szövegű kiadásához*, MNy 1976. 345–354.; uő: *Ne javítsuk ki Madáchot!,* Kritika 1978/3. 14.; Szabó József: *Nem javítjuk ki Madáchot!,* Kritika 1979/3. 14. Tágabb értelemben a vitához tartozik Szabó József két további közleménye: *Szövegingadozás Az ember tragédiájában*, Palócföld 1970/3–4. 100–103., uő: *Az ember tragédiája egyetlen betűjéhez*, ItK 1976. 209–10.

Szabó József első ízben hozott létre – immár a drámai költemény egészén – kevert szöveget, tartalminak vélt szempontok alapján: kilenc helyen állította vissza a kézirat szövegét. Az ünnepi alkalom, a Szépirodalmi Kiadó tekintélye, a szép kiállítás (is) okozta, hogy miközben a díszkiadás több népszerű edíció szövegforrása lett, a Madách-filológia alapos ismerői nem szólaltak meg az említett vitában; a sajtó alá rendezés szakszerű bírálata éveket késett (Horváth 1987–1988 638–639.). Hiába elemezte-értékelte az Arany-javításokat komoly nyelvtörténeti háttérrel már az évfordulón Szathmári István (írásban évekkel később jelent meg: Szathmári 1976), a szövegromlás párhuzamossággá fajult. Kétféle *Tragédia*-szöveg élt egymás mellett, a MÖM I. javítgatott szövege és a díszkiadás ötletszerűen megállapított textusa. Ezért adott az MTA Textológiai Munkabizottsága megbízást Horváth Károlynak és Kerényi Ferencnek, hogy – addig is, amíg elkészül a krk. – a Szépirodalmi Kiadó számára készítsenek egy szöveggondozott, megbízható Madách-válogatást. Ez lett a MVM.

Tarbay Ede 1993-ban *Arany János csapdái*ról értekezett a javítások ügyében (Tarbay 1993); 1996-ban pedig Striker Sándor két kötetben jelentette meg a *Tragédia* „érintetlen változat"-át kísérő-magyarázó tanulmányokkal: Striker 1996. Abból indult ki, hogy „a *Tragédia* eredeti kéziratának nyomtatott változata azonban még eddig kiadatlan." (I. 183.) A kissé nehézkes meghatározás a kézirat 1860. március 26-i állapotára utalt, mivel szerinte a rajta tett szerzői módosítások „kizárólag helyesírási hibák tekintetében" javítottak a szövegen. Az „eredeti kézirati fogalmazvány" (mint a szövegállapotok bármelyike) természetesen önállóan is kiadható; kivált, ha az „ultima manus" szerinti népszerű kiadások száma meghaladta a százat. Problémát a következetlenség jelentett: az I. szín 1–75. sorában recenzensként 28 eltérést találtunk a meghirdetett elvektől, és erre a kirobbant vitában sem sikerült magyarázatot találni (BUKSZ 1997). Megérett a helyzet egy új krk. elkészítésére.

Párhuzamosan meggyarapodtak ismereteink az egyetemes szövegtan új lehetőségeiről is. (Ezek áttekintése magyarul: Helikon 1989/3–4. A mo-

dern textológia és 1998/4. Textológia vagy textológiák?) Mintául végül James Joyce *Ulysses* c. regényének szinoptikus kiadása szolgált: „A Critical and Synoptic Edition", kiadta Hans Walter Gabler, Wolfhard Stoppe és Claus Melchior, három kötetben (New York–London 1984). A teljességgel genetikus szövegkiadást, amely nem állapít meg alapszöveget, a nyelvterület nagysága, az ennek nyomán várható kiadói érdektelenség, de főként a népszerű és iskolai kiadások, színpadi előadások jogos főszöveg-igénye miatt elvetettük. Korábban még úgy véltük és le is írtuk (Kerényi 1983), hogy – Tolnai 1923-hoz hasonlóan – az 1863. évi második, a költő életében utolsó kiadás alkalmas lesz alapszövegnek. A kevert textus kétszeri megjelenése és a népszerű kiadások szöveggondozása során szerzett tapasztalatok azonban elvezettek a felismeréshez: *Az ember tragédiája*ból készíthető és készítendő el az első magyar szinoptikus krk.

Elkészíthető, mert négy szövegállapot áll rendelkezésre a feldolgozáshoz: Madách kézirata (K), ugyanezen a példányon Madách Imre és Arany János javításaival módosított szöveg (K1), az első kiadás (61) és a Madách Imre, valamint Szász Károly javaslatait is részben érvényesítő második, javított edíció (63). (Erre részletesebben l. a KELETKEZÉSTÖRTÉNET és a KIADÁSTÖRTÉNET c. fejezeteket!) E négy szövegállapotból kvázi-fakszimile készíthető, amelyet szövegkritikai jegyzetekkel kísérünk, és ugyanitt utalunk a szövegkritika forrásainak, dokumentumainak meglétére. Ez található a páros oldalakon.

Elkészítendő, mert a krk. az alapszövege a népszerű, iskolai, szemelvényes kiadásoknak, a színházi előadásoknak. Így a páratlan oldalakon – szembesítve – a megállapított kritikai szöveg olvasható. Ezt egyféle szempontú lapalji jegyzet kíséri: az emendálások tényének és okának jelzése. Szemben a folyamatos számozású népszerű kiadásokkal, a sorokat színenként, ötsoronként újraszámoztuk; azzal a céllal, hogy a megállapított szöveg sorszámai kevéssé térjenek el a szinopszisétől. (A lépcsőzetes sorokat természetesen egynek számolva, mégha – gyakran – szerzői utasítás is szakítja meg ezeket.) Az utóbbi sorszámozása a K állapotát tükrözi, mely így színenként megfeleltethető Madách Imrének a megírás alatt folyamatosan vezetett munkalapjával. (Erre l. a VÁZLAT, JEGYZETEK? c. alfejezetet!) A *Tragédia* szövegét 4117 sorban állapítottuk meg, azaz nem számoztuk – az eredeti, költői szándék szerint – a VII. szín zsoltárszövegeit, amelyek prózája mindig az adott szedéstükörnek megfelelő, ezért változó terjedelmű.

A hiteles szöveg mellett a krk. hagyományos fejezetei is megtalálhatók kötetünkben: így a keletkezés- és kiadástörténet, a korai recepció és for-

dításirodalom, az első illusztrációk és a színpadra állítás terve – mindez 1864. október 5-ig, a költő haláláig terjedően. A szöveg pontos értését tárgyi magyarázatok segítik. Sajátos fejezete a jegyzetapparátusnak dr. Wohlrab József igazságügyi írásszakértő jelentése a *Tragédia* kéziratának ilyen szempontú, első ízben végrehajtott vizsgálatáról. Itt is köszönettel nyugtázott munkája révén sikerült pontosan megállapítani a szerzői és az Arany Jánosféle javításokat; ezek száma eddigelé állandóan ingadozott, különösképpen a szöveg- és betűtesthez nem köthető módosítások esetében. Hasonlóképpen köszönet illeti Praznovszky Mihályt, aki *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864* c. kéziratát bocsátotta rendelkezésünkre; erre épül a kiadás- és recepciótörténeti fejezet. Megköszönjük az érintett közgyűjtemények (elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára, az Országos Széchényi Könyvtár, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Nógrádi Történeti Múzeum) munkatársaitól kapott sok-sok segítséget. Végül, de nem utolsósorban köszönettel és hálával gondolunk lektoraink, Kovács Ilona, Stoll Béla és Láng József munkájára, amellyel gazdag tapasztalatuk révén jobbították a kéziratot, és konzultációra mindig készen, előzetesen is segítették a krk. elkészítésének óhatatlanul nehéz folyamatát.

A szövegállapotokban használt jelek

⟨szöveg⟩	Madách autográf törlése a K-n
⟨szöveg⟩ szöveg és/vagy írásjel	Madách autográf javítása a K1-en a K-hoz képest
⟨…⟩	Madách autográf, olvashatatlan átírása vagy kivakarása a Kl-en a feltételezhető betűszám szerinti ponttal
⟨…n…⟩	ugyanez, megállapíthatatlan betűszámmal
⟨⟨…⟩⟩	Madách-javítás, törlésen belül
⟨az az⟩ azaz	Madách javítása a Kl-en a K egybe- vagy különírásához képest
⟨szöveg⟩ → 63 szöveg	Madách autográf javításai a 61 kézipéldányán a 63 számára
szövegekBEN	Arany betűbetoldása vagy kiegészítése a K1-en a K Madách írta szaván
<szöveg>	Arany autográf törlései a K1-en
<szöveg> SZÖVEGEK	Arany autográf javításai a K1-en a K-hoz képest
<szöveg> szöveg + írásjel	Arany interpunkciós kiegészítése a K1-en a K madáchi szövegének megtartásával
<az az> azaz	Arany javítása a K1-en a K madáchi egybe vagy különírásához képest
a	Madách betűje, betűcsoportja vagy írásjele, amit Arany a nyomda számára átírással megerősített
1	új kéziratoldal jelölése a K-K1-en (Arany-autográf)
|	elválasztás a K-K1-en a prózai szerzői utasításokban
61	*Az ember tragédiája* első kiadása: Pest, Emich Gusztávnál, 1861
63	a második, „tetemesen javított" kiadás: uo., 1863
Ø → 61/63	a K-K1 szövegelőzmény nélküli változása a kiadásokban
szöveg → 61/63 Ø	szövegfolytatás nélküli törlés a kiadásokban
ű → ü	Arany-autográffal nem javított, a 61-ben megjelenő javítás a K-K1 szövegállapotához képest
ű → 63ü	ugyanaz a 63-ban a K-K1-hez és/vagy a 61-hez képest
1	lapszám a 61 és a 63 nagyrészt egybevágó szedéstükrében (a ritka kivételek jegyzettel jelezve)

| |	elválasztás a prózai szerzői utasításokban a 61-ben
| | |	ugyanaz a 63-ban
°	a szóhoz, sorhoz vagy szövegrészhez dokumentum található a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK c. fejezetben
[...]	a sajtó alá rendező megjegyzései
[!]	sorszámozási problémára tett figyelemfelhívás, amelyhez minden esetben lapalji jegyzet is csatlakozik
1	lapalji jegyzetszám
[20/21]	két sor közötti, tehát nem számozható szerzői utasításra történő hivatkozás a lapalji jegyzetben

Az ember trag⟨ö⟩édiája.
→ AZ‖ |||EMBER TRAGÉDIÁJA.

⟨d⟩Drámai költemény. →63 ∅

⟨1860⟩

∅ → ÍRTA ‖ ||| MADÁCH IMRE.
∅ → KIADTA A KISFALUDY-TÁRSASÁG. [a Társaság emblémájával]
→63 ∅
∅ →63 (MÁSODIK TETEMESEN JAVÍTOTT KIADÁS.)
∅ → PEST. ‖
∅ → EMICH GUSZTÁV, MAGYAR AKADEMIAI NYOMDÁSZ.
→63 EMICH GUSZTÁV SAJÁTJA.
∅ → MDCCCLXI. →63 MDCCCLXIII.

[A címlap verzóján:]
∅ →63 Pest, 1863. Nyomatott Emich Gusztáv magyar akad. nyomdásznál.

[Második, belső címlap:]
∅ → AZ ||| EMBER TRAGÉDIÁJA.

Az ember tragédiája.

Drámai költemény.

<1ö> ELSŐ szín. → ELSŐ SZÍN. 1

A mennyekben. Az úr → AZ ÚR dicstől környezetten trónján. Angyalok | serege → ANGYA-‖LOK SE- ||| REGE térden. A négy főangyal → NÉGY FŐANGYAL a trón mellett áll. Nagy ‖ fényesség.[1]

Angyalok kara. → ANGYALOK KARA.[2]

Dicsőség a' → a magasban istenem→63ünknek, °
Dicsérje őt a' → a föld és a' → a nagy ég,
Ki egy szavával híva létre mindent
'S → S pillantásától függ ismét a'→ a vég.
Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett,
Imádjuk őt a' → a végtelen kegyért, hogy °
Fényében i<l>ly → íly osztályrészt engedett. °
<Meg testesült> Megtestesű→ült az örökös nagy eszme,
Im a' → a teremtés befejezve áll, →63 már, °
'S → S az úr → Úr mindentől, mit lehelni enged → enged,
Méltó adót szent zsámolyára vár.

Az <ú> Úr. → AZ ÚR.[3]

Be van fejezve[4] a' → a nagy <mű> mű, igen<,>.
<'S úgy ö<szv>ssze vág minden, hogy azt hiszem>[5]
A GÉP FOROG, AZ ALKOTÓ<ÁS> PIHEN.
Év-milliókig <szépen el forog> ELJÁR TENGELYÉN,
3 Mig egy kerékfogát ú→ujítni kell. °

1 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
2 Arany nyomdai utasítása tollal: „kleine Kompakt"; a dialógusszöveg mellett fekete grafitceruzával: „garmond."
3 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával: „comp."
4 63 *be*fejezve (sh.)
5 A 13. sor kékkel aláhúzott három zárószava mellett Arany kék ceruzás, nehezen olvasható megjegyzése: „komisch", vö. Tolnai 1925 90.!

ELSŐ SZÍN.

(A mennyekben. Az ÚR dicstől környezetten trónján. ANGYALOK SEREGE térden. A NÉGY FŐANGYAL a trón mellett áll. Nagy fényesség.)

ANGYALOK KARA.

Dicsőség a magasban istenünknek,
Dicsérje őt a föld és a nagy ég,
Ki egy szavával híva létre mindent
S pillantásától függ ismét a vég.
Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett,
Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében íly osztályrészt engedett.
Megtestesült az örökös nagy eszme,
Im a teremtés befejezve már,
S az Úr mindentől, mit lehelni enged,
Méltó adót szent zsámolyára vár.

AZ ÚR.

Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.
Év-milliókig eljár tengelyén,
Mig egy kerékfogát ujítni kell.

Fel hát → hát, világim véd-nemtői, fel<.>, °
Kezdjétek végtelen pályátokat.
Gyönyörködjem még egyszer bennetek
[20] <Amint> A mint <el zúgtok> elzúgtok lábaim alatt.

A csillagok védszellemei → CSILLAGOK VÉDSZELLEMEI külö<m>Nböző nagyságú, szí→inű, egyes, ‖ ket- ||| tes | csillaggömbök⟨kel⟩et, üstökösöket és ködcsillagokat gör- ‖ getve rohan- ||| nak | el a trón előtt. S<v>ZFérák ° zenéje halkan.[6]

<Angyalok> kara[7] → ANGYALOK KARA.

Millyen → Mílyen →63 Milyen büszke láng-golyó jő
Önfényében elbizottan,
S egy szerény <csillag csoportnak> csillagcsoportnak
Ép ő szolgál öntudatlan. –
[25] Pislog e parányi csillag → csillag,
Azt hinnéd, <hogy dőre szikra>, EGY <ÉGI> <MESSZI>
GYÖNGE LÁMPA, °
'S → S mégis millió teremtés
Mérhetetlen nagy világa. °
Két golyó küzd egymás ellen
[30] <Szét szakadni, ö⟨szv⟩szsze esni> ÖSSZEHULLNI,
SZÉTSIETNI: ° 2̄
'S → S e' → e küzdés a<^> nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni. –
Mennydörögve zúg amaz le,
Táv<olról>U<N>LNAN rettegve nézed:
[35] S kebelében milLjó lény lel
B<ó>ldogságot, enyhe béket. –
Mil<l>y szerény<en pislog> ott<an> – EGYKOR MAJDAN
Csillaga a' → a szerelemnek, °
Óvja őt meg ápoló kéz
[40] Vígasz<á>→úl <sok vak éjnek. –> A FÖLDI NEMNEK. –
4 Ott születendő világok,

6 Arany nyomdai utasítása tollal: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
7 Az *Angyalok* áthúzása Aranytól, de (vlsz. a korrektúrában) visszaállítva.

Fel hát, világim véd-nemtői, fel,
Kezdjétek végtelen pályátokat.
Gyönyörködjem még egyszer bennetek
A mint elzúgtok lábaim alatt.

(A CSILLAGOK VÉDSZELLEMEI különböző nagyságú, szinű, egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt. Szférák zenéje halkan.)

ANGYALOK KARA.

Milyen büszke láng-golyó jő
Önfényében elbizottan,
S egy szerény csillagcsoportnak
Ép ő szolgál öntudatlan. –
Pislog e parányi csillag,
Azt hinnéd, egy gyönge lámpa,
S mégis millió teremtés
Mérhetetlen nagy világa. –
Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétsietni:
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni. –
Mennydörögve zúg amaz le,
Távulnan rettegve nézed:
S kebelében milljó lény lel
Boldogságot, enyhe béket. –
Mily szerény ott – egykor majdan
Csillaga a szerelemnek,
Óvja őt meg ápoló kéz
Vígaszúl a földi nemnek. –
Ott születendő világok,

[28] A gondolatjelnek nincs előzménye, de a Kar szövegének tagolása szerint logikus – pótoltuk.

Itt enyészők <romladéka,> KOPORSÓJA: °
Intő szózat a' → a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója. –
[45] <Mint rendbontó> RENDZAVARVA jő amott az
Üstökös rettentő képe:
'S → S ím, az ú→Úr szavát <meg hallva,> meghallva,
<Lesz a' rendnek hirdetője.> REND LESZ ÚTJA
FERDESÉGE. → ferdesége. –
Jösz <te> te, kedves<,> ifj<ú> szellem<!>, °
[50] Változó <világ gömböddel,> világgömböddel,
<Aki> A ki gyászt és fénypalástot,
Zöld 's → s fehér mezt váltogatsz fel.
A nagy ég áldása rajtad<,>!
Csak előre csüggedetlen;
[55] Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.
'S → S bár a' → a szép s rút, a mosoly 's → s köny
Mint tavasz 's → s tél → tél, <helyt cserélnek;> KÖRT VESZ
RAJTA,
[58a] FÉNYE, ÁRNYA LÉSZEN EGYÜTT:
Az úr[8] kedve és haragja.
[60] <Lesz a' fény és árny felettek.> °

A csillagok védszellemei <el vonúltak.> elvonú→ultak.[9]

Gábor főangyal → GÁBOR FŐANGYAL.[10]

Ki a' → a végetlen ürt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Me<l>ly a' → a nagyságot 's → s messzeséget
Egyetlen szódra hozta létre,→:
[65] Hozsána <néked> néked, <e>Eszme<.>! (<le borúl.>
Leborúl.)[11]

8 A szokásos javítás → Úr elmaradt – sh-nak tekinthető.
9 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany nyomdai utasítása tollal: „petit".
10 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával: „compact".
11 A kéziraton az aláhúzás ebben az esetben – szemben a 70. és a 75. sorral – hiányzik; th. -nak tekinthető. Arany nyomdai utasítása piros grafitceruzával: „petit".

Itt enyészők koporsója:
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója. –
Rendzavarva jő amott az
Üstökös rettentő képe:
S ím, az Úr szavát meghallva,
Rend lesz útja ferdesége. –
Jösz te, kedves ifju szellem,
Változó világgömböddel,
A ki gyászt és fénypalástot,
Zöld s fehér mezt váltogatsz fel.
A nagy ég áldása rajtad!
Csak előre csüggedetlen;
Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.
S bár a szép s rút, a mosoly s köny,
Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
Fénye, árnya lészen együtt:
Az Úr kedve és haragja.

(A csillagok védszellemei elvonultak.)

GÁBOR FŐANGYAL.

Ki a végetlen ürt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Mely a nagyságot s messzeséget
Egyetlen szódra hozta létre:
Hozsána néked, Eszme! (Leborúl.)

[60] *Úr*: a sh.-nak tekintett kis kezdőbetű jav.

Mihály főangyal. → MIHÁLY FŐANGYAL.[12] 3

Ki az örö<k>Kké ° változ<ót és>ANDÓT,
<A> S a változatlant → S változatlant[13] egyesíted,
Végetlent és időt alkotva,
Egyéneket és nemzedéket,→:
[70] Hozsána <néked> néked, <e>Erő<.>! (<le borúl.> Leborúl.)[14]

R<á>→áfael főangyal. → RÁFAEL FŐANGYAL.[15]

Ki b<ó>ldogságot árjadoztatsz,[16]
A testet öntudatra hozva,
És bölcseséged részesévé
Egész világot felavatva,→:
[75] Hozsána <néked> néked, <j>Jóság<.>!
(<le borúl.> Leborúl.)[17]

(<s>Szünet.)[18]

Az <ú> Úr. → AZ ÚR.

'S → S <te> te, LÚC<Z>IFER, → Lucifer hallgatsz → hallgatsz,
<Lucifer>, önhitten állsz,
Dicséretemre nem találsz-e szót,
Vagy nem tetszik tán <amit> a mit alkoték?

12 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával: „comp."
13 A 61 és 63 „S változatlant" alakja sh.-nak tekinthető.
14 Arany nyomdai utasítása piros grafitceruzával: „pet."
15 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával: „comp."
16 Az utolsó szó -j- betűjét Arany kékceruzás aláhúzással jav.-ra kijelölte, de utóbb nem tért vissza rá.
17 Arany nyomdai utasítása piros grafitceruzával: „pet."
18 Arany nyomdai utasítása piros grafitceruzával: „p." [= petit]

MIHÁLY FŐANGYAL.

Ki az örökké változandót,
S a változatlant egyesíted,
Végetlent és időt alkotva,
Egyéneket és nemzedéket:
Hozsána néked, Erő! (Leborúl.)

RÁFAEL FŐANGYAL.

Ki boldogságot árjadoztatsz,
A testet öntudatra hozva,
És bölcseséged részesévé
Egész világot felavatva:
Hozsána néked, Jóság! (Leborúl.)

(Szünet.)

AZ ÚR.

S te, Lucifer, hallgatsz, önhitten állsz,
Dicséretemre nem találsz-e szót,
Vagy nem tetszik tán, a mit alkoték?

Lucifer. → LUCIFER.

'S → S mi tessék rajta? Hogy nehány anyag
[80] <Más más> Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb, hogysem nyilatkozának,
Nem is sejtettél bennök, úgylehet → úgy lehet,
<De ⟨már⟩ még hais> VAGY, HA IGEN, másítni nincs erőd, °
Nehány golyóba össze-vissza → összevissza gyúrva,
[85] Most vonzza, űzi, és taszítja egymást,
Nehány f⟨..⟩éregben öntudatra kél,
Míg minden megtelt, míg minden kihűlt, → kihűlt
És megmarad a' → a semleges salak. –
Az ember ezt → ezt, ha egykor <el lesi> ellesi → ellesi,
6 [90] Vegy⟨... n ...⟩konyhájában szintén megteszi. –
⟨E⟩ Te nagy konyhá⟨ban⟩dba helyzéd embered
'S → elnézed ⟨ő is⟩ néki → néki, hogy kontárkodik,
[92a] Kotyvaszt 's → s magát istennek képzeli → képzeli.
De hogyha elfecsérli 's → s rontja majd
A főztet, akkor gyúlsz késő haragra.
[95] Pedig mit várasz mást egy mű→ükedvelőtől⟨– –⟩? – – →? –
Aztán mi végre az egész teremtés?
Dicsőségedre írtál költeményt,
<Azt bé> BELÉhelyezted egy rosz gépezetbe
És meg nem únod véges végtelen, 4
[100] Hogy az a' → a nóta mind⟨é⟩ig úgy megyen.
Méltó-e illyen →63 ilyen <öreg úrhoz>
AGGASTYÁNHOZ i<l>ly → e °
Játék, me<l>lyen csak gyermekszív ⟨ör⟩hevűlhet<,>?
Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
Urát, de torzalak csak, képe nem<:>;
[105] <Végzet> Végzet, <s> szabadság egymást <üldözi> üldözi,
S hiányzik az öszhangzó értelem. –

Az <ú>Úr → AZ ÚR.

Csak hódolat illet meg, nem birálat.

LUCIFER.

S mi tessék rajta? Hogy nehány anyag
Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb, hogysem nyilatkozának,
Nem is sejtettél bennök, úgy lehet,
Vagy, ha igen, másítni nincs erőd,
Nehány golyóba összevissza gyúrva,
Most vonzza, űzi, és taszítja egymást,
Nehány féregben öntudatra kél,
Míg minden megtelt, míg minden kihűlt
És megmarad a semleges salak. –
Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi. –
Te nagy konyhádba helyzéd embered
S elnézed néki, hogy kontárkodik,
Kotyvaszt s magát istennek képzeli.
De hogyha elfecsérli s rontja majd
A főztet, akkor gyúlsz késő haragra.
Pedig mit várasz mást egy mükedvelőtől? –
Aztán mi végre az egész teremtés?
Dicsőségedre írtál költeményt,
Beléhelyezted egy rosz gépezetbe
És meg nem únod véges végtelen,
Hogy az a nóta mindig úgy megyen.
Méltó-e illyen aggastyánhoz e
Játék, melyen csak gyermekszív hevűlhet?
Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
Urát, de torzalak csak, képe nem;
Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az öszhangzó értelem. –

AZ ÚR.

Csak hódolat illet meg, nem birálat.

[102] A 63 'ilyen' alakja ritmikai szövegromlás, a K–K1 és a 61 alapján jav.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nem adhatok mást, <mint> CSAK mi lényegem.

(Az angyalokra mutatva.)

Dicsér eléggé e<'> hitvány sereg,
[110] És illik is, hogy ők dicsérjenek.
Te szülted őket, mint árnyát a' → a fény,
De mindöröktől fogva élek én.

Az <ú>Úr. → AZ ÚR.

<Hah> Hah, szemtelen! nem-[19] szült-e ⟨...z⟩az anyag,
7 Hol v<ó>lt köröd, hol v<ó>lt erőd előbb?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[115] Ezt tőled én is szintúgy →63 szintugy kérdhetem.

Az <ú>Úr. → AZ ÚR.

Én végtelen időtől tervezem
'S → S már <.> bennem élt, mi mostan léteszűlt.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S nem érzéd-é →63-e eszméid közt az űrt → ürt,
Me<l>ly minden létnek gátjaúl vala,
[120] 'S teremtni kényszerűltél á<l>ltala?
⟨E gátnak⟩ ⟨... n...⟩ Lucifer volt e' → e gátnak a' → a neve,
⟨A'⟩ Ki a' → a tagadás⟨nak⟩ ⟨örök⟩ ősi szelleme. –

19 Bizonytalanság a K-n, talán félbehagyott *nem-e* alak.

LUCIFER.

Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

(Az angyalokra mutatva.)

Dicsér eléggé e hitvány sereg,
És illik is, hogy ők dicsérjenek.
Te szülted őket, mint árnyát a fény,
De mindöröktől fogva élek én.

AZ ÚR.

Hah, szemtelen! nem szült-e az anyag,
Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?

LUCIFER.

Ezt tőled én is szintugy kérdhetem.

AZ ÚR.

Én végtelen időtől tervezem
S már bennem élt, mi mostan létesült.

LUCIFER.

S nem érzéd-é eszméid közt az ürt,
Mely minden létnek gátjaúl vala,
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme. –

[119] 63: a kérdőszó rövidülése ritmikai szövegromlás (sh.?), ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harczaimban bukjam szüntelen,
De új erővel <fel keljek> felkeljek megint.
Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a' → a halál,
A b<ó>ldogságnál a leho→angolás,[20]
A fénynél árnyék, kétség és remény. –
Ott állok, ⟨...⟩ látod, ⟨...⟩ HOL TE, mindenütt <ahol te>, 5
'S → S ki így <i>Ösmérlek, még hódoljak-e?

Az <ú>Úr. → AZ ÚR.

Hah pártos szellem! el előlem, el,
<Meg semmíthetnélek,> Megsemmíthetnélek, de nem teszem,
Száműzve minden szellemkapcsolatból
Küzdj' → Küzdj ⟨az anyag⟩ a' → a salak közt, gyűlölt,
ídegen → idegen.
'S → S rideg magányod fájó érzetében
Gyötörjön a' → a végetlen →63 végtelen gondolat,
Hogy hasztalan rázod porlánczodat,
8 Csatád →63 Csatád, hiú, →63 hiú az <ú>Úrnak ellenében.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nem úgy, illy → ily könnyen nem löksz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, melly → mely felesleges lett⟨,⟩. –
Együtt teremténk<,>: osztályrészemet
Követelem.

20 Madách sh.-ját Arany kijelölés nélkül, vlsz. a korrektúrában jav.

Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harczaimban bukjam szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.
Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény. –
Ott állok, látod, hol te, mindenütt,
S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?

AZ ÚR.

Hah pártos szellem! el előlem, el,
Megsemmíthetnélek, de nem teszem,
Száműzve minden szellemkapcsolatból
Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen.
S rideg magányod fájó érzetében
Gyötörjön a végtelen gondolat,
Hogy hasztalan rázod porlánczodat,
Csatád hiú, az Úrnak ellenében.

LUCIFER.

Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett. –
Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem.

[138] 63: a *végtelen* alak vlsz. sh. a K–K1 és a 61 ritmikailag jobb *végetlen* helyett, jav.
[140] A sorközi vesszőt a 63 értelemzavaró helyzetéből a K–K1 és a 61 alapján jav.

Az <u>Úr. → AZ ÚR.

(⟨g⟩Gúnynyal. → Gúnnyal.)
Legyen, amint → a mint kivánod.
⟨Nézd ott a' földön éden⟨fái közt⟩⟩ Tekints a'
→ a földre, Éden fái közt
[145] ⟨Két fát megátkozok 's tiéd legyen⟩ E két sudar fát a' → a
kellő középen
[145a] Megátkozom, S→∅ aztán tiéd legyen.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Fukar kezekkel mérsz, de ⟨hadd legyen,⟩ hisz nagy úr
vagy – → vagy
⟨E⟩ 'S → S egy talpalatnyi föld nekem elég⟨,⟩↦. →63 elég nekem. °
⟨A'⟩ Hol a' → a tagadás lábát megvet⟨het⟩i,
⟨'S v⟩Világodat meg fogja dönteni. (<i>Indúl.)

Angyalok kara. → ANGYALOK KARA.

[150] El isten színétől →63 szinétől, megátkozott.→,
[151] Hozsán<a>' AZ <u>UrNAK → Úrnak!→,
ki <szent> törvényt <szabott.> HOZOTT. – ° [21]

21 A sokat javított [151] első változatát megismételjük: „Hozsána ur! ki szent törvényt szabott." A szín össz-sorszámát Madách maga rögzítette a munkalapon: „1 Mennyország 151"

AZ ÚR.
(Gúnnyal.)

Legyen, a mint kivánod.
Tekints a földre, Éden fái közt
E két sudar fát a kellő középen
Megátkozom, aztán tiéd legyen.

LUCIFER.

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy
S egy talpalatnyi föld elég nekem.
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni. (Indúl.)

ANGYALOK KARA.

El isten színétől, megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott. –

[152] *színétől*: 63 rövid magánhangzója ritmikai szövegromlás, a K–K1 és a 61 alapján jav.

<2ik> MÁSODIK szín. → MÁSODIK SZÍN.

A paradicsomban. Középen →63 Közepén[1] a tudás és az örökélet fái. Ádám → ÁDÁM ‖ és Éva → ÉVA ||| jőnek, különféle állatok szelí→i→63íd bizalommal környezik ‖ őket. | Az ég nyí→ilt kapuján dics (GLORIA)[2] sugárzik elő → elő, s an- ‖ gyali karok halk har- ||| mó→oniája hallik. Verő<nap.>FÉNYES NAP ° → nap. →63 Verőfényes nap.[3]

Éva. → ÉVA.

⟨S⟩ Ah, <millyen édes, millyen szép <az> az, élni.> ÉLNI,
ÉLNI: <MELY> MELLY → mí→63ily ÉDES, MI SZÉP! °

Ádám. → ÁDÁM.

És úrnak lenni mindenek felett.

Éva. → ÉVA.

Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk, 6̄
És mind ezért → mindezért csupán hálát rebegnünk
[5] <Ahhoz> Ahhoz, ki nyú→ujtja mind e'→e kéjeket.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[5a] A függés, <látom> látom, <élet elv> életelv neked. –
Szomjúzom Éva, nézd mi csáb<ítóan>OSAN
Néz e' → e gyümölcs ránk.

---

1 Sh.? Madách a jav. alakot maga is használta, vö. az V. szín szerzői utasításával! A kérdés ezért nem dönthető el. L. még a VI. szín szerzői utasítását is!

2 A zárójeles magyarázat Aranytól a sor fölé írva a K1-en.

3 63: Verőfényes – sh. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany nyomdai jelölése piros grafitceruzával az utasítás egészére: „petit".

MÁSODIK SZÍN.

(A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet fái. ÁDÁM és ÉVA jőnek, különféle állatok szelíd bizalommal környezik őket. Az ég nyilt kapuján dics (gloria) sugárzik elő, s angyali karok halk harmoniája hallik. Verőfényes nap.)

ÉVA.

Ah, élni, élni: míly édes, mi szép!

ÁDÁM.

És úrnak lenni mindenek felett.

ÉVA.

Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,
És mindezért csupán hálát rebegnünk
[5] Ahhoz, ki nyujtja mind e kéjeket.

ÁDÁM.

A függés, látom, életelv neked. –
Szomjúzom Éva, nézd mi csábosan
Néz e gyümölcs ránk.

---

*[0/1] A szerzői utasításban a kiadások elbizonytalanodott és következetlenné vált ékezését a K–K1 alapján állítottuk helyre. A szerzői utasítás egésze a kiadásokban – szemben a többi színnel – nincs zárójelben, aminek feltehető oka volt a kettős zárójelezés elkerülése. A zárójelet mindazonáltal pótoltuk.

[1] 'A míly' a 63-ban ritmikai szövegromlás, a 61 alapján jav.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Majd szakítok egyet.

Az <u>Úr <szava> szava. → AZ ÚR SZAVA.

Megállj, megállj, egész föld⟨a' tiéd,⟩et neked
10 ⟨De ez a' két magas fa átkozott,⟩ Adám, csak e' → e
két fát kerüld, kerüld,
[10] Más szellem óvja csábgyümölcseit
'S → S halállal hal meg, aki → a ki élvezi. –
Amott piroslik a' → a szőlő gerezd, → szőlőgerezd,
Ott enyhe árnyék kínál nyú→u→63úgalommal,
⟨'S r⟩Ragyogó ⟨nap⟩ délnek tikkasztó hevében.

Ádám → ÁDÁM.

[14a] Csodás parancs, de úgy látszik, → látszik komoly.

Éva → ÉVA.

[14b] Mért szebb e' → e két fa → fa, mint más, → ; vagy miért
[14c] ⟨..⟩ Ép ⟨a⟩ ez tilalmas. → ?

⟨Ádám

⟨Hát mért kék az ég
[14d] Miért zöld a' liget, elég hogy u⟩[4]

4 Madách a K1 munkafázisában a másfél sor kiegészítést a jobb lapszegélyen akarta elhelyezni, de a kis hely miatt ez olvashatatlan lett, ezért áthúzta és beszorította a főszöveg már leírt sorai közé. Arany a nyomda számára piros grafitceruzával jelölte a betoldás pontos helyét.

ÉVA.

Majd szakítok egyet.

AZ ÚR SZAVA.

Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,
Más szellem óvja csábgyümölcseit
S halállal hal meg, a ki élvezi. –
Amott piroslik a szőlőgerezd,
Ott enyhe árnyék kínál nyúgalommal,
Ragyogó délnek tikkasztó hevében.

ÁDÁM.

Csodás parancs, de úgy látszik komoly.

ÉVA.

Mért szebb e két fa, mint más; vagy miért
Ép ez tilalmas?

Ádám. → ÁDÁM.

[14c] Hát mért kék az ég → ég,
[14d] Miért zöld a' → a liget, →, – elég hogy ú→ugy van. – →.
[15] Kövessük a' → a szót, jőj utánam Éva.
(<le t>Letelepednek egy lugosban.)

<Éva> Éva. → ÉVA.

Hajolj keblemre, én meg majd legyezlek.

Nagy szélroham, Lucifer → LUCIFER a lomb→63 lombok között megjelenik.[5]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hah nő! mi ez, nem hallék még hasonlót.
Mi<nt hogy ha>KÉNTHA ° → Miként ha ellenséges idegen
Erő tört v<ó> →olna[6] rajtunk.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Reszketek.→63,[7]
[20] Az égi zengzet is <el hallgatott.> elhallgatott.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

11 Itt kebleden, úgy→63 ugy[8] <látszik> TETSZIK, ° hallom azt még.

5 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany jelölése piros grafitceruzával a nyomda számára: „pet."
6 Arany kék grafitceruzával lehúzta az ékezetet, de tévedésből az *l*-t is törölni látszott.
7 63-ban a vessző vlsz. sh!
8 63: *u*gy [sh?]

ÁDÁM.

Hát mért kék az ég,
Miért zöld a liget, – elég hogy ugy van.
Kövessük a szót, jőj utánam Éva.

(Letelepednek egy lugosban.)

ÉVA.

Hajolj keblemre, én meg majd legyezlek.

(Nagy szélroham, LUCIFER a lombok között megjelenik.)

ÁDÁM.

Hah nő! mi ez, nem hallék még hasonlót.
Miként ha ellenséges idegen
Erő tört volna rajtunk.

ÉVA.

Reszketek.
Az égi zengzet is elhallgatott.

ÁDÁM.

Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még.

Éva → ÉVA.

Én meg, ha ott fen <el borúl a' dics,> A DICS elborúl,
Itt len → lenn ⟨...n...⟩ találom azt szemedben, Ádám.
Hol is lelhetném másutt kívüled,
[25] Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint ⟨víz szinén képét a' büszke nap,⟩
fény árjában → fényárjában a' → a fejdelmi nap –
⟨Fény özönében, ⟨hogy⟩⟩ A mindenségben árván hogy ne álljon –
⟨A' mindenség közt, – és enyelg vele⟩ A ⟨víz⟩ VÍZ[9] szinére festi
önmagát
[28a] S enyelg vele, örű→ül hogy társa van,
Nagylelküen felejtvén, hogy csupán 7
[30] Saját tüzének halvány mása az,
Me<l>ly[10] véle együtt semmivé ború→ulna.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ne szól<l>j í→igy, Éva, meg ne szégyenïts. →,
Mi a<,> hang, hogy ha nincs ki értené ⟨,⟩?
Mi a' → a sugár, ha szín nem fogja fel?
[35] Mi v<ó>lnék én, ha mint viszhang s virágban,
Benned szebb létre nem fe<j>Selne ° létem,
Me<l>lyben <sajátmagam> saját magam szerethetem?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

E lágy enyelgést mért is hallgatom. – → ? –
<El fordulok> Elfordulok,[11] máskép ⟨...n...⟩ olly→ly
szégyen ér még,

9 A *víz* madáchi javítása annyira olvashatatlan lett, hogy Arany a szót a lapszegélyen megismételte és piros grafitceruzával is megjelölte.
10 Arany az *l* törlését kék grafitceruzával is jelölte.
11 Arany a kék grafitceruzával végrehajtott javítást tollal is megerősítette.

ÉVA.

Én meg, ha ott fen a dics elborúl,
Itt lenn találom azt szemedben, Ádám.
Hol is lelhetném másutt kívüled,
Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint fényárjában a fejdelmi nap –
A mindenségben árván hogy ne álljon –
A víz szinére festi önmagát
S enyelg vele, örül hogy társa van,
Nagylelküen felejtvén, hogy csupán
Saját tüzének halvány mása az,
Mely véle együtt semmivé borulna.

ÁDÁM.

Ne szólj igy, Éva, meg ne szégyeníts,
Mi a hang, hogy ha nincs ki értené?
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi volnék én, ha mint viszhang s virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?

LUCIFER.

E lágy enyelgést mért is hallgatom? –
Elfordulok, másképp oly szégyen ér még,

[40] ⟨Még én⟩ Hogy a' → a hideg számító értelem
Megí→irigylend⟨em⟩i a' → a gyermek kedélyt. → gyermekkedélyt.

Egy madárka énekelni kezd egy közel ágon.[12]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Hallgasd ⟨csak⟩ csak, → csak Ádám, <ó>h ⟨mond⟩ mondd,
érted-<é>
12 E kis bohó szerelmes énekét?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Én a' → a patak zu→úgását hallgatám
[45] És, → És azt találom, szintén így dalolt.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Minő csodás öszhang ez, kedvesem,
E sokszerű→ü szó és egy értelem. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Mit késem ennyit? fel munkára, fel,
<Meg esküvém> Megesküvém vesztökre, veszniök kell.
[50] 'S → S kétkedve[13] ° állok mégis újra meg,
Nem küzdök-é →63-e hiába a' → a tudás⟨sal⟩,
A <nagyra vágynak> nagyravágyak→ás[14] csábos fegyverével

12 Arany nyomdai jelölése piros grafitceruzával: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

13 Madách könnyen félreolvasható, *s*-nek nézhető *t* betűje megzavarta Aranyt (vö. a szövegkritikai dokumentummal!), ezért a nyomda számára egyértelművé tette a *t* írását.

14 Arany két félkörrel egybekapcsolta a K két szavát, a *vágynak* szón az *n*-t törölte, az *y* szárát átkötötte az *a*-hoz.

Hogy a hideg számító értelem
Megirigylendi a gyermekkedélyt.

(Egy madárka énekelni kezd egy közel ágon.)

ÉVA.

Hallgasd csak Ádám, oh mondd, érted-é
E kis bohó szerelmes énekét?

ÁDÁM.

[50] Én a patak zúgását hallgatám
És azt találom, szintén így dalolt.

ÉVA.

Minő csodás öszhang ez, kedvesem,
E sokszerü szó és egy értelem. –

LUCIFER.

Mit késem ennyit? fel munkára, fel,
[55] Megesküvém vesztökre, veszniök kell.
S kétkedve állok mégis újra meg,
Nem küzdök-é hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével

[48] érted-*é*: Arany törlése nem szerencsés, ritmikai szövegromlás, és halmozza az *e* hangzókat, ezért a K–K1 alapján visszaállítottuk.

[57] A 63 küzdök-*e* alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján visszaállítottuk.

<Ő ellenek> Őellenek, kik közt <olly> MINT menhely áll,
Melly→ly a'→a lankadt szűt védve bé→efogad⟨v⟩ja,
→63 Mely lankadástól óvja szivöket, °
[55] Emelve a' → a bukót: ⟨...n...⟩ az → ez érzelem.[15]
De mit töprengek. Az nyer, <aki> a ki mer.

Új szélroham. Lucifer → LUCIFER a megrettenő emberpár előtt megjelenik, →. A ⟨...n...⟩ dics elborúl. Lucifer kaczag.[16]

Mit álmélkodtok? – (Évához → Évához, ki futásnak indúl.)
<Óh> Oh, <meg állj> megállj, kecses hölgy! 8
Engedd egy perczre, hogy csodáljalak.

Éva megáll 's → s lassanké→int felbátorodik.[17]

(félre) E mintakép mil→lljószor újuland meg.
[60] (fent→nn) <Ádám> Ádám, te félsz?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

13 <Tőled> Tőled, hitvány alak?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

(félre) Ez is jó ős, → ős a' → a büszke férfinemnek. →,
(fent)[18] <Üdvözlégy> Üdvözlégy, → Üdvöz légy,
szellem-testvér!

15 A kaparás fölötti, értelemszerű *az* sh.-ként jelent meg a kiadásban: *ez*. Sem Arany a korrektúrákban, sem a szerző a második kiadás sajtó alá rendezésekor nem vette észre.
16 Arany piros grafitceruzás nyomdai jelölése: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
17 Hasonlóan a nyomdának: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
18 Arany a két szerzői utasítást piros grafitceruzával sorközépre jelölte, utóbb azonban visszatértek az 59–60. sor jelölésmódjához.

Őellenek, kik közt mint menhely áll,
[60] Mely lankadástól óvja szivöket,
Emelve a bukót: az érzelem.
De mit töprengek. Az nyer, a ki mer.

(Új szélroham. LUCIFER a megrettenő emberpár előtt megjelenik. A dics elborúl. Lucifer kaczag.)

Mit álmélkodtok? – (Évához, ki futásnak indúl.)
Oh, megállj, kecses hölgy!
Engedd egy perczre, hogy csodáljalak.

(Éva megáll s lassankint felbátorodik.)

[65] (félre) E mintakép milljószor újuland meg.
(fenn) Ádám, te félsz?

ÁDÁM.

Tőled, hitvány alak?

LUCIFER.

(félre) Ez is jó ős a büszke férfinemnek.
(fent) Üdvöz légy, szellem-testvér!

---

[61] Az *ez* a kiadásokban mindmáig értelmes sh.: látszólag Ádám és Éva érzelmi jelenetére utalván. Valójában azonban a tudás–nagyravágyás ellenpontozásáról van szó. A sorhoz fűzött szövegkritikai jegyzetében Arany is „az érzelem"-ről beszélt a K alapján, l. a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOKat!

[62/63] Arany a K1 sajtó alá rendezése során a szereplők nevét csak első megjelenésük alkalmából szedette színen belül verzállal. Itt vlsz. azért tett kivételt, mert a [21/22] szerzői utasításában megjelent Lucifer az első emberpár számára mindeddig észrevétlen volt.

[67] A kiadásokban a sorzáró vessző sh., ezért a K–K1 alapján jav.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

⟨Mond,⟩ Mondd, ki vagy. →?
⟨Felűl⟩ Alulrő→ól jöSsz-e[19] hozzánk, vagy ⟨alúlról⟩ felű→ülről?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Amint> A mint tetszik, nálunk e→az egyre megy.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[65] Nem ⟨tudtam⟩ tudtam, hogy van ember még kivűlünk.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

H⟨a⟩ohó! nagyon sok van még, mit te nem tudsz,
'S → S nem is fogsz tudni. Vagy ⟨tán⟩ a<z öreg úr> JÁMBOR AGG °
Azért teremtett vó→olna-é →63-e ⟨a' por⟩ porondból,
Hogy a' → a világot osZsza meg veled?
[70] Te őt dicséred, ő téged kitart,
<Meg mondja> Megmondja, végy ebből,→l és félj amattól,
Óv és vezet, mint <bamba gyermeket> GYAPJAS ÁLLATOT; °
Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.°

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hogy eszméljek? – S nem eszmé⟨.⟩lnék-e hát. → :
[75] Nem érzem-é az áldó napsugárt,
A létezésnek édes örömét

19 A sorkezdő szó javításakor a szerző megfeledkezett a toldalék átírásáról. A következő szóban Madách a K-n a hosszú *ssz* hangot *sz* alakban jelölte, föléhúzott vonással; Arany a nyomda számára kiírta az első *s*-t és törölte a vonást.

ÁDÁM.

Mondd, ki vagy?
Alulról jössz-e hozzánk, vagy felülről?

LUCIFER.

Amint tetszik, nálunk az egyre megy.

ÁDÁM.

Nem tudtam, hogy van ember még kivűlünk.

LUCIFER.

Hohó! nagyon sok van még, mit te nem tudsz,
S nem is fogsz tudni. Vagy a jámbor agg
Azért teremtett volna-é porondból,
Hogy a világot oszsza meg veled?
Te őt dicséred, ő téged kitart,
Megmondja, végy ebből és félj amattól,
Óv és vezet, mint gyapjas állatot;
Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.

ÁDÁM.

Hogy eszméljek? – S nem eszmélnék-e hát:
Nem érzem-é az áldó napsugárt,
A létezésnek édes örömét

[74] A 63 *-e* kérdőszava ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

És istenemnek végtelen kegy⟨elm⟩ét,
Ki engemet tön →63 tőn e' → e föld⟨nek⟩ istenévé. → ?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ezt tartja tán az a' → a kis féreg is
14 [80] Me<l>ly a' → a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a<'> sas, melly→ly a<'> kis madárra csap.
Avagy mi tesz nemesbbé tégedet?
Egy szikra az, me<l>ly bennetek dereng → dereng,
Egy végtelen erőnek mozzanása; 9
[85] S mint →63 Mint° a' → a pataknak egyes <habjai> habjai,
Egy perczre <csillog> csillog, aztán →63 felcsillogva <vissza hull> visszahull →63 visszahullnak,°
Közös medröknek szürke mélyibe. – °
Igen, tán volna egy, a' → a gondolat,
Melly→ly öntudatlan szűdben dermedez,
[90] Ez nagykorúvá tenne, ön erődre → önerődre
Bízván hogy válasZsz jó és rosz→ssz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat
'S → S ⟨fel mentene a' gondviselettől.⟩ a' → a gondviselettől <fel mentene> felmentene.
De ⟨...n...⟩ trágya <túronyul>FÉREGŰL ° ⟨...n...⟩ tán jobb neked
[95] Tenyészni kis körödnek lágy ölében °
'S → S tudás nélkű→ül <el fogyni> elfogyni életeddel. –
Nagy kényelem a<'> megnyugvás ⟨a'⟩ hitünkben, → ;
<Nemes> Nemes, de <terhes> terhes, ön láb ⟨...n...⟩unkon → önlábunkon állni. – →63 ,[20]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Nagy dolgokat mondsz, szédű→ülök belé.

20 A 63 interpunkciója sh.

És istenemnek végtelen kegyét,
Ki engemet tőn e föld istenévé?

LUCIFER.

Ezt tartja tán az a kis féreg is
Mely a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a sas, mely a kis madárra csap.
Avagy mi tesz nemesbbé tégedet?
Egy szikra az, mely bennetek dereng,
Egy végtelen erőnek mozzanása;
Mint a pataknak egyes habjai,
Egy perczre felcsillogva visszahullnak,
Közös medröknek szürke mélyibe. –
Igen, tán volna egy, a gondolat,
Mely öntudatlan szűdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bízván hogy válaszsz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat
S a gondviselettől felmentene.
De trágyaféregül tán jobb neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében
S tudás nélkül elfogyni életeddel. –
Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben;
Nemes, de terhes, önlábunkon állni. –

ÁDÁM.

Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé.

<Éva> Éva. → ÉVA.

[100] Én lelkesűlök, szép s ú→uj dolgokat mondsz.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

De a<^>> tudás sem→63 nem v<ó>lna még elég, ; → ;[21]
Hogy testesűljön nagyszerű→ü mü→űvekben,
A halhatatlanság is kellene.[22]
15 Mit képes tenni az arasz⟨t⟩nyi ° [23] lét?
[105] E két fa rejti mind e' → e birtokot,
'S ettől tiltott el, <aki> a ki[24] alkotott.
Tudsz, mint AZ isten, <ha> azt<at> HA élvezed, °
Ettől örök ifjú marad kecsed.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Mégis <csak zsarnok> KEGYETLEN ° a' → a mi alkotónk!

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[110] De <hát ha> hátha <meg csalsz!> megcsalsz! → megcsalsz[25]
→63 megcsalsz?

A dics° kissé kitisztúl. → kitisztul.[26]

---

21 A K1 interpunkciója ellentmondásos: Madách meghagyott vesszője után Arany pontosvesszőt rakott ki (és erősített meg piros grafitceruzával) anélkül, hogy a vesszőt törölte vagy kiegészítette volna.

22 A *halhatatlanság* szót Arany piros grafitceruzával aláhúzta, (a talán) erre vonatkozó három pirosbetűs szót azonban kiradírozta (a 102. sor után).

23 A *t* szerzői törlését Arany tollal és kék grafitceruzával is megerősítette. (Hasonló megerősítés a 108. sor madáchi törlésén.)

24 Az elválasztást Arany a lapszegélyen egy ⌊⌋ jellel megerősítette.

25 A 61 hiányzó központozása sh.

26 Arany piros grafitceruzás jelölése a nyomdának: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Én lelkesülök, szép s uj dolgokat mondsz.

LUCIFER.

De a tudás sem volna még elég,
Hogy testesüljön nagyszerű müvekben,
A halhatatlanság is kellene.
[110] Mit képes tenni az arasznyi lét?
E két fa rejti mind e birtokot,
S ettől tiltott el, a ki alkotott.
Tudsz, mint az isten, azt ha élvezed,
Ettől örök ifjú marad kecsed.

ÉVA.

[115] Mégis kegyetlen a mi alkotónk!

ÁDÁM.

De hátha megcsalsz?

(A dics kissé kitisztul.)

[107] A 63 *sem* alakja elszigetelt, vlsz. sh., ezért jav. A sor végén a pontosvesszőt nem indokolja tartalmi mozzanat, ezért a K alapján visszaállítottuk a vesszőt.

[108] nagyszerű müvekben: a kiadásokban ritmikai szövegromlást hozott felcserélésük, ezért a K–K1 alapján jav.

Égi <kar> kar. → ÉGI KAR.

Jaj neked, világ,

⟨A⟩ ⟨A' vén⟩ →63Az ős° tagadás kisért.°

Az <ú>Úr <szava> szava. → AZ ÚR SZAVA.

⟨Óh e⟩ <Ember> EMBER, vigyázz! → ∅→63![27]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM. 10

Mi hang ez ismét?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

A szél gallyakat ráz.

Segítsetek
Ti elemek → elemek,
[115] Az embert nektek
Szerezni meg. – °

Szélroham, a dics <el borúl.> elborúl.[28]

E két fa az enyém! → .

Ádám → ÁDÁM.

Ki vagy tehát te?
16 Hisz olly→lyannak tünsz fel, mint m<ink>Í→i vagyunk.

27 A soron sokat gondolkodó Arany a korrektúrában újra javította a sort, megismételve Madách 'Ember' szavát; a 61 hiányzó sorzáró központozása sh.

28 Arany nyomdai jelölése piros grafitceruzával: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉGI KAR.

Jaj neked, világ,
Az ős tagadás kisért.

AZ ÚR SZAVA.

Ember, vigyázz!

ÁDÁM.

Mi hang ez ismét?

LUCIFER.

A szél gallyakat ráz.
Segítsetek
[120] Ti elemek,
Az embert nektek
Szerezni meg. –

(Szélroham, a dics elborúl.)

E két fa az enyém.

ÁDÁM.

Ki vagy tehát te?
Hisz olyannak tünsz fel, mint mi vagyunk.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nézd ott a' → a sast, me<l>ly felhők közt kovályg,
[120] Nézd e' → e vaka→ondot földet túrva len⟨t⟩n,
⟨S⟩ Mindkettőt más más → más-más lát<kör vesz körűl.>
HATÁR ÖVEDZI. °
A <szellem ország> szellemország <látköröd kivűl> látköröd-
kivű→ül° van → van,
<A <leg magasbat> legmagasbat embernek tekinted.>
ÉS EMBER AZ, MI LEGMAGASB NEKED. °
Az ebnek is eb <leg főbb> legfőbb i→ídeálja,
[125] 'S → S megtisztel, <hogy ha> hogyha társaúl fogad.
De épen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenűl rá,
Ép ú→63ugy tekintünk <meg mi tikteket> RÁTOK MÍ→i
ALÁ,°
[130] A <szellem-ország> szellemország → szellem-ország büszke
részesi.[29]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

'S → S azoknak v<ó>lnál hát te egyike → egyike?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Igen, erősek közt a' → a <leg ⟨erősebb,⟩ hatalmasb',>
leghatalmasb', → leghatalmasb,
Ki ottan álltam az <ú>U→63Úr trónja mellett,
S <leg szebb> legszebb dicséből osztályom kijárt.

29 A 127–130. sorok magasságában a lapszegélyen idegen kéz (a szedő?) írásával: „Pagina 17. Sign. 2."

LUCIFER.

Nézd ott a sast, mely felhők közt kovályg,
Nézd e vakondot földet túrva lenn,
Mindkettőt más-más láthatár övedzi.
A szellemország látköröd-kivül van,
És ember az, mi legmagasb neked.
Az ebnek is eb legfőbb ídeálja,
S megtisztel, hogyha társaúl fogad.
De épen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenűl rá,
Ép ugy tekintünk rátok mi alá,
A szellem-ország büszke részesi.

ÁDÁM.

S azoknak volnál hát te egyike?

LUCIFER.

Igen, erősek közt a leghatalmasb,
Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
S legszebb dicséből osztályom kijárt.

Ádám, [!]→ ÁDÁM.

[135] Mért nem maradtál hát a fényes égben,
E ⟨.⟩ por világ<ot választván tanyául?>RA MÉRT
JÖTTÉL<,>[30] → jövél KÖZÉNK? °

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Meg úntam> Megúntam ott a' → a második helyet,
Az egyhangú, <kimérett> SZABÁLYOS életet, – → , °
Éretlen gyermek hang<ú>U →63 gyermek-hangu égi kart, 11
17 [140] Me<l>ly mindég dí→63icsér, rosznak mit se tart.
Küzdést kivánok, disZ→sharmóniát,
Me<l>ly új erőt szül, ú→uj világot ád,
Hol a<,> lélek magában nagy lehet,
<Hol a' ki> HOVÁ,[31] ki bátor, az velem jöhet.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[145] <De> MEGmondta <az ur,> ISTEN, ° hogy büntetni fog,
Ha más utat választunk, mint <ki tűzött.> kitűzött.

Éva. → ÉVA.

⟨Mint⟩ Miért büntet⟨het⟩ne? – H<ogy>ISZ', → Hisz, ha az utat
<Ki tűzte,> Kitűzte, melly→63lyen hogy me<nny>NJünk,
kivánja,
⟨Miért akképen⟩ Egyúttal ollyanná is ⟨nem⟩ alkotott,
[150] Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.
Vagy ⟨Mi⟩mért állított mély örvény fölé,

30 A 136. sor törölt 'választván' szavának második ékezete a sor fölé írt Arany-javításban mint vesszó jelentkezett, ezért Arany az ékezetből lett „vesszőt" külön is törölte.

31 Az erősen átjavítgatott szókapcsolat a K1-en olvashatatlan, ezért Arany a lapszegélyen a „Hová,"-t a nyomda számára megismételte.

ÁDÁM.

Mért nem maradtál hát a fényes égben,
E por világra mért jövél közénk?

LUCIFER.

Megúntam ott a második helyet,
Az egyhangú, szabályos életet,
Éretlen gyermek-hangu égi kart,
Mely mindég dícsér, rosznak mit se tart.
Küzdést kívánok, disharmóniát,
Mely új erőt szül, uj világot ád,
Hol a lélek magában nagy lehet,
Hová, ki bátor, az velem jöhet.

ÁDÁM.

Megmondta isten, hogy büntetni fog,
Ha más utat választunk, mint kitűzött.

ÉVA.

Miért büntetne? – Hisz, ha az utat
Kitűzte, mellyen hogy menjünk, kívánja,
Egyúttal ollyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.
Vagy mért állított mély örvény fölé,

[146] A 63 dícsér alakja ritmikai szövegromlás, ezért jav., a K–K1 és a 61 visszaállításával.
[154] A 63 mélyen alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Szédelgő fejjel, kárhozatra szánva. –
Ha meg a' → a bűn szintén tervében áll,
Mint a' → a vihar <napsúgaras> VERŐFÉNYES napok közt,[32] °
[155] Ki mondja azt vétkesb<b>nek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegit? – → ?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Lám, megjelent az első bölcselő! – → !
Nagy sor jövend utánad, szép hugom,
Me<l>ly mil→lljó úton ezt vitatja ⟨majd⟩ újra. →63 ;
[160] A tébolydába téved sok közűlök
Sok <vissza retten,> visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással → okoskodással,
Minden dolognak o<l>ly sok színe van → van,
Hogy <aki> a ki mind azt végig észleli → észleli,
18 [165] Kevesb<b>et tud, mint első pillanatra ⟨.⟩ ,
[165a] S határozatra jönni → jőni[33] rá nem ér.
A tett halála az okoskodás. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Én hát szakítok egyet a' → a gyümölcsből.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Meg átkozá> Megátkozá az <ú>Úr.

Lucifer kaczag.[34]

De csak szakíts.

32 Arany nemcsak a javítandó szót, hanem a *napok*-at is aláhúzta kék grafitceruzával; vlsz. emlékeztetni akarta önmagát a szóismétlésre.

33 A K1-en Madách a *jöñi* alakot használta, amelyet Arany és a nyomda *jőni* formában olvasott.

34 Arany jelölése a nyomdának: „pet.", kék grafitceruzával. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Szédelgő fejjel, kárhozatra szánva. –
Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegit?

LUCIFER.

Lám, megjelent az első bölcselő!
Nagy sor jövend utánad, szép hugom,
Mely milljó úton ezt vitatja újra.
A tébolydába téved sok közűlök,
Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy a ki mind azt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás. –

ÉVA.

Én hát szakítok egyet a gyümölcsből.

ÁDÁM.

Megátkozá az Úr.

(Lucifer kaczag.)

De csak szakíts.

[165] A 63 sorzáró pontosvesszőjével szemben a pontot a K–K1 és a 61 alapján tettük ki.

Jőjön reánk, minek ránk jőni kell,
[170] Legyünk tudók, mint isten. 12

A tudás almáját előbb Éva aztán Ádám megí→izleli.[35]

<Éva> Éva. → ÉVA.

S e<f>felett
Örökké ifjak. –[36]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Erre, erre csak.
A halhatatlanságnak fája ez ⟨,⟩ . – →.
Siessetek hát!

A másik fa felé vonja őket, egy Cherub → CHERUB lángoló karddal | ‖ útjo- ||| kat állja.[37]

Cherub. → CHERUB.

Félre, bűnösök.

Az <ú>Úr szava. → AZ ÚR SZAVA.

Ádám, Ádám! <el hagytál> elhagytál engemet,
[175] <El hagylak> Elhagylak én is, lásd → lásd, mit érsz magadban.

35 Arany jelölése a nyomdának, kék grafitceruzával: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

36 A 171. sor mellett Arany kék grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen: „Örök ifjak lettek volna."

37 Arany jelölése a nyomdának, kék grafitceruzával: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Jőjön reánk, minek ránk jőni kell,
Legyünk tudók, mint isten.

(A tudás almáját előbb Éva aztán Ádám megizleli.)

ÉVA.

S e felett
Örökké ifjak. –

LUCIFER.

Erre, erre csak.
A halhatatlanságnak fája ez.
[180] Siessetek hát!

(A másik fa felé vonja őket, egy CHERUB lángoló karddal útjokat állja.)

CHERUB.

Félre, bűnösök.

AZ ÚR SZAVA.

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

<Éva> Éva. → ÉVA.

19 Végünk van.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Csügged⟨eztek⟩tek?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

⟨Azt n⟩ <Korán se> Koránse hidd.
Csak ébredésem borzongása ez. –
<De ⟨H⟩hölgyem ⟨kövess⟩ jöj, csak <innen innen> BÁR-
MERRE IS el – >
EL INNEN, HÖLGYEM, BÁRHOVÁ, – EL, EL!
<<OllyAN idegen,> IDEGEN <ÉS kietlen> <ide> lett
<e<'>><ZEN> EZ A hely<.> ÉS KIETLEN.>
IDEGEN MÁR S KIETLEN EZ A HELY.[38]

Égi kar. → ÉGI KAR.

[180] Ah, sírjatok testvéri könnyeket,
20 [181] Győz a' → a hazugság, – a föld elveszett. –[39]

---

38 A sokat javítgatott sorokat Arany a lapszegélyen, függőlegesen letisztázta. A korábbi szöveggondozott kiadások csak az első és az utolsó fázist rögzítették; most, a K1 technikai vizsgálata után feltételezhetők azok a mozzanatok is, melyekben a szöveg formálódott. Az öt fázis jelölése a szinopszisban bonyolult, ezért lapalji jegyzetben megismételjük:

Olly idegen, kietlen lett e' hely.
OllyAN idegen, kietlen e' hely.
IDEGEN ÉS kietlen eZEN hely.
IDEGEN EZ A HELY ÉS KIETLEN.
IDEGEN MÁR S KIETLEN EZ A HELY.

Mindehhez járul még a *kietlen* után Madách által megkezdett *ide* szókezdet, amelyet nem tudunk javítási fázishoz kötni.

39 A szín össz-sorszámát Madách maga rögzítette a munkalapon: „2 Paradicsom 181"

ÉVA.

Végünk van.

LUCIFER.

Csüggedtek?

ÁDÁM.

Koránse hidd.
Csak ébredésem borzongása ez. –
[185] El innen, hölgyem, bárhová, – el, el!
Idegen már s kietlen ez a hely.

ÉGI KAR.

Ah, sírjatok testvéri könnyeket,
[188] Győz a hazugság, – a föld elveszett. –

[I–II. szín összesen: 341 sor]

<3ik> HARMADIK <szín> szín. → HARMADIK SZÍN.

Pálmafás → Pompás[1] vidék a'→ a paradicsomon kivű→63ül. Kis durva fa | kaliba → fakaliba. ‖ <Ádám> Ádám → ÁDÁM ||| czövekeket ver le keritésű→63ül. <Éva> Éva → ÉVA lugost | alkot. <Lucifer> Lucifer. → LUCIFER. –[2]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
<Meg védem> Megvédem azt a' → a kártevő vadaktól
És kényszerí→item nékem termeni.

<Éva> Éva. → ÉVA.

[5] Én meg lugost <csinálok> csinálok, épen oll→lyat 13
Min<őnk egykor v<ó>lt>T AZ ELŐBBI, ° s így közénk
varázslom
A vesztett é→Édent.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család 's → s tulajdon
Lesz a' világnak kettes mozgatója,
[10] Me<l>lytől minden kéj s kín születni fog.
És e' → e két eszme nő majd szüntelen,

1 A 61 sh-ja napjainkig élt a kiadásokban. Pedig logikailag is hibás lenne a jelző: az édenből kiűzés után semmiféle táj nem tűnhet fel „pompás"-nak.

2 A szín címében Aranytól származik a másodszori aláhúzás, a szerzői utasításban pedig a szereplők nevének kettős aláhúzása és a záró gondolatjel is. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

HARMADIK SZÍN.

(Pálmafás vidék a paradicsomon kivül. Kis durva fakaliba. ÁDÁM czövekeket ver le keritésül. ÉVA lugost alkot. LUCIFER.)

ÁDÁM.

Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kártevő vadaktól
És kényszeritem nékem termeni.

ÉVA.

Én meg lugost csinálok, épen olyat
Mint az előbbi, s így közénk varázslom
A vesztett Édent.

LUCIFER.

Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kéj s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,

<Amíg> A mí→ig <ipar lesz, és haza> belőle<,> HON LESZ
ÉS IPAR, °
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[15] Rejtélyeket beszélsz. Igérted a<,>
21 Tudást, az ösztön kéjéről <le mondtam> lemondtam
Érette, <hogy> hogy, bár <küzdve> küzdve, nagy legyek.
'S → S mi az eredmény.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hát nem érzed-<é>?

Ádám → ÁDÁM.

Érzem, hogy isten <amint> a mint[3] <el hagyott,> elhagyott,
[20] Üres kézzel taszítván a' → a magányba,
<El hagytam> Elhagytam én ⟨is⟩ is. <Ön magam> Önmagam
→ Ön magam levék
Enistenemmé, és <amit> a mit[4] kivívok,
Méltán enyém. Erőm ez, 's → s büszkeségem.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(félre → Félre.)

Hiú báb, ⟨most daco<lsz>T HÁNYSZ <a'> tiszta⟩
→63 mostan fittyet hánysz az égnek,°
[25] Meglátjuk szíved, villámok ha° égnek.

3, 4 A szétválasztást Arany a szokott jellel a lapszegélyen megerősítette.

A mig belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

ÁDÁM.

Rejtélyeket beszélsz. Igérted a
Tudást, az ösztön kéjéről lemondtam
Érette, hogy, bár küzdve, nagy legyek.
S mi az eredmény.

LUCIFER.

Hát nem érzed-e?

ÁDÁM.

Érzem, hogy isten a mint elhagyott,
Üres kézzel taszítván a magányba,
Elhagytam én is. Ön magam levék
Enistenemmé, és a mit kivívok,
Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem.

LUCIFER.
(Félre.)

Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek,
Meglátjuk szíved, villámok ha égnek.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Nekem meg büszkeségem az csupán,
Hogy a' → a világnak anyja én leszek.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(félre → Félre.)

Dicső eszmény mit a' → a nő szíve hord,
<Meg örökítni> Megörökítni a' → a bűnös nyomort.

Ádám. → ÁDÁM.

[30] Mit is köszön<nék>JEK néki<,,>? puszta létem?
Hisz az a' → a <lét> lét, ha érdemes leszen
Fáradságára, csak munkám gyümölcse.
→63 Terhére, csak fáradságom gyümölcse. °
A kéjet, ° <mellyet> A MIT egy ital viz ád → ád, 14
Szomjam hevével kell kiérdemelnem,
[35] A csók mézének ára ott vagyon –
22 A Me<l>ly[5] <jár nyomában> NYOMÁN JÁR → jár – a' → a
lehangolásban.°
De <hogy ha> hogyha a'
→ a hálának ⟨...n...⟩ <pántja> CSATJA° mind
<Le hulla> Lehulla is, <ha bár> habár
→63 Le is hullt rólam, bár szabad[6] levék°
Alkotni sorsom, → sorsom és újból <le rontni:> lerontni: → ,
[40] Mit dőre tervvel ember alkotand, →63 Tapogatózva a mit
tervezék, – °
Ahhoz segélyed sem <szükségelém tán> KELLETT TALÁN,°
'S → S <fel küzdtem> felküzdtem v<ó>lna lelkem ereJével.
→63 Megbirta volna azt saját erőm.°
De nem menekvém →63 S te nem mentél meg° a' → a
súlyos bilincstől,

5 Az *A* a sor elején Arany javítása, amelyet mellett meghagyta a K1-en Madách sorkezdő *M*-jét, ami persze a kiadásokban eltűnt.
6 A *szabad* szón Madách javítása, vlsz. téves szókezdés: „szad".

ÉVA.

Nekem meg büszkeségem az csupán,
Hogy a világnak anyja én leszek.

LUCIFER.
(Félre.)

Dicső eszmény mit a nő szíve hord,
Megörökítni a bűnös nyomort.

ÁDÁM.

Mit is köszönjek néki? puszta létem?
Hisz az a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse.
A kéjet, a mit egy ital viz ád,
Szomjam hevével kell kiérdemelnem,
A csók mézének ára ott vagyon –
A mely nyomán jár – a lehangolásban.
De hogyha a hálának csatja mind
Le is hullt rólam, bár szabad levék
Alkotni sorsom és újból lerontni,
Tapogatózva a mit tervezék, –
Ahhoz segélyed sem kellett talán,
Megbirta volna azt saját erőm.
S te nem mentél meg a súlyos bilincstől,

M<ivel>ELYLYEL testem por földéhe→63oz[7] csatol.
[45] Érzem, bár nem tudom nevét, mi az,
T<án>ALÁN <czérna szál,> EGY HAJSZÁL° – annál
<gyalázatosb'> SZÉGYENEBB, –
Mi k<ó>rlátozza büszke lelkemet.
Nézd, ugranám, és testem <vissza hull,> visszahull,
Szemem, fülem <le mond> lemond szolgálatáról
[50] Ha a' → a távolnak kémlem titkait;
S ha képzetem magasb<'> körökbe von,
Az éhség kényszerít<end nem sokára>,
HUNNYÁSZKODOTTAN →63 hunyászkodottan
<Le szállni> Leszállni[8] ismét a' → a tiprott anyaghoz.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

EZEN[9] köt<e>Él<ék> erősb<'>, mint én vagyok.

Ádám. → ÁDÁM.

[55] Ah, úgy te gyönge szellem vagy <nagyon,> IGEN,
Ha e' → e láthatlan pókháló, e semmi,
Mit százezer lény észre sem veszen
'S → S hálója közt szabadság érzetével
Ficzkándozik, <'>mit csak nehány <kivált> ki-vált[10]
[60] Magasb<'> szellem sejt, <néked> még daczol<hat> VELED.°

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S csak is ez az, <a>mi velem BÍR daczol<hat>ni,°
23 Mert szellem, mint én. Vagy tán azt hiszed,

7 A 63 hibás toldalékolása nyilvánvaló sh.
8 A második *l* Madách javítása a K1-en, amellyel saját helyesírási hibáját korrigálta.
9 Arany meghagyta Madách sorkezdő *E*-jét, ehhez írta kiegészítését.
10 Arany a kötőjeles megoldást (*ki-vált*) a lapszegélyen is jelezte: /= jellel. Vö. még a IV. [173] sorral!

Melylyel testem por földéhez csatol.
Érzem, bár nem tudom nevét, mi az,
Talán egy hajszál – annál szégyenebb, –
Mi korlátozza büszke lelkemet.
Nézd, ugranám, és testem visszahull,
Szemem, fülem lemond szolgálatáról
Ha a távolnak kémlem titkait;
S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

LUCIFER.

Ezen kötél erősb, mint én vagyok.

ÁDÁM.

Ah, úgy te gyönge szellem vagy igen,
Ha e láthatlan pókháló, e semmi,
Mit százezer lény észre sem veszen
S hálója közt szabadság érzetével
Ficzkándozik, mit csak nehány ki-vált
Magasb szellem sejt, még daczol veled.

LUCIFER.

S csak is ez az, mi velem bír daczolni,
Mert szellem, mint én. Vagy tán azt hiszed,

[44] A 63 sajtóhibáját ('földéhøz') természetesen jav.

<El rejtve zajtalan mert működik> HOGY, MERT ELREJTVE
MUNKÁL S ZAJTALAN,°
Nem is erős? – Ne hidd, homályban űl
Mi egy világot rendít és teremt,
Mert látásától <meg szédűlne> megszédűlne a' → a fej.
Csak ember műve csillog és zörög
Me<l>lynek határa egy arasz<t>nyi lét.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ha<d>GYD meg<látnom>TEKINTNEM hát <azt a'>
E működést,°
– Egy perczre csak, keblem, tudod, erős, –
Me<l>ly rám <be folyhat,> befolyhat,° <aki> a ki[11] enmagamban
O<l>lyan különvált és egész vagyok.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

„Vagyok" – bolond szó. V<ó>ltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.
De nézz körűl és láss <szellem szemekkel. – –> szellem-
szemekkel. – – → –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Amit> A mit a' → a következőkben mond, mind láthatóvá is lesz.[12]

Mi áradat buzog fel így körűlem,
Magasba törve szakadatlanúl,
Hol <két felé> kétfelé → két felé vál s a' → a föld
sark<a>Okig
Vihar gyanánt rohan.

11 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
12 Arany nyomdai jelölése a szerzői utasításra kék grafitceruzával: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
Nem is erős? – Ne hidd, homályban űl
Mi egy világot rendít és teremt,
Mert látásától megszédűlne a fej.
Csak ember műve csillog és zörög
Melynek határa egy arasznyi lét.

ÁDÁM.

Hagyd megtekintnem hát e működést,
– Egy perczre csak, keblem, tudod, erős, –
Mely rám befolyhat, a ki enmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.

LUCIFER.

„Vagyok" – bolond szó. Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.
De nézz körűl és láss szellem-szemekkel. –

ÁDÁM.

(A mit a következőkben mond, mind láthatóvá is lesz.)

Mi áradat buzog fel így körűlem,
Magasba törve szakadatlanúl,
Hol két felé vál s a földsarkokig
Vihar gyanánt rohan.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Az a<> <melegség.> meleg, → melegség,
[80] Me<l>ly életet ví→isz a<> jegek honába.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hát e' → e két <láng folyam,> lángfolyam, me<l>ly zúgva fut
Mellettem el, hogy, félek, <el sodor> elsodor
És mégis érzem éltető hatását:
24 Mi az, mi az<,>? <el kábulok> elkábulok belé <!>. – → .

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[85] Ez a' → a delej.

Ádám. → ÁDÁM.

Alattam ing a' → a föld.
<Amit> A mit[13] szilárdnak és alaktalannak
Tartottam eddig, forrongó anyag lőn,
Ellentállhatlan →63 Ellentállhatlan, mell→ly alak után tör,
Életre küzd. Amarra mint jegecz,
[90] Emerre mint rügy. <Óh> Oh, → Oh, e zűr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz, → leszesz testem, me<l>lyben szilárd
Eszköz gyanánt o<l>ly dőrén megbizám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban.
[95] Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerezsz számomra <egyiránt> egyiránt, 16
Nehány marok porrá <silledsz e> sÜLYedsz-e° csak → csak,
Mi→így többi lényed víz és tünde lég → lég,
Me<l>ly még imént piroslott és örűlt
[100] 'S → S legott voltammal° a' → a felhőbe gőzölt.
Minden szavam, agyamban minden eszme

13 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

LUCIFER.

Az a melegség,
Mely életet visz a jegek honába.

ÁDÁM.

Hát e két lángfolyam, mely zúgva fut
Mellettem el, hogy, félek, elsodor
És mégis érzem éltető hatását:
Mi az, mi az? elkábulok belé.

LUCIFER.

Ez a delej.

ÁDÁM.

Alattam ing a föld.
A mit szilárdnak és alaktalannak
Tartottam eddig, forrongó anyag lőn,
Ellentállhatlan, mely alak után tör,
Életre küzd. Amarra mint jegecz,
Emerre mint rügy. Oh, e zűr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőrén megbizám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban.
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerezsz számomra egyiránt,
Nehány marok porrá sülyedsz-e csak,
Míg többi lényed víz és tünde lég,
Mely még imént piroslott és örűlt
S legott voltammal a felhőbe gőzölt.
Minden szavam, agyamban minden eszme

Lényemnek egy egy → egy-egy részét költi el,
<El égek.> Elégek! – és a <vészt hozó> vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem <szítogatja> szítogatja,[14]
[105] Hogy melegedjék hamvadásomon. –
El e<ˇ> látással, mert <meg őrülök.> megőrülök.
I<l>ly harczban állni száz elem között
Az elhagyottság kínos érzetével → érzetével,
Mi szörnyü, szörnyü! – <Óh> Oh, miért lökém el
25 [110] Magamt<ó>O→ól azt a<ˇ> gondviseletet →63 gondviseletet.°[15]
Mit ⟨a' tudatlan⟩ ⟨⟨ösztön⟩⟩ ösztönöm ⟨⟨vágya⟩⟩ ⟨sejte⟩ sejtett
→ sejtett, ⟨már⟩ de nem becsült
⟨'S hatalmasabban ⟨...n...⟩ vágyja a' tudás még.⟩ 'S → S
tudásom óhajt, → óhajt, – <ó>h de hasztalan.

<Éva> Éva. → ÉVA.

U→Úgy-é, u→63 úgy-é, ⟨én is rég⟩ hasonlót érzek ⟨illyest⟩ én is.
<Midőn> HA MAJD te harczolsz a' → a fenevadakkal,
[115] Vagy én lankadva kertünk ⟨..⟩ápolom; →,
<Körül tekintek> Körültekintek a' → a széles világon,
És égen földön ⟨nincsen⟩ nem lesz[16] egy rokon
<Nincs> NEM egy ⟨...n...⟩ barát,[17] ki bi→íztasson vagy óvjon.
– →. – →63 .
Nem í→igy v<ó>lt ám ez egykor, szebb időben.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(gúnyosan) → (Gúnyosan.)

[120] HiszEN, <hogy> ha o<l>ly kicsí→inyes lelketek → lelketek,
Hogy fáztok <más felettetek ha nincs,> ÁPOLÓ GOND
S KÉZ NE'KŰL,°
'S → S alárendeltség oll→ly szükségetek; → :

14 A sor előtt a lapszegélyen Arany felkiáltójele látható, kék grafittal.
15 A 63 sorvégi pontja sh.
16 A „nem lesz" szavak közé Arany elválasztójelet tett.
17 Az olvashatatlanná javított „barát" szót Arany a lapszegélyen megismételte.

Lényemnek egy-egy részét költi el,
Elégek! – és a vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem szítogatja,
Hogy melegedjék hamvadásomon. –
El e látással, mert megőrülök.
Ily harczban állni száz elem között
Az elhagyottság kínos érzetével,
Mi szörnyü, szörnyü! – Oh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült
S tudásom óhajt, – oh de hasztalan.

ÉVA.

Úgy-é, úgy-é, hasonlót érzek én is.
Ha majd te harczolsz a fenevadakkal,
Vagy én lankadva kertünk ápolom,
Körültekintek a széles világon
És égen földön nem lesz egy rokon,
Nem egy barát, ki bíztasson vagy óvjon.
Nem igy volt ám ez egykor, szebb időben.

LUCIFER.
(Gúnyosan.)

Hiszen, ha oly kicsinyes lelketek,
Hogy fáztok ápoló gond s kéz ne'kűl,
S alárendeltség oly szükségetek:

[110] A 63 sh.-ját, a sorvégi pontot jav.

Idézek én fel istent számotokra,
<Rokonibbat mint a<'> rideg öreg<,> volt;> KI NYÁJASABB
LESZ, MINT A ZORD ÖREG:°
[125] E földnek szellemét, ismérem őt
Az ⟨égből,⟩ égi karból, szép ⟨ártatlan⟩ szerény fiú <az>. – °
JelenjÉL meg <óh> szellem → szellem,
Látod → Látod, nem bí→irsz velem → velem,°
⟨Ha a' vén⟩ Az ősi tagadás
[130] ⟨Hívott, nem⟩ Hiv, hisz NEM merne más.[18]

A földből lángok csapnak fel, tömör fekete felhő képződik
| ‖ szivár- ||| ványnyal, iszonyúan mennydörögve.[19] 17

Lucifer → LUCIFER.
(h→Hátra lépve → lépve.)

Ki vagy te → te, rém – nem téged hívtalak,
26 A föld nemtője gyönge és szelí→id.

A föld szellemének <szava> szava. → A FÖLD SZELLEMÉNEK
SZAVA.

⟨Mi⟩ Mit ⟨gyönge és⟩ gyöngeül ⟨szelíd⟩ látál az égi karban,
Az önkörében végtelen, ⟨...n...⟩ erős. –
[135] Im itt vagyok, mert a<'> szellem szavának
Engednem kelle, <ám de> ámde megjegyezd,
Hogy föl⟨idézni⟩zaklatni 's → s k<ó>rmányozni más.[20]
Ha felveszem SAJÁT képem, <le roskad<a>sz,> leroskadsz,
<'S e' férgek itt melletted el enyésznek.> S EME KÉT FÉREG
ITT MEGSEMMISÜL.°

18 A sorkezdő, olvashatatlanná javított szót Arany megismételte a lapszegélyen: „Hiv". A 127–130. sort a kiadásokban sorközépre szedték.

19 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany utasítása a nyomdának, kék grafitceruzával: „pet." Arany a „mennydörögve" szót a nyomda számára – a biztonság kedvéért – egybehúzta.

20 Az olvashatatlanná javított szót Arany megismételte a lapszegélyen: „zaklatni".

Idézek én fel istent számotokra,
Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg:
E földnek szellemét, ismérem őt
Az égi karból, szép szerény fiú. –
Jelenjél meg szellem,
Látod, nem birsz velem,
Az ősi tagadás
Hiv, hisz nem merne más.

(A földből lángok csapnak fel, tömör fekete felhő képződik szivárványnyal, iszonyúan mennydörögve.)

LUCIFER.
(Hátra lépve.)

Ki vagy te, rém – nem téged hívtalak,
A föld nemtője gyönge és szelid.

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Mit gyöngeül látál az égi karban,
Az önkörében végtelen, erős. –
Im itt vagyok, mert a szellem szavának
Engednem kelle, ámde megjegyezd,
Hogy fölzaklatni s kormányozni más.
Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
S eme két féreg itt megsemmisül.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

MondD <hát> hát, hogyan fér ⟨...n...⟩ büszke közeledbe
Az ember, <hogy ha> hogyha → hogy ha istenűl fogad<.>?

A föld sz<.>ELLEMÉNEK <szava> szava. → A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

<El részletezve> Elrészletezve° <vízben> vízben, fellegekben,
Ligetben, mindenütt, hová <be néz> benéz
Erős vágy<ódás>AKKAL és emelt kebellel.
(<el tünik.> eltünik. → Eltűnik.)

A ligetet, forrást tünde játszi nymphák → NYMPHÁK népesítik.[21]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Ah, nézd e kedves testvér arczokat,
Nézd, nézd, mi bájosan köszöntenek,
Nincs többé elhagyottság, rengeteg,
A b<ó>ldogság szállott közénk velek.
Ők adnak búnkban biztató szavat,
A kétkedésben jó tanácsokat.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nem is kérhettek jobb helyütt tanácsot<,> –
Kik, <amint> a mint kértek, már határozátok<,> –[22] °
Mint ép e' → e kedves tünde alakoktól,
27 Kik →63 Ki[23] úgy felelnek, mint kérdésetek szól:

21 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany a lapszegélyen a nyomda számára, kék grafitceruzával: „pet." A kétszeri aláhúzás is tőle.

22 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette. A sor második felét kék grafittal aláhúzta, olvasati nehézségére l. a szövegkritikai dokumentumot!

23 A 63 alakja nyilvánvaló sh.

LUCIFER.

Mondd hát, hogyan fér büszke közeledbe
Az ember, hogy ha istenűl fogad?

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Elrészletezve vízben, fellegekben,
Ligetben, mindenütt, hová benéz
Erős vágyakkal és emelt kebellel. (Eltűnik.)

(A ligetet, forrást tünde játszi NYMPHÁK népesítik.)

ÉVA.

Ah, nézd e kedves testvér arczokat,
Nézd, nézd, mi bájosan köszöntenek,
Nincs többé elhagyottság, rengeteg,
A boldogság szállott közénk velek.
Ők adnak búnkban biztató szavat,
A kétkedésben jó tanácsokat.

LUCIFER.

Nem is kérhettek jobb helyütt tanácsot –
Kik, a mint kértek, már határozátok –
Mint ép e kedves tünde alakoktól,
Kik úgy felelnek, mint kérdésetek szól:

[154] A 63 sh.-ját a sorkezdő szóban értelemszerűen jav.

A tiszta szívre mosolyogva néznek,
IJesztő[24] réműl a' → a kétségbesőnek; →63 kétségbeesőnek;
Ők kí→63isérendnek végig száz <alakban> alakban,
<Száz féle> Százféle képen → Százféleképen
<á<l>tal változottan,> átalváltozottan,
A fürkésző bölcsésznek üde árnya
⟨És az⟩ S örök ifjú ⟨szív⟩ szí→iveknek ideálja.[25]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM. 18

Mit ér, mit ér e' → e játék csillogása,
Előttem me<l>ly foly, nem hatok belé<Je> –
'S → S nekem csak egy rejtélylyel több jutott. –
Ne <hitegess> hitegess, <már> <Lucifer> Lucifer, NE tovább,
Hagyj tudnom mindent, <⟨a⟩úgymint> úgy, mint[26] <meg
fogadtad.> megfogadtad.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

(félre → Félre.) ⟨...n...⟩ Keserves lesz még egykor e tudásod,
⟨.⟩ S tudatlanságért ⟨...n...⟩ fogsz epedni vissza.[27]
(fent → Fent.) ⟨Csak⟩ De tü→63ürelem. Tudod, hogy a' → a
gyönyör
Perczét is harczczal kell kiérdemelned;
Sok iskolát kell még addig kijárnod,
Sokat csalódnod, míg mindent ⟨ki tudsz⟩ megértesz.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Könnyű neked beszélni tü→ürelemről,
Előtted egy öröklét van kitárva,

24 Arany a beírt j-t a margón is megismétli, kék grafitceruzával: „Ij".
25 A sorkezdő *S*-t végül Arany írja be, a sorkezdet elé.
26 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
27 A „fogsz epedni" javított alak két szavát Arany a nyomda számára függőleges vonallal megerősíti az elválasztásban, a jelet a margón ismétli.

A tiszta szívre mosolyogva néznek,
Ijesztő réműl a kétségbesőnek;
Ők kísérendnek végig száz alakban,
Százféleképen átalváltozottan,
A fürkésző bölcsésznek üde árnya
S örök ifjú sziveknek ideálja.

ÁDÁM.

Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Előttem mely foly, nem hatok belé –
S nekem csak egy rejtélylyel több jutott. –
Ne hitegess, Lucifer, ne tovább,
Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.

LUCIFER.

(Félre.) Keserves lesz még egykor e tudásod,
S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
(Fent.) De tűrelem. Tudod, hogy a gyönyör
Perczét is harczczal kell kiérdemelned;
Sok iskolát kell még addig kijárnod,
Sokat csalódnod, míg mindent megértesz.

ÁDÁM.

Könnyű neked beszélni tűrelemről,
Előtted egy öröklét van kitárva,

[156] kétségbe*ső*nek: a 63 szótagbetoldása ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.
[157] *kí*sérendnek: a 63 rövid *i*-je ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

De én az élet fájából → életfájából nem ettem,[28]
[175] Arasz<t>nyi lét, mi sietésre int.

Luci → LUCIFER.

Minden, mi él, az egyenlő soká él,
28 A százados fa, <é>s <az> <egy napos> egynapos <légy,>
ROVAR.°
Eszmél, örűl, szeret és <el bukik,> elbukik,
Midőn napszámát s' → s vágyait <be tölte.> betölté.
[180] Nem az idő halad<,>: mi → *mi*[29] változunk <csak>,°
Egy század, egy nap szint <e>ÉN →63 szinte ° egyre megy.
Ne <félj> félj, <be töltöd> betöltöd czélodat te is <hát>°,
Csak azt ne hidd, hogy e sár testbe van
Szorítva az° ember egyénisége.
[185] Látád a' → a hangyát és a' → a <méhe rajt,> méherajt:
Ezer munkás jár dőrén <össze vissza,> össze-vissza,
Vakon cselekszik, téved, <el bukik,> elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges° szellemben él, cselekszik,
[190] Kitű→üzött ⟨.⟩ tervét bizton létesíti,
Mig <a' vég el jő,> ELJÖN A VÉG, 's → s az egész <el áll. –>
eláll. –
<Por tested> Portested is szét hulland <í→igy> igy, igaz,
De száz alakban újolag <fel élsz,> felélsz,
És nem kell újra semmit kezdened<,>:
[195] Ha vétkezél, fiadban bűnhödöl, 19
Köszvényedet <ő benne> őbenne folytatod,
Amit → A mit tapasztalsz, érzesz, és tanúlsz
<Miljó évekre> ÉVMILLIÓKRA lesz tulajdonod.

28 A sor képzavarát Arany kék grafitceruzával jelölte, utóbb mégsem javította.
29 A szó kiemelő aláhúzása Aranytól.

De én az életfájából nem ettem,
Arasznyi lét, mi sietésre int.

LUCIFER.

Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa, s egynapos rovar.
Eszmél, örűl, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: *mi* változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd czélodat te is,
Csak azt ne hidd, hogy e sár testbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dőrén össze-vissza,
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Mig eljön a vég, s az egész eláll. –
Portested is szét hulland igy, igaz,
De száz alakban újolag felélsz,
És nem kell újra semmit kezdened:
Ha vétkezél, fiadban bűnhödöl,
Köszvényedet őbenne folytatod,
A mit tapasztalsz, érzesz, és tanúlsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.

[180] *mí*: a hosszú magánhangzónak sem jogosultsága, sem előzménye a K–K1-en nincsen, ezért sh.-nak tekinthető és jav.

[190] Kit*ű*zött: a kiadások rövid *ü*-je ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 alapján jav.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ez visszapillantása az öregnek<.>: →.
[200] De <forró vágya ez ifjú kebelnek> IFJU KEBLEM FORRÓ VÁGYA MÁS:[30]
Jövőmbe vetni egy tekintetet.°
Hadd <lássam> lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Hadd lássam én is, e sok újulásban
29 Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[205] Legyen. Bű→übájat szállítok reátok,
És a' → a jövőnek végeig <be láttok,> beláttok
Tünékeny álom képei alatt;
De <hogy ha> hogyha látjátok, mi dőre a czél,
Mi súlyos a' → a harcz, me<l>lybe útatok tér;
[210] Hogy csüggedés ne érjen e<z> miatt,
És a' → a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsi→iny sugárt adok,
Me<l>ly biztatand, hogy csalfa tünemény
[214] Egész látás, –[31] s e sú→ugár a' → a remény. –[32]

30 Ez alatt Ádámot és Évát a kalibába vezeti, kik ott elszun- | ‖ ||| nyadnak.[33]

30 A sor elé, a lapszegélyre Arany kék grafitceruzával kérdőjelet tett.
31 A gondolatjelet Arany tette ki.
32 A szín össz-sorszámát Madách maga rögzítette a munkalapon: „3 Pálmafás vidék 214".
33 A színt záró szerzői utasítás a kiadásokban zárójelben.

ÁDÁM.

Ez visszapillantása az öregnek.
De ifju keblem forró vágya más:
Jövőmbe vetni egy tekintetet.
Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

ÉVA.

Hadd lássam én is, e sok újulásban
Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam.

LUCIFER.

Legyen. Bübájat szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álom képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a czél,
Mi súlyos a harcz, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, – s e sugár a remény.

(Ez alatt Ádámot és Évát a kalibába vezeti, kik ott elszunnyadnak.)

[I–III. szín összesen: 555 sor]

<4dik> NEGYEDIK szín → NEGYEDIK SZÍN.

EgyIptomban. Elől nyí→ilt csarnok. <Ádám> Ádám, → ÁDÁM, mint pháraó → HÁRAÓ[1°] →63 PHÁRAÓ, fi- | ata- ‖ lon, tró- ||| non ülve. <Lucifer> Lucifer, → LUCIFER, mint minisZtere → minisztere →63 ministere; <tisztelet teljes> tisztelet-teljes | → tisztelet-teljes ‖ →63 tiszteletteljes távolban fényes ki- ||| séret. A háttérben rabszolgák egy gúla | ‖ építésén dolgoznak, korbács<okkal>CSAL rendet tartó felügyelők | alatt. ‖ Tiszta nap. – → .[2]

Lucifer. → LUCIFER.

Felséges úr! aggódva kérdi néped,
Melly→ly <el vérezni> elvérezni b<ó>ldog lenne érted,
Vajon mi az, mi a nagy pháraót
Nem hagyja trónja <párnáján> VÁNKOSÁN pihenni?
[5] Mért áldozod fel a' → a nap kéjeit,
Az éjnek édes <álom ⟨...n...⟩ képeit,> álomképeit,
És nem bizod gondját nagy terveidnek 20
A <rabszolgára> rabszolgára, <akit> a kit[3] az megillet,
Midőn már úgyis a' → a széles világon
[10] Minden dicsőség, <hatalom> ÚRALOM[4] tiéd
'S → S a' → a kéj, mit ember <el viselni> elviselni bír. –
Száz tartomány<nak> BŐ kincse mond urának,
Neked nyit kelyhet illatos virága
'S → S édes gyümölcsöt csak neked n<e>Övel.
[15] Ezer hölgy keble sóhajtoz feléd<,>:
A szőke <szépség> szépség, lankadó <szemével> szemével,
31 Finom, <gyöngéd> gyöngéd, mint játszi tünemény,
A barna ⟨ked⟩ <lányka> lányka, lihegő <ajakkal> ajakkal,
Égő szemében őrű→ült szenvedélylyel –

1 Sh., Arany az errata-lapon jav.: „Javítandók. lap 31 sor 2 felül hiba HÁRAÓ javítás PHÁRAÓ." Madách is javította a 61 kézipéldányán (Kozocsa 1968 367.).
2 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
3 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
4 A Madách ejtette tintapaca miatt Arany a nehezen látható javítást a lapszegélyen megismételte.

NEGYEDIK SZÍN.

(Egyiptomban. Elől nyilt csarnok. ÁDÁM, mint PHÁRAÓ, fiatalon, trónon ülve. LUCIFER, mint ministere; tiszteletteljes távolban fényes kiséret. A háttérben rabszolgák egy gúla épitésén dolgoznak, korbácscsal rendet tartó felügyelők alatt. Tiszta nap.)

LUCIFER.

Felséges úr! aggódva kérdi néped,
Mely elvérezni boldog lenne érted,
Vajon mi az, mi a nagy pháraót
Nem hagyja trónja vánkosán pihenni?
Mért áldozod fel a nap kéjeit,
Az éjnek édes álomképeit,
És nem bizod gondját nagy terveidnek
A rabszolgára, a kit az megillet,
Midőn már úgyis a széles világon
Minden dicsőség, úralom tiéd
S a kéj, mit ember elviselni bír. –
Száz tartomány bő kincse mond urának,
Neked nyit kelyhet illatos virága
S édes gyümölcsöt csak neked növel.
Ezer hölgy keble sóhajtoz feléd:
A szőke szépség, lankadó szemével,
Finom, gyöngéd, mint játszi tünemény,
A barna lányka, lihegő ajakkal,
Égő szemében őrült szenvedélylyel –

Mind a' → a ⟨tiéd⟩ tiéid. Sorsuk egy szeszélyed,
Mind érzi⟨k⟩, hogy betölté⟨k⟩ hí→ivatás⟨uk⟩át. → hivatását
Ha néhány perczed fűszerezni tudt⟨ák⟩a.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mind ennek nincsen szűmre ingere.
Mint ⟨köteles⟩ kénytelen[5] adó jő, nem csatázok
<Miatta> ÉRETTE, ⟨és⟩ nem köszön⟨ném⟩hetem magamnak. – →.
De itt e' → e művel, mellyet ⟨emelek,⟩ alkotok,
Azt tartom, hogy <meg leltem> megleltem az utat
Me<l>ly a' → a valódi nagysághoz vezet.
Mü→űvészetét a' → a természet ⟨...n...⟩ csodálja
'S → S évezredekre hirdeti nevem.
Nincs <földindúlás> földindú→ulás, nincs <vész> vész,
→ víz,[6] °→63 vész, melly → mely <le döntse,> ledöntse:
Erősebb lett az ember, mint az isten.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S <óh> oh, → oh <pháraó> pháraó, mégis b<ó>ldog vagy-é[7]
E képzeletben<,>? tedd kezed szivedre.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Nem én. <ü>Ürt érzek, mondhatatlan ürt<,>.
De mindegy, hisz nem b<ó>ldogságot esdtem,
Dicsőséget csak, s az megnyílt előttem.
Csak a' → a tömeg ne sejtse kínomat → kínomat –
Ha ⟨S⟩sajnálhatna⟨k⟩, nem imád<a>na⟨k⟩ többé.[8]

5 Arany a nehezen olvasható szerzői javítást megismételte a lapszegélyen.
6 A 61 sh.-ját Arany az errata-lapon jav.: „lap 32 sor 15 felül hiba viz javitás vész". Madách is javította a 61 kézipéldányán (Kozocsa 1968 367.).
7 Madách elcsúszott ékezetét (e') Arany szokott akríbiájával javította.
8 A sorzáró „többé" Madách utólagos beírása a K1-en.

Mind a tiéid. Sorsuk egy szeszélyed,
Mind érzi, hogy betölté hivatását
Ha néhány perczed fűszerezni tudta.

ÁDÁM.

Mind ennek nincsen szűmre ingere.
Mint kénytelen adó jő, nem csatázok
Érette, nem köszönhetem magamnak.
De itt e művel, mellyet alkotok,
Azt tartom, hogy megleltem az utat
Mely a valódi nagysághoz vezet.
Művészetét a természet csodálja
S évezredekre hirdeti nevem.
Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse:
Erősebb lett az ember, mint az isten.

LUCIFER.

S oh pháraó, mégis boldog vagy-é
E képzeletben? tedd kezed szivedre.

ÁDÁM.

Nem én. Ürt érzek, mondhatatlan ürt.
De mindegy, hisz nem boldogságot esdtem,
Dicsőséget csak, s az megnyílt előttem.
Csak a tömeg ne sejtse kínomat –
Ha sajnálhatna, nem imádna többé.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[40] Hát <hogy ha> hogyha egykor <át látod> átlátod magad, __
32 Hogy a' → a dicsőség percznyi dőre játék?[9] 21

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Az nem lehet.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S ha még is → mégis?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Halni térnék,
Megátkozván utánam a<'> világot.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nem fogsz meghalni, bár átlátod <egyszer> egyszer,
[45] <És> SŐT új<ból>RAkezdesz → újra kezdesz, régi sikereddel.°

A dolgozó rabszolgák közű→63ül egyet a' → a felügyelők annyira | ‖ <vernek> vernek, ||| hogy ez jajveszékel<és közt>VE és üldözötten egész a' → a nyí→ilt | ‖ csarnokba fut 's → s ||| a' → a trón előtt <össze rogyik.> összerogy.[10]

9 Nyomdai jelölés ceruzával a lapszegélyen: „Sig 3 p.33"
10 Arany jelölése kék grafitceruzával a nyomdának a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

LUCIFER.

Hát hogyha egykor átlátod magad,
Hogy a dicsőség percznyi dőre játék?

ÁDÁM.

Az nem lehet.

LUCIFER.

S ha mégis?

ÁDÁM.

Halni térnék,
Megátkozván utánam a világot.

LUCIFER.

Nem fogsz meghalni, bár átlátod egyszer,
Sőt újra kezdesz, régi sikereddel.

(A dolgozó rabszolgák közül egyet a felügyelők annyira vernek, hogy ez jajveszékelve és üldözötten egész a nyilt csarnokba fut s a trón előtt összerogy.)

A <rabszolga> rabszolga. → A RABSZOLGA.

Uram segi→íts!

A munkások közűl <Éva> Éva → ÉVA, mint a' → a rabszolga <neje> neje, kibontako- ‖ zik, | 's → s ||| fájdalmas sikoltással férjére <borúl> borúl.[11]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Hiába <hívod> KÉRED° azt<,>.
Ki kínjainknak nem v<ó>lt részese
Nem ért, nem ért! – Halk a' → a jajnak szava
'S → S a' → a trón magas. Mért nem hívsz engemet, → engemet
[50] Ki <el takarlak> eltakarlak 's → s testemmel fogok fel
Minden csapást.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

A betóduló felügyelőkhöz, kik a rabszolgát 's → s neJét ki akar- ‖ ják | ||| hurczolni <.–>.[12]

Hagyjátok <őt,> OTT. <e>El innét.

33 (A felügyelők el.)[13]

Mi ismeretlen érzés száll szi→ívembe,
Ki e → Kie[14] →63 Ki e nő és mi <bűbájt bír sajátúl,>
BŰVEBÁJA → bűve-bája VAN,°

11 Arany jelölése kék grafitceruzával a nyomdának a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
12 Arany jelölése a nyomdának kék grafitceruzával a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
13 A kiadásokban a szerzői utasítás új sorba tördelve.
14 A 61 sh.-ját Arany az errata-lapon jav.: „lap 34 sor 2 felül hiba Kie javitás Ki e". Madách is javította a 61 kézipéldányán (Kozocsa 1968 367.).

A RABSZOLGA.

Uram segíts!

(A munkások közűl ÉVA, mint a rabszolga neje, kibontakozik, s fájdalmas sikoltással férjére borúl.)

ÉVA.

Hiába kéred azt.
Ki kínjainknak nem volt részese
Nem ért, nem ért! – Halk a jajnak szava
S a trón magas. Mért nem hívsz engemet
[50] Ki eltakarlak s testemmel fogok fel
Minden csapást.

ÁDÁM.

(A betóduló felügyelőkhöz, kik a rabszolgát s nejét ki akarják hurczolni.)

Hagyjátok ott. El innét.

(A felügyelők el.)

Mi ismeretlen érzés száll szívembe,
Ki e nő és mi bűve-bája van,

<Mellyel> MelYlyel, mint lánczczal, a' → a nagy pháraót
[55] LERÁNTJA <P>porban fetrengő <lényéhez ragadja>
MAGÁHOZ? –° (⟨fekél.⟩ f→Felkél.)[15]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ez ismét a' → a szálaknak <egyike> egyike,
Me<l>lyekkel gúnyúl vett körűl <teremtőd> URAD,
Eszedbe hozni herny<ú>Ó <vóltodat> voltodat,
Ha önhitedben <lepke ként> LEPKEKÉNT → lepkekint
→63 lepkeként° csapong<a>sz.
[60] E vékony szál láttad már <milly> mÍLy →63 mily erős, 22
<Ki siklik> Kisiklik <ú→ujJainkból> ujjainkból, és azért
Nem téphetem szét.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.
(<le jőve> Lejőve a' → a trón lépcsőin.)[16]

Azt ne is müveld.
Am<ill>ÍLyen → A mílyen sértő → sértő, ép o<l>ly kellemes.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[63a] De illetlen, hogy egy bölcs és király
[63b] Alatta nyögjön.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mit tegyek tehát?

15 Madách csak a K1-en vette észre és jav. betűkihagyásos tévesztését.
16 A kiadásokban a szerzői utasítás új sorba, a név alá tördelve.

Melylyel, mint lánczczal, a nagy pháraót
Lerántja porban fetrengő magához? – (Felkél.)

LUCIFER.

Ez ismét a szálaknak egyike,
Melyekkel gúnyúl vett körűl urad,
Eszedbe hozni hernyó voltodat,
Ha önhitedben lepkeként csapongsz.
E vékony szál láttad már míly erős,
Kisiklik ujjainkból, és azért
Nem téphetem szét.

ÁDÁM.

(Lejőve a trón lépcsőin.)

Azt ne is müveld.
A mílyen sértő, ép oly kellemes.

LUCIFER.

De illetlen, hogy egy bölcs és király
Alatta nyögjön.

ÁDÁM.

Mit tegyek tehát?

[60] A 63 míly alakja ritmikai szövegromlás, ezért jav.

<Luci> LuciFER. (GUNYNYAL.) → LUCIFER.[17]

〈'S úgy nincs〉 Nincsen más hátra, mint hogy a' → a tudás
[65] 〈Azt el〉 <Létét tagadja, 's az erő kaczagja.> TAGADJA
LÉTÉT E REJTETT FONÁLNAK<,>:
[65a] S KACZAGJA DURVÁN AZ ERŐ S ANYAG.°

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

34 Én nem birom <kaczagni> kaczagni, sem tagadni.

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Ah> Ah, kedvesem, véred csorogva foly,
Megállitom<,>; <fáj> fáj, <úgy-e bár> UGY-E-BÁR,
→ úgy-e bár, →63 ugy-e bár,[18] nagyon<.>?

A <rabszolga> rabszolga. → A RABSZOLGA.

Az élet fáj csak, már nem fáj soká.

<Éva> Éva. → ÉVA.

[70] Nem úgy, nem úgy, mért éltél v<ó>lna eddig → eddig,
Ha most halnál meg, <amint> a mint[19] meglelél. →63
föllelél.°

A <rabszolga> rabszolga. → A RABSZOLGA.

Mért él a pór? – a' → a gúlához követ <hord>, → követ
<Mit az erős rak> HORD AZ ERŐSNEK, 's → s állítván utódot
Jármába, meghal.° – Mil→lják egy miatt.

17 Az Arany által beírt szerzői utasítás a kiadásokból kimaradt. Az utasítás kis kezdőbetűvel.
18 Az „ugyebár" metamorfózisát a szokott rövidítések nélkül, a szó teljes kiírásával adjuk, a könnyebb követhetőség érdekében.
19 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

LUCIFER.
(Gúnynyal.)

Nincsen más hátra, mint hogy a tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak:
S kaczagja durván az erő s anyag.

ÁDÁM.

Én nem birom kaczagni, sem tagadni.

ÉVA.

[70] Ah, kedvesem, véred csorogva foly,
Megállitom; fáj, úgy-e bár, nagyon?

A RABSZOLGA.

Az élet fáj csak, már nem fáj soká.

ÉVA.

Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, a mint föllelél.

A RABSZOLGA.

[75] Mért él a pór? – a gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. – Milljók egy miatt.

[65/66] Arany a szerzői utasítást a K1-en írta be, a kiadásokból hiányzik; pótoltuk, a színen belüli, [236] helyesírás szerint.

[71] Az 'úgy-e bár' rövid magánhangzója a 63-n ritmikai szövegromlás, ezért a K és a 61 alapján jav.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[75] AH, <Ah> Lucifer, <OH> mi rettentő beszéd ez![20]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

A haldokló hagymázos őrülése.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mit is beszélt?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nagy <pháraó> pháraó, mi bánt?
<No> No, mondhatom, hogy <nagy szerű> nagyszerű dolog<,>:
Egy rabszolgával ⟨van⟩ A FÖLDÖN kevesb' → kevesb
<a' földön>van → van.

<Éva> Éva. → ÉVA.

[80] Neked <hitvány> SILÁNY° szám, nékem <egyvilág,> egy világ,[21]
<Ó>h <jaj> jaj, ki fog majd engemet szeretni? –

A <rabszolga> rabszolga. → A RABSZOLGA.

35 Én többé nem. – Felejts el, nő, örökre. (m→Meghal.)

20 Arany javítási fázisainak sorrendjét az írásszakértői-technikai vizsgálat tisztázta: először törölte Madách sorkezdő *Ah* szavát, *Oh* alakban beírta a *mi* elé, végül visszatette a sor elejére, utána vesszővel.

21 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

ÁDÁM.

Ah, Lucifer, mi rettentő beszéd ez!

LUCIFER.

A haldokló hagymázos őrülése.

ÁDÁM.

[80] Mit is beszélt?

LUCIFER.

Nagy pháraó, mi bánt?
No, mondhatom, hogy nagyszerű dolog:
Egy rabszolgával a földön kevesb van.

ÉVA.

Neked silány szám, nékem egy világ,
Oh jaj, ki fog majd engemet szeretni? –

A RABSZOLGA.

[85] Én többé nem. – Felejts el, nő, örökre. (Meghal.)

Ádám → ÁDÁM. 23

Majd foglak én. El innen a' → a halottal.

A hullát fel veszik → felveszik.[22]

<Fel> Fel, hölgyem, e' → e trón pamlagán helyed<,>:
[85] A' → A bájnak épEN úgy fej<e>delme vagy
Mint ⟨az erőnek⟩ <a' hatálynak> AZ ERŐNEK én,° – meg
kelle lelnünk[23]
Egymást <akár hol.> akárhol.

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Óh> Oh, nagy <pháraó> pháraó,
<Tudom> Tudom, parancsod <nekünk> A PÓR végzet<ünk>E,
Nem is <kötődöm,> SZABÓDOM, csak kevés időt
[90] Engedj magamnak, azután parancsolj.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ne több<et>SZÖR[24] e szót. <Óh> Oh, hát bí→irodalmam
Sohsem megy-é túl a' → a parancs szaván?

<Éva> Éva. → ÉVA.

Elég → Elég, ⟨d⟩ha egyelőre<,> ⟨hogy⟩ a<,> parancs⟨od⟩
Nem illet fájva, – ⟨és⟩ →63 óh ne í→i→63 írigyeld°
[95] Ez első perczben könnyem a' → a halottól. –
Mi szép halott, ah <istenem> istenem, mi szép<.>!
<(rá borúl.)> (r→Ráborúl.)

22 Arany utasítása a nyomdának kék grafitceruzával: „petit". A szerzői utasítás a kiadásokban zárójelben.

23 Madách a gondolatjel utáni három szót különírta ugyan, de olyan kis szóközökkel, hogy Arany a biztonság kedvéért függőleges vonalakkal szétválasztotta őket.

24 Arany – mivel javítása ráfutott a következő szóra – függőleges vonallal szétválasztotta őket, és ezt a lapszegélyen a szokott jellel is megerősítette.

ÁDÁM.

Majd foglak én. El innen a halottal.

(A hullát felveszik.)

Fel, hölgyem, e trón pamlagán helyed:
A bájnak épen úgy fejdelme vagy
Mint az erőnek én, – meg kelle lelnünk
[90] Egymást akárhol.

ÉVA.

Oh, nagy pháraó,
Tudom, parancsod a pór végzete,
Nem is szabódom, csak kevés időt
Engedj magamnak, azután parancsolj.

ÁDÁM.

Ne többször e szót. Oh, hát birodalmam
[95] Sohsem megy-é túl a parancs szaván?

ÉVA.

Elég, ha egyelőre a parancs
Nem illet fájva, – oh ne írigyeld
Ez első perczben könnyem a halottól. –
Mi szép halott, ah istenem, mi szép! (Ráborúl.)

[97] *o*h: a 63-ban megjelent változtatás helyesírása (*ó*h) eltér a szokottól, ezért jav.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Szép és halott<,>; mi ellentétel ez<,>:
Törekvésü→63inkre gúny <a'> E' → e nyúgalom,
Vagy ⟨...n...⟩ hivság⟨á⟩→63ukra szánalmas mosoly.°

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[100] Szökött rabszolga, ki veled <daczol> daczol,
36 Mondván: erősebb lettem láncaidnál.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

A h<ó>ltnak béke, az élőnek üdv<,>.
Amaz könyed nem érzi, mosolyod
Nélkülöznöm kín.

A halottat kiviszik, Ádám Évát a' → a trónra vezeti.[25]

<Ó>ldalomra, nő!
[105] Ah m<ill>ÍLyen édes kebleden pihenni.[26]

Jajveszékelés a'→a munkások közt; Éva összerezzen.

Mi lelt, → lelt szerelmem?

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Óh> Oh, nem hallod-<é>
A nép jaját? 24

25 Arany kék grafitceruzás utasítása a nyomdának: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Hasonlóképpen a [105/106] szerzői utasításához.
26 A 63-ból az egész sor kimaradt.

ÁDÁM.

Szép és halott; mi ellentétel ez:
Törekvésünkre gúny e nyúgalom,
Vagy hivságukra szánalmas mosoly.

LUCIFER.

Szökött rabszolga, ki veled daczol,
Mondván: erősebb lettem lánczaidnál.

ÁDÁM.

A holtnak béke, az élőnek üdv.
Amaz könyed nem érzi, mosolyod
Nélkülöznöm kín.

(A halottat kiviszik, Ádám Évát a trónra vezeti.)

Oldalomra, nő!
Ah mílyen édes kebleden pihenni.

(Jajveszékelés a munkások közt; Éva összerezzen.)

Mi lelt szerelmem?

ÉVA.

Oh, nem hallod-e
A nép jaját?

[101] A 63 *Törekvésinkre* alakja elszigetelt, talán sh. A K–K1 és a 61 alapján jav.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Először vettem észre.
Nem szép <zene> zene, igaz$_{<,>}$: de ne ügyelj rá,
Csókolj meg és feledd el a' → a világot.
[110] Te meg <tiltsad be> NÉMÍ→63iTSD El° azt a' → a jajgatást.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Azt nem birom, ez már a' → a nép joga,
Együtt öröklé <aztat> az igával$_{<.>}$ AZT.°

Ismét jajszó$_{<,>}$. →, →63. Éva <felsikolt> felsikolt, Ádám fölemelkedik.[27]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Hölgyem> Hölgyem, te szenvedsz, s nem <tudom> tudom, miként
Segítsek rajta. Szí→iveden keresztül
[115] A <jajszó> jajszó, mint <villám> villám, fejembe csap
'S → S úgy <érzem> érzem, a' → a világ kiált segély<ér>t.

<Éva> Éva. → ÉVA.

$^{<}$Ó$^{>}$h <pháraó> pháraó, <ölj meg,> ZÚZZ EL, de megbocsáss
37 Ha <az> a$^{<,>}$ <népjaj> nép jajJA°[28] nem hágy megnyugodni,
<Ládd> Ládd, jól tudom, hogy szolgálód vagyok,
[120] Hogy éltem czélja tégedet mulatni, °
Felejtek <mindent> mindent, ⟨ami⟩ kívülem ⟨van.⟩ mi van$_{<,>}$:
Nyomort, nagyságot, ábrándot, halottat,

27 Arany nyomdai utasítása piros grafitceruzával a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

28 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

ÁDÁM.

Először vettem észre.
Nem szép zene, igaz: de ne ügyelj rá,
Csókolj meg és feledd el a világot.
Te meg némitsd el azt a jajgatást.

LUCIFER.

Azt nem birom, ez már a nép joga,
Együtt öröklé az igával azt.

(Ismét jajszó. Éva felsikolt, Ádám fölemelkedik.)

ÁDÁM.

Hölgyem, te szenvedsz, s nem tudom, miként
Segítsek rajta. Sziveden keresztül
A jajszó, mint villám, fejembe csap
S úgy érzem, a világ kiált segélyt.

ÉVA.

Oh pháraó, zúzz el, de megbocsáss,
Ha a nép jajja nem hágy megnyugodni,
Ládd, jól tudom, hogy szolgálód vagyok,
Hogy éltem czélja tégedet mulatni,
Felejtek mindent, kívülem mi van:
Nyomort, nagyságot, ábrándot, halottat,

Hogy <a> mosoly⟨..⟩om üd<e>V, <szám> AJKAM láng
legyen;
De <hogy ha> hogyha a' → a nép, e<'> mil→lljókarú lény,
[125] Korbácsolt háttal jajgat oda<k<int>ÜNN>KINT:
Mint fájó testnek kí→isded porczikája<.>,
<Én> Én, <mint> ÉN, a' → a népnek elszakadt leánya<.>,
Szivemben érzem szí→intén mind e' → e kínt.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

És <véled én.> ÉN VELED.° – A mil→lljók egy miatt –
[130] Mondá a<'> h<ó>lt is. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Óh→Oh nagy pháraó!
⟨...n...⟩ Komor levél, ⟨s⟩ és én vagyok oka,
Ű→Üz el magadtól, vagy tani→íts, miként kell
⟨...n...⟩ Siketté lennem.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Jobb mester valál te → te,
<Mert megtanítál a' jajt hallanom. –>[29] 25
MERT MEGTANÍTÁL A JAJT HALLANOM. –
[135] <Ne halljam többé. – Im legyen szabad>
NE HALLJAM TÖBBÉ. – IM, LEGYEN SZABAD
<A szolga nép. Mit is ér a' dicsőség>
A SZOLGA NÉP. MIT IS ÉR A DICSŐSÉG
<Mit egy személyben ér utol az ember,>
MIT EGY SZEMÉLYBEN ÉR UTÓL AZ EMBER, → ember

29 A 25. kéziratlapot Arany – a sok javítás miatt – egy vonallal áthúzta és a nyomda számára lemásolta, a betétlapot szintén 25. számmal jelölve. Közlésünkben ezért a sorok kettősek.

Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen;
De hogyha a nép, e milljókarú lény,
Korbácsolt háttal jajgat odakint:
Mint fájó testnek kisded porczikája,
Én, én, a népnek elszakadt leánya,
Szivemben érzem szintén mind e kínt.

ÁDÁM.

És én veled. – A milljók egy miatt –
Mondá a holt is. –

ÉVA.

Oh nagy pháraó!
Komor levél, és én vagyok oka,
Üzz el magadtól, vagy taníts, miként kell
Siketté lennem.

ÁDÁM.

Jobb mester valál te,
Mert megtanítál a jajt hallanom. –
Ne halljam többé. – Im, legyen szabad
A szolga nép. Mit is ér a dicsőség
Mit egy személyben ér utól az ember

<⟨.⟩ Miljók vesztével és miljók jajával,>
MILLJÓK VESZTÉVEL ÉS MILLJÓK JAJÁVAL → jajával,
<⟨...n...⟩ Kikben szintén az az ember ⟨...n...⟩ lehel,>
KIKBEN SZINTÉN AZ AZ EMBER LEHEL;
[140] <Miljószor érzem a' kínt, egyszer a' kéjt.>
38 MILLJÓSZOR ÉRZEM A KI→íNT, EGYSZER A KÉJT.

Luci → LUCIFER.[30]

<Ah pháraó rajongsz, hisz a' tömeg>
AH, PHÁRAÓ, RAJONGSZ; HISZ' → hisz A TÖMEG
<⟨Igába termett állat, már ma mentsd fel,⟩ A végezet el ítélt állata>°
A VÉGZET ARRA Í→iTÉLT ÁLLATA,
<⟨Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri⟩ Melly bár mi rendnek malmán húzni fog>
MELY MINDEN RENDNEK MALMÁN HÚZNI FOG,
<⟨És új urat keres holnap magának.⟩ Mert arra van teremtve, már ma mentsd fel,>
MERT ARRA VAN TEREMTVE. MÁR MA MENTSD FEL:
[145] <⟨Hogy is lehettél vólna te urává⟩ Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri>
A MIT TE ELDOBSZ, Ő MEG NEM NYERI,
<⟨Ha kebelében öntudat lakik⟩ És új urat keres holnap magának.>
ÉS ÚJ URAT KERES HOLNAP MAGÁNAK.
[146a] <Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán>
VAGY AZT HISZED, HOGY ÜLHETNÉL NY<Á>KÁN,
<⟨És a'⟩ Ha a' gazdának szükségét nem érzi? –>
HA A GAZDÁNAK SZÜKSÉGÉT NEM ÉRZI?
<⟨Mély tenger a' nép, bár mit tégy vele⟩ Ha kebelében öntudat lakik.>
HA KEBELÉBEN ÖNTUDAT LAKIK? – → ?
⟨So⟨h⟩sem lesz fényes, a hullám csupán
[150] Mit színe fel vet, s e' hullám te vagy.⟩

30 A lemásolt kéziratlapon Arany a megszólaló szereplők nevét a nyomda számára a szokásos formában jelölte: Lucifer. (3 x), Ádám. (2 x) Kiadásunkban ezt a fázist jelölni nem tudjuk, az öt helyre a jegyzetszám megismétlésével utalunk.

Milljók vesztével és milljók jajával,
Kikben szintén az az ember lehel;
Milljószor érzem a kínt, egyszer a kéjt.

LUCIFER.

Ah, pháraó, rajongsz; hisz a tömeg
A végzet arra itélt állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog,
Mert arra van teremtve. Már ma mentsd fel:
A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
És új urat keres holnap magának.
Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?

Ádám → ÁDÁM.[30]

<Miért jajgat hát⟨.⟩, mint ⟨hogy⟩ ha fájna néki>
MIÉRT JAJGAT HÁT, MINTHA FÁJNA NÉKI
[151a] <A szolgaság.>
A SZOLGASÁG?

Luci → LUCIFER.[30]

<⟨Ép ha nem jajongna,⟩ Fáj, bár nem tudja mi.>
FÁJ, BÁR NEM TUDJA, MI.
<⟨Mutatná, hogy fel kell őt menteni.⟩ Mert minden ember uralomra vágyik>
MERT MINDEN EMBER <Ú>RALOMRA VÁGY,
<⟨De így ⟨...n...⟩os elítélt állata⟩ Ez érzet az, és nem testvériség>
EZ ÉRZET AZ, S NEM A TESTVÉRISÉG,
<⟨Melly bár mi rendnek malmára húzni fog. –⟩ Mi a szabadság zászlajához üzi⟨.⟩>
MI A SZABADSÁG ZÁSZLAJÁHOZ ŰZI<.>
[155] <⟨⟨Mindenkiben van vágy az uralomra⟩ De mert nem ébred tiszta öntudattá⟩ A nagy tömeget, ámbár öntudattá>
A NAGY TÖMEGET<;>, – ÁMBÁR ÖNTUDATTÁ
<⟨⟨Szabadságért is ez ⟨.⟩ ami sóvárog⟩ Soha a' nagy tömegért sejtelemkedve⟩ Nem ébred benne, és csak sejtlemként[31] >
NEM ÉBRED BENNE, ÉS CSAK SEJTELEMKINT
<⟨A rabszolgában. Ám de a' tömegben⟩ Zaklatja azt mindenfelé mi új>
ZAKLATJA MINDEN OLYASÉRT, MI ÚJ<,>
<⟨Határozott tudatra soha sem jő⟩ 'S mi tagadása a' már meglevőnek>
S MI TAGADÁSA A MÁR MEGLEVŐNEK;
<⟨Csak űzi azt, minden felé, mi új⟩ Abban reménylvén testesülve látni>
ABBAN REMÉLVÉN TESTESŰLVE LÁTNI

31 A magánhangzó kimaradása a lapszegélyen javító Madách nyilvánvaló th.-ja.

ÁDÁM.

Miért jajgat hát, mintha fájna néki
A szolgaság?

LUCIFER.

Fáj, bár nem tudja, mi.
Mert minden ember uralomra vágy,
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához űzi
A nagy tömeget, – ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemkint
Zaklatja minden olyasért, mi új
S mi tagadása a már meglevőnek;
Abban remélvén testesűlve látni

[160] <⟨'S mi tagadása a' már meg levőnek.⟩ A' boldogságról képzett álmait.>
A BOLDOGSÁGRO→óL KÉPZETT ÁLMAIT.°
<⟨Abban reménylvén szép sejtelmeit⟩ Pedig mély tenger a nép, bár mi napfény>
PEDIG MÉLY TENGER A NÉP: BÁRMI NAPFÉNY
<⟨A bóldogságról testesűlve látni. –⟩ Nem hatja át tömét, sötét leend az,
SEM HATJA ÁT <Z>TÖMÉT;[32] SÖTÉT LEEND AZ,
<⟨De egynehány ki lelkeddel rokon⟩ Csak a hullám fényes, mit színe fel vet>
CSAK A HULLÁM RAGYOG, MIT SZÍNE FÖLVET,
<⟨Élére áll határozott tudattal,⟩ És melly hullám esetleg ép te vagy.>
39 ÉS MELY HULLÁM ESETLEG ÉP' → ép TE VAGY.
[165] ⟨Mint a' szabadság bámúlt bajnoka.⟩
⟨Ezek lehetnek csak veszélyesek⟩
⟨Reád, helyedre tolakodva bátran⟩

Ádám → ÁDÁM.[30]

[167a] <S mért épen? –> S MÉRT ÉPEN ÉN?

Luci → LUCIFER.[30]

<Vagy más veled rokon,> VAGY MÁS, → más VELED ROKON,
[167b] <⟨.. ösztön'⟩ Kiben tudattá ⟨ébredése⟩ vált a' népi ösztön,>
KIBEN TUDATTÁ VÁLT A NÉPI ÖSZTÖN,
[167c] <⟨Mint⟩ 'S ki a' szabadság bámúlt bajnokáúl>
S KI A SZABADSÁG BÁMULT BAJNOKÁUL
[167d] Fényes helyedre tolakod<va bátran>NI MER. 26
Mig a' → a <tömeg> tömeg, nem nyerve semmit <is> is,
Nevet cserél, a' → a gazda <meg marad.> megmarad.°

32 Arany a *t*-t megerősítésképpen a lapszegélyre is kiírta.

A boldogságról képzett álmait.
Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
És mely hullám esetleg ép te vagy.

ÁDÁM.

S mért épen én?

LUCIFER.

Vagy más veled rokon,
Kiben tudattá vált a népi ösztön,
S ki a szabadság bámult bajnokául
Fényes helyedre tolakodni mer.
Mig a tömeg, nem nyerve semmit is,
Nevet cserél, a gazda megmarad.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mi végtelen körút okoskodásod,
Me<l>lyből menekvés nincsen is talán.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Vagyon menekvés. Adj ezen nehány
<Kivált> Ki vált → Ki-vált egyénnek lánczo<kat,>T ÉS
gyürű<ke>t,
Adj más játékszert, 's → s mondD: í→im a' → a tömeg
Fölébe <teszlek> TOLLAK, ez teszEN nemesebbé → nemesbbé –
És <el hiszik,> elhiszik, és a' → a népet <le nézvén> lenézvén
<El szívelik,> Elszívelik, hogy őket is lenéz<e>d.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ne kí→63isérts i<l>ly csábító álokokkal<,>.
El a' → a szolgákkal<,>! légyen mind szabad<,>.
Hirdesd ki nékik, ám de jól siess,
Hogy, míg <megbánom> megbánom, késő is legyen már.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(félre → Félre.)

Előre csak önhitten útadon,
HidD, hogy te mégy, ha a' → a sors árja von. (k→Kimegy.)

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

E mű meg álljon bé→63evégzetlenül,
Int<ésül>Ő ROM annak, <aki> a ki[33] nagyra tör,
Erőnk 's → s gyöngénknek nagy kérdőjele.

33 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

ÁDÁM.

Mi végtelen körút okoskodásod,
Melyből menekvés nincsen is talán.

LUCIFER.

Vagyon menekvés. Adj ezen nehány
Ki-vált egyénnek lánczot és gyürűt,
Adj más játékszert, s mondd: im a tömeg
Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé –
És elhiszik, és a népet lenézvén
Elszívelik, hogy őket is lenézd.

ÁDÁM.

Ne kísérts ily csábító álokokkal.
El a szolgákkal! légyen mind szabad.
Hirdesd ki nékik, ám de jól siess,
Hogy, míg megbánom, késő is legyen már.

LUCIFER. (Félre.)

Előre csak önhitten útadon,
Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von. (Kimegy.)

ÁDÁM.

E mű meg álljon bévégzetlenűl,
Intő rom annak, a ki nagyra tör,
Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele.

[182] A 63 'kjsérts' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.
[188] bévégzetlenűl: a 63 rövid magánhangzója ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Kint nagy örömzaj, a' → a munkások el oszolnak. → eloszolnak.
Lucz→c→63czifer visz- ‖ sza tér. → visszatér.[34]

Örű→63ülj <pór> pór, a' → a nagyság hogy meghaj<ó>lt
Előtted. Csak ne hi<gy>dD, hogy kényszerít⟨ed⟩ve.

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Vigasztalódjál> Vigasztalódjál, <ó>h én kedvesem,
[190] Ugyis → Úgy is mit ér az a' → a rideg dicsőség,
Hideg kigyóként me<l>ly közénkbe csúsz.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

De nagy, de nagy.

<Éva> Éva. → ÉVA.

El véle<,>; lá⟨dd⟩tod → látod, a' → a
jaj⟨szó⟩
<El némúlt,> Elnémúlt, üdvünket meg nem szakasztja
→ szakasztja,
Mi<t> vágy<ol>AD más<t>°, ha keblemen pihensz?

Ádám. → ÁDÁM.

[195] <Ó>h nő, mi szű→ük, mi gyarló látköröd. 27
'S → S a' → a büszke férfit ép' → ép ez vonzza hozzád –[35]
⟨Mint a' gyermek tehetlensége vonz⟩

34 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

35 A gondolatjel eredetileg Arany elválasztó jele a K1-en beírt három Madách-sor jobb elhatárolására, de a kiadások is megtartották.

(Kint nagy örömzaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.)

Örülj pór, a nagyság hogy meghajolt
Előtted. Csak ne hidd, hogy kényszerítve.

ÉVA.

Vigasztalódjál, oh én kedvesem,
Úgy is mit ér az a rideg dicsőség,
Hideg kigyóként mely közénkbe csúsz.

ÁDÁM.

De nagy, de nagy.

ÉVA.

El véle; látod, a jaj
Elnémúlt, üdvünket meg nem szakasztja,
Mi vágyad más, ha keblemen pihensz?

ÁDÁM.

Oh nő, mi szük, mi gyarló látköröd.
S a büszke férfit ép ez vonzza hozzád –

[197a] Csak gyöngeség mit az erő szerethet.
[197b] Mint a védő szülő gyámoltalan
[197c] Voltát karolja <leg hőbben> leghőbben fiának.

Éva → ÉVA.

⟨Untatlak is e' ⟨...n...⟩ dőre fecsegéssel,⟩ Ah pháraó, tán
már untatlak is
[198a] E hasztalan, e' → e ⟨....⟩ <dőre> BALGA° fecsegéssel$_{<,>}$? – → ?
41 Hiába, ha okosabb nem vagyok.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[199a] ⟨.⟩ Ne is kivánd, hogy légy, én kedvesem.
[200] Eszem elég van, → van nékem <ön magamnak,> önmagamnak,
Erő⟨t⟩ 's nagyság⟨ot⟩ért nem ⟨tőled lesek,⟩ kebledre hajlok,
⟨Sem tudományt⟩ Sem a' → a tudásért, mind ezt⟨et⟩ könyveimben
Sokkal jobban <f<e>Öl lehetem.> föllelhetem. Te csak
Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat → hangodat,
[204a] Rezgése szűmön végigárjadozzon → végig árjadozzon.
[205] <Akár mit> Akármit <mondasz> mondasz, mind egy;
<óh> oh, ki kérdi
Mit énekel a' → a kis <madár> madár, <s> azért
Édes sejtéssel halljuk hangjait.
Te csak virág légy, drága csecsebecs, ⟨melly⟩
Haszontalan, de szép, s ez érdeme.
[210] ⟨Csak gyöngeség mit az erő szerethet. –⟩

(Luciferhez → Luciferhez.)

⟨De egy vágyam van mégis teljesítsd⟩
[211a] És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
Talán bolond vágy – → – – oh de teljesítsd –
Hagyj vetnem egy merész pillantatot
Előre, egy pár ezredév utánra,
Mi lesz hiremből?

Csak gyöngeség mit az erő szerethet.
Mint a védő szülő gyámoltalan
Voltát karolja leghőbben fiának.

ÉVA.

Ah pháraó, tán már untatlak is
E hasztalan, e balga fecsegéssel?
Hiába, ha okosabb nem vagyok.

ÁDÁM.

Ne is kivánd, hogy légy, én kedvesem.
Eszem elég van nékem önmagamnak,
Erő s nagyságért nem kebledre hajlok,
Sem a tudásért, mind ezt könyveimben
Sokkal jobban föllelhetem. Te csak
Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat,
Rezgése szűmön végig árjadozzon.
Akármit mondasz, mind egy; oh, ki kérdi
Mit énekel a kis madár, azért
Édes sejtéssel halljuk hangjait.
Te csak virág légy, drága csecsebecs,
Haszontalan, de szép, s ez érdeme.
(Luciferhez.)
És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
Talán bolond vágy – – oh de teljesítsd –
Hagyj vetnem egy merész pillantatot
Előre, egy pár ezredév utánra,
Mi lesz hiremből?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Amíg> A mí→ig[36] csókolódtok,
[215] Nem érzed-é a' → a lanyha szelletet,
Me<l>ly arcz<aidnál játszik>ODAT LEGYINTI°
s el röpűl →elröpűl?
Vékonyka por réteg → porréteg <marad> marad, <utána>
HOL ELSZÁLL,°
Egy évben e' → e por csak nehány vonalnyi,
Egy századévben már nehány könyök,
[220] Pár ezredév gúláidat <el ássa,> elássa,
<Homok torlaszba> Homoktorlaszba temeti neved,
42 Kéj-kerteidBEN <közt> a' → a sakál üvölt,
⟨'S a'⟩ A' → A pusztán k<ó>ldús, szolganép tanyáz<ik>.°

Amit → A mit Lucifer mond, mind láthatóvá is lesz.[37]

'S → S mind ezt nem a<z ég> MENNYrázó fergeteg,°
[225] Nem bömbölő földind<ú>lás cselekszi,
Csak gyönge szell<et>Ő, me<l>ly <körűl enyelg.> körűlenyelg.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM. 28

Rettentő kép.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
<(gúnynyal)> (g→Gúnynyal.)

Ne félj, csak szellemed vesz,
De tested <meg marad> megmarad, mint múmia,
Kiváncsisága iskolás fiúknak,
[230] Torz arczulattal, me<l>lyről <el mosódott> elmosódott
Az írás, szolga <vólt-e> volt-e, vagy parancsolt.

36 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
37 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

LUCIFER.

A mig csókolódtok,
Nem érzed-é a lanyha szelletet,
Mely arczodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak nehány vonalnyi,
Egy századévben már nehány könyök,
Pár ezredév gúláidat elássa,
Homoktorlaszba temeti neved,
Kéj-kerteidben a sakál üvölt,
A pusztán koldús, szolganép tanyáz.

(A mit Lucifer mond, mind láthatóvá is lesz.)

S mind ezt nem a mennyrázó fergeteg,
Nem bömbölő földindulás cselekszi,
Csak gyönge szellő, mely körűlenyelg.

ÁDÁM.

Rettentő kép.

LUCIFER.
(Gúnynyal.)

Ne félj, csak szellemed vesz,
De tested megmarad, mint múmia,
Kiváncsisága iskolás fiúknak,
Torz arczulattal, melyről elmosódott
Az írás, szolga volt-e, vagy parancsolt.

Egy múmia felé rúg, me<l>ly ez alatt a' → a trón előtt tű→ünt fel,
| 's → s ‖ lassan ||| <le gördűl> legördűl annak lépcsőin.[38]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.
(<fel ugorva> f→Felugorva.)

Pokolbeli <káprázat> káprázat, el veled,
Hiú törekvés, dőre nagyravágy –
Fülembe<n>' → Fülembe cseng még: milLjók egy miatt.
[235] E millióknak kell érvényt szereznem,
⟨'S érvényre csak szabad állam viszi.⟩ Szabad államban – másutt
nem lehet → lehet.
EnyésZszen az egyén, ha él a' → a köz<.>,
MELY ⟨Melly⟩ ⟨e⟩ <E> Egyesekből <melly> ⟨egy⟩ NAGY
egész<e>t <alkot.> CSINÁL.[39] °

<Éva> Éva. → ÉVA.

'S → S <el hagysz-e> elhagysz-e engem is, szerelmedet? –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[240] <El> El, téged, a<,> trónt, mindent <el hagyok.> elhagyok<,>.
43 <Vezess> Vezess, vezess ⟨át⟩ ÚJ CZÉLRA, Lucifer
<új helyemre>,°
Ugy is sok szép időt<t>[40] vesztettem el
Ez ál uton. (<indúl> i→Indúl, kardot vonva → vonva.)

38 Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen, kék grafitceruzával: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. A 63 „alatttrón a" alakja sh.

39 A nehezen követhető szövegfázisokat jegyzetben is megismételjük:
1. Melly egyesekből egy egészet alkot.
2. Egyesekből melly egy egészet alkot. (Vö. a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOKKAL!)
3. Mely egyesekből nagy egészt csinál.

40 Arany lehúzta a második *t*-t, Madách nyilvánvaló tévesztését.

(Egy múmia felé rúg, mely ez alatt a trón előtt tünt fel, s lassan legördül annak lépcsőin.)

ÁDÁM.
(Felugorva.)

Pokolbeli káprázat, el veled,
Hiú törekvés, dőre nagyravágy –
Fülembe cseng még: milljók egy miatt.
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban – másutt nem lehet.
Enyészszen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

ÉVA.

S elhagysz-e engem is, szerelmedet? –

ÁDÁM.

El, téged, a trónt, mindent elhagyok.
Vezess, vezess új czélra, Lucifer,
Ugy is sok szép időt vesztettem el
Ez ál uton. (Indúl, kardot vonva.)

<Éva> Éva. → ÉVA.

Királyom! tört reménynyel°
Ha megjösz, <szűd e> szí→ive<n>D E SZŰN menhelyet lel.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[245] Igen, igen; sejtem, → sejtem hogy ⟨újolag⟩ téged is
Tisztúlt alakban fel foglak találni.
'S → S akkor nem fogsz ⟨...n...⟩ ölelni már parancsból,
<De> De, mint <egyenlő> egyenlő, – kéjnek érzetével.
(e→El.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ne o<l>ly vágtatva, még jókor beéred,
[250] Talán előbb, a' → a czélt, <mint> HOGYsem remé<ny>led,
És sírni fogsz <majd> majd, látva, ⟨...n...⟩ hogy mi dőre,
44 [252] Mig én kaczaglak. – Men<yny>Jünk <hát> hát, előre.[41]

41 A szín össz-sorszámát maga Madách rögzítette a munkalapon: „4 Egyptom 252".

ÉVA.

Királyom! tört reménynyel
Ha megjösz, szived e szűn menhelyet lel.

ÁDÁM.

Igen, igen; sejtem hogy téged is
Tisztúlt alakban fel foglak találni.
S akkor nem fogsz ölelni már parancsból,
De, mint egyenlő, – kéjnek érzetével. (El.)

LUCIFER.

Ne oly vágtatva, még jókor beéred,
Talán előbb, a czélt, hogysem reméled,
És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre,
Mig én kaczaglak. – Menjünk hát, előre.

[I–IV. szín együtt: 816 sor]

<5ik szín> ÖTÖDIK szín. → ÖTÖDIK SZÍN. 29

Athénében. A⟨z⟩ köztér, közepén szónokszékkel. Az előtéren ‖ ol- | dal- ||| vást nyílt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzé- ‖ rekkel, oltár- ||| ral. <Éva> Éva, → ÉVA, mint <Lucia> Lucia, → LUCIA, <Mil⟨c⟩tiades> Miltiades → MILTIADES hadvezér <neje> neje, ‖ fiával | <Kímonnal> Kímonnal, → KIMONNAL, több ||| szolgálótól <kisérve> kisérve, kik áldozati tár- ‖ gyakat | <visznek> visznek, jő a' → a templom ||| csarnoka felé. A téren ron- ‖ gyos nép ácso- | rog. Ragyogó reg.[1]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Csak erre, erre, kedves kis fiam<,>.
Nézd, arra ment <atyád> el gyors hajón<,> ATYÁD,°
Csatázni messze hon határain.
Egy durva nép él ott, melly vakmerő<e>n
[5] Fenyegeté szabadságát honunknak<,>.
Imádkozzunk, imádkozzunk fiam,
Hogy az ég védje ⟨...n...⟩ e' → e hon igazát,
'S → S vezesse köz→⟨zz⟩→63zénk° <épen> hős atyádat<.> ÉPEN.°

Kimon. → KIMON.

<De> UGYAN mért ment <hát> atyám o<l>ly messze földr
[10] Hogy védje ezt a' → a rongyos gyáva népet,
Ha szép neJét meg bú emészti <itt>honN<.>?°

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Ó>h <jaj> jaj, ne i→ítélj jó apád felett,
45 Istennek átka <van> ŰL o<l>ly gyermeken.

1 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. A helyszín megjelölése után Madách tollat cserélt.

ÖTÖDIK SZÍN.

(Athénében. A köztér, közepén szónokszékkel. Az előtéren oldalvást nyílt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzérekkel, oltárral. ÉVA, mint LUCIA, MILTIADES hadvezér neje, fiával KIMONNAL, több szolgálótól kisérve, kik áldozati tárgyakat visznek, jő a templom csarnoka felé. A téren rongyos nép ácsorog. Ragyogó reg.)

ÉVA.

Csak erre, erre, kedves kis fiam.
Nézd, arra ment el gyors hajón atyád,
Csatázni messze hon határain.
Egy durva nép él ott, mely vakmerőn
[5] Fenyegeté szabadságát honunknak.
Imádkozzunk, imádkozzunk fiam,
Hogy az ég védje e hon igazát,
S vezesse közzénk hős atyádat épen.

KIMON.

Ugyan mért ment atyám oly messze földre,
[10] Hogy védje ezt a rongyos gyáva népet,
Ha szép nejét meg bú emészti honn?

ÉVA.

Oh jaj, ne ítélj jó apád felett,
Istennek átka űl oly gyermeken.

[8] A 63 „közénk" alakja ritmikai szövegromlás, ezért a 61 alapján jav.

Csak a' → a szerelmes nőnek <igaza> VAN JOGA°
Kesergni férje nagy lépésein,
Miket ha nem tesz, megszégyenlené.
Atyád úgy tett, mint kell a' → a férfiúnak.

<Kimon> Kimon. → KIMON.

Félsz hát anyám, hogy gyenge, megverik. → ?

<Éva> Éva. → ÉVA.

Nem, nem fiam, atyád hős, győzni fog,
Csak egy van amitől → a mitől őt félthetem,
Hogy önmagát nem győzi meg.

<Kimon> Kimon. → KIMON.

Hogyan?

<Éva> Éva. → ÉVA.

Van a' → a léleknek egy erős szava,
A nagyravágy. A rabszolgában alszik,
Vagy szűk körében bűnné aljasúl. 30
De vérével táplálván a' → a szabadság,
Nagygyá növeszti → növeszti, mint p<ó>lgárerényt<,>.
Ez költ életre minden szép 's → s nagyot,
De <hogy ha> hogyha <túl erős> túlerős, a<n>nyJára
tör → tör,
'S → S küzd <véle> véle, mí→ég <el vérzik> elvérzik egyikök. –
Ha e' → e szó benne <túl erőre> túlerőre <jőne,> JUTNA,°
Ha <meg csalhatná> megcsalhatná a' szentelt → ezt a szent
hazát → hazát,
<Meg átkoznám.> Megátkoznám. Imádkozzunk fiam.

Csak a szerelmes nőnek van joga
Kesergni férje nagy lépésein,
Miket ha nem tesz, megszégyenlené.
Atyád úgy tett, mint kell a férfiúnak.

KIMON.

Félsz hát anyám, hogy gyenge, megverik?

ÉVA.

Nem, nem fiam, atyád hős, győzni fog,
Csak egy van a mitől őt félthetem,
Hogy önmagát nem győzi meg.

KIMON.

Hogyan?

ÉVA.

Van a léleknek egy erős szava,
A nagyravágy. A rabszolgában alszik,
Vagy szűk körében bűnné aljasúl.
De vérével táplálván a szabadság,
Nagygyá növeszti, mint polgárerényt.
Ez költ életre minden szép s nagyot,
De hogyha túlerős, anyjára tör,
S küzd véle, míg elvérzik egyikök. –
Ha e szó benne túlerőre jutna,
Ha megcsalhatná ezt a szent hazát,
Megátkoznám. Imádkozzunk fiam.

[29] A K–K1 „míg" alakját visszaállítottuk. A kiadások „még" alakja ugyanis feltehetően a szedő félreolvasása Madách igen hasonló *í* ~ *é* betűjén, amit a korrektúrában Arany sem vett észre.

A templom csarnokába mennek, ez alatt a' → a ⟨pi⟩ térre
mindé→ig ‖ töb- | ben ||| gyülekeznek. – → gyülekeznek.[2]

1ő A <népből> népből. → ELSŐ A NÉPBŐL.

Nem hall az ember semmi izgató hí→irt, →63 ∅
46 Mint <hogy ha> hogyha
→63 Hirt, mint ha sergünk ellent sem találna.°

2ik A <népből> népből. → MÁSODIK A NÉPBŐL.

[35] És itthon is o<l>ly álmos minden ember,
Tán senki sem <forral> KOHOL már terveket,
Mint ⟨azelőtt⟩ hajdanán, mik⟨et⟩nek kivi⟨nni vágynék⟩telére
A felséges nép <⟨eszközlése álltal⟩et szükséglené,> TORKA
KELLENE.
MA R[3] <R>eggel<től fogva> → Ma reggel ÓTA járom e'
→ e helyet,
[40] 'S → S <ki sem szólit> szavazatom<miatt>RA NEM AKAD
VEVŐ.°

1ő A <népből> népből. → ELSŐ A NÉPBŐL.

Unalmas Él<é>t, mit <kezdjen már az ember> VAN TENNI
MÁR?

3ik A népből. → HARMADIK A NÉPBŐL.

Nem ártana egy gyönge kis zavar. °

2 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

3 A sorkezdő *R* Arany által *r*-re való javítását jelölni nem tudjuk, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.

(A templom csarnokába mennek, ez alatt a térre mindig többen gyülekeznek.)

ELSŐ A NÉPBŐL.

Nem hall az ember semmi izgató
Hirt, mint ha sergünk ellent sem találna.

MÁSODIK A NÉPBŐL.

[35] És itthon is oly álmos minden ember,
Tán senki sem kohol már terveket,
Mint hajdanán, miknek kivitelére
A felséges nép torka kellene.
Ma reggel óta járom e helyet,
[40] S szavazatomra nem akad vevő.

ELSŐ A NÉPBŐL.

Unalmas élet, mit van tenni már?

HARMADIK A NÉPBŐL.

Nem ártana egy gyönge kis zavar.

Éva ez alatt az oltár tüzét <meg gyujtotta,> meggyujtotta, kezeit <meg mosá> megmosá | 's → s ‖ a' → a ho- ||| zandó áldozatra <el készült.> elkészült. →63 készült. Szolgálói himnusZt kezde- | nek, ‖ me<l>ly sza- ||| kaszon-⟨ként⟩ →63kint° a' → a következő jelenetbe vegyű→63ül. A' | → A tér ‖ <meg telt> megtelt polgárok- ||| kal, néppel, két <demagóg> demagóg → DEMAGÓG a szószékért küzd.[4]

1ö Demagóg → ELSŐ DEMAGÓG.

<El innen, engem illet e⟨z a'⟩' hely itt,> ODÁBB!
EZ A HELY ITTEN AZ ENYÉM.°
Veszélyben a' → a hon, <hogy ha> hogyha nem beszélek.

A nép helyeslést üvölt.[5]

2ik <Demagóg> Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.

[45] Akkor vesz <el> el, ha szó<l>lsz⟨,⟩. <⟨b⟩Bérencz> Bérencz,
le innét!

A nép kaczag és tapsol.[6]

1ö <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Te nem vagy bérencz, mert ki sem veszen meg.
Polgárok! fájva ⟨szóllalok fel itt,⟩ emelek szavat → szavat, 31
Mert a' → a nemes szívnek fáj, a' → a nagyot
Porig alázni; 's → s egy nagy férfiút

4 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. A 63 'készült' alakja sh.

5 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

6 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

(Éva ez alatt az oltár tüzét meggyujtotta, kezeit megmosá s a hozandó áldozatra elkészült. Szolgálói himnuszt kezdenek, mely szakaszonkint a következő jelenetbe vegyül. A tér megtelt polgárokkal, néppel, két DEMAGÓG a szószékért küzd.)

ELSŐ DEMAGÓG.

Odább! ez a hely itten az enyém.
Veszélyben a hon, hogyha nem beszélek.

(A nép helyeslést üvölt.)

MÁSODIK DEMAGÓG.

[45] Akkor vesz el, ha szólsz. Bérencz, le innét!

(A nép kaczag és tapsol.)

ELSŐ DEMAGÓG.

Te nem vagy bérencz, mert ki sem veszen meg.
Polgárok! fájva emelek szavat,
Mert a nemes szívnek fáj, a nagyot
Porig alázni; s egy nagy férfiút

[50] Kell vonnom bí→irószéketek elé
47 A d⟨D⟩isz-szek⟨eré⟩érről.

2ik <Demagóg> Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.

Jól kezded → kezded, gonosz!
<Igy> NO CSAK <k><Koszorúzz⟨ák⟩ad MEG azt>
VIRÁGOZD FEL az[7] <állatot> állatot,°
Mit áldozatra szán⟨nak⟩tál.

1ö <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Félre innen! – → !

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

Mit is hallgatjuk azt a' → a ⟨fecsegőt⟩ gúnyolót → gúnyolót.

(r→Rángatják a 2ik → második Demagógot → demagógot.)

1ö <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

[55] De <bár mint> bármint fáj szivem, mégis beszélek,
Mert <téged> téged, <ó>h dicső fejdelmi <nép> nép,
Még hadvezérednél is többre nézlek.

2ik <Demagóg> Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.

Ez árus lelk<ű>Ü, ⟨nyomorú⟩ éhenh<ó>lt csoportot? →,
Me<l>ly eb gyanánt a hulladékra les

7 A 61-ből a névelő kimaradt (sh.), a 63-ban Madách már pótolta (Kozocsa 1968 368.). Az erratalapon nincs jav.

Kell vonnom birószéketek elé
A disz-szekérről.

MÁSODIK DEMAGÓG.

Jól kezded, gonosz!
No csak virágozd fel az állatot,
Mit áldozatra szántál.

ELSŐ DEMAGÓG.

Félre innen!

A NÉPBŐL.

Mit is hallgatjuk azt a gúnyolót.

(Rángatják a második demagógot.)

ELSŐ DEMAGÓG.

De bármint fáj szivem, mégis beszélek,
Mert téged, oh dicső fejdelmi nép,
Még hadvezérednél is többre nézlek.

MÁSODIK DEMAGÓG.

Ez árus lelkü, éhenholt csoportot,
Mely eb gyanánt a hulladékra les

[60] <Nagyoknak> GAZDÁI asztalá<nál>RÓL. →? ° – Ó→Oh te
⟨nyomorú⟩ gyáva → gyáva,
Izlésedet nem í→63irigyelhetem.

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

Le véle, ő is áruló, le véle! (m→Még inkább bántalmazzák
→ bántalmazzák.)

Éva két galambot s tömjént ál- ‖ doz az ||| <ó>ltáron.[8]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Szent Aphrodí→ite! <ó>h <fogadd> fogadd, fogadd el
Ez áldozat füstét, hallgasd meg imámat<.>:
[65] Nem zöld babért kérek férjem <fejére> fejére,
48[9] Családi enyhet ⟨hős szivébe⟩ csak bajnok szivére.

Az áldozat füstében <Eros> Eros → EROS mosolyogva megjelenik, a <Charis<e>Ok> Charisok → CHARISOK ‖ ||| <kö- | rűl állják> körű→ülállják 's → s rózsákat hintenek rá. Áhitatba merű→63ült csopor- ‖ tozat.[10]

A <szolgálók> szolgálók. → A SZOLGÁLÓK.

Hallgasd meg őt.

8 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a két szerzői utasítást zárójelben összevonták.

9 Minimális eltérés a kiadások nyomdai tükrében: a 61-ben a 48. lapon olvasható még a szerzői utasítás első sora is, amely a 63-ban már átkerült a 49. oldalra.

10 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Gazdái asztaláról? – Oh te gyáva,
Izlésedet nem írigyelhetem.

A NÉPBŐL.

Le véle, ő is áruló, le véle!

(Még inkább bántalmazzák. Éva két galambot s tömjént áldoz az oltáron.)

ÉVA.

Szent Aphrodite! oh fogadd, fogadd el
Ez áldozat füstét, hallgasd imámat:
Nem zöld babért kérek férjem fejére,
Családi enyhet csak bajnok szivére.

(Az áldozat füstében EROS mosolyogva megjelenik, a CHARISOK körülállják s rózsákat hintenek rá. Áhitatba merült csoportozat.)

A SZOLGÁLÓK.

Hallgasd meg őt.

[61] A 63 „írigyelhetem" alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

<Eros> Eros. → EROS.

<Ó>h nő<!>, a' → a ⟨...n...⟩ tiszta szív
Áldása rajtad<.>!

A <Charis <e> Ok> Charisok. → A CHARISOK.

És a' → a Charis<e>Ok 32
Oltalma véled! – → -

A <szolgálók> szolgálók. → A SZOLGÁLÓK.

<Hála> Hála, Aphrodí→ite!

1ö <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

[70] Halld hát a<'> <vádat> vádat, nép! nagy Mil⟨c⟩tiades
Eladta a<'> hont.

2ik Demagóg → MÁSODIK DEMAGÓG.

<Oh> Oh, hazudsz, hazudsz!
[71a] Hallgassatok ⟨ki⟩, vagy késő bánalomnak
Ér szégyene → szégyene.

1ö A <népből> népből. → ELSŐ A NÉPBŐL.

Le ONNAN, <véled S> Szemtelen![11] ⟨le véled.⟩

(e→Egészen a' → a tömegbe sodorják → sodorják.)

11 A „Szemtelen" szókezdő mássalhangzóját Arany kicsire jav., ezt nem tudjuk jelölni, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.

EROS.

Oh nő, a tiszta szív
Áldása rajtad!

A CHARISOK.

És a Charisok
Oltalma véled! –

A SZOLGÁLÓK.

Hála, Aphrodite!

ELSŐ DEMAGÓG.

[70] Halld hát a vádat, nép! nagy Miltiades
Eladta a hont.

MÁSODIK DEMAGÓG.

Oh, hazudsz, hazudsz!
Hallgassatok, vagy késő bánalomnak
Ér szégyene.

ELSŐ A NÉPBŐL.

Le onnan, szemtelen!

(Egészen a tömegbe sodorják.)

1ö <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Ifjúságod virága van kezében,
Lemnost <bebírta> be bí→irta[12] venni egy ⟨.⟩ csapással,
[75] 'S → S most veszteg áll Pháros nál. Megfizették.

3ikA <népből> népből. → HARMADIK A NÉPBŐL.

49 Halál fejére.

1ö <Polgár> Polgár. → ELSŐ POLGÁR.

<Nos> No[12] s, →63 No s kiáltsatok,
Vagy bérletemből hurczolkodjatok ki.

Az áldozatnak vége, az istenségek <el tüntek.> eltüntek.[13]

Éva → ÉVA.
(<f→Felemelkedve> Felemelkedve.)

Minő zaj az kint<,,>? nézzük <meg> meg, fiam.

<Kímon> Kímon. → KIMON.

Egy árulót itélnek <el> el, anyám.

<Éva> Éva. → ÉVA.
(A csarnok lépcsőzetére <lépve> lépve.)

[80] Szivem mindé→ig <szorúl> szorúl, ha éhező nép
Itéletét látom nagyok felett.

12 arany az elválasztást mindkét helyen a lapszegényen a szokott jellel megerősítette.
13 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ELSŐ DEMAGÓG.

Ifjúságod virága van kezében,
Lemnost be birta venni egy csapással,
S most veszteg áll Pharosnál. Megfizették.

HARMADIK A NÉPBŐL.

Halál fejére.

ELSŐ POLGÁR.

No s, kiáltsatok,
Vagy bérletemből hurczolkodjatok ki.

(Az áldozatnak vége, az istenségek eltüntek.)

ÉVA.
(Felemelkedve.)

Minő zaj az kint? nézzük meg, fiam.

KIMON.

Egy árulót itélnek el, anyám.

ÉVA.
(A csarnok lépcsőzetére lépve.)

Szivem mindig szorúl, ha éhező nép
Itéletét látom nagyok felett.

Ha sárba hull a' → a fényes, <kár örömmel> kárörömmel
Szemléli a' → a pór, gu→únynyal i⟨le⟩lleti,
Mint <hogy ha> hogyha ön mocskát is igazolná.

2ik A <népből> népből. → MÁSODIK A NÉPBŐL.

[85] Uram! rekedt vagyok 's → s kiáltani
Szeretnék.

2ik <Polgár> Polgár. → MÁSODIK POLGÁR.

Itt van, kend meg torkodat.

2ik A népből. → MÁSODIK A NÉPBŐL.

Aztán mit mondjak? 33

2ik <Polgár> Polgár. → MÁSODIK POLGÁR.

Mondj halált fejére.

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

Halál, halál! – – → ! –

Éva → ÉVA.

50 Kiről is van tehát szó<.>? – → ?

Ha sárba hull a fényes, kárörömmel
Szemléli a pór, gúnynyal illeti,
[85] Mint hogyha ön mocskát is igazolná.

MÁSODIK A NÉPBŐL.

Uram! rekedt vagyok s kiáltani
Szeretnék.

MÁSODIK POLGÁR.

Itt van, kend meg torkodat.

MÁSODIK A NÉPBŐL.

Aztán mit mondjak?

MÁSODIK POLGÁR.

Mondj halált fejére.

A NÉPBŐL.

Halál, halál! –

ÉVA.

Kiről is van tehát szó?

2ik <Demagóg> Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.
(h→Hozzája lépve → lépve.)

Ki <másról> másról, mint ki egy fejjel nagyobb
[90] Mint <pólgártársi> polgártársi, → polgártársi 's → s azt nem
tűrhetik.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Mil⟨c⟩tiadesről? – <Óh> Oh, nagy istenek<.>!
'S → S te is vén Crispos, kit rabszolgaságból
Mentett ki férjem, most halált kiáltasz?

<Crispos> Crispos. → CRISPOS.

Engedj <meg> meg, asszonyom, kettőnk közűl
[95] Csak egyik élhet. Három gyermekemmel
<Tart> Tart, <aki> a ki[14] í→igy szavaztat.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Jaj <neked> neked,
Ha <sorsod> sorsod, <Crispos> Crispos, igy
<le aljasít> lealjasít<.>!
Bár meg bocsájtok → megbocsájtok, <hogy ha> hogyha éhezel.
De hát te <Tersites> THersites? 's → s ti mind, ti mind → mind,
[100] Kik a' → a jólétben nyugton <szunnyadoztok> szunnyadoztok,
Mert a' → a kapuktól ellenségteket
Férjem veré el. – <Ó>h hálátlanok! –

<Tersites> THersites. → THERSITES.

<Ah> Ah, asszonyom! keservesen esik bár,
De mit tegyünk, ez a' → a <nép hangulat> néphangulat:
[105] Ki koczkáztatja minden <birtokát> birtokát,
Daczolva a' → a felgerjedett habokkal<.>!

14 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

MÁSODIK DEMAGÓG. (Hozzája lépve.)

Ki másról, mint ki egy fejjel nagyobb,
Mint polgártársi s azt nem tűrhetik.

ÉVA.

Miltiadesről? – Oh, nagy istenek!
S te is vén Crispos, kit rabszolgaságból
Mentett ki férjem, most halált kiáltasz?

CRISPOS.

Engedj meg, asszonyom, kettőnk közűl
Csak egyik élhet. Három gyermekemmel
Tart, a ki igy szavaztat.

ÉVA.

Jaj neked,
Ha sorsod, Crispos, igy lealjasít!
Bár megbocsájtok, hogyha éhezel.
De hát te Thersites? s ti mind, ti mind,
Kik a jólétben nyugton szunnyadoztok,
Mert a kapuktól ellenségteket
Férjem veré el. – Oh hálátlanok! –

THERSITES.

Ah, asszonyom! keservesen esik bár,
De mit tegyünk, ez a néphangulat:
Ki koczkáztatja minden birtokát,
Daczolva a felgerjedett habokkal!

1ő <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

<Ki mondom> Kimondom hát a nép itéletét.

51 <Lucifer> Lucifer, → LUCIFER, →63 Lucifer: mint <harczos> harczos, réműlt <arczczal> arczczal, szaladva jő.[15]

<Lucifer> Lucifer. → LUCIFER.

Vészt hirdetek! AZ → Az[16] ellen ⟨van⟩ a<°> kapuknál<.>!

1ő <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Az nem lehet, gyö→őzelmes hadvezérünk
[110] Nincs-é előttük? 34

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Épen ő az ellen.
<Meg tudta> Megtudta, mit forraltok ellene,
<Fel kelt> Felkelt szivében a' → a méltó <harag> harag,
'S → S míg <szól<l>tok> szóltok, tüzzel vassal itt terem.

2ik <Demagóg> Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.

Ti hoztáto<t>K[17] mind ezt <ránk> ránk, árulók.

15 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. A 63 „Lucifer:" alakja sh.

16 A K1-en Arany a beszúrt névelőt kis kezdőbetűvel írta, ám ezt nem tudjuk jelölni, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.

17 Madách tévesztését Arany javította.

ELSŐ DEMAGÓG.

Kimondom hát a nép ítéletét.

(LUCIFER, mint harczos, réműlt arczczal, szaladva jő.)

LUCIFER.

Vészt hirdetek! Az ellen a kapuknál!

ELSŐ DEMAGÓG.

[110] Az nem lehet, győzelmes hadvezérünk
Nincs-é előttük?

LUCIFER.

Épen ő az ellen.
Megtudta, mit forraltok ellene,
Felkelt szivében a méltó harag,
S míg szóltok, tüzzel vassal itt terem.

MÁSODIK DEMAGÓG.

[115] Ti hoztátok mind ezt ránk, árulók.

[108/109] A 63 sh.-ját jav.

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

[115] Üssük le őket. – Éljen a' → a vezér<. –>! –
Jaj nékünk, fusson <aki> a ki[18] merre tud. –
Mindennek vége. –

1ö <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Nincs. Hódolni néki
Elébe a' → a kapukhoz<. –> ! –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Istenek⟨,⟩!
⟨Fájt az ítélet⟩ Az í→ítélet <fájt> fájt, melly ál<l>tal nekem
[120] <El vesztél> Elvesztél férjem, <ó>h de keserű<e>bb
Hogy igazoltad azt, – bár <vissza nyerlek.> visszanyerlek. –

1ö A <népből> népből. → ELSŐ A NÉPBŐL.

Fogjátok el neJét<,>; ha városunknak
52 Bántása lesz, haljon meg gyermek<évei.>ESTÜL.

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Meg halnék> Meghalnék <érted> érted, <férjem> férjem,
szí→ivesen,
[125] Csak a' → a hon átka gyermekem ne érné. –

<Kimon> Kimon. → KIMON.

Engem ne <félts> félts, anyám, jö→ői, jö→ői <velem> velem,
<Meg óv> Megóv e' → e szentély minden bántalomtól.

18 Arany a szétválasztást a lapszegélyben a szokott jellel megerősítette.

A NÉPBŐL.

Üssük le őket. – Éljen a vezér! –
Jaj nékünk, fusson a ki merre tud. –
Mindennek vége. –

ELSŐ DEMAGÓG.

Nincs. Hódolni néki
Elébe a kapukhoz! –

ÉVA.

Istenek!
[120] Az itélet fájt, melly által nekem
Elvesztél férjem, oh de keserűbb
Hogy igazoltad azt, – bár visszanyerlek. –

ELSŐ A NÉPBŐL.

Fogjátok el nejét; ha városunknak
Bántása lesz, haljon meg gyermekestül.

ÉVA.

[125] Meghalnék érted, férjem, szivesen,
Csak a hon átka gyermekem ne érné. –

KIMON.

Engem ne félts, anyám, jőj, jőj velem,
Megóv e szentély minden bántalomtól.

<Fel mennek> Felmennek az üldöző csoport elől a' → a csarnokba, két <nympha> nympha | → NYMPHA ‖ rózsa- ||| lánczot bocsá<j>t le mögött<ö>Ük a' → a nép előtt, me<l>ly azonnal | ‖ <vissza lép.> visszalép. ||| Kí→ivű→63ülről harsonák hangzanak, a' → a nép jajveszékelve | ‖ <szét szalad.> szétszalad. – ||| A nymphák <el tünnek.> eltünnek. – → .[19]

Lucifer → LUCIFER.
(k→Kaczagva kezét dörzsöli.)

Szép tréfa v<ó>lt. Mi jó az értelemnek
Kaczagni ott, hol szívek <meg repednek.> megrepednek.

A templom felé fordúlva → fordúlva.[20]

[130] Csak e' → e mindé→ig megifjú→uló, örökké
Szépnek° látás<s>a ne zavarna folyvást. 35
Úgy fázom idegenszerű <körében> körében,
Me<l>ly a mezetlent is <szemérmetessé> szemérmetessé,
A bűnt nemessé és a végzetet
[135] Magasztossá teszi rózsáival
'S → S az egyszerűség csókos ajkival. – –
Mért késik o<l>ly soká az én <világom> világom,
A torzalak, a' → a kétes rémület → rémület,
Hogy <el riasZsza> elriaszsza e' → e káprázatot →63 káprázatot,°
[140] Me<l>ly küzdelmemben a' → a <mármár> már már
→ már-már bukó
Embert mindannyiszor <f<e>Öl kelti> fölkelti újra. –
〈..〉 De majd <meg látjuk> meglátjuk, hogy ha → hogyha a'
→ a halál
53 Borzalma <〈...n...〉 közZénk lépend> ELJŐ HOZZÁNK nem
sokára,

19 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

20 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

(Felmennek az üldöző csoport elől a csarnokba, két NYMPHA rózsalánczot bocsát le mögöttük a nép előtt, mely azonnal visszalép. Kivülről harsonák hangzanak, a nép jajveszékelve szétszalad. – A nymphák eltünnek.)

LUCIFER.
(Kaczagva kezét dörzsöli.)

Szép tréfa volt. Mi jó az értelemnek
Kaczagni ott, hol szívek megrepednek.

(A templom felé fordúlva.)

Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.
Úgy fázom idegenszerű körében,
Mely a mezetlent is szemérmetessé,
A bűnt nemessé és a végzetet
Magasztossá teszi rózsáival
S az egyszerűség csókos ajkival. – –
Mért késik oly soká az én világom,
A torzalak, a kétes rémület,
Hogy elriaszsza e káprázatot,
Mely küzdelmemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelti újra. –
De majd meglátjuk, hogyha a halál
Borzalma eljő hozzánk nem sokára,

Unalmas árnyjátéktoknak <nem-e> VAJON
[145] <Kopogtat szintén véle bé határa. –> NEM LE <S>SZ-E
AKKOR ITT VÉGSŐ HATÁRA.°

(a nép kö<z>zé vegyül)[21]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM, mint <Mil⟨c⟩tiades> Miltiades. → MILTIADES, fegyveres csapat élén vezettetik meg- | ‖ sebe- | ||| sülten. Előtte könyörögve a' → a nép és a <D>demagógok. – [22]

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

Éljen vezérünk. Könyörűlj nagy ember.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Mi vétketek hát ⟨...n...⟩ mely miatt könyör⟨...n...⟩gtök? –>
<MI BŰNÖTÖK HÁT, HOGY KÖNYÖRGETEK?>
MI VÉTKETEK HÁT, A MIÉRT KÖNYÖRGTÖK?
'S → S ⟨...n...⟩ a' → a gyöngétől mit kérhet az erős? –
De nőm nem jő elém, <és> SE gyermekem<,>;
[150] Tán csak nem érte őket bántalom! – –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Ah <Mil⟨c⟩tiades> Miltiades, mért IS jösz→sz, <jöttödön>
HA NŐD
<Ha nőd s>Sem bír örűlni JÖTTÖDÖN. – <Gyermekem>
FIAM,°
Anyád <le roskad> leroskad, tartsd fel, tartsd fel. <őt>...<a>Ah,
Még jó nevet se<m>' h<á>gy → hágy reád atyád! –

21 A szerzői utasítás, amelyben a „vegyül" természetesen elírás, a sorjavítás miatt a kiadásokból kimaradt.

22 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A *D*emagógok nagy kezdőbetűjét Madáchtól *d*-re javította, ezt nem tudván jelölni, jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Unalmas árnyjátéktoknak vajon
Nem lesz-e akkor itt végső határa. (A nép közé vegyül.)

(ÁDÁM, mint MILTIADES, fegyveres csapat élén vezettetik megsebesülten. Előtte könyörögve a nép és a demagógok.)

A NÉPBŐL.

Éljen vezérünk. Könyörűlj nagy ember.

ÁDÁM.

Mi vétketek hát, a miért könyörgtök?
S a gyöngétől mit kérhet az erős? –
De nőm nem jő elém, se gyermekem;
Tán csak nem érte őket bántalom! – –

ÉVA.

Ah Miltiades, mért is jöszsz, ha nőd
Sem bír örűlni jöttödön. – Fiam,
Anyád leroskad, tartsd fel, tartsd fel ... Ah,
Még jó nevet se' hágy reád atyád! –

[146/147] A szerzői utasítást a K–K1-ből pótoltuk.

[152] Madách a „jösz" alakban az *sz* fölé húzott vízszintes vonallal hosszú mássalhangzót jelölt, ezt – vlsz. a soron végrehajtott más javítás miatt – a kiadás során nem vették figyelembe. Jav.

Ádám. → ÁDÁM.

[155] Mi ez<,>? nem értem<,>: → . A nép esdekel,
Nőm átkoz és e' → e mell vérzik hazámért. –

Éva. → ÉVA.

De jobban vérzik A HON ÉS szí→ivem. <és a' hon.>[23]
Vagy mért jövél, mondD, hadseregnek élén. –

<⟨...⟩ Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Nem illet-é rangomban i<l>ly kiséret?
[160] <El jöttem> Eljöttem, mert e' → e súlyos seb nem enged
Továbbra is tisztemnek megfelelni. 36
<El jöttem> Eljöttem, hogy küldőimnek kezébe,
54 A felséges népnek kezébe téve
Hatalmamat, <be számoljak> beszámoljak neki.
[165] Im <el bocsá<j>tlak> elbocsátlak, bajnok társaim,
Kiérdemlétek a' → a háztű→63üz nyugalmát.
'S → S most én is e' → e kardot → kardot, ⟨Pallas⟩ Athéne
Pallas → Pallas,
<^Ó^ltárodnak fölébe szentelem.> SZENTELVE TŰZÖM
OLTÁROD FÖLÉ. °

<Fel vezetteti> Felvezetteti magát a csarnok lépcsőin. Fegyveresei el- | oszol- ‖ nak.[24]

23 Arany a sort grafitceruzával megjelölte: X

24 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

Mi ez? nem értem. A nép esdekel,
Nőm átkoz és e mell vérzik hazámért. –

ÉVA.

De jobban vérzik a hon és szivem.
Vagy mért jövél, mondd, hadseregnek élén. –

ÁDÁM.

Nem illet-é rangomban ily kiséret?
Eljöttem, mert e súlyos seb nem enged
Továbbra is tisztemnek megfelelni.
Eljöttem, hogy küldőimnek kezébe,
A felséges népnek kezébe téve
Hatalmamat, beszámoljak neki.
Im elbocsátlak, bajnok társaim,
Kiérdemlétek a háztűz nyugalmát.
S most én is e kardot, Athéne Pallas,
Szentelve tűzöm oltárod fölé.

(Felvezetteti magát a csarnok lépcsőin. Fegyveresei eloszolnak.)

[167] A 63 „háztüz" indokolatlan, ezért a K–K1 és a 61 alakját visszaállítottuk.

<Éva> Éva. → ÉVA.
(f→Férje nyakába <borúlva> borúlva.)

Ah Mil⟨c⟩tiades, hol van b<ó>ldogabb nő<.>,
[169a] Mint a te nőd, nemes nagy férfiú!
[170] Nézd, nézd fiad, m<ily>Í→ilyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép!

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ti kedvesek!

<Kímon> Kímon. → KIMON.

Jól tudtam én, hogy <amit> a mit[25] te⟨sz⟩<tt>SZ atyám,
Az jól van téve. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Óh> Oh, ne szégyeníts meg,
Ezt a' → a hitvesnek kelle<tt v<ó>lna> tudni<.> –> JOBBAN.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[175] Fiam! atyád kardját mutasd be te.

<Kimon> Kimon. → KIMON.
(a → A kardot fel akasztva → felakasztva.)

<Óvd> Óvd, <istenasszony> istenasszony, ezt a'
→ a drága kardot → kardot,
Mig egykor <eljövendek> érte hozzád<.> ELJÖVÖK.

25 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

ÉVA.
(Férje nyakába borúlva.)

Ah Miltiades, hol van boldogabb nő,
Mint a te nőd, nemes nagy férfiú!
Nézd, nézd fiad, milyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép!

ÁDÁM.

Ti kedvesek!

KIMON.

Jól tudtam én, hogy a mit tesz atyám,
Az jól van téve. –

ÉVA.

Oh, ne szégyeníts meg,
Ezt a hitvesnek kelle tudni jobban.

ÁDÁM.

Fiam! atyád kardját mutasd be te.

KIMON.
(A kardot felakasztva.)

Óvd, istenasszony, ezt a drága kardot,
Mig egykor érte hozzád eljövök.

<Éva> Éva. → ÉVA.

E kettős áldozathoz az anya
55 Hadd szórja a' → a tömjént. <Pallas> Pallas, tekints <le> le.
(t→Tömjént <áldoz> áldoz.)

1ö Demagóg → ELSŐ DEMAGÓG.
(a szószéken → A szószéken.)

[180] Nem v<ó>lt-e igazam, hogy áruló?
Hogy Darius <meg vette> megvette<,,>? tettetés csak
A seb, nem kí→iván ellene csatázni.

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

Halál reá.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mi zaj az odakint?

<Éva> Éva. → ÉVA. 37

[183a] <Ah> Ah, <Mil⟨c⟩tiades> Miltiades, rettentö→ő beszéd <az> az:
Árú→ulónak mond ⟨ismét⟩ újra a' → a tömeg.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[185] Nevetséges vád; <engem> engem, <árulónak> árulónak,
Ki Mara<t>THonnál győztem<.>?

ÉVA.

E kettős áldozathoz az anya
Hadd szórja a tömjént. Pallas, tekints le. (Tömjént áldoz.)

ELSŐ DEMAGÓG.
(A szószéken.)

Nem volt-e igazam, hogy áruló?
Hogy Darius megvette? tettetés csak
A seb, nem kíván ellene csatázni.

A NÉPBŐL.

Halál reá.

ÁDÁM.

Mi zaj az odakint?

ÉVA.

Ah, Miltiades, rettentő beszéd az:
Árulónak mond újra a tömeg.

ÁDÁM.

Nevetséges vád; engem, árulónak,
Ki Marathonnál győztem?

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Óh> Oh, hogy úgy van.
Gonosz világ az, melly→63lyet itt lelél.

1ő <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Mit késtek őt <el fogni> elfogni<!>?

Nép tolong a' → a templom csarnoka elé, köztük <Lucifer> Lucifer. → LUCIFER.[26]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Mil⟨c⟩tiades!
E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdúlj. –
[190] Miért <eresztéd csak> IS OSZLATÁD szét <népedet,>
A HADAT?
E bűnbarlangot mért nem gyújtatád fel, → ?
<E hitvány nép csak békót érdemel,> CSAK LÁNCZOT
ÉRDEMEL E CSŐCSELÉK,°
Me<l>ly érzi, hogy te szű→ületél uráúl,
56 ⟨Hogy⟩ Ki nemesebb vagy, mint ők összevéve,
[195] 'S → S meg öl, → megöl, meg öl, → megöl, hogy lábadhoz ne
essék: – → . –[27]

1ő <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Halljátok-e, egy áruló neje
Miként beszél? –

26 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

27 Arany kék grafitceruzás +-tel jelölte meg a sort a lapszegélyen.

ÉVA.

Oh, hogy úgy van.
Gonosz világ az, mellyet itt lelél.

ELSŐ DEMAGÓG.

Mit késtek őt elfogni?

(Nép tolong a templom csarnoka elé, köztük LUCIFER.)

ÉVA.

Miltiades!
E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdúlj. –
Miért is oszlatád szét a hadat?
E bűnbarlangot mért nem gyújtatád fel?
Csak lánczot érdemel e csőcselék,
Mely érzi, hogy te születél uráúl,
Ki nemesebb vagy, mint ők összevéve,
S megöl, megöl, hogy lábadhoz ne essék. –

ELSŐ DEMAGÓG.

Halljátok-e, egy áruló neje
Miként beszél? –

[190] A 63 „melyet" alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Az a' → a nőnek joga,
Hogy férjét védje[28], még ha bűnös is,
Hát <hogy> MÉG ha <még> o<l>lyAN tiszta, mint
<enyém> URAM! –°
[200] És ellensége oll→63lyan korcs, miként ti. –

1° <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Mért hagyja a' → a felséges nép magát
Így becsmérelni.

1° A <népből> népből. → ELSŐ A NÉPBŐL.

Hát ha igazat mond.

1° <Polgár> Polgár. → ELSŐ POLGÁR.

Ki vé→el<e>Ök tart, gyanús. Kiáltsatok
Rongy lelkek, vagy dögöljetek meg éhen.

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

[205] Halál reá. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM. 38

Takard el e <fiút> fiút.
Ne lássa vérem, 's → ⟨s⟩ →63 –° el nő e' → e kebelről.
A <villám> villám, mell→ly a<'> szirtre <csap> csap, ne érjen.

28 A tévedésből kimaradt állítmányt Madách a K1-en írta be a sor fölé.

ÉVA.

Az a nőnek joga,
Hogy férjét védje, még ha bűnös is,
Hát még ha ollyan tiszta, mint uram! –
És ellensége ollyan korcs, miként ti. –

ELSŐ DEMAGÓG.

Mért hagyja a felséges nép magát
[205] Így becsmérelni.

ELSŐ A NÉPBŐL.

Hát ha igazat mond.

ELSŐ POLGÁR.

Ki velök tart, gyanús. Kiáltsatok
Rongy lelkek, vagy dögöljetek meg éhen.

A NÉPBŐL.

Halál reá. –

ÁDÁM.

Takard el e fiút.
Ne lássa vérem, – el nő e kebelről.
[210] A villám, mely a szirtre csap, ne érjen.

[202, 203] Az „*o*llyan" megrövidült mássalhangzója a kiadásban, illetve a 63-ban ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Csak én haljak meg, – <óh> VAGY miért is <éljek> éljek,
Midőn <látom> látom, mi dőre a' → a szabadság,
57 [210] Me<l>lyért egy élten küzködé⟨k⟩m keresztül.

1ö Demag → ELSŐ DEMAGÓG.

[210a] Mit tétováztok még.

A <népből> népből. → A NÉPBŐL.

Halál reá!

Ádám → ÁDÁM.

E gyáva népet[29] meg nem átkozom → átkozom,
⟨Ők⟩ Az nem hibás⟨ak⟩, <az> ANNAK természet⟨ök⟩e,
Hogy a' → a nyomor szolgává bélyegezze
'S → S a' → a szolgaság, vérengző eszközévé
[215] S <ill>ÜLYesZsze néhány döl→lyfös pártütőnek.
Csak egyedül én v<ó>ltam a' → a bolond,
Hivén → Hivén, hogy ill→ílyen népnek kell szabadság.

<Lucifer> Lucifer. → LUCIFER.
(<f→Félre> Félre.)

<El mondtad> Elmondtad a' → a sírverset <ön magadra,>
önmagadra,
'S → S utánad ill⟨e⟩őt ⟨nag⟩ sok nagysír-oromra. –
→ nagy síroromra. –

29 A „ɯépet" alak a 63-ban nyilvánvaló sh.; jav.

Csak én haljak meg, – vagy miért is éljek,
Midőn látom, mi dőre a szabadság,
Melyért egy élten küzködém keresztül.

ELSŐ DEMAGÓG.

Mit tétováztok még.

A NÉPBŐL.

Halál reá!

ÁDÁM.

E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás, annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezze
S a szolgaság, vérengző eszközévé
Sülyeszsze néhány dölyfös pártütőnek.
Csak egyedül én voltam a bolond,
Hivén, hogy ílyen népnek kell szabadság.

LUCIFER.
(Félre.)

Elmondtad a sírverset önmagadra,
S utánad illőt sok nagy síroromra. –

Ádám → ÁDÁM.

[220] Vezessetek le. Nem veszem igénybe
⟨E szent helyet.⟩ Tovább e<⁻ˀ> szentélyt.

<Le vezetteti> Levezetteti magát a' → a lépcsőn, Évát gyöngéden
szolgálói kar- | ‖ j<aik köz⟨z⟩é>ÁBA téve.[30]

⟨Íme⟩ <Im> Ím – készen vagyok. –

2ik Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.

Védjed magad, még nincsen veszve semmi.

Ádám → ÁDÁM.

Nagyon gyötörne e' → a seb, hogy ha → hogyha szól<l>nék
Védelmeműl.

2ik <Demagóg> Demagóg. → MÁSODIK DEMAGÓG.

Tedd meg, hisz még → ∅ ⟨e⟩ <ezen> EZ A nép[31]
58 [225] Csak az imént porban csu→úszott előtted.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Ah ép>Ah, ép' → ép azért minden haszontalan,
Önszégyenét meg nem bocsá<j>tja a' → a nép.

30 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

31 A K1-en Arany még nem törölte a fölösleges „még" szót, de a 61-ből már hiányzik, feltehetően korrektúra-jav. után.

ÁDÁM.

Vezessetek le. Nem veszem igénybe
Tovább e szentélyt.

(Levezetteti magát a lépcsőn, Évát gyöngéden szolgálói karjába téve.)

Ím – készen vagyok. –

MÁSODIK DEMAGÓG.

Védjed magad, még nincsen veszve semmi.

ÁDÁM.

Nagyon gyötörne a seb, hogyha szólnék
Védelmemül.

MÁSODIK DEMAGÓG.

Tedd meg, hisz ez a nép
Csak az imént porban csúszott előtted.

ÁDÁM.

Ah, ép azért minden haszontalan,
Önszégyenét meg nem bocsátja a nép.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ki<ábrándúltál-é hát?>JÓZANODTÁL-É HÁT?

Ádám → ÁDÁM.

<Ó→Oh> Oh, <igen.> NAGYON.°

<Luci> LuciFER. → LUCIFER. 39

<Át láttad-e> Átláttad-e, → Átláttad-é, hogy a<ᶜ> bódúlt tömegnek
[230] Nemesb<ᶜ> ura <v<ó>ltál> voltál, mint ő neked?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Lehet, de mind a' → a kettő kárhozat;
Más <bár neve,> NÉV ALATT a' → a végzet ugyanaz.
Hiú törekvés azzal küzdeni,
Nem is fogok. – Aztán miért, miért is
[235] Vágynék magasra <bár mi> bármi hő kebel.
Éljen magának, és keresse a' → a kéjt,
MelYlyel <be tölti> betölti az arasz<t>nyi létet,
'S → S tántorgjon í→iTtasan Hádes felé. –
Vezess új útra <Lucifer> Lucifer, <vezess> vezess,
[240] 'S → S kaczagva nézem más erényeit → erényeit,
Más kí→injait, csak élveket kivánva.
Te <nő meg> meg nő, <aki> a ki <a' paradicsomból>
– ÚGY RÉMLIK SZIVEMNEK – °[32]
Egykor lugost varázsolál nekem
A sivatagba, hogy ha még fiamból
[245] Polgárt nevelnél ⟨mint⟩ tisztes ⟨anya⟩ <anya ként:> anyaként:
Bolond vagy, méltán gúnyol a' → a <leány> leány,

32 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen: „pharao korában nem?"

LUCIFER.

Kijózanodtál-é hát?

ÁDÁM.

Oh, nagyon.

LUCIFER.

Átláttad-é, hogy a bódult tömegnek
Nemesb ura voltál, mint ő neked?

ÁDÁM.

Lehet, de mind a kettő kárhozat;
Más név alatt a végzet ugyanaz.
Hiú törekvés azzal küzdeni,
Nem is fogok. – Aztán miért, miért is
Vágynék magasra bármi hő kebel.
Éljen magának, és keresse a kéjt,
Melylyel betölti az arasznyi létet,
S tántorgjon ittasan Hádes felé. –
Vezess új útra Lucifer, vezess,
S kaczagva nézem más erényeit,
Más kinjait, csak élveket kivánva.
Te meg nő, a ki – úgy rémlik szivemnek –
Egykor lugost varázsolál nekem
A sivatagba, hogy ha még fiamból
Polgárt nevelnél tisztes anyaként:
Bolond vagy, méltán gúnyol a leány,

Ki festett[33] arczczal a' → a bordélyban űl
59 Bortól felgerjedt, csókvágyó ajakkal.
Örűlj, mulass, tagadd meg az erényt. – – → –
[250] Vérpadra mostan, büntetéseműl → büntetéseműl.
Nem ⟨a' tettért mellyet sohsem ⟨vi⟩cselekvém⟩ mint ha → mintha
⟨bűnt követtem⟩ aljast birtam volna tenni,
De ⟨hogy⟩ mert nagy eszme lelkesítni bírt. –

Ez alatt egy tőkét hoznak a lépcsők elé, mellette Lucifer ‖ áll | ||| bárddal. Ádám <le hajtja> lehajtja fejét. – → fejét.[34]

1ő <Demagóg> Demagóg. → ELSŐ DEMAGÓG.

Végezzétek ki<,>. <é>Éljen a' → a haza!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(félsúgva → Félsúgva.)

Szép <búcsú> búcsu, <úgy-e?> NEMDE? – <No, s> Nos,
→ No s, vitéz <nem-e> URAM,
[255] NEM B <B>[35] orzo<n>gat <kissé idegenszerűen> MOST
FURCSÁN EGY KEVÉSSÉ°
A torzképű halál rideg szele? – – → –

Éva. → ÉVA.

Ah Pallas! meg nem hallgatád imámat. –

33 Madách a két szót külön írta, Arany ezt – a jelentésmegkülönböztető szerep miatt – függőleges vonallal megerősítette a nyomda számára, és szokása szerint a jelet a lapszegélyen is megismételte.

34 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

35 Arany Madách sorkezdő *B*-jét értelemszerűen kisbetűre jav., ezt jelölni nem tudjuk, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.

Ki festett arczczal a bordélyban űl
Bortól felgerjedt, csókvágyó ajakkal.
Örűlj, mulass, tagadd meg az erényt. –
Vérpadra mostan, büntetéseműl.
Nem mintha aljast birtam volna tenni,
De mert nagy észme lelkesítni bírt.

(Ez alatt egy tőkét hoznak a lépcsők elé, mellette Lucifer áll bárddal. Ádám lehajtja fejét.)

ELSŐ DEMAGÓG.

Végezzétek ki. Éljen a haza!

LUCIFER.
(Félsúgva.)

Szép búcsu, nemde? – No s, vitéz uram,
Nem borzogat most furcsán egy kevéssé
A torzképű halál rideg szele? –

ÉVA.

Ah Pallas! meg nem hallgatád imámat. –

A templomból a' → a halál nemtője, mint szelí→id tekintetű ifjú,
| ‖ lefordí- ||| tott fáklyával s koszorúval Ádámhoz lép.[36]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM. 40

Pallas <meg hallgatott –> meghallgatott – → meghallgatott.
– Az ég veled,
Megnyugvás szállt szivembe Lúciám.

<Lucifer> Lucifer. → LUCIFER.

[260] ⟨...⟩ Átok <reád> reád, hiú ábránd <világ> világ,
Megint <el rontád> elrontád <leg szebb> legszebb perczemet. –[37]

Éva → ÉVA.

Átok <reád> reád, te köz<napos>LELKŰ rideg nép,
A b<ó>ldogságot durván illeték,
'S → S üde virága menten porba hullt.
[265] Pedig nem olly→63lyan édes a' → a szabadság
60 [266] Neked, <amillyen> a mill→ílyen ⟨keserves⟩ fájdalmas nekem
v<ó>lt. – – → -[38] o

36 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

37 Arany megjegyzése a K-n: „Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert." Uo. Arany ceruzás, kiradírozott megjegyzése: „Miért a históriától eltérni? – Miltiades börtönben halt meg." (Vö. Tolnai 1925 89–90.!)

38 A szín össz-sorszámát Madách maga rögzítette a munkalapon: „5 Athene 266".

(A templomból a halál nemtője, mint szelid tekintetű ifjú, lefordított fáklyával s koszorúval Ádámhoz lép.)

ÁDÁM.

Pallas meghallgatott. – Az ég veled,
Megnyugvás szállt szivembe Lúciám.

LUCIFER.

Átok reád, hiú ábránd világ,
[265] Megint elrontád legszebb perczemet. –

ÉVA.

Átok reád, te közlelkű rideg nép,
A boldogságot durván illeted,
S üde virága menten porba hullt.
Pedig nem ollyan édes a szabadság
[270] Neked, a mílyen fájdalmas nekem volt. –

[I–V. szín összesen: 1086 sor]

[269] A 63 „*ol*yan" alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

<6ik> HATODIK <szín> szín.
→ HATODIK SZÍN.

Rómában. Nyí→ilt csarnok, istenszobrokkal, díszedények- | kel, ‖ me- ||| <l>lyekben illatok égnek, kilátással az Apenní→inek felé. Középen →63 Középén terített <szegletes>° asztal három lecticával. <Á- | dám> Ádám → ÁDÁM mint <Sergiolus> Sergiolus, → SERGIO- ‖ LUS, <Lucifer> Lucifer → LUCIFER mint ||| <Míló> Míló, → MILÓ, <Catul-<l>us> Catulus → CATULUS, mind meg- | annyi kéjencz, <Éva> Éva → ÉVA ‖ mint <Júlia> Júlia, → JÚLIA, <Hippia> Hippia → HIPPIA és ||| <Clúvia> Clúvia → CLÚVIA kéjhöl-|gyek ledéren öltözve dő- ‖ zsölnek. Egy emelvényen ||| gladia- | torok harcza foly, rabszol- ‖ gák állnak paranc⟨z⟩sra készen, fuvo- ||| lá⟨zó⟩sok zenélnek. Alkony, ‖ később éj. – → .[1] | |||

<Catul> Catul<L>US. → CATULUS.

<Nézd> Nézd, <⟨s⟩Sergiolus> Sergiolus, mi<l>ly
s→63szerény,[2] ügyes
Ez a' → a piros szalagú <gladiator> gladiator,
Mernék fogadni, hogy amazt legyőzi.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Nem, Herculesre!

<Catul> Catul<L>US. → CATULUS.

<Ah> Ah<,,> <mit> mit, Herculesre,
[5] Ki <van köztünk, ki még hisz> HINNE MÉG KÖZÖTTÜNK
istenekben?°
⟨S⟩MondD Júliádra, jobban <el hiszem.> elhiszem.

1 Arany ezúttal nem adott nyomdai utasítást, csak a harmadik sort jelölte (magának) kék grafittal. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
2 A változtatás a 63-ban nyilvánvaló sh.

HATODIK SZÍN.

(Rómában. Nyilt csarnok, istenszobrokkal, díszedényekkel, melyekben illatok égnek, kilátással az Apenninek felé. – Középen terített asztal három lecticával. ÁDÁM mint SERGIOLUS, LUCIFER mint MILÓ, CATULUS, mind megannyi kéjencz, ÉVA mint JÚLIA, HIPPIA és CLÚVIA kéjhölgyek ledéren öltözve dőzsölnek. Egy emelvényen gladiatorok harcza folyi, rabszolgák állnak parancsra készen, fuvolások zenélnek. Alkony, később éj.)

CATULUS.

Nézd, Sergiolus, mily serény, ügyes
Ez a piros szalagú gladiator,
Mernék fogadni, hogy amazt legyőzi.

ÁDÁM.

Nem, Herculesre!

CATULUS.

Ah mit, Herculesre,
[5] Ki hinne még közöttünk istenekben?
Mondd Júliádra, jobban elhiszem.

[1] A 63-ban a 'szerény' értelemzavaró sh., jav.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Legyen.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Erős alapra esküszöl:
61 Ál istent → Álistent tévén, ál isten → álisten helyébe.
⟨Szép⟩ De <mond> mondD, hogy értsük még is azt az esküt,
[10] Szépségét értsük-e → é, szerelmed-é → e,
Avagy tán épen hűségét irántad? → irántad? – 41

<Catul> Catul<L>US. → CATULUS.

A báj <muló> muló, 's → s ha még nem volna is,
Unott LESZ <hólnap> holnap, A mi <még ma>
<el ragadt> elragad MA,
'S → S kevesb<'> kecsű nő csábít tőle el
[15] Az ujdonság bűbájos ingerével.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hü→űség<é>It értém. Vagy ki[3] <az, dusabban> PAZAROL
<Ki kedvesét kitartja?> HÖLGYÉRE TÖBBET NÁLAM?°

Hippia → HIPPIA.

<Ó>h bohó!
Hát bí→i→63írod-é őt végnélkűl → vég nélkül ölelni ⟨,⟩?
'S → S <ha is> BI→63íRNÁD[4] IS, <te> te, <aki> a ki[5]
telhetetlen<űl>°

3 A szót Arany kék grafitceruzával aláhúzta, hasonlóképpen a következő sor két azonos szavát, illetve szótagját, hogy önmagát emlékeztesse a hármas szóismétlés kiküszöbölésére.
4 Arany a K1-en a 'ha' kötőszót fölöslegesen törölte, s vlsz. a korrektúrában állította vissza.
5 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

ÁDÁM.

Legyen.

LUCIFER.

Erős alapra esküszöl:
Álistent tévén, álisten helyébe.
De mondd, hogy értsük még is azt az esküt,
Szépségét értsük-é, szerelmed-e,
Avagy tán épen hűségét irántad? –

CATULUS.

A báj muló, s ha még nem volna is,
Unott lesz holnap, a mi elragad ma,
S kevesb kecsű nő csábít tőle el
Az ujdonság bűbájos ingerével.

ÁDÁM.

Hűségit értém. Vagy ki pazarol
Hölgyére többet nálam?

HIPPIA.

Oh bohó!
Hát bírod-é őt vég nélkül ölelni?
S ha bírnád is, te, a ki telhetetlen

Vágyol gyönyört →63 Gyönyörre vágysz° s haszontalan
csapongsz → csapongsz,
Mert a' → a kéjnek csak <egy egy> egy-egy <el szakadt>
elszakadt
Részét birod <egy egy> egy-egy nőben találni,
Mig a' → a szépség 's → s kéj <eszmény képe> eszményképe
mind<é>Ig
<El érhetlen> Elérhetlen <varázs ként> varázsként leng előtted,
Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye → szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábitandja-é el<,>?
Egy gladiátor roncsolt izmai – –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Igaz, igaz, ne többet Hippia.
Miért is vonz az a' → a kéj <Tantalus ként.> Tantalusként,
Ha ⟨h⟩Herculesnek ereje hiányzik,
62 Ha <Proteus ként> Proteusként nem változhatunk,
'S → S egy megvetett rab, kínos hét után,
O<l>ly órát élvez, m<ill>ÍLyet hasztalan
Ohajt ura. – Vagy a' → a gyönyör csak egy
Ital viz-é hát a' → a meglankadottnak,
'S → S annak halál, ki habjaiba dűl?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ah mi<l>ly dicső erkölcsi tanfolyam
Szép lányok keblén, fűzéres pohárnál. –
De hát ⟨a'⟩ ⟨fogadás⟩ fogadástok? –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ha veszteném,
Úgy Júlia tiéd. –

Gyönyörre vágysz s haszontalan csapongsz,
Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét birod egy-egy nőben találni,
Mig a szépség s kéj eszményképe mindig
Elérhetlen varázsként leng előtted,
Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábitandja-é el?
Egy gladiátor roncsolt izmai – –

ÁDÁM.

Igaz, igaz, ne többet Hippia.
Miért is vonz az a kéj Tantalusként,
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,
S egy megvetett rab, kínos hét után,
Oly órát élvez, mílyet hasztalan
Ohajt ura. – Vagy a gyönyör csak egy
Ital viz-é hát a meglankadottnak,
S annak halál, ki habjaiba dűl?

LUCIFER.

Ah mily dicső erkölcsi tanfolyam
Szép lányok keblén, fűzéres pohárnál. –
De hát fogadástok? –

ÁDÁM.

Ha veszteném,
Úgy Júlia tiéd. –

<Catul> Catul<L>US. → CATULUS. 42

'S → S ha nyersz <.> ?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Lovad
Enyém. –

<Catul> Catul<L>US. → CATULUS.

Négy hétre vissza veheted,[6]
Vagy bétaszítom ángolnás tavamba. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Nézd> Nézd, <Júlia> Júlia, e' → e szép kövér halat$_{<.>}$:
<Egyél> Egyél, <belőle, míg> HISZEN MAJD
<egy mást><ki> hizlalsz <TE IS> MÁSIKAT.[7]

Éva → ÉVA.

[45] <'S nem esz meg-é rút féreg téged is,> S NEM DŐZSÖL-É
RÚT FÉREG RAJTAD IS?°
<Örűljön> Örűljön, <aki> a ki[8] él, vagy <hogy ha> hogyha nem
63 Tud is örűlni, legalább kaczagjon. (i→Iszik.)

6 A sor előtt a lapszegélyen Arany kék grafitceruzával: „a nőt."
7 Mivel a sor javítása több fázisban történt, ezeket jegyzetben is hozzuk:
1. Egyél belőle, míg egy mást ki hizlalsz.
2. Egyél, HISZEN MAJD egy mást hizlalsz TE IS.
3. Egyél, HISZEN MAJD hizlalsz MÁSIKAT.
8 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

CATULUS.

S ha nyersz?

ÁDÁM.

Lovad
Enyém. –

CATULUS.

Négy hétre vissza veheted,
Vagy bétaszítom ángolnás tavamba. –

LUCIFER.

Nézd, Júlia, e szép kövér halat:
Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.

ÉVA.

[45] S nem dőzsöl-é rút féreg rajtad is?
Örűljön, a ki él, vagy hogyha nem
Tud is örűlni, legalább kaczagjon. (Iszik.)

Ádám → ÁDÁM.
(a → A <G>gladiatorhoz → gladiátorhoz.)

Jól tartsd magad<·>, h<ej>É! –

<Catul> Catul<L>US. → CATULUS.

Rajta <csak> csak, vitézűl.

Catulus gladia→átora <el esik> elesik 's → s életéért <kérve> <KÖNY> ESDVE újJait fölemeli. | ‖ Ádám a' → a ||| kegyelmi jelt akarja adni, de Catulus <le fogja> lefogja kezét | ‖ 's → s öszve szorítva → összeszorítva ||| markát, hüvely<ét>KÉT <feléje> A GLAD. → gladiátor FELÉ tartja. – → .[9]

Recipe ferrum! – ⟨...n...⟩ Gyáva <te.> KORCS. Elég
[50] Rabszolgám van még, nem vagyok fukar, → .
Ki sajnálná e' → e kis felzaklató
<Jelenetet> Jelenetet, szép <hölgyek> hölgyek, tőletek,
Midőn a' → a csók o<l>ly sokkal édesebb,
Forróbb a' → a vágy, ha egy kis vér <futott.> ÖMÖLT.°

A gladia→átort ezalatt ellenfele kivégezte.[10]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[55] A ló enyém, jö→63ő° <Júliám> Júliám, ölelj meg.
Vigyék ki azt a' → a hullát. – Tánczosok!

9 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

10 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. (Ugyanez az 58. sor után is.)

ÁDÁM.
(A gladiátorhoz.)

Jól tartsd magad, hé! –

CATULUS.

Rajta csak, vitézűl.

(Catulus gladiátora elesik s életéért esdve újjait fölemeli. Ádám a kegyelmi jelt akarja adni, de Catulus lefogja kezét s összeszorítva markát, hüvelykét a gladiátor felé tartja.)

Recipe ferrum! – Gyáva korcs. Elég
Rabszolgám van még, nem vagyok fukar.
Ki sajnálná e kis felzaklató
Jelenetet, szép hölgyek, tőletek,
Midőn a csók oly sokkal édesebb,
Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.

(A gladiátort ezalatt ellenfele kivégezte.)

ÁDÁM.

A ló enyém, jőj Júliám, ölelj meg.
Vigyék ki azt a hullát. – Tánczosok!

Csináljatok most más → már[11] komédiát,
⟨.⟩Ebből elég v<ó>lt mára.

A hullát kiviszik, az emelvényt tánczosok foglalják el.[10]

<Catu> CatuLUS → CATULUS.

Clu→úvia!
Jö→ő j hát te is, nem nézhetem soká → soká,
[60] Ha más ölelkezik. 43

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S <mi> mi, <Hippia> Hippia,
Követjük-e → é szintén példáj<u>O→ukat?
De nyald meg ajkad, nincs-e rajta méreg.[12]
64 No úgy, most már <mulathatunk> mulathatunk, galambom.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mit is dobog szived o<l>lyannyira,
[65] Nem <nyug hatom> nyughatom <f<e>Öl<e>Ötte>
fölötte, Júlia.

(suttognak → Suttognak.)[13]

10 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
11 Madách csökevényes szózáró betűjét, amelyen nincs javítás, a szedő félreolvasta; Arany a korrektúrákban, Madách pedig (kézirata nélkül dolgozva) a 63 sajtó alá rendezése során nem vette észre.
12 A sor előtt Arany kék grafitceruzával + jelet tett a lapszegélyen.
13 A 64–65. sor előtt fekete grafitceruzával a lapszegélyen a nyomda jelölése: „Iv 5/65 T"

Csináljatok most más komédiát,
Ebből elég volt mára.

(A hullát kiviszik, az emelvényt tánczosok foglalják el.)

CATULUS.

Clúvia!
Jőj hát te is, nem nézhetem soká,
Ha más ölelkezik.

LUCIFER.

S mi, Hippia,
Követjük-é szintén példájukat?
De nyald meg ajkad, nincs-e rajta méreg.
No úgy, most már mulathatunk, galambom.

ÁDÁM.

Mit is dobog szived olyannyira,
Nem nyughatom fölötte, Júlia. (Suttognak.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Halld> Halld, e' → e bolond még a' → a szí→ivről beszél! –

<Catu> CatuLUS. → CATULUS.

Ládd kedves, én nem bántom a' → a tiédet,
Tehetsz vele <akár mit> akármit, csak ne tudjam,
Ha csókod forró 's → s mind<é>Ig kész nekem.

<Cluv> CluvIA → CLUVIA.

[70] Nagylelkü kedves! ím javadra e' → e bort. (iszik → Iszik.)

<Catu> CatuLUS. → CATULUS.

JóL <van> van, jóL,° Cluvia, de ⟨azt a'⟩ lágy kar⟨t⟩od → karod,
⟨E dagadó⟩<Dagadó> PUHÁCSKA keble⟨t⟩d tőlem <ne vond
el,> EL NE VOND,
Fejemről is <le hullt> lehullt ⟨a' koszorum –⟩ már a' → a
füzér. – →63 Füzérem is lesiklott ládd fejemről. –°

(A tánczosnőkhöz.)

Ah, ez ⟨.⟩ remek fordúlat tánczotokban,
[75] ⟨E⟩ Mi buja tűz, kellemmel egyesűlve!

<Cluv> CluvIA. → CLUVIA.

<Szemed be> Szemedbe tartom, <hogy ha> hogyha
→63 Szemed befogom im, ha ott <találod> LEL<É>D°
Azt, <amiért> a miért[14] én is verseny<re léptem,>T FUTOK,
'S → S dicséretet →63 S csak egy jó szót° sem bírok érdemelni. –

(Luciferre mutatva → mutatva.)[15]

14 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
15 A szerzői utasítást Madách a K1-en írta be a sor elejére, együtt a 79. sor átírásával.

LUCIFER.

Halld, e bolond még a szivről beszél! –

CATULUS.

Ládd kedves, én nem bántom a tiédet,
Tehetsz vele akármit, csak ne tudjam,
Ha csókod forró s mindig kész nekem.

CLUVIA.

[70] Nagylelkü kedves! ím javadra e bort. (Iszik.)

CATULUS.

Jól van, jól, Cluvia, de lágy karod,
Puhácska kebled tőlem el ne vond,
Füzérem is lesiklott ládd fejemről. –

(A tánczosnőkhöz.)

Ah, ez remek fordúlat tánczotokban,
[75] Mi buja tűz, kellemmel egyesűlve!

CLUVIA.

Szemed befogom im, ha ott leled
Azt, a miért én is versenyt futok,
S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. –

(Luciferre mutatva.)

⟨... teljes sor ...⟩ Ezen savanyú→u arczot nézzed inkább –
→ inkább, –
[80] Miért is <az a' szép lány oldalánál,> ENNEK AZ A SZÉP
LEÁNY,
<Jobb> HA MÁR KÜLÖNB hasznát <hogy ha már nem>
SE' tudja venni<.>, – → venni,
Mint hogy szunny→nyadni hagyja, míg maga
65 Gúnyos mosolYlyal és hideg szemekkel
Kisér száz <éd<é>s> édes,[16] <bár ha> bárha dőre dolgot,
[85] Mi a' → a társalgás illatát teszi. –

<Catu> CatuLUS. → CATULUS.

Valóban, egy i<l>ly arcz egész <köröknek> <MULATSÁG>
KÖRÖK
Költészetére fagy-lepelt → fagylepelt borí→it⟨hat⟩.
Ki ellen<t>áll a' → a percz igézetének 44
'S → S nem hagyja lelkét ⟨...n...⟩ ártól <el ragadni> elragadni,
[90] Nem is jó ember 's → s bár maradna otthon. –

<Hippia> Hippia. → HIPPIA.

Valóban szinte félek, hogy szegényben
Már <benne lapang> MEGFOGANT a' → a fekete halál, °
Mell→ly a' → a várost pusztítja. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

El v<é>le,
E gyászos képpel. Pajzán dalt nekünk,
[95] Ki tudja a' → a legszebbet köztetek.

16 Arany Madách téves ékezését is javította.

Ezen savanyu arczot nézzed inkább, –
Miért is ennek az a szép leány,
Ha már különb hasznát se' tudja venni,
Mint hogy szunyadni hagyja, míg maga
Gúnyos mosolylyal és hideg szemekkel
Kisér száz édes, bárha dőre dolgot,
Mi a társalgás illatát teszi. –

CATULUS.

Valóban, egy ily arcz egész körök
Költészetére fagylepelt borit.
Ki ellenáll a percz igézetének
S nem hagyja lelkét ártól elragadni,
Nem is jó ember s bár maradna otthon. –

HIPPIA.

Valóban szinte félek, hogy szegényben
Már megfogant a fekete halál,
Mely a várost pusztítja. –

ÁDÁM.

El vele,
E gyászos képpel. Pajzán dalt nekünk,
Ki tudja a legszebbet köztetek.

<Hippia> Hippia. → HIPPIA.
(<énekel> é→Énekel.) °

<A b>Borral → Borral, szerelemmel
<El telni> Eltelni soh<a>'sem → sohsem kell<,,>;
Minden pohárnak
Más a' → a zamatja
[100] 'S → S a' → a mámor, <édes><KÉJTELI> AZ ÉDES mámor,
Mint <horpadó sírt> HORPADT SÍROKAT a' → a nap,
LétünkET → Létünk <meg aranyozza> megaranyozza.
<A b> Borral → Borral, szerelemmel
<El telni> Eltelni soh<a>'sem → sohsem kell → kell,
[105] Minden leánynak
Más a' → a varázsa,
66 (mind) → ∅ 'S → S a' → a mámor, <édes><KÉJTELI>
AZ ÉDES mámor,
Mint horpad<ó>T sír<t>OKAT a' → a nap,
Létünk<ET> → Létünk <meg aranyozza> megaranyozza.[17]

<Catul> CatulUS. → CATULUS.

[110] Jól van biz az, <nos> no s[18] →63 no's <Clúvia> Clúvia, te mit tudsz?

<Cluvia> Cluvia. → CLUVIA.
(<énekel> é→Énekel.)

Bolond világ v<ó>lt hajdanában<,,>:
Lucretiát az özvegy ágyban
Hogy <meg kereste> megkereste szép gavallér → gavallér,
Nem lángol ajka, több kéjt nem kér,

17 Arany megjegyzése Hippia dalára kék grafitceruzával a jobb lapszegélyen: „kevés dallamosság". A kiadásokban a dal sorközépre tördelve, a 102. sor után sorkihagyásos strófajelöléssel.

18 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

HIPPIA.
(Énekel.)

Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell;
Minden pohárnak
Más a zamatja
[100] S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.

Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell;
[105] Minden leánynak
Más a varázsa,

MIND.

S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.

CATULUS.

[110] Jól van biz az, no s Clúvia, te mit tudsz?

CLUVIA.
(Énekel.)

Bolond világ volt hajdanában:
Lucretiát az özvegy ágyban
Hogy megkereste szép gavallér,
Nem lángol ajka, több kéjt nem kér,

[104] A sorvégi központozást a [97] analógiájára jav.
[106/107] Madách logikusan írta be a K1-en a „MIND." utasítást, a kiadásokhoz képest pótoltuk.

Tárt szűvel nem fut <bordély házba> bordélyházba
→ bordélyházba,
Hideg vasat merí→it magába. –

Ø → MIND.[19]

Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban. –

Ø → CLUVIA.[20]

Bolond világ v<ó>lt hajdanában → hajdanában:
Brú→utus nem ült szép villájában, 45
Kardot fogott 's → s harczolni méne,
Mint hitvány <zsoldos> zsoldos, 's → s még mi végre<!>? → végre
→63 végre?..
A' → A rongyos nép jóléte <végett> végett,
'S → S tar földön ° érte el is <vérzett> vérzett.
(mind) Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban. –

Ø → 63 CLUVIA.[21]

Bolond világ v<ó>lt hajdanában → hajdanában,
<Kisértett> RÉM JÁRT FEL a' → a <nagyok> HŐSEK
agyában,°
Szentnek hivék → hivék, mit kaczagunk ma,
'S → S egy két i<l>ly őrűlt ha akadna → akadna,
Circusainkban épen <el kel<l>> elkel,
67 Nekünk látvány, a vadnak étel.

19 Csak a kiadásokban jelenik meg. Téves: Cluvia először énekli a refrént, így a többiek nem ismételhetik.

20 A 116. sor utáni utasítás involválja (tévesen) ezt az utasítást is.

21 A személy megnevezése indokolt: Cluvia új strófát énekel.

Tárt szűvel nem fut bordélyházba,
Hideg vasat merit magába. –
Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban. –

Bolond világ volt hajdanában:
Brutus nem ült szép villájában,
Kardot fogott s harczolni méne,
Mint hitvány zsoldos, s még mi végre?
A rongyos nép jóléte végett,
S tar földön érte el is vérzett.

MIND.

Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban. –

CLUVIA.

Bolond világ volt hajdanában:
Rém járt fel a hősek agyában,
Szentnek hivék, mit kaczagunk ma,
S egy két ily őrűlt ha akadna,
Circusainkban épen elkel,
Nekünk látvány, a vadnak étel.

[116/117] A kiadásokban a két sor közötti „MIND." sh., mivel Cluvia először énekli a refrént. A K–K1 alapján töröltük, akár az emiatt fölöslegessé vált „CLUVIA." megnevezést is [118/119].

[122] A sorvég elbizonytalanodott központozását a K–K1 alapján jav. (A sor vlsz. nem fért el a szedéstükörben, erre utal a 63 teljességgel szokatlan alakja is.)

[127] A sorvégi vesszőt a [111] és a [119] analógiájára egységesítettük.

(mind) Örűljünk → Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban.[22]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[135] Ah Cluvia, <le verted> leverted Hippiát.
Szeretnék e' → e dalnak költője lenni.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

'S → S te nem danolsz, mit búsongsz Júlia?
Körűlünk minden vígad és nevet<,,>.
<Vagy n>Nem[23] <vagy-é> jól <férfi> ESIK PIHENNED
keblemen? – °

Éva → ÉVA.

[140] Ah <jól> jól, <vagyok.> NAGYON. De nézd <el> el, → el
<Sergiolus> Sergiolus,
A b<ó>ldogság <komollyá hogy ha hangol,> MIDŐN
ELKOMOLYÍT, → .°
Azt <tartom> tartom, me<l>ly <kaczag> kaczag, nem is valódi.
<Leg édesebb> Legédesebb perczünkbe is vegyű→ül
Egy cseppJe a' → a mondhatlan fájdalomnak → fájdalomnak,
[145] Talán sejtjük, hogy az i<l>ly percz <virág> virág,
→63 percz – virág,
<Melly> S ÍGY hervatag.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ah → Ah, én is érzek <il>Í→63ilyest.

22 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a jobb lapszegélyen Cluvia daláról: „a gondolat jó, de nem a vers". A kiadásokban a dal sorközépre tördelve.

23 A „Nem" szókezdő nagybetűje Aranytól.

MIND.

Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban.

LUCIFER.

Ah Cluvia, leverted Hippiát.
Szeretnék e dalnak költője lenni.

ÁDÁM.

S te nem danolsz, mit búsongsz Júlia?
Körűlünk minden vígad és nevet.
Nem jól esik pihenned keblemen? –

ÉVA.

Ah jól, nagyon. De nézd el Sergiolus,
A boldogság midőn elkomolyít.
Azt tartom, mely kaczag, nem is valódi.
Legédesebb perczünkbe is vegyül
Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,
Talán sejtjük, hogy az ily percz – virág,
S így hervatag.

ÁDÁM.

Ah, én is érzek ílyest.

[146] A 63 „ílyest" alakja ritmikai szövegromlás, ezért a 61 alapján jav.

<Éva> Éva. → ÉVA.

'S → S kivált ha még dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a' → a szű→ük k<ó>rlátu szót → szót,
De a' → a hang árja <ringat> ringat, mint <hajó> hajó,
[150] 'S → S úgy érzem, mint ha → mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék → szállnék,°
Hol napsugáros pálma fák → pálmafák alatt 46
Ártatlan v<ó>ltam, játszi, gyermeteg,
68 Nagy és nemes v<ó>lt lelkem hívatása.[24]
[155] Bocsáss meg, őrült álomnak varázsa
Mind ez. – Csókollak ismét – ébredek.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

El a' → a zenével, tánczczal, émelYí→it
Ez örökös édesség tengere,
⟨... teljes sor ...⟩ Keserüet kivánna már <a' lélek> SZÍ→iVEM.
[160] Boromba <ürmöt> ürmöt, és f<ú>→ul<l>ánkot a<'>
Piros ajakra, vészt fejem fölé.

A tánczosok <el mennek,> elmennek, jajgatás hallik kivű→63ülről.[25]

Mi jaj szó → jajszó ez, me<l>ly úgy velőbe hat?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nehány őrültet most feszítenek fel,
Testvériségről, jogró→ul álmodókat.[26]

24 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a 151–154. sorra a bal lapszegélyen: „az emlékezés mert csak feltételes – jobb, mint fönebb a bizonyos tudat".

25 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

26 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen a 163–164. sorra

ÉVA.

S kivált ha még dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a szük korlátu szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,
S úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,
Nagy és nemes volt lelkem hivatása.
Bocsáss meg, őrült álomnak varázsa
Mind ez. – Csókollak ismét – ébredek.

ÁDÁM.

El a zenével, tánczczal, émelyit
Ez örökös édesség tengere,
Keserüet kivánna már szivem.
Boromba ürmöt, és fulánkot a
Piros ajakra, vészt fejem fölé.

(A tánczosok elmennek, jajgatás hallik kivülről.)

Mi jajszó ez, mely úgy velőbe hat?

LUCIFER.

Nehány őrűltet most feszítenek fel,
Testvériségről, jogrul álmodókat.

<Cat> CatULUS. → CATULUS.

Úgy kell nekik, miért nem ültek otthon,
Élvezve és feledve a' → a világot,
Miért vitatták mások dolgait.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Koldús a' → a dúst testvéreül kivánja,
Cseréld meg őket <'s ő tüzend> ÉS Ő <TŰZ> VON keresztre.

<Cat> CatULUS. → CATULUS.

Hagyd hát kaczagnunk a' → a nyomort, hatalmat,
<Dögvészt> Dögvészt, mi a' → a várost <tizedeli> tizedeli,
Az isteneknek minden végzetét.

(ú→Új jajszó.)

Ádám → ÁDÁM.
(magában → magában.)

Úgy <érzem> érzem, mint ha → mintha álomban feküdném,
69 A rezge hangon messze múltba szállok,
Hol nagy 's → s nemes v<ó>lt lelkem hívatása. –
Nem úgy mondád-e Júlia?

<⟨L⟩Éva> Éva. → ÉVA.

Igen.

CATULUS.

Úgy kell nekik, miért nem ültek otthon,
Élvezve és feledve a világot,
Miért vitatták mások dolgait.

LUCIFER.

Koldús a dúst testvéreül kivánja,
Cseréld meg őket és ő von keresztre.

CATULUS.

Hagyd hát kaczagnunk a nyomort, hatalmat,
Dögvészt, mi a várost tizedeli,
Az isteneknek minden végzetét.

(Új jajszó.)

ÁDÁM.
(Magában.)

Úgy érzem, mintha álomban feküdném,
A rezge hangon messze múltba szállok,
Hol nagy s nemes volt lelkem hívatása. –
Nem úgy mondád-e Júlia?

ÉVA.

Igen.

Ez alatt bé→esötétű→ült. A csarnok előtt temetési menet vonúl | ‖ el tí→i- ||| bi<a>Ákkal, fáklyákkal és jajveszéklő nőkkel. Az egész | tár- ‖ saság egy ||| ideig merev hallgatásba s<il>ŰlYed.[27]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER. 47
(felkaczagva → Felkaczagva.)

Mint <látom> látom, itt a jókedv → jó kedv <el borúlt> elborúlt.
Bor nincs-e már, vagy <el fogyott> elfogyott az élcz, → élcz,
Hogy a' → a savanyú→u úr is ⟨fel kiált?⟩ megsokaLl→lja?
[180] Talán <bizon> bizon' → bizon valaki fél közöttünk,
Vagy épen <meg tért.> megtért.

Ádám → ÁDÁM.
(f→Feléje sujtv⟨án⟩a poharát.)

VesZsz, ha azt hiszed.

<Luci> Lucifer. → LUCIFER.

No majd hivok uj vendéget, → vendéget ⟨talán⟩ közénk.
Talán ⟨M⟩ megifjúlt kedv is tér be ⟨majd⟩ véle.
Hej! hozzátok <be> be, <szolgák> szolgák, ízibe → ízibe,
[185] Ki fáklya fénynyel erre útazik.
Csak <meg kináljuk> megkináljuk egy ⟨.⟩pohár itallal. – –

A halottat nyílt koporsóban <be hozzák> behozzák s az asztalra helye- | ‖ zik. Ki- ||| sérete a' → a háttérben marad. Lucifer <rá köszönt.> ráköszönt. – [28]

Igyál pajtás, h<ó>lnap nekem, ma néked!

27 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

28 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

(Ez alatt besötétült. A csarnok előtt temetési menet vonúl el tibiákkal, fáklyákkal és jajveszéklő nőkkel. Az egész társaság egy ideig merev hallgatásba sűlyed.)

LUCIFER.
(Felkaczagva.)

Mint látom, itt a jó kedv elborúlt.
Bor nincs-e már, vagy elfogyott az élcz,
Hogy a savanyu úr is megsokallja?
[180] Talán bizon valaki fél közöttünk,
Vagy épen megtért.

ÁDÁM.
(Feléje sujtva poharát.)

Veszsz, ha azt hiszed.

LUCIFER.

No majd hivok uj vendéget közénk.
Talán megifjúlt kedv is tér be véle.
Hej! hozzátok be, szolgák, ízibe,
[185] Ki fáklya fénynyel erre útazik.
Csak megkináljuk egy pohár itallal. – –

(A halottat nyílt koporsóban behozzák s az asztalra helyezik. Kisérete a háttérben marad. Lucifer ráköszönt.)

Igyál pajtás, holnap nekem, ma néked!

---

[179] Az *l* kettőzését a K1-en Arany elvégezte, de a betű vékony vonalát a szedő szemlátomást nem vette javításnak, így a kiadások 'megsoka*l*ja' alakját sh.-nak tekintettük és jav.

Hippia → HIPPIA.

Talán inkább csókot kí→ivánsz?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Öleld meg, → meg

70 És lopd ki szájából az obulust.

<Hippia> Hippia. → HIPPIA.

[190] Ha tégedet csókollak, őt miért ne?

A halottat megcsókolja. <Péter apostol> Péter apostol → PÉTER APOSTOL a kiséret közűl ‖ <ki lép.> kilép.[29]

Péter apostol. → PÉTER APOSTOL.

<Meg állj,> Megállj, a' → a döghalált szí→ivod magadba⟨,⟩.

Mindnyájan <vissza borzadva,> visszaborzadva, helyeiken <fel emelkednek.> felemelkednek.[30]

<Mind> Mind. → MIND.

A döghalál – rettentő – félre innen.

29 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

30 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

HIPPIA.

Talán inkább csókot kívánsz?

LUCIFER.

Öleld meg
És lopd ki szájából az obulust.

HIPPIA.

[190] Ha tégedet csókollak, őt miért ne?

(A halottat megcsókolja. PÉTER APOSTOL a kiséret közűl kilép.)

PÉTER APOSTOL.

Megállj, a döghalált szivod magadba.

(Mindnyájan visszaborzadva, helyeiken felemelkednek.)

MIND.

A döghalál – rettentő – félre innen.

⟨L⟩Péter a. → PÉTER APOSTOL.

⟨..⟩ Te nyomorú faj! – gyáva nemzedék,
Mi→íg a' → a szerencse mosolyog feletted → feletted,
[195] Mint napsugárban a' → a <légy> légy, <szemtelen> szemtelen,
Istent, erényt, gúnyolva taposó.
De hogy ha → hogyha a' → a vész ajtódon ko<cz>Pog<tat>,
Ha istennek hatalmas új→jja érint → érint,
Gyáván hunyász, rútúl kétségbeső. → kétségb'eső.
[200] Nem érzed-é → érzed-é, hogy az ég büntetése 48
Nehezkedik rád. Nézz <csak> csak, nézz körűl,
A város pusztúl, durva idegen nép
Tiporja el arany vetési<te>DEd,[31] → vetésidet,
Szét bomlik → Szétbomlik a' → a rend, senki nem parancsol
[205] 'S → S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás, → gyilkolás
Emelt fővel jár a' → a békés lakok közt,
Utána a' → a halvány gond, rémület, → réműlet
S égből földről se<m>' részvét → részvét, sem segély.
Nem <bírod> bírod, <úgy-e> úgy-e, kéjek mámorával
71 [210] <El andalítni> Elandalítni azt a' → a <szózatot> szózatot,
Me<l>ly a' [32] → a kebel⟨...⟩nek mélyét felveri
'S → S jobb czél felé hiába ösztönöz.
<Kielégítést> Kielégítést, úgy-e <bár> bár, nem érzesz
→ érzesz,
Csak undort ébreszt sűdben a' → a gyönyör
[215] 'S → S aggódva nézsz körűl, ajkad rebeg<,>:
Hiába mind, a' → a régi istenekben
Nincs már hited, kövekké ⟨merevültek⟩ dermed<ének>EZTEK.

Az isten szobrok → isten-szobrok <szét porlanak> szétporlanak → szétporlanak.[33]

31 Arany Madách tollhibáját csak részben javította, a szóvégi téves mássalhangzó a K1-en is megmaradt.

32 A névelő Madách ritmust javító betoldása, vlsz. a K1 munkafázisában.

33 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

PÉTER APOSTOL.

Te nyomorú faj! – gyáva nemzedék,
Míg a szerencse mosolyog feletted,
Mint napsugárban a légy, szemtelen,
Istent, erényt, gúnyolva taposó.
De hogyha a vész ajtódon kopog,
Ha istennek hatalmas újja érint,
Gyáván hunyász, rútúl kétségb'eső.
Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körűl,
A város pusztúl, durva idegen nép
Tiporja el arany vetésidet,
Szétbomlik a rend, senki nem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakok közt,
Utána a halvány gond, réműlet
S égből földről se' részvét, sem segély.
Nem bírod, úgy-e, kéjek mámorával
Elandalítni azt a szózatot,
Mely a kebelnek mélyét felveri
S jobb czél felé hiába ösztönöz.
Kielégítést, úgy-e bár, nem érzesz,
Csak undort ébreszt szűdben a gyönyör
S aggódva nézsz körűl, ajkad rebeg:
Hiába mind, a régi istenekben
Nincs már hited, kövekké dermedeztek.

(Az isten-szobrok szétporlanak.)

<El porlanak> Elporlanak 's → s új istent nem találsz → találsz,
Me<l>ly a' → a salakból újra <föl emelne. –> fölemelne. –
[220] Nézz csak körűl, mi pusztit városodban
Hatalmasabban → Hatalmasabban, mint a' → a döghalál,
Ezren kel<l>nek fel a' → a lágy pamlagokról,
Hogy THebaisnak puszta téreit
Vad anachorétákkal népesítsék<.>,
[225] Ottan keresve tompúlt érzetöknek
Mi még izgassa, <ami> a mi[34] még emelje. –
El fogsz <pusztúlni> pusztúlni, korcsúlt nemzedék,
E nagy világ most tisztuló szinéről.

Hippia → HIPPIA.
(a→Az asztal előtt össze roskadva → összeroskadva.)

Ó→Oh jaj nekem, mi szörnyű fájdalom,
[230] Hideg veríték, orcusnak tüze, –
A <dögvész> dögvész, <óh> oh, a dögvész, –
<el veszek.> elveszek.
Nem gyámolit ki sem köz⟨z⟩űletek,
Kik annyi élvet osztátok velem?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ma néked, h<ó>lnap nékem → nékem, édesem – →. –

Hippia. → HIPPIA . 49

72 [235] Hát öljetek meg, átkom ver külö<m>Nben.

<Peter a.> Péter a. → PÉTER APOSTOL.
(hozzá lépve → Hozzá lépve.)

Ne átkozódjál lányom, sőt bocsáss meg – → meg, –
Majd gyámolítlak én, → én és a' → a nagy isten,
A ⟨szeretetnek⟩ szent szeretet örök istene.

34 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Elporlanak s új istent nem találsz,
Mely a salakból újra fölemelne. –
Nézz csak körűl, mi pusztit városodban
Hatalmasabban, mint a döghalál,
Ezren kelnek fel a lágy pamlagokról,
Hogy Thebaisnak puszta téreit
Vad anachorétákkal népesítsék,
Ottan keresve tompúlt érzetöknek
Mi még izgassa, a mi még emelje. –
El fogsz pusztúlni, korcsúlt nemzedék,
E nagy világ most tisztuló szinéről.

HIPPIA.
(Az asztal előtt összeroskadva.)

Oh jaj nekem, mi szörnyű fájdalom,
Hideg veríték, orcusnak tüze, –
A dögvész, oh, a dögvész, – elveszek.
Nem gyámolit ki sem közűletek,
Kik annyi élvet osztátok velem?

LUCIFER.

Ma néked, holnap nékem, édesem. –

HIPPIA.

Hát öljetek meg, átkom ver különben.

PÉTER APOSTOL.
(Hozzá lépve.)

Ne átkozódjál lányom, sőt bocsáss meg, –
Majd gyámolítlak én és a nagy isten,
A szent szeretet örök istene.

Emelkedjél fel hozzá, ím e' → e vízzel
[240] Lelked <ki tísztúl> kití→isztúl menten a' → a salaktól,
'S → S hozzá siet. – (<meg kereszteli> m→Megkereszteli az asztalról vett edényből → edényből.)

<Hippia> Hippia. → HIPPIA.

Atyám – <meg könnyülék> megkönnyülék
→ megkönnyülék. (m→Meghal.)

<Catu> CatuLUS. → CATULUS.
(indúl → Indúl.)

Én még ma THebaisba útazom.
<El undorodtam> Elundorodtam e' → a bünös világtól.

Cluvia. → CLUVIA.

<Meg állj> Megállj <Catulus> Catulus, én is <el kisérlek.>
elkisérlek. (<ki mennek> k→Kimennek.)

Ádám. → ÁDÁM.
(<el gondolkodva> e→Elgondolkodva.)

Az előtérre lép, Éva követi.[35]

[245] 'S → S te itt vagy Júlia, <mond> mondD, mit keressz itt,
Hol a' → a halál az örömet <ki ölte.> kiölte.

35 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban Arany a két szerzői utasítást öszevonta, zárójelben.

Emelkedjél fel hozzá, ím e vízzel
Lelked kitisztúl menten a salaktól,
S hozzá siet. –

(Megkereszteli az asztalról vett edényből.)

HIPPIA.

Atyám – megkönnyülék. (Meghal.)

CATULUS.
(Indúl.)

Én még ma Thebaisba útazom.
Elundorodtam a bünös világtól.

CLUVIA.

Megállj Catulus, én is elkisérlek. (Kimennek.)

ÁDÁM.

(Elgondolkodva, az előtérre lép, Éva követi.)

S te itt vagy Júlia, mondd, mit keressz itt,
Hol a halál az örömet kiölte.

Éva. → ÉVA.

'S → S nem ott van-é <helyem> helyem, <ahol> a hol[36] te vagy?
Ah Sergiolus! ⟨tán még⟩ vajh mi sok nemes
Érzést talál⟨hatnál te⟩tál v<ó>lna e' → e kebelben,
[250] Hol csak mulékony kéj után kutattál. –

Ádám. → ÁDÁM.

⟨Enyémben is, s vajh milly⟩ És önmagamban is⟨,⟩. <m>Mi kár,
hogy ⟨ha⟩ úgy van⟨,⟩!
73 <El veszni> Elveszni nyomorúltan → nyomorúltan,
kisszerűen, → 63.
'S → S szenvedni addig. <Óh> Oh, ha él az isten,
<Le térdel> Letérdel 's → s kezét égnek emeli → emeli.[37]
Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk,
[255] Új népet ⟨...n...⟩ hozzon 's → s új eszmét ⟨a' földnek⟩
→ a[38] világra,
<Amazt> Amazt, a' → a korcs⟨...n...⟩ba jobb vért önteni⟨.⟩,
<Ezt> Ezt, a' → a nemesb<ɔ>nek hogy köre legyen °
Magasra törni. Érzem → Érzem, <el kopott> elkopott
mind → mind,
Mi a' → a miénk v<ó>lt – 's → s újat létrehozni
[260] Erőnk kevés. Hallgass meg → meg, istenem.

Az égen glo→óriában a' → a kereszt <fel tünik.> feltünik.
A hegyek meg<ü>Ől | égő ‖ váro- ||| sok pirja látszik. A csú- 50
csokról félvad csapatok | szállnak ‖ alá. Tá- ||| volról áhí→ita-
tos himnusZ hallik. – → .[39]

36 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
37 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
38 A fölösleges névelő sh. a 61-ben, Arany az errata-lapon jav.: „lap 74 sor 4 hiba a világra javitás világra." Ennek ellenére a 63-ban is megvan.
39 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

S nem ott van-é helyem, a hol te vagy?
Ah Sergiolus! vajh mi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
[250] Hol csak mulékony kéj után kutattál. –

ÁDÁM.

És önmagamban is. Mi kár, hogy úgy van!
Elveszni nyomorúltan, kisszerűen,
S szenvedni addig. Oh, ha él az isten,

(Letérdel s kezét égnek emeli.)

Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk,
[255] Új népet hozzon s új eszmét világra,
Amazt, a korcsba jobb vért önteni,
Ezt, a nemesbnek hogy köre legyen
Magasra törni. Érzem, elkopott mind,
Mi a miénk volt – s újat létrehozni
[260] Erőnk kevés. Hallgass meg, istenem.

(Az égen glóriában a kereszt feltünik. A hegyek megől égő városok pirja látszik. A csúcsokról félvad csapatok szállnak alá. Távolról áhitatos himnusz hallik.)

[252] A sorvégi pont a 63-ban lehet sh.; a K–K1 és a 61 alapján a vesszőt állítottuk vissza.

<Luci> LuciFER → LUCIFER.
(magában → Magában.)

E látvány kissé borzo<n>gatja hátam,
De ⟨hát⟩ nem ⟨-é⟩ emberrel ⟨...n...⟩ kell-e küzdenem?
Mit én[40] nem b<i>Írok, ő ⟨...n...⟩ teszi <majd>
helyettem → helyettem.
⟨...n...⟩ Hasonló tréfát már gyakorta láttam.
[265] A glória ha lassan <el veszett,> elveszett,
Még <meg marad> megmarad a' → a véren⟨...n...⟩gző kereszt.

<Péter a> Péter aP. → PÉTER APOSTOL.

Az ú→Úr meg hallgatott. – → meghallgatott. – Tekints körűl
→körül,
Az <el korcsúlt> elkorcsúlt föld újra kezd születni.
E medve bőrös → medvebőrös barbár harczfiak → harczfiak,
[270] Kik üszköt dobnak → vetnek[41] fényes városokba → városokra,
Kiknek lova múlt századok vetését
Tiporja el s istálót <el hagyott> elhagyott
Templom falak közt lél, új vért hozand
Az <el silányúlt,> elsilányúlt, <meg fogyott> megfogyott erekbe.
74 [275] 'S → S kik a' → a circusban himnusZt énekelnek
Mig a' → a bősz tigris keblöket <ki tépi> kitépi,
Új eszmét hoznak, a' → a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását,
Me<l>lyek meg fogják → megfogják →63 meg fogják rázni a'
→ a világot. –°

40 Madách betoldása, vlsz. a K1 munkafázisában.
41 A változtatásra az adott alkalmat, hogy Madách szavát Arany tintafoltja fedi, így Arany a kiolvasás helyett javított is, vlsz. a korrektúrában.

LUCIFER.
(Magában.)

E látvány kissé borzogatja hátam,
De nem emberrel kell-e küzdenem?
Mit én nem bírok, ő teszi helyettem.
Hasonló tréfát már gyakorta láttam.
A glória ha lassan elveszett,
Még megmarad a vérengző kereszt.

PÉTER APOSTOL.

Az Úr meghallgatott. – Tekints körül,
Az elkorcsúlt föld újra kezd születni.
E medvebőrös barbár harczfiak,
Kik üszköt vetnek fényes városokra,
Kiknek lova múlt századok vetését
Tiporja el s istálót elhagyott
Templom falak közt lél, új vért hozand
Az elsilányúlt, megfogyott erekbe.
S kik a circusban himnuszt énekelnek
Mig a bősz tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását,
Melyek meg fogják rázni a világot. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[280] Ah érzem, érzem, mást is kér a' → a lélek → lélek,
Mint <a'>[42] dagad<t>Ó párnákon renyhe kény→63jek; °
A szív vérének lass<ú> <el folyása> elfolyása
⟨... teljes sor ...⟩ Oll→lyan kéj, mell→lynek vajh mi lenne
mása? – → ? °

<Péter a.> Péter aP. → PÉTER APOSTOL.

Legyen hát célod: istennek dicsőség,
[285] Magadnak munka. Az egyén szabad<·><,>
⟨...n...⟩ <Érvényesitni> ÉRVÉNYRE HOZNI mind;→,
⟨...n...⟩ mi benne van.
⟨..⟩Csak egy parancs köt⟨...n...⟩vén le: szeretet.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Fel hát csatázni, fel hát lelkesűlni
Az új tanért. Alkotni új világot,
[290] ⟨... teljes sor ...⟩ Mell→lynek virága a' → a lovag-erény lesz. → ,
⟨... teljes sor ...⟩ Költészete az ó→oltár oldalán
⟨...n...⟩ A fel magasztalt → felmagasztalt női ideál → ideál . 51

(Péterre támaszkodva → támaszkodva, indúl.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Ah> Ah, a<'> lehetlen lelkesí→it fel A→Ádám![43]
A férfiúhoz méltó[44] →ó ez s dicső <ám> ám.

42 Az Arany kihúzta szó Madách betoldása volt a K1-en.
43 Az 'Adám' névalak vlsz. a sietős megírás eredménye, de eddig csak (általunk deklaráltan nem jelölve) csak a megszólaló személy nevében fordult elő; ebben az egyetlen esetben a főszövegben is.
44 Madách th.-ja.

ÁDÁM.

Ah érzem, érzem, mást is kér a lélek,
Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;
A szív vérének lassu elfolyása
Olyan kéj, melynek vajh mi lenne mása?

PÉTER APOSTOL.

Legyen hát célod: istennek dicsőség,
Magadnak munka. Az egyén szabad
Érvényre hozni mind, mi benne van.
Csak egy parancs kötvén le: szeretet.

ÁDÁM.

Fel hát csatázni, fel hát lelkesűlni
Az új tanért. Alkotni új világot,
Melynek virága a lovag-erény lesz,
Költészete az oltár oldalán
A felmagasztalt női ideál.

(Péterre támaszkodva, indúl.)

LUCIFER.

Ah, a lehetlen lelkesit fel Ádám!
A férfiúhoz méltó ez s dicső ám.

[295] Istennek tetszik, mert az ég felé hajt,
[296] S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.[45]

75 (Utána megy.)[46]

45 A szín össz-sorszámát Madách maga rögzítette a munkalapon: „6 Róma 296". A 296 utolsó számjegye 5-ből jav.; a 290–292. sor két, teljesen kivakart sor volt csupán, amit bizonyít, hogy a 292. sort a kéziratoldalt jelző 51 *fölé* írta a költő.

46 A 61-en a zárójel kezdése hiányzik, sh.

[295] Istennek tetszik, mert az ég felé hajt,
[296] S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.

(Utána megy.)

[I–VI. szín összesen: 1382 sor]

<7ik szín> HETEDIK szín → HETEDIK SZÍN.

Konstantinápolyban. Piacz nehány őgyelgő polgárral. → polgárral. – ‖ Kö- | zé- ||| pen a patriarcha pal→t→63lotája,[1]° jobbra apácza zárda, bal- ‖ ra | liget. <Ádám> Ádám, → ÁDÁM, mint <Tankred> Tankred, → TANKRED, erődús férfikorban más lo- | ‖ vagokkal, <á>Ázsiából <vissza térő> visz- ||| szatérő keresztes hadak <élén> élén, lengő | ‖ zászlók 's → s dobszó mellett jő, ||| <Lucifer> Lucifer → LUCIFER mint fegyvernöke. | Estve, ‖ később éj. – → éj.[2]

<1ö Polgár> 1ö Polgár.[3] → ELSŐ POLGÁR.

Im itt jön ismét egy barbár csapat.
Fussunk, <zárjunkbe> zárjunk be ajtót és kaput<.>,
Nehogy rabolni jőjön kedvök újra.

2ik Polgár. → MÁSODIK POLGÁR.

El hölgyeinkkel; e' → e vad csőcselék
[5] Isméri a' → a szerá<jl>LYok kéjeit<,>.

1ö Polgár. → ELSŐ POLGÁR.

És hölgyeink a' győzőnek → is győző[4] jogát.

Ádám. → ÁDÁM.

<Meg álljatok> Megálljatok, mit futtok így előttünk<:>;
<S> VAGY N<N>nem<-é> látjátok° ezt a' → a szent jelet →jelet,
<Melly t>TestvérILEG <pánttal>° MELY egy czélhoz csatol? –

1 A 61 'patotája' sh.
2 Arany ezúttal nem adott nyomdai utasítást. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
3 A szerző ezután itt tollat váltott vagy visszametszette az eddig használtat.
4 A javítás a kiadásokban egy szótaggal megcsonkította a sort.

HETEDIK SZÍN.

(Konstantinápolyban. Piacz nehány őgyelgő polgárral. – Középen a patriarcha palotája, jobbra apácza zárda, balra liget. ÁDÁM, mint TANKRED, erődús férfikorban más lovagokkal, Ázsiából visszatérő keresztes hadak élén, lengő zászlók s dobszó mellett jő, LUCIFER mint fegyvernöke. Estve, később éj.)

ELSŐ POLGÁR.

Im itt jön ismét egy barbár csapat.
Fussunk, zárjunk be ajtót és kaput,
Nehogy rabolni jőjön kedvök újra.

MÁSODIK POLGÁR.

El hölgyeinkkel; e vad csőcselék
[5] Isméri a szerályok kéjeit.

ELSŐ POLGÁR.

És hölgyeink is a győző jogát.

ÁDÁM.

Megálljatok, mit futtok így előttünk;
Vagy nem látjátok ezt a szent jelet,
Testvérileg mely egy czélhoz csatol? –

[6] A K–K1-en szereplő névelő visszahelyezésével a sor ritmushibáját jav.

Hitünk világát vittük A→Ázsiának,
⟨...n...⟩ Szeretetnek tanát, hogy elvadúlt
76 MilLjói, mell→lyek közt szent bölcseje
Ringott üdvünknek, érezzék malasztját.
'S → S tiköztetek ⟨nincsen tán⟩ nem volna szeretet? – →63 ?

1° Polgár. → ELSŐ POLGÁR.

Hallottunk már mi sokszor i<l>ly beszédet,
'S → S legott házunkra az üszök repűlt.
(el szélednek →Elszélednek.)

Ádám. → ÁDÁM.
(A lovagokhoz → lovagokhoz.)

<Imé> Imé, <látjátok> látjátok, ez átkos gyümölcse,
Ha <annyi hitvány, aljas tervezettel> ALJAS <CZ>
TERVVEL ANNYI MARTALÓCZ°
Ke<bl>Zében<,,> a' → a szent zászlót lengeti; → lengeti
'S → S gyáván hizelgve a' → a népszenvedélynek , 52
Hivatlanúl tolakszik fel vezérű→ül. –
Lovag barátim! míg a' → a szennytelen
Becsűlet, isten szent dicsérete,
A nő védelme és a' → a hősiség
Lesz kardjainkon, mink vagyunk hivatva
<A>E' → E ronda démont féken tartani, → tartani
'S → S vezetni, hogy vágyának ellenére
Nagyot 's → s nemest müveljen szüntelen. – →63 szüntelen.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Szépen <szól<l>sz> szólsz, Tankréd, <a>Ám de majd
ha a' → a nép
El nem hiendi többé, hogy vezér vagy – – – → – –

Hitünk világát vittük Ázsiának,
Szeretetnek tanát, hogy elvadúlt
Milljói, melyek közt szent bölcseje
Ringott üdvünknek, érezzék malasztját.
S tiköztetek nem volna szeretet?

ELSŐ POLGÁR.

Hallottunk már mi sokszor ily beszédet,
S legott házunkra az üszök repűlt. (Elszélednek.)

ÁDÁM.
(A lovagokhoz.)

Imé, látjátok, ez átkos gyümölcse,
Ha aljas tervvel annyi martalócz
Kezében a szent zászlót lengeti
S gyáván hizelgve a népszenvedélynek,
Hivatlanúl tolakszik fel vezérül. –
Lovag barátim! míg a szennytelen
Becsűlet, isten szent dicsérete,
A nő védelme és a hősiség
Lesz kardjainkon, mink vagyunk hivatva
E ronda démont féken tartani
S vezetni, hogy vágyának ellenére
Nagyot s nemest müveljen szüntelen.

LUCIFER.

Szépen szólsz, Tankréd, ám de majd ha a nép
El nem hiendi többé, hogy vezér vagy – –

[14] A 63 elmaradt sorvégi gondolatjelét a K–K1 és a 61 alapján jav.

Ádám. → ÁDÁM.

Hol a' → a szellem van, ott a' → a győzelem.
<Le sujtom> Lesujtom. <őt>. – °

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<'S>ÉS[5] → És ha szellem nála is lesz. → ?
77 <Le szállsz-e> Leszállsz-e hozzá?

Ádám → ÁDÁM.

Mért <le szállani ?> leszállani?
HÁT N[6]<N>em <-é> nemesb' → nemesb,° ha őtet emelem fel. –
[35] <Le mondni> Lemondni a' → a küzdés nehéz helyéről
Társak híjában ép o<l>lyan kicsí→inyes,
Mint <szűk keblűség> szűkkeblűség társt ° be nem fogadni,
Irígyelvén részét a' → a pályabérben. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Lám <lám> lám, mivé silányúlt a' → a nagy eszme,
[40] Me<l>lyért a' → a circus vértanúi haltak⟨,⟩ . –
Ez az egyénnek fel szabaditása → felszabaditása⟨–⟩ ? – –
Csodálatos fajú testvériség. –

Ádám → ÁDÁM.

Ne gúnyolj. – Ó→Oh ne hidd → hidd, hogy ⟨e'⟩ a' ⟨...⟩ dicső tant
Fel nem fogom. Éltemnek vágya az. –
[45] Tehet, 's → s tegyen, kiben szent szikra van,

5 Arany úgy egészítette ki a kötőszót, hogy az aposztrófot ékezetül megtartotta.
6 Arany Madách sorkezdő N-jét szókezdő n-re jav., ezt kiadásunk nem tudja jelölni, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.

ÁDÁM.

Hol a szellem van, ott a győzelem.
Lesujtom. –

LUCIFER.

És ha szellem nála is lesz?
Leszállsz-e hozzá?

ÁDÁM.

Mért leszállani?
Hát nem nemesb, ha őtet emelem fel. –
Lemondni a küzdés nehéz helyéről
Társak híjában ép olyan kicsinyes,
Mint szűkkeblűség társt be nem fogadni,
Irígyelvén részét a pályabérben. –

LUCIFER.

Lám lám, mivé silányúlt a nagy eszme,
Melyért a circus vértanúi haltak. –
Ez az egyénnek felszabaditása? – –
Csodálatos fajú testvériség. –

ÁDÁM.

Ne gúnyolj. – Oh ne hidd, hogy a dicső tant
Fel nem fogom. Éltemnek vágya az. –
Tehet, s tegyen, kiben szent szikra van,

Ki felküzd ⟨...n...⟩ hozzánk, szívesen fogadjuk,
Egy kardcsapás rendünkbe emeli,
De őriznünk kell a' → a rend kincseit
A még forrongó zűrnek ellenében.
[50] Bár jőne már, bár jőne ⟨már a' nap⟩ az idő , 53
Megváltásunk csak akkor fog betelni,
Midőn <le dűl> ledűl a' → a gát, mert tiszta minden. –
De illy→ílyen napnak jöttét kétleném,
Ha az, ki a' → a nagy művet <inditá> inditá,
[55] Nem önmaga lett v<ó>lna a' → a nagy isten. – –
<Barátim> Barátim, láttátok hogyan fogadtak.
Árván a' → a zajgó város népe közt.
78 Nincs hátra más → más, mint ott azon ligetben
Táborba szállni, mint azt <meg szokók> megszokók
[60] Már a' → a pogány közt. Mig majd jobbra fordúl.
Indúljatok, követni foglak én is,
Minden lovag felel népségeért. – →63 .

(A keresztes had tábort üt → üt.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Mi kár, hogy szép eszméid újolag
Csak ollyan hírhedett almát teremnek,
[65] Me<l>ly ki→ünt piros, de béle por.

Ádám. → ÁDÁM.

<Meg állj.> Megállj.
HÁT N→nem<-é> hiszesz° már semmi nemesebbe. → ?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ha hinnék is, mit ér, fajtád→63 fajod ha nem hisz. – → .
Ez a' → a lovag rend, → lovagrend, mellyet állitasz

Ki felküzd hozzánk, szívesen fogadjuk,
Egy kardcsapás rendünkbe emeli,
De őriznünk kell a rend kincseit
A még forrongó zűrnek ellenében.
Bár jőne már, bár jőne az idő,
Megváltásunk csak akkor fog betelni,
Midőn ledűl a gát, mert tiszta minden. –
De ílyen napnak jöttét kétleném,
Ha az, ki a nagy művet inditá,
Nem önmaga lett volna a nagy isten. – –
Barátim, láttátok hogyan fogadtak.
Árván a zajgó város népe közt.
Nincs hátra más, mint ott azon ligetben
Táborba szállni, mint azt megszokók
Már a pogány közt. Mig majd jobbra fordúl.
Indúljatok, követni foglak én is,
Minden lovag felel népségeért.

(A keresztes had tábort üt.)

LUCIFER.

Mi kár, hogy szép eszméid újolag
Csak ollyan hírhedett almát teremnek,
Mely künt piros, de béle por.

ÁDÁM.

Megállj.
Hát nem hiszesz már semmi nemesebbe?

LUCIFER.

Ha hinnék is, mit ér, fajod ha nem hisz.
Ez a lovagrend, mellyet állitasz

Pháros gyanánt<,> tenger hullámi közt,
[70] Egykor <ki alszik,> kialszik, félig öszv→sszeдűl
'S → S vészesb' → vészesb szirtté lesz a' → a merész utasra,
Mint <bár mellyik> bárme<l>lyik más, me<l>ly so⟨h⟩Hsem
világlott. –
Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meg hal, → meghal, szelleme <ki száll,> kiszáll,
[75] A test túl él⟨ve⟩i → tuléli ronda dög gyanánt → gyanánt,
Me<l>ly gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban, me<l>ly körűle fejlik. –
Ládd → Ládd, í→igy maradna<n>k ránk a' → a múlt idők
Nagyságai. – →63 .

Ádám. → ÁDÁM.

79 Míg[7] rendünk <össze dűl> összeдűl → összeдűl,
[80] ⟨...n...⟩ Tán szent tan⟨j⟩ai a' → a tömegbe hatnak,
És akkor ni⟨.⟩ncs veszély.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER. 54

A szent tanok<.> . – → – –
Ah → Ah, ép a' → a szent tan mind<é>Ig átkotok,
Ha véletlen reá bukkantatok<,> :
Mert addig csűritek, hegyezitek,
[85] Hasogatjátok, ⟨...n...⟩ élesi→ítitek,
Mig őrül⟨és⟩tség vagy békó lesz belőle, → .
Exact[8] fogalmat nem bí→irván az <elme> elme,
<'S t>Ti ° mégis mind<é>Ig ezt keresitek, → keresitek
<Önátkotokra> Önátkotokra, büszke emberek. – → .
[90] Vagy nézd e' → e kardot, hajszállal nagyobb

7 A K–K1-en Madách saját téves betűkezdését jav.
8 Arany az 'Exact' szót kék ceruzával kétszer is aláhúzta, utóbb azonban nem tért vissza rá, bár Lucifer tirádájában még egyszer előfordul.

Pháros gyanánt tenger hullámi közt,
Egykor kialszik, félig összedűl
S vészesb szirtté lesz a merész utasra,
Mint bármelyik más, mely sohsem világlott. –
Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test tuléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban, mely körűle fejlik. –
Ládd, igy maradnak ránk a múlt idők
Nagyságai.

ÁDÁM.

Míg rendünk összedűl,
Tán szent tanai a tömegbe hatnak,
És akkor nincs veszély.

LUCIFER.

A szent tanok. – –
Ah, ép a szent tan mindig átkotok,
Ha véletlen reá bukkantatok:
Mert addig csűritek, hegyezitek,
Hasogatjátok, élesítitek,
Mig őrültség vagy békó lesz belőle.
Exact fogalmat nem birván az elme,
Ti mégis mindig ezt keresitek
Önátkotokra, büszke emberek.
Vagy nézd e kardot, hajszállal nagyobb

Kis<s>ebb lehet 's → s lényben nem változott,
Ezt folytathatnók véges végtelen, → véges-végtelen
'S → S hol az exact pont, me<l>ly határt tegyen. → ?
Bár érzésed rögtön reá talál, → reátalál,
[95] A változás ⟨ha nagyobban⟩ nagyban midőn <be áll. –> beáll. –
De mit törekszem, – fáraszt a' → a beszé⟨t⟩d,
Tekints magad csak kissé <szerte szét. –> szerteszét. –
→ szerteszét.

Nehány polgár ismét megjelen.[9]

Ádám. → ÁDÁM.

Barátim! népem fáradt, menhelyet kér.
Tán a' → a kereszt→tyény→nség fővárosában
[100] Nem kér hiába. – → .

3ik Polgár. → HARMADIK POLGÁR.

Kérdés, nem vagy-é
80 Eretnekségben, rosszabb a' → a pogánynál.

4ik Polgár. → NEGYEDIK POLGÁR.[10]

<Mond> MondD, mit hiszesz, a' → a Homousiont,
Vagy Homoiusiont. → ?

Ádám.[11] → ÁDÁM.

Ezt nem értem. –

9 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
10 A nyomdász ceruzás jelölése a bal lapszegélyen: „Iv 6/81".
11 A név utáni pontot Madách tette ki, Arany megerősítette.

Kisebb lehet s lényben nem változott,
Ezt folytathatnók véges-végtelen
S hol az exact pont, mely határt tegyen?
Bár érzésed rögtön reátalál,
[95] A változás nagyban midőn beáll. –
De mit törekszem, – fáraszt a beszéd,
Tekints magad csak kissé szerteszét.

(Nehány polgár ismét megjelen.)

ÁDÁM.

Barátim! népem fáradt, menhelyet kér.
Tán a kereszténység fővárosában
[100] Nem kér hiába.

HARMADIK POLGÁR.

Kérdés, nem vagy-é
Eretnekségben, rosszabb a pogánynál.

NEGYEDIK POLGÁR.

Mondd, mit hiszesz, a Homousiont,
Vagy Homoiusiont?

ÁDÁM.

Ezt nem értem. –

[99] Madách a 61 kézipéldányán visszaállításra jelölte ki az Arany jav. szóalakot, a 63-ban ez azonban nem történt meg, vö. a SZÖVEGKRITIKA DOKUMENTUMOK-kal! A szerző szándéka szerint jav.: itt és a [114] sorban is.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ne valld be, ez most itt a' → a fődolog. → fő dolog.

4ik Polgár. → NEGYEDIK POLGÁR.

[105] <Lám> Lám, kétkedik, →63 kételkedik, ez is hamishitű.

Többen.[12] → TÖBBEN.

El tőlük → tőlük, el, zárkó→ozzunk házainkba – → . –
Átok reá, ki nék⟨i⟩iek fed⟨ele⟩élt nyu→újt.
(<el szélednek> elszélednek → Elszélednek.)

A <P>patriarcha → PATRIARCHA fejedelmi pompában és 55
kisérettel jő palo- | tájá- ‖ ból, egy ||| csapat barát követi lánczra
vert eretnekeket | kisérve, ‖ végre kato- ||| nák 's → s nép. – → .[13]

Ádám.[14] → ÁDÁM.

<El ámulok!> Elámulok! – De mondD, mi fejdelem
Közelg amott, o<l>ly döl→lyfösen, kihívón? –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[110] A főpap az, apostolok utóda.

12 Ugyanaz ismétlődött.

13 A madáchi P-t Arany p-re jav., ezt jelölésünk nem tudja feltüntetni, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet. A szerzői utasítás mellett Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen, tollal: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

14 A név utáni pontot Madách tette ki, Arany megerősítette.

LUCIFER.

Ne valld be, ez most itt a fő dolog.

NEGYEDIK POLGÁR.

[105] Lám, kétkedik, ez is hamishitű.

TÖBBEN.

El tőlük, el, zárkozzunk házainkba. –
Átok reá, ki nékiek fedélt nyújt. (Elszélednek.)

(A PATRIARCHA fejedelmi pompában és kisérettel jő palotájából, egy csapat barát követi lánczra vert eretnekeket kisérve, végre katonák s nép.)

ÁDÁM.

Elámulok! – De mondd, mi fejdelem
Közelg amott, oly dölyfösen, kihívón? –

LUCIFER.

[110] A főpap az, apostolok utóda.

[105] A 63 'kételkedik' alakja sh., ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Ádám.[15] → ÁDÁM.

'S → S e' → e <meztellábos> PUSZTA-LÁBAS
→63 meztelábas ° ronda csőcselék,
Me<l>ly a' → a bilincselt népet kárörömmel,
⟨...n...⟩Hazudt alázat⟨tal⟩ ⟨kiséri⟩ színével kiséri$_{<\cdot>}$?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Kereszt→tyény→n-cinicus, barátsereg.°

Ádám. → ÁDÁM.

81 [115] Nem láttam <ill>ÍLyest ŐSI hegyeim <között> közt.°

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Majd látsz utóbb⟨.⟩; ⟨De vigyázz meg ne sértsd⟩ a poklosság, tudod,
[116a] Lassan ⟨...⟩ terjed. De vi→í→63igyázz → vigyázz, meg ne sértsd
Ez ⟨...n...⟩ absolú→ut erényű→ü 's → s ép azért
⟨Olly ingerlékeny⟩ Engesztelhetlen népet.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ah, minő
Erény lehetne i<l>ly fajnak sajátja.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[120] Erényök a' → a sanyargás, a' → a lemondás,[16]
Mit mestered kezdett meg a' → a kereszten.

15 A név utáni pontot Madách tette ki, Arany csak megerősítette.
16 A rajzoltan különálló madáchi betűket Arany húzta össze.

ÁDÁM.

S e meztelábas ronda csőcselék,
Mely a bilincselt népet kárörömmel,
Hazudt alázat színével kiséri?

LUCIFER.

Keresztény-cinicus, barátsereg.

ÁDÁM.

Nem láttam ílyest ősi hegyeim közt.

LUCIFER.

Majd látsz utóbb; a poklosság, tudod,
Lassan terjed. De vígyázz, meg ne sértsd
Ez absolut erényü s ép azért
Engesztelhetlen népet.

ÁDÁM.

Ah, minő
Erény lehetne ily fajnak sajátja.

LUCIFER.

Erényök a sanyargás, a lemondás,
Mit mestered kezdett meg a kereszten.

---

[117] A 61 *i*-je feltehetően Arany korrektúrajavítása lehetett, a 63 rövidülése ehhez képest ritmikai szövegromlás.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Az egy világot válta meg ez á<l>ltal,
De e' → e gyávák csak istent káromolnak, →63 .[17]
Mint lázadók, <meg vetve> megvetve kegyeit.
[125] Ki szúnyog ellen o<l>ly fegyvert ragad,
Mint → Mit[18] medve ellen vinni hősiség,
Bolond.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

De hát ha → hátha ők a' → a szúnyogot
Medvének nézik. – Nincs-e rá joguk.
Nincs-é joguk hö→ős v<ó>lt<o>Uk érzetében
[130] Pokolra ü→űzni minden élvezőt? –

Ádám.[19] → ÁDÁM. 56

<Látok> Látok, miként Tamás, és nem hiszek. –
Szemébe nézek e' → e káprázatoknak. –

A <P>patriarcha[20] elé lép.[21]

Atyám! a' → a szent sír harczosi vagyunk, → vagyunk
82 'S → S a' → a fáradalmas útból megpihenni
[135] E' → E város népe <csak> még be sem fogad. –
Ki o<l>ly hatalmas vagy, segíts ügyünkön.

17 A sorvégi interpunkció megváltoztatása a 63-ban sh.
18 Arany kék ceruzás aláhúzással kijelölte a javítást, a lapszegélyre ki is írta a 'Mit' alakot, később ezt törölte.
19 A pontot Madách tette ki, Arany csak megerősítette.
20 A madáchi P-t Arany p-re jav., ezt jelölésünk nem tudja feltüntetni, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.
21 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

Az egy világot váltа meg ez által,
De e gyávák csak istent káromolnak,
Mint lázadók, megvetve kegyeit.
Ki szúnyog ellen oly fegyvert ragad,
Mit medve ellen vinni hősiség,
Bolond.

LUCIFER.

De hátha ők a szúnyogot
Medvének nézik. – Nincs-e rá joguk.
Nincs-é joguk hős voltuk érzetében
Pokolra űzni minden élvezőt? –

ÁDÁM.

Látok, miként Tamás, és nem hiszek. –
Szemébe nézek e káprázatoknak. –

(A patriarcha elé lép.)

Atyám! a szent sír harczosi vagyunk
S a fáradalmas útból megpihenni
E város népe még be sem fogad. –
Ki oly hatalmas vagy, segíts ügyünkön.

[124] A 63 sorvégi interpunkciós sh.-ját jav.

Patriarcha.[22] → PATRIARCHA.

<Fiam> Fiam, csekély dolgokra most nem érek,
Az isten dícse, a' → a nép üdve hív,
Eretnekek fe→öle→ött kellvén ⟨o⟩itélnem,
[140] Kik mérget szórva <dudva ként> dudvaként[23] tenyésznek,
→ tenyésznek
'S → S tűzzel vassal bár irtjuk → irtjuk, szüntelen
Ujúlt erővel küldi a' → a pokol ránk. –
De <hogy ha> hogyha a' → a kereszt vitézi vagytok,
Minek kerestek messze szerecsent,
[145] Itt a' → a veszélyesb' → veszélyesb ellen. Fel tehát<.>,
Fel falvaikra, irtsátok ki őket,
Pusztítsatok nőt, aggot, gyermeket.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Az <ártatlant> ártatlant, <atyám> atyám, csak nem kívánod. –

<Patri> PatriARCHA. → PATRIARCHA.

Ártatlan a' → a kigyó is, mí→ig kicsí→iny,
[150] Vagy <hogy ha> hogyha már kihullt méregfoga, → méreg-foga,
'S → S kiméled-é?

Ádám. → ÁDÁM.

Valóban szörnyü bűn
Lehet, mi i<l>ly haragra gyujthatá
⟨...n...⟩ Egyházát a' → a szeretetnek.

22 A név utáni pontot Madách tette ki, Arany csak megerősítette.
23 A ragot a nyomda számára Arany húzta össze a megelőző főnévvel.

PATRIARCHA.

Fiam, csekély dolgokra most nem érek,
Az isten dícse, a nép üdve hív,
Eretnekek fölött kellvén itélnem,
Kik mérget szórva dudvaként tenyésznek
S tűzzel vassal bár irtjuk, szüntelen
Ujúlt erővel küldi a pokol ránk. –
De hogyha a kereszt vitézi vagytok,
Minek kerestek messze szerecsent,
Itt a veszélyesb ellen. Fel tehát,
Fel falvaikra, irtsátok ki őket,
Pusztítsatok nőt, aggot, gyermeket.

ÁDÁM.

Az ártatlant, atyám, csak nem kivánod. –

PATRIARCHA.

Ártatlan a kigyó is, mig kicsiny,
Vagy hogyha már kihullt méreg-foga,
S kiméled-é?

ÁDÁM.

Valóban szörnyü bűn
Lehet, mi ily haragra gyujthatá
Egyházát a szeretetnek.

<Patri> PatriARCHA. → PATRIARCHA.

⟨Az f⟩Fiam!
Nem az szeret, ki a' → a testnek <hizelg> hizelg,
83 [155] De aki → a ki a' → a lelket vezérli vissza<.>,
Ha kell kard <élén> élén, vagy lángon keresztül, → keresztül
Ahh→hoz, ki mondá: Nem békét, de harczot
Hozok a' → a földre. – E⟨z eretnekek⟩ gonosz hitűek
A szent háromság rejtélyes tanában
[160] A homo<i>Ï→iusi⟨usi⟩ont hirdetik,[24] 57
Mi⟨dön⟩g az egyház a homousiont
Alapítá meg a' → a hit czikkeű→63ül. – →.

<Barátok> Barátok. → BARÁTOK.

Halál reájuk, már a' → a máglya ég. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Adjátok <fel> fel, <barátim> barátim, azt az <í-t,> *í*-t,[25] →63 *i*-t,
[165] Szebb áldozat lesz <élet megvetéstek> életmegvetéstek
A szent sirért vivandó hős csatában. –

Egy agg <eretnek> eretnek. → EGY AGG ERETNEK.

<Sátán> Sátán, ne ki→ísérts, mink igaz hitünkért
Ott vérezünk, hol isten rendelé.

Egyik barát. → EGYIK BARÁT.

<Hah> Hah, <szemtelen> szemtelen, igaz hittel dicsekszel<.>?

24 Az új kéziratoldal elején Madách tollat váltott.
25 Arany – helyesen – a kurziválást igénylő aláhúzást az *í*-re korlátozta.

PATRIARCHA.

Fiam!
Nem az szeret, ki a testnek hizelg,
De a ki a lelket vezérli vissza,
Ha kell kard élén, vagy lángon keresztül
Ahoz, ki mondá: Nem békét, de harczot
Hozok a földre. – E gonosz hitűek
A szent háromság rejtélyes tanában
A homoiusiont hirdetik,
Mig az egyház a homousiont
Alapítá meg a hit czikkeül.

BARÁTOK.

Halál reájuk, már a máglya ég. –

ÁDÁM.

Adjátok fel, barátim, azt az *i*-t,
Szebb áldozat lesz életmegvetéstek
A szent sirért vivandó hős csatában. –

EGY AGG ERETNEK.

Sátán, ne kísérts, mink igaz hitünkért
Ott vérezünk, hol isten rendelé.

EGYIK BARÁT.

Hah, szemtelen, igaz hittel dicsekszel?

Az agg eret. → AZ AGG ERETNEK.

[170] Nincs-é velünk a' → a rimini zsinat,
'S → S más számtalan<.>?

A barát. → A BARÁT.

Rosz útra tévedett.
De Nic<é>AEában ⟨„⟩ 's → s más igaz hivő
Zsinatban úgy-e mellettünk itéltek<.>?

Az a. eret. → AZ AGG ERETNEK.

A pártosok. – Mi szemtelen kisérlet
84 [175] Még versenyezni vélünk. <Vagy> Vagy, <beszélj,> FELELJ,
Hol van csak egy egyházatyátok is → is,
Mint <a>A→Árius, és a' → a két Euseb? –

<A barát> A barát. → A BARÁT.

Hát bí→irtok-e→-é egy Anastásius<sal>T? →63 Atanásiust? °

Az a. eret. → AZ AGG ERETNEK.

Hol vértanúitok<.>?

<A barát> A barát. → A BARÁT.

Több → Több, mint tinektek. →63 ,[26]

26 A 63 sorvégi vesszője sh.

AZ AGG ERETNEK.

Nincs-é velünk a rimini zsinat,
S más számtalan?

A BARÁT.

Rosz útra tévedett.
De Nicaeában s más igaz hivő
Zsinatban úgy-e mellettünk ítéltek?

AZ AGG ERETNEK.

A pártosok. – Mi szemtelen kisérlet
Még versenyezni vélünk. Vagy, felelj,
Hol van csak egy egyházatyátok is,
Mint Árius, és a két Euséb? –

A BARÁT.

Hát birtok-é egy Atanásiust?

AZ AGG ERETNEK.

Hol vértanúitok?

A BARÁT.

Több, mint tinektek.

Az a'. eret. → AZ AGG ERETNEK.

Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra<,,>. –
<Mondom> Mondom, ti vagytok a' → a nagy Babi→ylon,
Az a' → a kéjhölgy, kiről szent János í→irt,
Me<l>ly el fog veszni a' → a világ szí→inéről. –

<A barát> A barát. → A BARÁT 58

A hétfejű sárkány, az →63 sárkány az,[27] antikrisztus
Vagytok ti, kikről szent János beszél,
Gazok, csalárdok, ördög czimborái.

Az a. eret → AZ AGG ERETNEK.

Rablók, kigyók, paráznák, torkosok. – → , →63 ...

<Patriar> PatriarCHA. → PATRIARCHA.

El <vélök> vélök, el, már is soká időzünk,
Isten dicsére, a' → a máglyára <vélök.> ŐKET!

Az a. eret. → AZ AGG ERETNEK.

Isten dicsére, jól mondád gonosz,
85 Isten dicsére° hull az áldozat<,,>. –
Erősek vagytok, tesztek <mint akartok,> KÉNY SZERINT,
De <jó e> jó-e[28] a' → a tett, ítél majd az ég. –
<Megszámitottak> SZÁMLÁLVA IMMÁR ° bűnóráitok,
Vérünkből új csatárok szű→ületendnek,

27 A vessző áthelyeződése a 63-ban sh.
28 A kérdőszócska előtti kötőjelet Arany kék grafitceruzával pótolta.

AZ AGG ERETNEK.

Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra. –
Mondom, ti vagytok a nagy Babylon,
Az a kéjhölgy, kiről szent János irt,
Mely el fog veszni a világ szinéről. –

A BARÁT.

A hétfejű sárkány, az antikrisztus
Vagytok ti, kikről szent János beszél,
Gazok, csalárdok, ördög czimborái.

AZ AGG ERETNEK.

Rablók, kigyók, paráznák, torkosok...

PATRIARCHA.

El vélök, el, már is soká időzünk,
Isten dicsére, a máglyára őket!

AZ AGG ERETNEK.

Isten dicsére, jól mondád gonosz,
Isten dicsére hull az áldozat. –
Erősek vagytok, tesztek kény szerint,
De jó-e a tett, ítél majd az ég. –
Számlálva immár bűnóráitok,
Vérünkből új csatárok születendnek,

Az eszme él, → él 's → s a' → a <láng> láng, me<l>ly
<fel lobog> fel lobog, [29] → fellobog,
Világot késő századokra vé→et. –
Jerünk → Jerünk, barátim → barátim, a' → a dicső halálba. –

Az eretnekek → AZ ERETNEKEK
(karban énekelnek → énekelnek.)

1 → 1. Én erős istenem, én erős istenem, miért ||| hagy- ‖ tál el | engemet, és miért távoztál el az én meg- ||| tartás- ‖ somtól, | → megtartásomtól és az én jajgatási→aimnak beszédétől. – → ?
2 → 2. Én <istenem> istenem, kiáltok mind napestig, de nem ‖ ||| hallgatsz | meg, éjjel is nincs nekem veszteglésem.
3 → 3. Te pedig szent vagy. – →63 – – (XXII → XXII. s→zsolt.)

A barátok → A BARÁTOK
(karban közbe vágnak → vágnak.)

1 → 1. <Perelj> Perelj, <uram> uram, az én velem perlőkkel, és har- ‖ ||| czolj | a' → a velem harczolókkal.
2 → 2. Ragadj fegyvert és paizst → paizst, és kelj fel az én ‖ ||| segít- | ségemre⟨,⟩.
3 → 3. És vedd fel dárdádat és rekeszd meg az én ‖ ||| háborga- | tóim eleinek utát. – (XXXV → XXXV. solt → zsolt.)[30]

Ez alatt a <P>patriarcha[31] s az egész menet→ a menet el vonúl. → elvonúl. Ne→éhány | barát ‖ tractatu- ||| sokkal a' → a keresztesek köz⟨z⟩é vegyűl. – → .[32]

29 Az igekötő és az ige szokott egybehúzását Arany a K1-en elmulasztotta, s feltehetően a korrektúrában pótolta.

30 A zsoltárrészleteket Madách idézeteknek tekintette és nem is számozta a K munkalapján, l. még a VII. szín zárósorához fűzött jegyzetünket! A K–K1-en a zsoltáridézeteket Madách líneában kezdte.

31 A nagy kezdőbetűt Arany kicsire jav.; mivel ezt jelölésünk nem tudja hozni, jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.

32 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Az eszme él s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet. –
[200] Jerünk, barátim, a dicső halálba. –

AZ ERETNEKEK
(karban énekelnek.)

1. Én erős istenem, én erős istenem, miért hagytál el engemet, és miért távoztál el az én megtartásomtól és az én jajgatásaimnak beszédétől?
2. Én istenem, kiáltok mind napestig, de nem hallgatsz meg, éjjel is nincs nekem veszteglésem.
3. Te pedig szent vagy – – (XXII. zsolt.)

A BARÁTOK
(karban közbe vágnak.)

1. Perelj, uram, az én velem perlőkkel, és harczolj a velem harczolókkal.
2. Ragadj fegyvert és paizst, és kelj fel az én segítségemre.
3. És vedd fel dárdádat és rekeszd meg az én háborgatóim eleinek utát. –

(XXXV. zsolt.)

(Ez alatt a patriarcha s a menet elvonúl. Néhány barát tractatusokkal a keresztesek közé vegyűl.)

[200/201] A zsoltáridézeteket, Madách írói szándékának megfelelően, nem számoztuk.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[200] Mit állsz o<l>ly szótlan, mondD, mit borzadasz⟨,⟩?
Trag⟨ö⟩édiának nézed⟨,⟩? nézd legott
86 Kom⟨ö⟩édiának és mulatni → s múlattatni fog. – 59

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Ó>h <jaj> jaj, ne tréfálj! – hát egy i miatt is[33]
Mehetni <ill>ÍLy → ily elszántan a' → a halálba<,>? –
[205] Mi akkor a' → a magasztos, nagyszerű? — → –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Az → Az, <ami> a mi[34] másnak tán kaczagtató.
Egy szál választja csak e' → e két fogalmat,
Egy hang a' → a szí→ivben<,> í→itél csak közöttük, → közöttük
'S → S ez a' → a rejtélyes bíró a' → a rokonszenv. →63 rokonszenv,
[209a] →63 Mely istenít, vagy gúnyával megöl. –°

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[210] Mért is tünt csak szemembe mind ⟨e'⟩ <ezen> EZ A
→e bűn<,>!
E kisszerű harcz ⟨a' nagy⟩ büszke t<ú>→udományban,
E gyilkos méreg mesterül kivonva
A leg⟨.....⟩fényesbb → legfényesb, <leg ⟨ragyogóbb⟩ üdítőbb>
legüdítőbb virágból. –
E szép virágot egykor ismerém,
[215] Üldött hitünknek zsendű→ülő korában<,>:
Ki az a' → a bűnös, <aki> a ki[35] ⟨megszakítá?⟩ tönkre tette. – → ?

33 A sor a 63 tükrében még a 86. oldalra került. Az i 61-ben félkövér kurzív, 63-ban kurzív.
34, 35 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

LUCIFER.

Mit állsz oly szótlan, mondd, mit borzadasz?
Tragédiának nézed? nézd legott
Komédiának s múlattatni fog. –

ÁDÁM.

Oh jaj, ne tréfálj! – hát egy *i* miatt is
Mehetni íly elszántan a halálba? –
Mi akkor a magasztos, nagyszerű? –

LUCIFER.

Az, a mi másnak tán kaczagtató.
Egy szál választja csak e két fogalmat,
Egy hang a szivben itél csak közöttük
S ez a rejtélyes bíró a rokonszenv,
Mely istenít, vagy gúnyával megöl. –

ÁDÁM.

Mért is tünt csak szemembe mind e bűn!
E kisszerű harcz büszke tudományban,
E gyilkos méreg mesterűl kivonva
A legfényesb, legüdítőbb virágból. –
E szép virágot egykor ismerém,
Üldött hitünknek zsendülő korában:
Ki az a bűnös, a ki tönkre tette?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

A bűnös ⟨is⟩ önmaga a'→ a gy⟨ö⟩őzelem,
Me<l>ly ⟨megszakaszt⟩ széj→lyel → szerte szór. →63 ,
A <vész> vész, me<l>ly öszve hoz → összehoz,
→63 száz érdeket növel.
[218a] →63 A vész, mely össze hoz, mártírt teremt,[36] °
Erőt ⟨a⟩ád$_{<,>}$; ott van az eretnekekkel. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[220] Valóban, <el hajítnám> elhajítnám kardomat,
És <vissza mennék> visszamennék éjszaki honomba,
Hol még az őserdők → ős erdők árnyékiban
A férfibecs, a' → a tiszta egyszerűség
Daczol e' → e síma kornak mérgivel $_{<\cdot>}$,
[225] Ha titkos szó nem súgná szüntelen,
87 Hogy e' → e kort nékem kell újjá teremtni.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hiú törekvés! → . ⟨az⟩ m→Mert egyént
<so⟨h⟩sem> so'sem → sohsem
Hoz⟨od⟩a<sz>NDSZ érvényre a' → a kor ellenében$_{<,>}$:
A kor folyam, me<l>ly ⟨visz⟩ visz, vagy elmeri→ít,
[230] Uszója, nem vezére, az egyén. –
Kiket nagyoknak mond a' → a <C>Króni<c>ka[37] → krónika,
MiNd[38] <az> az, ki hat, <meg érté> megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a' → a kakas ⟨v⟩szavára kezd viradni , 60
[235] De a' → a kakas ⟨v⟩kiált, mert hogy → merthogy virad. –
Amott azok, kik békókban → békóban sietnek

36 A két új félsor miatt a 63-on és a követő kiadásokban a sorok száma eggyel nőtt.
37 Arany a lapszegélyre kék grafittal kiírta: „nagy K".
38 A betű kihagyása, amit Arany pótolt, Madách th.-ja.

LUCIFER.

A bűnös önmaga a győzelem,
Mely szerte szór, száz érdeket növel.
A vész, mely össze hoz, mártírt teremt,
Erőt ád; ott van az eretnekekkel. –

ÁDÁM.

Valóban, elhajítnám kardomat,
És visszamennék éjszaki honomba,
Hol még az ős erdők árnyékiban
A férfibecs, a tiszta egyszerűség
Daczol e síma kornak mérgivel,
Ha titkos szó nem súgná szüntelen,
Hogy e kort nékem kell újjá teremtni.

LUCIFER.

Hiú törekvés. Mert egyént sohsem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén. –
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mind az, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad. –
Amott azok, kik békóban sietnek

Mártír halálra, → Mártírhalálra, gúnytól
környezetten → környezetten,
⟨Tekintnek⟩ Látnak csak[39] egy embernyomot előre,
Köztük dereng fel az új gondolat;
[240] 'S → S azért[39] <meg halnak,> meghalnak, ⟨a⟩mit ⟨unokáid⟩
utódaik
Az <útcza léggel> útcza-léggel gondtalan szivandnak. –
De hagyjuk ezt, nézz kissé táborodba,
Mit járnak ott⟨an azok a'⟩ azon piszkos barátok,
Mi vásárt ütnek, mit szónoklanak ⟨.⟩,
[245] Őrült taglejtés vad kiséretében. –
Hallgassuk őket.

Egy barát → EGY BARÁT.
(a → A tolakodó keresztesek közt → közt.)

Bajnokok →63 Bajnokok, vegyétek!
Vegyétek a<'> vezeklés ⟨túdományát,⟩nek tanát
Kalauzúl minden kétségetekben,
⟨E'⟩Ez megtani→ít a gyilkos, a' → a parázna,
[250] A templomrabló, a hamis tanú, → tanú
Hány évig fog szenvedni a' → a pokolban<,>.
88 És megtani→ít → megtanít, egy évi büntetést
Hogy a' → a gazdag <meg válthat> megválthat husz 's → s
⟨...n...⟩ nehány,
Mig a' → a szegény három solidival.
[255] 'S → S ki már fizetni épen képtelen → képtelen,
⟨Három⟩ Nehány ezer korbácsütéssel is. –
Vegyétek e' → e becses könyvet, vegyétek. –

39 Arany mindkét helyet, vlsz. egymással összefüggésben, kék grafittal aláhúzta, ám később mégsem javította.

Mártírhalálra, gúnytól környezetten,
Látnak csak egy embernyomot előre,
Köztük dereng fel az új gondolat;
S azért meghalnak, mit utódaik
Az útcza-léggel gondtalan szivandnak. –
De hagyjuk ezt, nézz kissé táborodba,
Mit járnak ott azon piszkos barátok,
Mi vásárt ütnek, mit szónoklanak,
Őrült taglejtés vad kiséretében. –
Hallgassuk őket.

EGY BARÁT.
(A tolakodó keresztesek közt.)

Bajnokok, vegyétek!
Vegyétek a vezeklésnek tanát
Kalauzúl minden kétségetekben,
Ez megtanít, a gyilkos, a parázna,
A templomrabló, a hamis tanú
Hány évig fog szenvedni a pokolban.
És megtanít, egy évi büntetést
Hogy a gazdag megválthat husz s nehány,
Mig a szegény három solidival.
S ki már fizetni épen képtelen,
Nehány ezer korbácsütéssel is. –
Vegyétek e becses könyvet, vegyétek. –

[252] A K–K1-en és a kiadásokban is hiányzó írásjelet a [255] analógiájára jav.

A keresztesek. → A KERESZTESEK.

Ide vele. – Nekünk is szent atyám! –

Ádám. → ÁDÁM.

<Hah> Hah, rossz árús, és még rossz→szabb vevő<.>K.
[260] Vonj kardot és verd szét e ronda vásárt!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(zavarban → Zavarban.)

Bocsáss meg, e barát rég czimborám.
'S → S nem is utálom én az i<l>ly világot,
Az ú→Úr dicse ha <mindjárt> SZINTE → haszinte <fel kapott> felkapott⟨,⟩ is,[40]
<Fel kaptam> Felkaptam én is egy úttal vele.
[265] Csak <egyedül> te maradTál <kicsínyt le> EGY KISSÉ ALANT. – →.

<Éva> Éva → ÉVA mint <Isaura> Isaura → ISAURA <s> 's [41] → s <Helene> Helene → HELENE annak komornája sikoltva | rohan- ‖ nak ||| Ádámhoz, nehány keresztestől üldözve, kik | 61 azonban ‖ i→ízibe ⟨...n...⟩ el- ||| osonnak → elosonnak.[42]

Éva → ÉVA.
(ö⟨szv⟩ssze rogyva → Összerogyva.)

Ments meg <te> te, bajnok. –

40 A sorvégi „is," Madách betoldása-javítása a K1-en.
41 Az aposztrófot Arany tette ki a K1-en.
42 Arany tollal, nyomdai utasításként a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

A KERESZTESEK.

Ide vele. – Nekünk is szent atyám! –

ÁDÁM.

Hah, rossz árús, és még roszabb vevők.
Vonj kardot és verd szét e ronda vásárt!

LUCIFER.
(Zavarban.)

Bocsáss meg, e barát rég czimborám.
[265] S nem is utálom én az ily világot,
Az Úr dicse haszinte felkapott is,
Felkaptam én is egy úttal vele.
Csak te maradtál egy kissé alant.

(ÉVA mint ISAURA s HELENE annak komornája sikoltva rohannak Ádámhoz, nehány keresztestől üldözve, kik azonban ízibe elosonnak.)

ÉVA.
(Összerogyva.)

Ments meg te, bajnok. –

Ádám. → ÁDÁM.
(<fel karolva> felkarolva → Felkarolva.)

<Eszmélj> Eszmélj, <ó>h nemes hölgy,
Itt biztosan vagy. Vesd fel szép szemed.
Minő igéző! – Vajh mi érheté<.>? – →?

<Helene> Helene. → HELENE.

Élvezni ⟨mentünk⟩ v<ó>ltunk a' → a természetet
89 [270] Kertünk árnyékos sűrű→üségi közt,
Gondatlan ül⟨tünk⟩ve az üde gyepen,
A csa⟨t⟩ttogányt hallgat⟨va⟩tuk és kisér⟨ve⟩tük⟨,⟩;
Midőn csillogni látunk két szemet
Vad szenvedélYlyel a' → a bokor megü→ől.
[275] IJedve[43] kezdünk <futni> futni, míg utánunk
Lihegve és döbörgve négy keresztes, → keresztes
<Majd majd> Majd-majd <be ért,> beért, midőn hozzád jutánk.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Nem is tudom, kívánjam-é hogy ébredj, →63;
⟨Hogy⟩ Hát <hogy ha> hogyha <el hagysz,> elhagysz,
<álom kép> álomkép gyanánt⟨,⟩?
[280] ⟨...⟩ Hogy is lehet test így átszelleműlve,
I<l>lyen nemes, és i<l>ly en → íly imádatos. – →, –[44]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Át szelleműlt> Átszelleműlt ⟨és⟩ test! – <Óh> Oh, a' → a
sors valóban
Nem büntethetné jobban a' → a szerelmest, → szerelmest

43 A hiátustöltő -j- beírása Arany jav.
44 A sorvégi interpunkció-jav. a 61-en és a 63-ban sh.

ÁDÁM.
(Felkarolva.)

Eszmélj, oh nemes hölgy,
Itt biztosan vagy. Vesd fel szép szemed.
Minő igéző! – Vajh mi érheté?

HELENE.

Élvezni voltunk a természetet
Kertünk árnyékos sűrüségi közt,
Gondatlan ülve az üde gyepen,
A csattogányt hallgattuk és kisértük;
Midőn csillogni látunk két szemet
Vad szenvedélylyel a bokor megől.
Ijedve kezdünk futni, míg utánunk
Lihegve és döbörgve négy keresztes
Majd-majd beért, midőn hozzád jutánk.

ÁDÁM.

Nem is tudom, kivánjam-é hogy ébredj;
Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt?
Hogy is lehet test így átszelleműlve,
Ilyen nemes és íly imádatos. –

LUCIFER.

Átszelleműlt test! – Oh, a sors valóban
Nem büntethetné jobban a szerelmest

[284] A sorvégi vesszőt sh.-nak tekintve, a K–K1 alapján pontra jav.

Őrűltségéért, mint <be teljesítvén> beteljesítvén[45]
[285] Mind azt, ⟨mit ez⟩ <amit> a mit[46] csak kedvesére halmoz. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Úgy <rémlik> rémlik, egykor <hogy> már ismer<é>TElek,
Hogy együtt álltunk isten zsámolyánál.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Mindenre <kérlek> kérlek, azt <so⟨h⟩se> so'se → sohse feledd,
⟨A szerelem⟩ Szerelmed <⟨amilly⟩ amillyen> a milyen[47]
mulattató
[290] Kettesben, olly izetlen harmadiknak. – → harmadiknak.

Ádám → ÁDÁM.

<Fel néz,> Felnéz, – mosolyg, <ó>h hála <az egeknek!>
NÉKED, ÉG!

Éva → ÉVA.

90 <Lovag> Lovag, megmentél⟨.⟩, <Óh> hogy
köszön<öm>JEM AZT meg? – →63 ? 62

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Nem gazdag díj-e a' → a szó ajka<idról>DON? –

45 A 283–284. sor mellett a jobboldali lapszegélyen Arany kék grafitceruzával ismeretlen célú jelet tett: „)+". A 283–285. sorhoz piros grafitceruzával a lapszegélyen odaírta: „frivol".

46, 47 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Őrültségéért, mint beteljesítvén
Mind azt, a mit csak kedvesére halmoz. –

ÁDÁM.

Úgy rémlik, egykor már ismertelek,
Hogy együtt álltunk isten zsámolyánál.

LUCIFER.

Mindenre kérlek, azt sohse feledd,
Szerelmed a milyen mulattató
Kettesben, olly izetlen harmadiknak.

ÁDÁM.

Felnéz, – mosolyg, oh hála néked, ég!

ÉVA.

Lovag, megmentél, hogy köszönjem azt meg?

ÁDÁM.

Nem gazdag díj-e a szó ajkadon? –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(Helenehez → Heleneéhez.)

Elég sovány dij, s i<l>l→ílyet sem nyerek? –

<Helene> Helene. → HELENE.

[295] 'S → S mi hálával tartoznám én neked?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hát azt hiszed, hogy a' → a nemes lovag
<Meg mente> Megmente téged is? m→Minő hiúság.
Ha a' → a lovag <meg menti> megmenti a kisasszonyt,
Komornáját a' → a fegyvernök bizonYnyal.

Helene → HELENE.

[300] 'S → S <ha is,> mit nyertem VOLNA? →. ° Vagy hálás
leszek, → leszek
És ott vagyok, mint <hogy>ha → mintha <ők be érnek.>
ELÉR A VÉSZ:
Vagy <háladatlan> háladatlan<!>, <'s> í→igy IS
<el>kárhozott.° –
Pedig nem v<ó>lt<ak> rút<ak> A NÉGY üldöző<ink>.

Ádám. → ÁDÁM.

Ó→Oh hölgy, hová vezesselek, parancsolj.

LUCIFER.
(Helenéhez.)

Elég sovány dij, s ílyet sem nyerek? –

HELENE.

S mi hálával tartoznám én neked?

LUCIFER.

Hát azt hiszed, hogy a nemes lovag
[300] Megmente téged is? Minő hiúság.
Ha a lovag megmenti a kisasszonyt,
Komornáját a fegyvernök bizonynyal.

HELENE.

S mit nyertem volna? Vagy hálás leszek
És ott vagyok, mintha elér a vész:
[305] Vagy háladatlan, igy is kárhozott. –
Pedig nem volt rút a négy üldöző.

ÁDÁM.

Oh hölgy, hová vezesselek, parancsolj.

[303] A kérdőjelet a sor közepén a K–K1 alapján jav.; a kiadásokban szereplő pont nem indokolható.

Éva. → ÉVA.

[305] Előttünk áll a' → a zárda ajtaja.

Ádám. → ÁDÁM.

A <zárda> zárda, mondod? Ó→Oh de ajtaja
Nem zárja tőlem a' → a reményt <le> EL → el, úgy-e?
Adj nékem egy jelt, tűznöm e' → e kereszthez,
Hogy míg amaz tisztemben küzdni hí→iv,
[310] <Leg szebb> Legszebb álmomnak hozza vissza képét. → képét
'S → S ne únjak várni hosszú→u éveken,
91 Me<l>lyek végéről pályabérem int. –

Éva. → ÉVA.

Im e<'> szalag. –

Ádám. → ÁDÁM.

E⟨fekete⟩z éjsötét szalag?
<Ó>h hölgy! reményt, reményt, ne bánatot.

Éva. → ÉVA.

[315] Enyém ez a' → a jel, mást nem adhatok.
A zárdafal közt nem tenyész remény → remény.

Ádám. → ÁDÁM.

De szerelem sem. És <ahol> a hol te vagy , 63
Hogyan ne v<ó>lna ⟨ott a'⟩ <szerelem⟨! –⟩?> szerelem, leány!
Mezed <mutatja> mutatja, nem vagy még apácza.

ÉVA.

Előttünk áll a zárda ajtaja.

ÁDÁM.

A zárda, mondod? Oh de ajtaja
Nem zárja tőlem a reményt el, úgy-e?
Adj nékem egy jelt, tűznöm e kereszthez,
Hogy míg amaz tisztemben küzdni hiv,
Legszebb álmomnak hozza vissza képét
S ne únjak várni hosszu éveken,
Melyek végéről pályabérem int. –

ÉVA.

Im e szalag. –

ÁDÁM.

Ez éjsötét szalag?
Oh hölgy! reményt, reményt, ne bánatot.

ÉVA.

Enyém ez a jel, mást nem adhatok.
A zárdafal közt nem tenyész remény.

ÁDÁM.

De szerelem sem. És a hol te vagy,
Hogyan ne volna szerelem, leány!
Mezed mutatja, nem vagy még apácza.

Éva. → ÉVA.

[320] Ne is gyötörj tovább kérdéseiddel,
Pe<n>dig gyötörsz, ha búdat nőni látom. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Szintén le zár ez a'> ÉS EL FOG ZÁRNI E fal[48] téged is<.>?

Helene → HELENE.

<Le> EL ám, de kulcsa nincs tengerbe vetve.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nagy kár, – <irandék egy> BEH szép ⟨alagyát⟩ elég<y>Iát
FARAGNÉK
[325] E bús esetről. –

Helene → HELENE.

<Álnok! el szememből! –> CSALFA, MENJ ELŐLEM!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S miért? <nem-e> HÁT NEM nagy eszme ° az, midőn
92 Tenger fenékre → Tengerfenékre szállok kulcsodért<!>?

48 A 'fal' szóban Madách tévesztésből ékezetet tett, ezt a K1-en maga jav.

ÉVA.

Ne is gyötörj tovább kérdéseiddel,
Pedig gyötörsz, ha búdat nőni látom. –

LUCIFER.

[325] És el fog zárni e fal téged is?

HELENE.

El ám, de kulcsa nincs tengerbe vetve.

LUCIFER.

Nagy kár, – beh szép elégiát faragnék
E bús esetről. –

HELENE.

Csalfa, menj előlem!

LUCIFER.

S miért? hát nem nagy eszme az, midőn
[330] Tengerfenékre szállok kulcsodért?

Helene → HELENE.

Ah, ezt nem is kívánom.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Én> MÁR megyek. –
A mélynek szörnye fen reám agyart.

Heléne → HELENE.

[330] Jöj → Jöjj vissza, jöj → jöjj, <meg öl> megöl a' → a félelem –
Inkább a' → a kulcs<ot> MAJD <ablakomba> ablakomba'
<helyzem> LESZ. –

Ádám. → ÁDÁM.

Hadd tudjam hát ⟨meg⟩ legalább meg neved, → hát neved meg legalább,
Imámba<n>, tudjam meg, hogy mit csatoljak<.>,
Áldást kérvén rád, hogy ha → hogyha végzeted
[335] Gyászát <meg osztni,> megosztni, →megosztni már nem engeded.

Éva. → ÉVA.

Nevem Izóra. <És> 'S A tiéd lovag?
Imádság jobban ill⟨et⟩ET[49] zárdaszűzet.

Ádám. → ÁDÁM.

Tankréd vagyok.

49 Madách ismeretlen okból vastagon törölte az -et betűkapcsolatot, Arany visszaírta.

HELENE.

Ah, ezt nem is kívánom.

LUCIFER.

Már megyek. –
A mélynek szörnye fen reám agyart.

HELENE.

Jöjj vissza, jöjj, megöl a félelem –
Inkább a kulcs majd ablakomba' lesz. –

ÁDÁM.

Hadd tudjam hát neved meg legalább,
Imámba, tudjam meg, hogy mit csatoljak,
Áldást kérvén rád, hogyha végzeted
Gyászát megosztni már nem engeded.

ÉVA.

Nevem Izóra. S a tiéd lovag?
Imádság jobban illet zárdaszűzet.

ÁDÁM.

Tankréd vagyok.

Éva. → ÉVA.

Tankréd, isten veled.

Ádám. → ÁDÁM . 64

<Izóra> Izóra, <ó>h ne hagyj el i<l>ly sietve,
[340] Megátkozom külö<m>Nben ⟨e'⟩ a' → a nevet,
Me<l>lyet bucsúzva mondottál először. –
Rövid v<ó>lt e' → e percz, még álomnak is<.>,
Hogy folytatom, ha i<l>ly rejtély maradsz, → maradsz
'S → S nem bírom sorsod drága fonalával
93 [345] Kihímzeni<.>? –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Halljad hát sorsomat.
Atyám is a' → a szent sír vitéze volt. → ,
Midőn egy éjt <meg lepte> meglepte a'→a vad ellen,
Üvöltve → Üvöltve, <tűzzel vassal> tű→üzzel-vassal, táborát. °
→63 ,[50]
Menekvéséhez már nem volt remény
[350] ⟨'S⟩ És szent fogadást tön ⟨a'⟩ szűz ⟨Z⟩Máriának,
Hogy engemet, ki még gyermek <valék> valék,
Ha vissza térhet → visszatérhet, néki felajánl.
Ő vissza tért → visszatért, én szent ostyát vevék
Ez í→igéretre.

<Adám.> Ádám. → ÁDÁM.

<Ó>h te szent anya!
[355] Te testesi→ített tiszta szeretet,
Nem fordulál-e el megbántv⟨e⟩a ⟨é⟩ill→ly
Szentségtelen <igérettől> igérettől, ⟨...n...⟩ minő

50 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a 347–348. sor mellett, a lapszegélyen: „nehéz". A 348. sor vége központozásának megváltoztatása a 63-ban sh.

ÉVA.

Tankréd, isten veled.

ÁDÁM.

Izóra, oh ne hagyj el ily sietve,
Megátkozom különben a nevet,
Melyet bucsúzva mondottál először. –
Rövid volt e percz, még álomnak is,
Hogy folytatom, ha ily rejtély maradsz
S nem bírom sorsod drága fonalával
Kihímzeni? –

ÉVA.

Halljad hát sorsomat.
Atyám is a szent sír vitéze volt,
Midőn egy éjt meglepte a vad ellen,
Üvöltve, tüzzel-vassal, táborát.
Menekvéséhez már nem volt remény
És szent fogadást tön szűz Máriának,
Hogy engemet, ki még gyermek valék,
Ha visszatérhet, néki felajánl.
Ő visszatért, én szent ostyát vevék
Ez igéretre.

ÁDÁM.

Oh te szent anya!
Te testesített tiszta szeretet,
Nem fordulál-e el megbántva ily
Szentségtelen igérettől, minő

[351] A sorvégi vessző a 63-ban sh., ezért visszaállítottuk a pontot.

Erényeidre nyom bűnbélyeget,
Átokká téve az égnek ma⟨..⟩lasztját. – –

Heléne → HELENE.

[360] 'S → S te nem kívánod tudni sorsomat?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Azt már tudom: Sz→szerettél, megcsalódtál,
Szerettél ú→u→63újra, s akkor már te csaltál.
Ismét szerettél, – hősödet <meg úntad;> megúntad;
'S → S üres szived most ú→uj lakóra vár. –

Helene → HELENE.

[365] <Nevezetes!> EZ KÜLÖNÖS! ° – ⟨és⟩ Az ördög van veled tán. → ?
De o<l>ly szerénynek ⟨még se⟩ mégsem → még se' <hittelek> hittelek,
94 Hogy szívemet üresnek hidd ⟨...n...⟩ jelenleg.

<Luci> LuciFER → LUCIFER.
(Ádámhoz → Ádámhoz).[51]

Uram siess. Te nem birsz elbucsú→uzni,[52] 65
'S → S én nem birom ⟨már⟩ gátolni <már> gyö→özeDElmem. °[53]

51 A névrövidítés és az induló zárójel közé Arany a névkiegészítésből csak egy F-et tudott beírni, az ER betűkapcsolatot elhúzta, a pont elmaradt. Az utasítás pontjának kívülrekesztése a zárójelet a 61-ben és a 63-ban sh.

52 Arany a sorzáró szót kékkel aláhúzta, majd a javítási szándékot jelző aláhúzást törölte, ám a 61-ben a magánhangzó mégis megrövidült. A sor végére (vlsz. a jobb csattanó érdekében) kettős gondolatjelet tervezett, de ezt is törölte.

53 Arany a sor végére kék grafitceruzával „+" jelet rajzolt.

Erényeidre nyom bűnbélyeget,
Átokká téve az égnek malasztját. – –

HELENE.

S te nem kívánod tudni sorsomat?

LUCIFER.

Azt már tudom: szerettél, megcsalódtál,
Szerettél újra, s akkor már te csaltál.
Ismét szerettél, – hősödet megúntad;
S üres szived most uj lakóra vár. –

HELENE.

Ez különös! Az ördög van veled tán?
De oly szerénynek még se' hittelek,
Hogy szívemet üresnek hidd jelenleg.

LUCIFER.
(Ádámhoz.)

Uram siess. Te nem birsz elbucsuzni,
S én nem birom gátolni győzedelmem.

[370/371] A pont kívülrekesztése a zárójelen a kiadásokban sh., ezért jav.

<Adám> Ádám. → ÁDÁM.

[370] Izóra! minden szód ful<l>ánk[54] szivemben.
Egy csókkal <mérgét> mérgét, <ó>h <hölgy> hölgy, édesitsd meg.

Éva → ÉVA.

<Lovag> Lovag, mit kí→ivánsz, – hallád eskümet.

<Adám> Ádám. → ÁDÁM.

De az nincs tiltva tán, hogy én → *én* szere<t>SSElek. °[55]

<Éva> Éva. → ÉVA.

Te b<ó>ldog vagy, de hogy feledlek én<!>?
[375] Tan<d>KRéd[56] → Tankréd, megyek <már> már, vagy kifogy erőm.
Isten veled – <meg látlak> meglátlak ott az égben.

<Adám> Ádám. → ÁDÁM.

Isten veled. – E nap emléke vélem. – (Éva a zárdába lép → lép.)

Helene → HELENE.

(félre →63 félre.) Ah gyáva te – hát mindent én tegyek? – → ?
(fent →63 fent.) ⟨Ha⟩ <Az a>Ablak<om>BA'⟨ban⟩ lesz MAJD, nem tengerben a' → a kulcs.

(Évát követi → követi.)

54 Arany kék grafitceruzával ékezte az 'u'-t, utóbb törölte.
55 A sor végére Arany kék grafitceruzával kérdőjelet írt, ami vlsz. Madách csúnyán formált 't' betűjére vonatkozik.
56 A névírás tévesztése Madách észre nem vett th-ja; Arany jav.

ÁDÁM.

Izóra! minden szód fulánk szivemben.
Egy csókkal mérgét, oh hölgy, édesitsd meg.

ÉVA.

Lovag, mit kivánsz, – hallád eskümet.

ÁDÁM.

De az nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek.

ÉVA.

Te boldog vagy, de hogy feledlek én?
Tankréd, megyek már, vagy kifogy erőm.
Isten veled – meglátlak ott az égben.

ÁDÁM.

Isten veled. – E nap emléke vélem. – (Éva a zárdába lép.)

HELENE.

(félre.) Ah gyáva te – hát mindent én tegyek?
(fent.) Ablakba' lesz majd, nem tengerben a kulcs.

(Évát követi.)

Ádám → ÁDÁM
(<fel eszmélve> feleszmélve) → (feleszmélve).[57]

[380] Most hát jerünk. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Már késő, – vége van. –
Ládd → Ládd, <ill>Ílyen őrült fajzat a' → a tiéd,
95 Majd állati vágyának eszközéű→ül
Tekinti a' → a nőt, és durv<ú>lt kezekkel
<Le törli> Letörli a' → a költészet⟨nek⟩ <zománczát>
HIMPORÁT
[385] Arczár<ó>Ul, önmagát rabolva meg
⟨A szerelem⟩ Szerelme leg ⟨...n...⟩kecsesb → legkecsesb virági
to→ól<:>; –[58]
Majd istenűl <ó>ltárra helyezi,
És vérzik érte, → érte és küzd hasztalan → hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. –
[390] Mért nem tekinti és becsűli nőű→ül,
Nőhí→ivatása megjelölt körében.

Ez alatt egészen bé→esötétű→ült, a hold <fel kél.> felkél. <Izaura> Izaura → Isaura és | <Helene> Helene → Helene ‖ az ||| ablakon. – → .[59]

Éva. → ÉVA.

Mi vágyva néze rám, mint reszketett,
Ah, e' → e hős férfi reszketett előttem → előttem,

57 A megszólaló személy és a zárójel formalizálása a kiadásokban eltér a szokásostól, ezért sh.-nak tekintettük.

58 A sor két utolsó szava közé Arany függőleges elválasztóvonalat húzott tollal, miután Madách javításai következtében a két szó egybemosódott.

59 Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen tollal: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.
(Feleszmélve.)

Most hát jerünk. –

LUCIFER.

Már késő, – vége van. –
Ládd, ílyen őrült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arczárul, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágitól; –
Majd istenűl oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. –
Mért nem tekinti és becsűli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében.

(Ez alatt egészen besötétült, a hold felkél. Éva és Helene az ablakon.)

ÉVA.

Mi vágyva néze rám, mint reszketett,
Ah, e hős férfi reszketett előttem,

[382/383] A szerepnevet és az utasítást (sh. lévén) jav.
[349/395] Szerzői th., hogy Évát ezúttal szerepnevén jelölte a költő; jav.

De nőerényem és a' → a hit parancsol – 66
[395] Itt szenvedek ki, mint szent áldozat.

Helene → HELENE.

Csodálatos, ⟨mi⟩ minő őrűlt[60] ⟨...n...⟩ nemünk!
Ha az előítélettel szakit
Vad állatúl →63 Vadállatúl rohan a' → a kéj után,
A méltóságot arczáról <le tépi,> letépi, → letépi
[400] És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szaki→ít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,
Mástól 's → s magáto→ól <el rabolva> elrabolva a' → a kéjt. –
Miért nem jár középen. Vagy mit árt
[405] Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony<,>
Illemmel o<l>lykor, meg nem foghatom.
96 Hiszen a' → a nő sem → se' szellem csak merőben.[61]

Éva. → ÉVA.

<Heléne> Helé→ene, nézz ki, itten áll-e még. → ?
Hogyan ment v<ó>lna ollyan könnyen el.
[410] Csak egyszer halljam még meg szózatát.

Ádám → ÁDÁM.
(Luciferhez →63 Luciferhez.)

Tekints körűl, nem áll-e ablakánál,
Nem küldne-é egy pillantást utánam?
Csak egyszer lássam még sugár alakját<.>, –
Izóra! óh→oh ne bánd → bánd, hogy itt vagyok még.

60 A javítás következtében a szóhatár az előző két szó következtében eltűnt, Arany függőleges vonallal elválasztotta őket és ezt a szokott jellel a lapszegélyen megerősítette.
61 A sor után barnás grafitceruzával a nyomda jelölése: „7 ív 97".

De nőerényem és a hit parancsol –
Itt szenvedek ki, mint szent áldozat.

HELENE.

Csodálatos, minő őrült nemünk!
Ha az előítélettel szakit
Vadállatúl rohan a kéj után,
A méltóságot arczáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,
Mástól s magától elrabolva a kéjt. –
Miért nem jár középen. Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se' szellem csak merőben.

ÉVA.

Helene, nézz ki, itten áll-e még?
Hogyan ment volna ollyan könnyen el.
Csak egyszer halljam még meg szózatát.

ÁDÁM.
(Luciferhez.)

Tekints körűl, nem áll-e ablakánál,
Nem küldne-é egy pillantást utánam?
Csak egyszer lássam még sugár alakját, –
Izóra! oh ne bánd, hogy itt vagyok még.

<Éva> Éva. → ÉVA.

Mindkettö→önkért jobb lenne itt nem állnod.
Az elszakadt szív könnyen ö⟨sz⟩ssze forr, → összeforr
'S → S megint csak fáj, ha újra <el szakasztjuk. –> elszakasztjuk. –

<Adám> Ádám. → ÁDÁM.

Nem félsz-e így a' → a csendes éjbe nézni,
MELY[62] ⟨Hol⟩ Me<l>ly → Mely, ⟨mindenütt⟩ mint nagy ⟨...⟩
szív.[63] → szív, szerelem⟨...n...⟩től dobog<.>,
<Hol csak nékünk szeretni> SZERETNI HOL CSAK
NÉKÜNK nem szabad <,>? °
Nem félsz-e hogy varázsa <el ragad> elragad <– –> ? – –

Éva. → ÉVA.

Él bennem is mind ez, mint tünde álom,
Me<l>ly tán az égből kísért e' → e világra<:>;
A lég hullámin szép dal árja→adoz,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögül, 67
De hozzánk <többé> többé, <Tankréd> Tankréd, nem
beszélnek. –

Ádám. → ÁDÁM.

97 'S → S miért, miért! e rosz fal gátol-é <: –>? –
Ki annyi s<á>rczot[64] vívtam a' → a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a' → a sánczot? –

62 Arany elfogadta Madách javítását, ám – mivel a '*Mely*' szóba maga is belejavított – azt megismételte a nyomda számára a lapszegélyen.

63 A szó utáni pont tkp. Madách vakarása utáni betűmaradvány.

64 Tolnai 1923 olvasata 'sánczot' volt, amelyet Arany javított volna át. Mivel az írásszakértői vizsgálat az 'n' meglétét nem igazolta, vlsz. Madách téves szókezdéséről van szó, az ottfelejtett ékezetet Arany húzta le. A szerző bizonytalanságát indokolhatja, hogy a 'hadisarc'-nak a régi magyar nyelvben volt 'sanc' alakja is, vö. EMSzT XI. 605–606.

ÉVA.

Mindkettőnkért jobb lenne itt nem állnod.
Az elszakadt szív könnyen összeforr
S megint csak fáj, ha újra elszakasztjuk. –

ÁDÁM.

Nem félsz-e így a csendes éjbe nézni,
Mely, mint nagy szív, szerelemtől dobog,
Szeretni hol csak nékünk nem szabad?
Nem félsz-e, hogy varázsa elragad? – –

ÉVA.

Él bennem is mind ez, mint tünde álom,
Mely tán az égből kísért e világra;
A lég hullámin szép dal áradoz,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögűl,
De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek. –

ÁDÁM.

S miért, miért! e rosz fal gátol-é? –
Ki annyi sarczot vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sánczot? –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nem ám, mert védi a' → a kor szelleme,°
<Erősebb> Erősebb, mint te.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Hah> Hah, ki mondja azt!

A' A háttérben egy máglya világa gyúl ki.[65]

Az eretnekek → AZ ERETNEKEK.
(<karban> k→Karban, távolról → távolról.)

21 → 21. Mentsd meg az én lelkemet a' → a fegyvertől, → fegyvertől ||| és ‖ az én egyetlen | egyemet az ebnek kezéből.
22 → 22. Szabadíts meg engemet az oroszlánnak ||| szá- ‖ jából és az | unicornisoknak szarvaik ellen hall- ||| gass ‖ meg engemet.
23 → 23. Hirdetem a' → a te nevedet az én atyámfiai- ||| nak; ‖ a gyüleke- | zetek közepette dicsérlek tégedet.

⟨Ádám⟩ <Éva> Éva. → ÉVA.

Irgalmazz isten bűnös lelkeiknek! –

Ádám → ÁDÁM.
(vissza borzadva → visszaborzadva.)

Mi rettentő dal<.>!

65 Arany utasítása a nyomdának tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

LUCIFER.

Nem ám, mert védi a kor szelleme,
[435] Erősebb, mint te.

ÁDÁM.

Hah, ki mondja azt!

(A háttérben egy máglya világa gyúl ki.)

AZ ERETNEKEK.
(Karban, távolról.)

21. Mentsd meg az én lelkemet a fegyvertől és az én egyetlen egyemet az ebnek kezéből.
22. Szabadíts meg engemet az oroszlánnak szájából és az unicornisoknak szarvaik ellen hallgass meg engemet.
23. Hirdetem a te nevedet az én atyámfiainak; a gyülekezetnek közepette dicsérlek tégedet.

ÉVA.

Irgalmazz isten bűnös lelkeiknek! –

ÁDÁM.
(visszaborzadva.)

Mi rettentő dal!

XXII. 23. zsolt. A szerzői th.-t ('gyülekezetek' a 'gyülekezetnek' alak helyett) Arany nem vette észre, így máig élt, vö. a TÁRGYI MAGYARÁZATOK vonatkozó helyével!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nász énektek → Nászénektek az.

Ádám. → ÁDÁM.

[435] <Mindegy> Mindegy, legyen, én meg nem rettenek, →63 . Daczolni érted mindenne<k>L fogok. °

A barátok → A BARÁTOK.
(karban távolról)

26 – – – → 26. – – – →63 26. – – öltöztessenek fel gyalázatossággal, → gyalázatossággal ‖ ||| és szidalom- | mal, kik fel
98 fuvalkodnak → felfuvalkodnak ellenem.
27 → 27. Vigadjanak és örűljenek, kik akarják az ||| én ‖ igazsá- | gomat; és mondják ezt mindenkor: Ma- ||| gasz- ‖ taltassék | az <u>U→Úr, ki akar békességet az ő szol- ||| gájának. – → .

A fentebbi kar ének → karének kezdetével Ádám → Ádám, ki a zárda aj- | tajához ‖ lépett ||| v<ó>lt → volt, ismét <meg állt,> megállt, a' → a tornyon egy kuvik | kiált, a' – a lég- ‖ ben <boszorkányok> boszorkányok → BOSZORKÁ- ||| NYOK szállnak, → szállnak 's → s az ajtó előtt | <egy csontváz> egy csontváz → EGY CSONTVÁZ kél ‖ a' → a földből 's → s fenye- ||| getve áll Áda→ám előtt.[66]

Éva → ÉVA
(az ablakot <be csapva> becsapva →63 becsapva.) 68

Isten segi→íts!

66 Madách szabott, egyszeri aláhúzását Arany kétszeri aláhúzásra változtatta. Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

LUCIFER.

Nászénektek az.

ÁDÁM.

Mindegy, legyen, én meg nem rettenek,
Daczolni érted mindennel fogok.

A BARÁTOK.
(Karban, távolról.)

26. – – öltöztessenek fel gyalázatossággal és szidalommal, kik felfuvalkodnak ellenem.
27. Vigadjanak és örűljenek, kik akarják az én igazságomat; és mondják ezt mindenkor: Magasztaltassék az Úr, ki akar békességet az ő szolgájának.

(A fentebbi karének kezdetével Ádám, ki a zárda ajtajához lépett volt, ismét megállt, a tornyon egy kuvik kiált, a légben BOSZORKÁNYOK szállnak s az ajtó előtt EGY CSONTVÁZ kél a földből s fenyegetve áll Ádám előtt.)

ÉVA.
(az ablakot becsapva.)

[440] Isten segíts!

[438] A sorvégi pont a 63-ban vlsz. sh., ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

<A csontváz> A csontváz. → A CSONTVÁZ.

El e szentelt küszöbről.

<Adám> Ádám. → ÁDÁM.

Ki vagy te → te, rém!

<A csontváz> A csontváz. → A CSONTVÁZ.

Én az vagyok, ki ott lesz
Minden csókodban, minden ölelésben. –

Boszorkányok → BOSZORKÁNYOK
(kaczagva)

[440] Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambfival[67] kigyókat költs.
<Izóra> Izóra, hívunk<. –>! – → !

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

M<ill>ÍLyen alakok!
Ti változtok-<e>é <el> el, vagy magam<.>?
<Ismertelek> Ismertelek, midőn mosolygtatok.
[445] Mi itt valóság, → valóság és mi itten álom?
99 Varázsotokra <el lankad> ellankad karom. – –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Véletlenü→űl ⟨k⟩mi kedves társaságba
Juték. Mi régtől várom e' → e szerencsét,

67 Madách th.-ját, a szóból kifelejtett -m- betűt a K1-en pótolta.

A CSONTVÁZ.

El e szentelt küszöbről.

ÁDÁM.

Ki vagy te, rém!

A CSONTVÁZ.

Én az vagyok, ki ott lesz
Minden csókodban, minden ölelésben. –

BOSZORKÁNYOK.
(kaczagva)

Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambfival kigyókat költs.
[445] Izóra, hívunk!

ÁDÁM.

Mílyen alakok!
Ti változátok-é el, vagy magam?
Ismertelek, midőn mosolygtatok.
Mi itt valóság és mi itten álom?
Varázsotokra ellankad karom. – –

LUCIFER.

[450] Véletlenűl mi kedves társaságba
Juték. Mi régtől várom e szerencsét,

Ez illedelmes szép boszorkahad,
[450] Me<l>ly a mezetlen ni→ymphát mindazáltal
<Szemetlenségben jóval> ORCZÁTLANSÁGBAN MESSZE
<túl haladja,> túlhaladja, °
Ez a' → a vén bajtárs, a' → a rémes halál,
Me<l>ly torzképezve a' → a rideg erényt,
<Meg útáltatja> Megútáltatja azt a' → a föld fiával.
[455] Mind üdvözöl<t>Lek. Kár → Kár, hogy rá nem érek
Közöttetek az éjet <el fecsegni –> elfecsegni. –

A jelenések <el tűnnek> eltünnek..→.[68]

TankRéd,[69] fel Tankréd! ⟨szeretőd⟩ kedvesed <be csapta> becsapta
Az ablakot; mit állunk itt az éjben$_{<,>}$?
A szél hideg, köszvény leszen jutalmad.
[460] Helene meg mindjárt jő$^{<^>70}$'s → s mit teszek$_{<,>}$?
Szerelmeskedni nem fog tán az ördög$_{<\cdot>}$,
Nevetségessé lenne mindörökre, → mindörökre
'S → S akkor hatalmát <el vinn⟨a⟩é> elvinné maga. –[71]
Csodálatos, az <ember> ember: → ember hő kebellel 69
[465] ⟨Epedve ....⟩ Eseng epedve szerelem után
S csak kínt arat. Az ördög jég kebellel → jégkebellel
Alig bír tőle ⟨jókor⟩ szabadúlni ⟨.–⟩ jókor.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Vezess> Vezess, vezess új <létre> létre, → létre Lucifer$_{<,>}$!
Csatára szálltam szent eszmék <miatt> UTÁN
[470] 'S → S találtam átkot hitvány felfogásban,
Isten dicsére embert áldozának, → áldozának
100 'S → S az ember korcs v$^{<}$ó$^{>}$lt, eszmémet betöltni.

68 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
69 Madách kihagyott betűjét Arany pótolta a K1-en.
70 Az Arany törölte, ékalakú ékezetféleség eredeti szerepe megállapíthatatlan.
71 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen az aláhúzott sorra: „légvár".

Ez illedelmes szép boszorkahad,
Mely a mezetlen nymphát mindazáltal
Orczátlanságban messze túlhaladja,
Ez a vén bajtárs, a rémes halál,
Mely torzképezve a rideg erényt,
Megútáltatja azt a föld fiával.
Mind üdvözöllek. Kár, hogy rá nem érek
Közöttetek az éjet elfecsegni. –

(A jelenések eltünnek.)

Tankréd, fel Tankréd! kedvesed becsapta
Az ablakot; mit állunk itt az éjben?
A szél hideg, köszvény leszen jutalmad.
Helene meg mindjárt jő s mit teszek?
Szerelmeskedni nem fog tán az ördög,
Nevetségessé lenne mindörökre
S akkor hatalmát elvinné maga. –
Csodálatos, az ember hő kebellel
Eseng epedve szerelem után
S csak kínt arat. Az ördög jégkebellel
Alig bír tőle szabadúlni jókor.

ÁDÁM.

Vezess, vezess új létre Lucifer!
Csatára szálltam szent eszmék után
S találtam átkot hitvány felfogásban,
Isten dicsére embert áldozának
S az ember korcs volt, eszmémet betöltni.

Nemesbbé vágytam tenni élveink, → élveink
'S → S bűn bélyegét süték az élvezetre,
[475] Lovag erényt állíték 's → s ez döfött
Szivembe tőrt. El innét, új világba,
⟨...n...⟩ Eléggé meg⟨...n...⟩mutattam → megmutattam, hogy mit érek,
Ki vívni tudtam, → tudtam és lemondni tudtam,
Szégyen n<él>E'kűl <el hagyhatom> elhagyhatom helyem. –
[480] Ne lelkesítsen többé semmi is,
Mozogjon a' → a világ → világ, <amint> a mint[72] akar,
Kerekeit többé nem ígazítom,
Egykedvüen nézvén botlásait.
Kifáradtam, – pihenni akarok. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[485] Pihenj tehát. De én alig hiszem,
Hogy szellemed, e nyugtalan erő,
101 [487] Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam.[73]

72 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

73 A szín össz-sorszámát Madách maga rögzítette a munkalapon: „7 Konstantinapoly 487 x". Az „x" feltehetően arra utal, hogy a színben zsoltáridézetek is vannak, de ezeket a drámaköltő nem számozta. Terjedelmük pedig valóban bizonytalan, mert a szedéstükörtől függ, kiadásonként eltérő, amint az már a 61 és 63 esetében is szemlélhető.

Nemesbbé vágytam tenni élveink
S bűn bélyegét süték az élvezetre,
Lovag erényt állíték s ez döfött
Szivembe tőrt. El innét, új világba,
Eléggé megmutattam, hogy mit érek,
Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
Szégyen ne'kűl elhagyhatom helyem. –
Ne lelkesítsen többé semmi is,
Mozogjon a világ, a mint akar,
Kerekeit többé nem ígazítom,
Egykedvüen nézvén botlásait.
Kifáradtam, – pihenni akarok. –

LUCIFER.

Pihenj tehát. De én alig hiszem,
Hogy szellemed, e nyugtalan erő,
Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam.

[I–VII. szín összesen: 1872 sor]

8ik szín. → NYOLCZADIK SZÍN.

Prágában. A császári palota kertJe. Jobbra lugos, bal- | ra ‖ csilla- ||| gász torony → csillagász-torony, előtte ⟨...⟩ tágas erkély, → erkély <Kepler> <Kepler> Kepler | → Kepler <iróasztalával> iróasztalával, székkel, csil- ||| lagász eszközökkel → csillagász-eszközökkel. <Lu- | cifer> Lu- | cifer → LUCIFER mint Kepler famu- ‖ lusa az erkélyen. A ||| kertben | udvaronczok 's → s hölgyek csopor- ‖ tokban sétálnak, közöt- | tük ||| <Éva> Éva → ÉVA is, mint <Borbála> Borbála → BORBÁLA, Kepler neje. ‖ – <Rudolf> Rudolf → RUDOLF <csá- | szár><csá- | szár> csá- | szár <Ádámmal> Ádámmal → ÁDÁMMAL mint ||| <Keplerrel> Keplerrel → KEPLERREL beszédbe mé- ‖ lyedve áll. | A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, ‖ később éj. | <Két udvaroncz> Két udvaroncz → KÉT UDVARONCZ az előtéren el menve → elmenve.[1]

1ö Udvaroncz → ELSŐ UDVARONCZ.

Ki az megint, ki ottan fűtözik,
Eretnek vagy boszorkány? 70

<2ik Udv> 2ik UdvARONCZ → MÁSODIK UDVARONCZ.

Nem <tudom> tudom.
Nincs már divatban, hogy még érdekeljen,
Csak söpredék gyű→ül a' a máglyák <köré> köré.
[5] 'S → S ⟨...n...⟩ nem őrjöng az sem már <vad> öröm miatt,
Csak hallgatag néz és mor⟨m⟩og magában.

<1ö Udv> 1ö UdvARONCZ. → ELSŐ UDVARONCZ.

Az én időmben <illyes> ünnep<ély> v<ó>lt<.> AZ ÍLYES<.>,[2]

1 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
2 Arany a javított sor fölött kék grafitceruzával rögzítette saját változatát: „ünnep volt az ílyes."

NYOLCZADIK SZÍN.

(Prágában. A császári palota kertje. Jobbra lugos, balra csillagász-torony, előtte tágas erkély Kepler iróasztalával, székkel, csillagász-eszközökkel. LUCIFER mint Kepler famulusa az erkélyen. A kertben udvaronczok s hölgyek csoportokban sétálnak, közöttük ÉVA is, mint BORBÁLA, Kepler neje. – RUDOLF császár ÁDÁMMAL mint KEPLERREL beszédbe mélyedve áll. A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, később éj. KÉT UDVARONCZ az előtéren elmenve.)

ELSŐ UDVARONCZ.

Ki az megint, ki ottan fűtözik,
Eretnek vagy boszorkány?

MÁSODIK UDVARONCZ.

Nem tudom.
Nincs már divatban, hogy még érdekeljen,
Csak söpredék gyül a máglyák köré.
S nem őrjöng az sem már öröm miatt,
Csak hallgatag néz és morog magában.

ELSŐ UDVARONCZ.

Az én időmben ünnep volt az ílyes,

Ott v<ó>lt az udvar, a' → a nemes <világ> világ.
<Ah> Ah, így fajúlnak el ⟨e'⟩ a' → a jó <idők–> idők. –
(<el haladnak> elhaladnak → Elhaladnak.)

Lucifer. → LUCIFER.

[10] I<l>ly hűvös estve a' → a →63 e ° tűz jól esik,
102 ⟨...n...⟩ Bizon bizon már szép időt
→63 jó régen <melenget> melenget.
De <félek> félek, hogy <ki alszik> kialszik⟨-e⟩ nem sokára.
Nem férfias határzattól <el oltva,> eloltva, °
Nem új nézetnek engedvén helyet,
[15] De e' → e közö<m>Nbös korban nem leend
Ki új hasábot vetne a' → a parázsra$_{<\cdot>}$,
'S → S én fázhatom <–>.– Minden nagy gondolatnak,
<Hiába> Hiába, i<l>ly kicsínyes a' → a bukása <–> .– –

(e→El a toronyba → toronyba.)[3]

Rudolf és Ádám az előtérre <lépve> lépve.[4]

<Rudolf> Rudolf. → RUDOLF.

Állitsd <fel> fel, <Kepler> Kepler, horosko→ópomat,
[20] Rosz álm<o>Am v<ó>lt az éjjel, rettegek
Mi conjun<g>Cturákban van <csillagom> csillagom.
<Bal jóslatú> Baljóslatú jel tűnt fel udvarában
Már múltkor <is> is, <a'> OTT A kigyó<nak> fejénél.

3 A kiadásokban – követve a K–K1-et – a szerzői utasítást a 18.-ba tördelték, de a zárójel bezárása már nem fért el a szedéstükörben, ezért a 61-ben és a 63-ban egyaránt hiányzik.

4 Arany nyomdai utasítása kék grafitceruzával a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Ott volt az udvar, a nemes világ.
Ah, így fajúlnak el a jó idők. – (Elhaladnak.)

LUCIFER.

Ily hűvös estve a tűz jól esik,
Bizon bizon már jó régen melenget.
De félek, hogy kialszik nem sokára.
Nem férfias határzattól eloltva,
Nem új nézetnek engedvén helyet,
De e közönbös korban nem leend
Ki új hasábot vetne a parázsra,
S én fázhatom. – Minden nagy gondolatnak,
Hiába, ily kicsínyes a bukása. – (El a toronyba.)

(Rudolf és Ádám az előtérre lépve.)

RUDOLF.

Állitsd fel, Kepler, horoskópomat,
Rosz álmam volt az éjjel, rettegek
Mi conjuncturákban van csillagom.
Baljóslatú jel tűnt fel udvarában
Már múltkor is, ott a kigyó fejénél.

[10] A 63 „*e* tűz" alakja vlsz. sh., ezért jav.

Ádám. → ÁDÁM.

<Meg lesz> Meglesz, ⟨uram, amint⟩ miként <, parancsolod>
parancsolod, <uram –> uram. –
→63 Meglesz uram, a mint parancsolod.

<Rud> RudOLF. → RUDOLF.

[25] Ha majd e <C> cly→imactericus[5] napok
<El múltak> Elmúltak, a' → a nagy műt[6] is újra kezdjük,
Me<l>ly <aminap> a minap[7] ⟨nem⟩ siker⟨ült egészen⟩telen
maradt.
<Át néztem> Átnéztem u→újra Hermes Tri→esmagistust,
<Synesius> Synesius, →Synesiust, <Albertust> Albertust,
Paracelsust,
[30] Salamon kulcsát és más műveket,
Mí→ig <rá találtam> rátaláltam az ejtett hibára.
⟨S⟩ Amint → A mint izzasztók a'→a⟨z öreg⟩ vénhedt királyt , 71
<Fel tűnt> Feltűnt a' → a holló 's → s a' → a veres oroz→szlány,
Utánuk a' → a kettes mercur <ki fejlett,> kifejlett, → kifejlett
[35] A két planéta egyesült hatásán, → hatásán
103 'S → S <le szállt> leszállt az érczek <bölcselet sava.> bölcseletsava.°
De <el hibáztuk> elhibáztuk a' → a nedves tüzet,
Száraz vizet s azért nem létesült
A szent menyegző, a dicső eredmény,
[40] Me<l>ly ifjuságot önt az agg erébe,
Nemességet visz át a' → a szürke érczbe.

Ádám → ÁDÁM.

<Értem> Értem, felséges úr.

5 A szót Madách nagy kezdőbetűvel írta, Arany kicsire jav. Mivel ezt jelölni nem tudjuk, jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.
6 Arany a szót kék grafitceruzás aláhúzással javításra kijelölte, utóbb mégis meghagyta.
7 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

ÁDÁM.

Meglesz uram, a mint parancsolod.

RUDOLF.

Ha majd e climactericus napok
Elmúltak, a nagy műt is újra kezdjük,
Mely a minap sikertelen maradt.
Átnéztem újra Hermes Trismegistust,
Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Salamon kulcsát és más műveket,
Mig rátaláltam az ejtett hibára.
A mint izzasztók a vénhedt királyt,
Feltűnt a holló s a veres oroszlány,
Utánuk a kettes mercur kifejlett
A két planéta egyesült hatásán
S leszállt az érczek bölcseletsava.
De elhibáztuk a nedves tüzet,
Száraz vizet s azért nem létesült
A szent menyegző, a dicső eredmény,
Mely ifjuságot önt az agg erébe,
Nemességet visz át a szürke érczbe.

ÁDÁM.

Értem, felséges úr.

[28] Tris megistus = háromszor a legnagyobb, vö. a sor tárgyi magyarázatával!

<Rud> RudOLF. → RUDOLF.

Egy szóra még.
Rosz hír kering az udvarban felőled,
Hogy új tanoknak híveül szegődtél,
[45] Rostálod a' → a szentegyház tételt<,>;
Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
<Leg súlyosb'> Legsúlyosb vád alatt börtönben ü→űl,
Méltó gyanúba jösz te is, midőn
O<l>lyan nyakasan 's → s ernyedetlenül
[50] Igyekszel őt <ki szabadítani> kiszabadítani.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Felséges úr! hiszen fia <vagyok> vagyok.

<Rud> RudOLF. → RUDOLF.

A szentegyház, fiam, igazb<'> <anyád> anyád.
Hagyd a' → a világot, jól van az → az, ⟨amint⟩ miként van,
Ne kíváND kontárúl javít<ni azt–>ANI. –
[55] Nem halmozálak-é kegyekkel el,
<Atyád> Atyád, tudod <jól> jól, korcsmáros vala, → vala
S nemességed <kétség felűl> kétség-fÖlűl helyeztem,
Pedig bizon'→ny elég bajomba telt.
104 <Föl emelélek> Fölemelélek trónomhoz s csak így
[60] Jutál Müller Borbála szép kezéhez,
Azért, ismétlem, <légy> légy, <fiam> fiam, <vigyázó> vigyázó.
(el → El.)

Ádám gondolatokba merűlve erkélyének lépcsőinél megáll. | ‖ <Két udvaroncz> Két udvaroncz → KÉT ||| UDVARONCZ az előtérbe <érve> érve.[8]

8 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

RUDOLF.

Egy szóra még.
Rosz hír kering az udvarban felőled,
Hogy új tanoknak híveül szegődtél,
Rostálod a szentegyház tételeit;
Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
Legsúlyosb vád alatt börtönben űl,
Méltó gyanúba jösz te is, midőn
Olyan nyakasan s ernyedetlenűl
Igyekszel őt kiszabadítani.

ÁDÁM.

Felséges úr! hiszen fia vagyok.

RUDOLF.

A szentegyház, fiam, igazb anyád.
Hagyd a világot, jól van az, miként van,
Ne kívánd kontárúl javítani. –
Nem halmozálak-é kegyekkel el,
Atyád, tudod jól, korcsmáros vala
S nemességed kétség-fölűl helyeztem,
Pedig bizony elég bajomba telt.
Fölemelélek trónomhoz s csak így
Jutál Müller Borbála szép kezéhez,
Azért, ismétlem, légy, fiam, vigyázó. (El.)

(Ádám gondolatokba merűlve erkélyének lépcsőinél megáll. KÉT UDVARONCZ az előtérbe érve.)

3ik Udv → HARMADIK UDVARONCZ.

<Nézd> Nézd, mint mereng ismét a' → a <csillagász> csillagász. 72

4ik <Udv> Udv. → NEGYEDIK UDVARONCZ.

A féltés bántja szüntelen szegényt,
<Hiába> Hiába, nem tud <szokni új körébe,> új körébe szokni,
[65] <Ki rí> Kirí belőle mind<é>ig a' → a paraszt.

3ik <Udv> Udv. → HARMADIK UDVARONCZ.

Nem fogja fel, hogy az igaz lovag<,>. → lovag,
<Ha> BÁR hódol is a nőnek istenűl,
→63 istenség gyanánt imádja a nőt, °
Vérét odadni v<ó>lna érte kész,
Ha rágalom érí→intené erényét; –
[70] <'S hol> Ő hódolás<t lát,>BAN mellék czélt gyanít. [9]

Éva → ÉVA.

Más csoporttal a' → a két udvaronczhoz csatlakozik, → csatlakozik s nevet- | ve ‖ legyező- ||| Jével a 2ik → második udvaroncz válLára <ver> ver.[10]

Ah me<nny>NJ, lovag, – az istenért kegyelmezz,
Tréfáidon halálra kell nevetnem <–>.–
<Nézd> Nézd, itt e' → e két úr mi<l>ly szörnyű komoly. –
Talán <meg szállott> megszállott már titeket is
[75] Az újításnak átkos szelleme(,)?

9 A nem egyértelműnek érzett sor mellé Arany kék grafitceruzával odaírta a lapszegélyre: „a lovag? vagy Kepler?"

10 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

HARMADIK UDVARONCZ.

Nézd, mint mereng ismét a csillagász.

NEGYEDIK UDVARONCZ.

A féltés bántja szüntelen szegényt,
Hiába, nem tud új körébe szokni,
Kirí belőle mindig a paraszt.

HARMADIK UDVARONCZ.

Nem fogja fel, hogy az igaz lovag,
Bár istenség gyanánt imádja a nőt,
Vérét odadni volna érte kész,
Ha rágalom érintené erényét; –
Ő hódolásban mellék czélt gyanít.

ÉVA.

(Más csoporttal a két udvaronczhoz csatlakozik s nevetve legyezőjével a második udvaroncz vállára ver.)

Ah menj, lovag, – az istenért kegyelmezz,
Tréfáidon halálra kell nevetnem. –
Nézd, itt e két úr mily szörnyű komoly. –
Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?

Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, me<l>ly olly epés, bús <fel fogással> felfogással
<Meg írigyelte> Megírigyelte ezt a ⟨ragy⟩csillogó
105 Nyugodt világot <tőlünk> tőlünk, → tőlünk s újat eszmél.[11]

3ik Udv → HARMADIK UDVARONCZ.

[80] Minket nem illet e' → e <vád> vád, drága hölgy,
Ki vágy<nék>NA ill→ílyen körben változás<t>RA.

1ö Udv → ELSŐ UDVARONCZ.

<De hogy ha> De, hogyha nem csalódom, ottan áll
<Bal jóslatú illy arczú férfiú.> EGY FÉRFI, ARCZÁN
E SÖTÉT JELEK.[12]

Éva → ÉVA.

Férjem szegény? – az <istenért> istenért, <urak> urak,
[85] Kiméljétek meg őt AZ i<l>ly<en> gyanútól, → gyanútól
Előttem, kit HOZZÁ szent<elt> <pántok csatolnak>
KÖTELÉK[13]
<Hozzája.> CSATOL. – HISZ' → Hisz Ő → ő beteg, –
nagyon beteg. °

<2ik Udv> 2ik Udv → MÁSODIK UDVARONCZ.

BetegJe tán e' → e ⟨ragyogó⟩ súgárzó szemeknek<..>?

11 A két utolsó szót Arany kék grafitceruzával aláhúzta, de később nem jav.
12 A K madáchi során Arany a szóvégi három -ú-t kék grafitceruzával kétszer aláhúzta, a sort tehát a rossz hangzás miatt jav.
13 A 'pántok'-at Arany kék grafitceruzával aláhúzta, a lapszegélyen ugyanígy: „Sokszor van e nem szép szó –".

Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, mely olly epés, bús felfogással
Megírigyelte ezt a csillogó
Nyugodt világot tőlünk s újat eszmél.

HARMADIK UDVARONCZ.

[80] Minket nem illet e vád, drága hölgy,
Ki vágyna ílyen körben változásra.

ELSŐ UDVARONCZ.

De, hogyha nem csalódom, ottan áll
Egy férfi, arczán e sötét jelek.

ÉVA.

Férjem szegény? – az istenért, urak,
[85] Kiméljétek meg őt az ily gyanútól
Előttem, kit hozzá szent kötelék
Csatol. – Hisz ő beteg, – nagyon beteg.

MÁSODIK UDVARONCZ.

Betegje tán e súgárzó szemeknek?

<3ik Udv> 3ik Udv → HARMADIK UDVARONCZ.

<Valóban> Valóban, <amit> a mit[14] senki nem merészel,
[90] Ő sértne-é meg féltékeny gyanúval? – 73
<Óh> Oh, bár lehetne lovagod gyanánt
Szemébe keztyűt dobnom a' → a <merésznek> merésznek.

Ez alatt Ádámhoz érnek. – →.[15]

Ah mester! <ép> ép' jó → jó, hogy találkozunk,
Jószágaimra kívánnék utazni,
[95] Idő-jóslást <szeretnék> szeretnék.

<1ő Udv> 1ő Udv → ELSŐ UDVARONCZ.

Én pedig
Fiamnak vágynám csillagát <ki tudni> → kitudni.
Éjfél <után> után, múlt <éjel> éjJel,[16] jött világra.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

106 Reggel mindkettő készen vár → vár, urak.

<4ik Udv> 4ik Udv. → NEGYEDIK UDVARONCZ.

A társaság oszol, me<nny>NJünk mi is.

<3ik Udv> 3ik Udv. → HARMADIK UDVARONCZ.

[100] <Imé l>Lépcsője ITT VAN °[17] – jó éjt asszonyom.
(súgva → Súgva.) Egy óra múlva.

14 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
15 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
16 A szóra vonatkozóan Arany kék grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen: „jj".
17 Arany megjegyzése kék grafitceruzával a lapszegélyen: „minek?"

HARMADIK UDVARONCZ.

Valóban, a mit senki nem merészel,
Ő sértne-é meg féltékeny gyanúval? –
Oh, bár lehetne lovagod gyanánt
Szemébe keztyűt dobnom a merésznek.

(Ez alatt Ádámhoz érnek.)

Ah mester! ép' jó, hogy találkozunk,
Jószágaimra kívánnék utazni,
Idő-jóslást szeretnék.

ELSŐ UDVARONCZ.

Én pedig
Fiamnak vágynám csillagát kitudni.
Éjfél után, múlt éjjel, jött világra.

ÁDÁM.

Reggel mindkettő készen vár, urak.

NEGYEDIK UDVARONCZ.

A társaság oszol, menjünk mi is.

HARMADIK UDVARONCZ.

Lépcsője itt van – jó éjt asszonyom.
(Súgva.) Egy óra múlva.

Éva → ÉVA.
(súgva → Súgva.)

⟨...⟩ Jobbra a' → a lugosban.
(fent → Fent.) Jó éjt <urak> urak. – Jö→ői kedves
<Jánosom> Jánosom.

Mind el mennek →63 elmennek. Ádám és Éva az erkélyre. Ádám zsele- | → zsölye ‖ székbe ||| dűl, Éva előtte áll. Mindinkább besötétedik. – →.[18]

Éva. → ÉVA.

János, nekem szükségem volna pénzre.

Ádám. → ÁDÁM.

Egy fillérem sincs, mind<ent el vivél már.> ELHORDTAD
IMMÁR.

Éva. → ÉVA.

[105] Örök szükséget tűrjek-é tehát?
Az udvarhölgyek <járnak> pávaként RAGYOGNAK,[19]
Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
Valóban, <hogy ha egy egy> hogyha egy-egy udvaroncz
Felém hajolva, mosolyogva mond,
[110] Hogy a' → a királyné köztük én vagyok,
Szégyenkezem miattad, <aki> a ki[20] a' → a
Királynét í→igy állítod udvarába.

18 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

19 Arany előbb kék grafitceruzával a szórendet változtatta meg, majd az igét is kicserélte, már az új szórendnek megfelelő módon.

20 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

ÉVA.
(Súgva.)

Jobbra a lugosban.
(Fent.) Jó éjt urak. – Jőj kedves Jánosom.

(Mind elmennek. Ádám és Éva az erkélyre. Ádám zsölyeszékbe dűl, Éva előtte áll. Mindinkább besötétedik.)

ÉVA.

János, nekem szükségem volna pénzre.

ÁDÁM.

Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.

ÉVA.

Örök szükséget tűrjek-é tehát?
Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
Valóban, hogyha egy-egy udvaroncz
Felém hajolva, mosolyogva mond,
Hogy a királyné köztük én vagyok,
Szégyenkezem miattad, a ki a
Királynét igy állítod udvarába.

Ádám → ÁDÁM.

Nem fáradok-e éjet és napot,
<El árulom> ELÁRULOM ° [21] ⟨a'⟩ tud⟨ományt⟩ásomat
miattad, 74
107 [115] <Meg fertőzöm> Megfertőzöm, midőn haszontalan
Időjóslást, horoskópot csinálok,
<El titkolom,> Eltitkolom, mit lelkem <fel fogott> felfogott
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.
Pirúlnom kell, mert rosszabbá levék → levék,
[120] Mint a Sy→sibi→yllák, kik hí→ivének abban
108 <Amit> A mit[22] jósoltak, míg én nem hiszek.
De <meg teszem> megteszem, hogy leljem kedvedet$_{<,>}$.
Hová teszem, mit bűndí→ijúl kapok?
Hisz nékem nem kell semmi a' → a világon,
[125] Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a' → a <sv>SZFérák[23] titkos harmóniája,
Tiéd a' → a többi. – <Ám de> Ámde ládd, ha a' → a
Császár pénztára többnyire üres,
Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
[130] Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
'S → S te hálátlan vagy, ládd → ládd, ez fáj nekem.

Éva → ÉVA.
(sírva → Sírva.)

Szememre hányod, hogy mit áldozasz,
'S → S nem áldozék-e én is eleget,
Miattad$_{<,>}$? én nemes háznak leánya,
[135] Midőn kétséges rangodhoz csatoltam
Jövőmet, és nem á<l>ltalam jutál-e
Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el. –

21 A szóra vonatkozóan Arany kék grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen: „verrathen?" Ő sem talált azonban jobb kifejezést, ezért újra beírta az egyszer már kihúzott madáchi szót.
22 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
23 Arany – mintegy a javítás magyarázatául – a lapszegélyre kék grafitceruzával odaírta: „sphae".

ÁDÁM.

Nem fáradok-e éjet és napot,
Elárulom tudásomat miattad,
Megfertőzöm, midőn haszontalan
Időjóslást, horoskópot csinálok,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.
Pirúlnom kell, mert rosszabbá levék,
Mint a sibyllák, kik hivének abban
A mit jósoltak, míg én nem hiszek.
De megteszem, hogy leljem kedvedet.
Hová teszem, mit bűndijúl kapok?
Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája,
Tiéd a többi. – Ámde ládd, ha a
Császár pénztára többnyire üres,
Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.

ÉVA.
(Sírva.)

Szememre hányod, hogy mit áldozasz,
S nem áldozék-e én is eleget,
Miattad? én nemes háznak leánya,
Midőn kétséges rangodhoz csatoltam
Jövőmet, és nem általam jutál-e
Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el. –

Ádám. → ÁDÁM.

Kétséges rang-e hát SZELLEM, ⟨a'⟩ tud⟨omány⟩ás?
Homályos származás-e a ⟨a' tűz⟩ sugár,
[140] <⟨M⟩Amelly> A melly[24] az ⟨egek⟩ égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség, → nemesség más ezen kivűl⟨,⟩?
108 <Amit> A mit[25] ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke <el hagyott.> elhagyott,
De az enyém <örök ifjú,> örök-ifjú, erős. –
[145] <Óh nő> Oh nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha <lelked vólna> volna lelked o<l>ly rokon velem → velem,
Minőnek első csókodnál hivém,
Te büszke lennél bennem 's → s nem keresnéd
Kivűl a' → a b<ó>ldogságot<, csak> köröm<ben>ÖN,
[150] Nem →63 Ne hordanál mindent, mi benned édes, 75
Világ elé 's → s mindent mi keserű
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek. –
<Ó>h nő, mi végtelen szerettelek.
Szeretlek most is, ah de keserűen
[155] Ful<l>ánkos a' → a méz, me<l>ly szivembe szállt.
Fáj látnom, mi<l>ly nemessé ⟨...n...⟩ lenne <szűd> SZŰD,[26]
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Me<l>ly a' → a nőt[27] <báb istenként> báb-istenként tartja
még, ⟨...n...⟩
Mint istenűl tartotta a' → a lovagkor, → lovag kor,
[160] De akkor hittek benne⟨..⟩, nagy idő v<ó>lt,
Most senki sem hisz, <kisszerű> TÖRPE AZ id<ö>Ő <van>,[28]
'S → S a' → a <báb istenség> báb-istenség csak vétket takar. –
<El válnék> Elválnék tőled, szívemet <ki tépném,> kitépném,
Ha fájna is, tán nyú→63ugodtabb lehetnék
[165] S te is nélkű→63ülem b<ó>ldogabb lehetnél;
De ott van újra a' → a ⟨a⟩ már <meg levő> meglevő rend
<,><;> :

24, 25 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
26 Arany végül is Madách általa kihúzott szavát ismételte meg javításként.
27 Az 'a' nőt' Madách beszúrása, vlsz. a K1-en.
28 A 'kisszerű' szót Arany nemcsak kék grafitceruzával aláhúzta, javításra jelölve ki, hanem a jav. okát is megjelölte a lapszegélyen: „hang".

ÁDÁM.

Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
A melly az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kivűl?
A mit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örök-ifjú, erős. –
Oh nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hivém,
Te büszke lennél bennem s nem keresnéd
Kivűl a boldogságot körömön,
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé s mindent mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek. –
Oh nő, mi végtelen szerettelek.
Szeretlek most is, ah de keserűen
Fulánkos a méz, mely szivembe szállt.
Fáj látnom, mily nemessé lenne szűd,
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Mely a nőt báb-istenként tartja még,
Mint istenűl tartotta a lovag kor,
De akkor hittek benne, nagy idő volt,
Most senki sem hisz, törpe az idő,
S a báb-istenség csak vétket takar. –
Elválnék tőled, szívemet kitépném,
Ha fájna is, tán nyúgodtabb lehetnék
S te is nélkűlem boldogabb lehetnél;
De ott van újra a már meglevő rend:

[164] A 63 „ny*u*godtabb" alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.
[165] A 63 'nélk*ü*lem' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Az a' → a tekintély, – egyházunk szava, → ;
'S → S együtt kell tűrnünk, míg a' → a sí→63ir <fel old.> felold.

(Fejét kezébe hajtja. → , Éva meghatva símogatja.)[29]

Éva. → ÉVA.

109 No Jánosom, o<l>ly gyászosan ne vedd → vedd,
[170] Ha mondok is <egyet mást> egyet-mást <néha, néha,> néha-néha,
Nem akarálak búba ejteni.
De ládd, az udvar o<l>ly csodálatos,
És hölgyei o<l>ly büszkék, gúnyosak,
Mit kezdjek én daczolni ellen⟨e⟩ök⟨ben⟩?
[175] Nincs már közöttünk, úgy-e bár, harag⟨,⟩. – →63 , –
Jó éjt – reggelre ne feled<je>d a<'> pénzt.

<Le megy> Lemegy a' → a lépcsőn a' → kertbe⟨,⟩.[30]

Ádám. → ÁDÁM.

Minő csodás kevercse rosz 's → s nemesnek
A nő, méregből 's → s mézbő→ö→63ől <össze szűrve.>
összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a' → a jó sajátja,
[180] Mí→ig bűne a' → a koré, me<l>ly <őt> szül<é.>TE ŐT.[31]
<Hej> Hej, famulus!

Lucifer jő <egy> lámpával s <azt> az asztalra teszi.[32]

29 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." Ugyancsak ő tette a K1-en a szerzői utasítást zárójelbe, amit a kiadások is követtek.
30 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
31 Arany kék grafitceruzával a lapszegélyen is megismételte a javítást: „ly szűlte őt".
32 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Az a tekintély, – egyházunk szava;
S együtt kell tűrnünk, míg a sír felold.

(Fejét kezébe hajtja, Éva meghatva símogatja.)

ÉVA.

No Jánosom, oly gyászosan ne vedd,
Ha mondok is egyet-mást néha-néha,
Nem akarálak búba ejteni.
De ládd, az udvar oly csodálatos,
És hölgyei oly büszkék, gúnyosak,
Mit kezdjek én daczolni ellenök?
Nincs már közöttünk, úgy-e bár, harag, –
Jó éjt – reggelre ne feledd a pénzt.

(Lemegy a lépcsőn a kertbe.)

ÁDÁM.

Minő csodás kevercse rosz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Mig bűne a koré, mely szülte őt.
Hej, famulus!

(Lucifer jő lámpával s az asztalra teszi.)

[168] A 63 'sír' alakja nem indokolható, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Parancsolsz> Parancsolsz, mesterem<.>? 76

Ádám. → ÁDÁM.

<Idő jóslatra,> Időjóslatra és nativitásra
Vagyon szükségem, készí→its íziben.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Természetes> Természetes, csillámlót, fényeset;
[185] Ki venne pénzé→eért rideg valót.

Ádám. → ÁDÁM.

De ne o<l>lyant, me<l>ly szinte képtelen.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Oll→lyat nem is bírnék tán <fel találni> feltalálni, → feltalálni
110 Min meg botránkoznának → megbotránkoznának a' → a szülők,
Nem <messiás é> messiás-é minden ⟨gyermekük⟩ új
szö→ülött[33] → szülött,
[189a] Fénylő csillag, me<l>ly feltű→ünt a családnak ⟨ír⟩
[189b] S csak késö→őbben fejlik szokott pimasZszá. – →.
(ir → Ír. →63 Ír)

Éva ez alatt a' → a lugoshoz ért → ért, a <3ik Udvaroncz> 3ik Udvaroncz → harmadik udvaroncz ° elébe lép – → lép.[34]

33 Nem állapítható meg, a K–K1 'szölött' alakja th. vagy nyelvjárási forma.

34 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

LUCIFER.

Parancsolsz, mesterem?

ÁDÁM.

Időjóslatra és nativitásra
Vagyon szükségem, készits íziben.

LUCIFER.

Természetes, csillámlót, fényeset;
Ki venne pénzeért rideg valót.

ÁDÁM.

De ne olyant, mely szinte képtelen.

LUCIFER.

Olyat nem is bírnék tán feltalálni
Min megbotránkoznának a szülők,
Nem messiás-é minden új szülött,
Fénylő csillag, mely feltünt a családnak
S csak később fejlik szokott pimaszszá. (Ír.)

(Éva ez alatt a lugoshoz ért, a harmadik udvaroncz elébe lép.)

A 3ik Ud. → A HARMADIK UDVARONCZ.°

Mi rég epesztesz itten, <ó>h kegyetlen.

Éva → ÉVA.

Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hüvös szelét <ki állani,> kiállani,
Mig én egy jó, nemes férjet csalok meg,
Az ég átkát, világ ítéletét
Vonom magamra éretted lovag<.>?

Udv. → UDVARONCZ.

Ah, az ég átka, a világitélet
Nem hat titkába e sötét lugosnak.

Ádám → ÁDÁM.
(m→Merengve.)

Kivántam kort, me<l>ly nem küzd semmiért,
Hol a' → a társas rend <meg szokott> megszokott nyomát
E' → E megszentelt <elő ítéletet> előí→ítéletet
Nem bántja senki, hol nyugodhatom, → nyugodhatom
És <egy kedvű> egykedvű→63ü mosolylyal hagyhatom[35]
Hegedni hossz<ú>→u harczaim sebét. –
<Meg jött> Megjött a<'> kor, → kor s mit ér, ha e' → e kebelben
A lélek él⟨,⟩, – e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a' → a dőre ember, –
Me<l>ly tenni vágyik, me<l>ly nem hágy nyugodni
S csatára kél a' → a renyhe élvezettel. –
111 Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek,
Fagyos világ ez, kell → kell, hogy <fel tüzeljem.> feltüzeljem . 77

35 Arany megjegyzése a 201–202. sorra kék grafitceruzával a lapszegélyen: „rímel".

HARMADIK UDVARONCZ.

Mi rég epesztesz itten, oh kegyetlen.

ÉVA.

Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hüvös szelét kiállani,
Mig én egy jó, nemes férjet csalok meg,
Az ég átkát, világ ítéletét
Vonom magamra éretted lovag?

[HARMADIK] UDVARONCZ.

Ah, az ég átka, a világitélet
Nem hat titkába e sötét lugosnak.

ÁDÁM.
(Merengve.)

Kivántam kort, mely nem küzd semmiért,
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előitéletet
Nem bántja senki, hol nyugodhatom
És egykedvű mosolylyal hagyhatom
Hegedni hosszu harczaim sebét. –
Megjött a kor s mit ér, ha e kebelben
A lélek él, – e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember, –
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni
S csatára kél a renyhe élvezettel. –
Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek,
Fagyos világ ez, kell, hogy feltüzeljem.

[191/192] A megszólaló szereplő neve előtti, csak itt előforduló névelőt elhagytuk.
[204] A 63 'egykedvü' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

E törpe korban így kell lelkesűlni, → lelkesűlni
És <el szakadni> elszakadni mocskoló porától. –

Lucifer bort hoz, Ádám a' → a szín végéig <ivogat.> IDDOGÁL.[36]

<Ó>h tárd ki, tárd ki,→63 ki végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem;
[215] Törvényidet ha <már már el lesém> már-már ellesém → ellesém,
Felejtem a' → a kort és mindent körűlem<,>.
Te örökös vagy, mi→íg az mind mulandó → mulandó,
⟨S⟩ Te fel magaszt⟨ul büszke boltodig⟩alsz → felmagasztalsz,
mi→íg amaz <le sujt.> lesujt. → lesújt. –

Udv. → UDVARONCZ.

Borbála, <ó>h ha az enyém lehetnél<,>!
[220] Ha isten <el szóllítná> elszólítná férjedet,
Hogy az eget jobban <felbírja> fel bírja[37] fogni → fogni,
Miért éltében mindé→ig fáradott.

Éva → ÉVA.

Hallgass, lovag, úgy sajnálnám szegényt,
Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked.

Udv. → UDVARONCZ.

[225] Te tréfát űzesz.

36 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

37 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

E törpe korban így kell lelkesűlni
És elszakadni mocskoló porától. –

(Lucifer bort hoz, Ádám a szín végéig iddogál.)

Oh tárd ki, tárd ki végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem;
Törvényidet ha már-már ellesém,
Felejtem a kort és mindent körűlem.
Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt. –

[HARMADIK] UDVARONCZ.

Borbála, oh ha az enyém lehetnél!
Ha isten elszólítná férjedet,
Hogy az eget jobban fel bírja fogni,
Miért éltében mindig fáradott.

ÉVA.

Hallgass, lovag, úgy sajnálnám szegényt,
Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked.

[HARMADIK] UDVARONCZ.

Te tréfát űzesz.

Éva → ÉVA.

Sőt valót beszélek.

Udv → UDVARONCZ.

Ki érti ezt a' → a rejtélyes kedélyt?
Borbála! hisz te így nem is szeretsz.
Vagy mondD, ha v<ó>lnék számüzött, szegény,
Mit v<ó>lnál képes tenni hívedért? –

Éva → ÉVA.

112 [230] Valóban, azt mostan nem tudhatom.[38]

Ádám → ÁDÁM.

<Óh> Oh, jő-e kor, me<l>ly e' → e rideg közö<mböt>NYT
<Le olvasztandja,> Leolvasztandja, S me<l>ly új tetterővel
Szemébe néz az <el avúlt> elavúlt lomoknak,
Bi→íróúl lép fel, büntet, → büntet és emel<?>,

<Fel kél> Felkél és tántorogva az erkély szélére lép.[39]

[235] Nem retten vissza a' → a nagy eszközöktől,
Nem fél a' → a rejtett szót[40] <ki mondani,> kimondani,
Me<l>ly majd hatalmas görgeteg gyanánt

38 A sor után a nyomdász jelölése: „/ ív 8 pag. 113."
39 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
40 A 'rejtettszó' rejtvényt is jelenthetett, Arany a szétválasztást a szövegben és a lapszegélyen is jelölte.

ÉVA.

Sőt valót beszélek.

[HARMADIK] UDVARONCZ.

Ki érti ezt a rejtélyes kedélyt?
Borbála! hisz te így nem is szeretsz.
Vagy mondd, ha volnék számüzött, szegény,
Mit volnál képes tenni hívedért? –

ÉVA.

Valóban, azt mostan nem tudhatom.

ÁDÁM.

Oh, jő-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz az elavúlt lomoknak,
Bíróúl lép fel, büntet és emel,

(Felkél és tántorogva az erkély szélére lép.)

Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani,
Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt

Haladni fog a' → a végzetes uton, 78
'S → S <le zúzza> lezúzza tán azt is, ki <AZT>
ŐT → *őt* kimondta.
A maRseill<ese>AISE dallama hallik.[41]

[240] Ó→Oh hallom, hallom a' → a jövő dalát,
<Meg leltem> Megleltem a szót, azt a' → a nagy talizmánt
113 [242] Me<l>ly a VÉN földet <meg fogja ifiítni:> IFJUVÁ
TESZI.[42]

41 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

42 Arany, vélhetően az első olvasás alkalmával, kék grafitceruzával a lapszegélyre írta: „reformáció?" A szín össz-sorszámát maga Madách rögzítette a munkalapon: „8 Prága – 242".

[240] Haladni fog a végzetes uton,
S lezúzza tán azt is, ki *őt* kimondta.

(A marseillaise dallama hallik.)

Oh hallom, hallom a jövő dalát,
Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt
[244] Mely a vén földet ifjuvá teszi:

[I–VIII. szín összesen: 2116 sor]

[244] A sorvégi kettőspontot a K alapján visszaállítottuk. Csak így van értelme ugyanis a IX. színt nyitó „(folytatva)" szerzői utasításnak.

9ik szín → KILENCZEDIK SZÍN.

A néző hely → nézőhely hirtelen Pári<z>s ⟨g⟩Grève piaczává → Grévepiaczává változik, | → . Az er- ‖ kély ||| egy <gui⟨l⟩llo⟨t⟩ine> guillotine-emelvénynyé → guillotin-emelvényévé, az iróasztal | nyaktilóvá, me<l>ly ‖ mellett ||| <Lucifer> Lucifer → LUCIFER mint bakó áll. <Á- | dám> Á- | dám → ÁDÁM mint <Dantón> Danton → DANTON az emel- ‖ vény széléről zajg→ló ||| néptö- | megnek szónokol. – Dobszó mel- ‖ lett igen rongyos ujoncz- | ||| had jelenik meg, és az á<l>LLványnál ‖ sorakozik. Fényes nap.[1]

<Ádám> Ádám → ÁDÁM.
(folytatva → Folytatva.)

Egyenlőség, testvériség, szabadság! –

<Néptömeg> Néptömeg → NÉPTÖMEG.

Halál reá, ki el nem ismeri! – →63 !

<Ádám> Ádám → ÁDÁM.

Azt mondom én is. – Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,
A jók számára mondjuk egyikét<;>:
„Veszélyben a' → a hon" és ők ébrede<nd>Znek.
A másikát a' → a bűnre meny→nnydörögjük⟨:⟩,
E szó: reszkessetek! → „reszkessetek!" – 's → s
meg semmisűlnek → megsemmisűlnek. –
<Fel kelltek> Felkeltek a' → a királyok ellenünk,
'S → S el<éibe>ÉJÖK dobtuk fejdelmünk fejét,
<Fel kelltek> Felkeltek a' → a papok, 's → s villámukat

1 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

KILENCZEDIK SZÍN.

(A nézőhely hirtelen Páris Grève-piaczává változik. Az erkély egy guillotin emelvényévé, az iróasztal nyaktilóvá, mely mellett LUCIFER mint bakó áll. ÁDÁM mint DANTON az emelvény széléről zajló néptömegnek szónokol. – Dobszó mellett igen rongyos ujonczhad jelenik meg, és az állványnál sorakozik. Fényes nap.)

ÁDÁM.
(Folytatva.)

Egyenlőség, testvériség, szabadság! –

NÉPTÖMEG.

Halál reá, ki el nem ismeri!

ÁDÁM.

Azt mondom én is. – Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,
[5] A jók számára mondjuk egyikét:
„Veszélyben a hon" és ők ébredeznek.
A másikát a bűnre mennydörögjük,
E szó: „reszkessetek!" – s megsemmisűlnek. –
Felkeltek a királyok ellenünk,
[10] S eléjök dobtuk fejdelmünk fejét,
Felkeltek a papok, s villámukat

[0/1] A 'Grève' írásjele vlsz. nyomdai problémát okozott a kiadásokban, most azonban a K–K1 alapján visszaállítottuk. A 'guillotin-emelvényévé' kötőjele feltehetően a több javítás következtében előállott sh., jav.

<Ki csavarók> Kicsavarók kezökből, <vissza téve> visszatéve
Trónjára az észt, e' → e rég üldözöttet.
De a' → a másik szózat sem hangz<a>IK el,
114 [15] Mit a' → a jobbakhoz intézett <a'> honUNK.
Tizenegy hadsereg küzd a' → a határon → határon,
'S → S mi hő → hős ifjúság tódúl szüntelen
Az <el hullott> elhullott hősök helyét <ki töltni.> kitöltni.
Ki mondja, hogy vérengző őrület
[20] A nemzetet meg fogja tizedelni?
Ha forr az ércz, a rossz salak <ki hull,> kihull,
De a' → a nemesb<'> rész tisztán <meg marad.> megmarad.
És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is , 79
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
[25] Nem gondolok nevemmel, légyen átkos,[2]
Csak a' → a haza legyen nagy és szabad. –

Ujonczok → UJONCZOK.

Fegyvert nekünk, csak fegyvert és vezért!

Ádám. → ÁDÁM.

Helyes, helyes! Ti csak fegyvert kí→ivántok,
M<i>Íg annyi tárgyban szenvedtek hiányt,
[30] Ruhátok foszlik, lábatok mezetlen,
<De ezt> HANEM szuronYnyal mind <ki szerzitek,> kiszerzitek,
Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.
Most <vérze el> HULLA VÉRE egy<ik> tábornokunk<,>NAK,
Ki katonáink élén <meg hagyá> <meghagyá> meg hagyá[3]
[35] Magát veretni.

2 A sor csak a K–K1-en található, a kiadásokból kimaradt, bár nincs törölve.
3 Arany először reflexszerűen egybehúzta a két szót, majd (hibáját javítva) értelem szerint szétválasztotta, s ezt a lapszegélyen megismételte.

Kicsavarók kezökből, visszatéve
Trónjára az észt, e rég üldözöttet.
De a másik szózat sem hangzik el,
Mit a jobbakhoz intézett honunk.
Tizenegy hadsereg küzd a határon,
S mi hő ifjúság tódúl szüntelen
Az elhullott hősök helyét kitöltni.
Ki mondja, hogy vérengző őrület
A nemzetet meg fogja tizedelni?
Ha forr az ércz, a rossz salak kihull,
De a nemesb rész tisztán megmarad.
És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos,
Csak a haza legyen nagy és szabad. –

UJONCZOK.

Fegyvert nekünk, csak fegyvert és vezért!

ÁDÁM.

Helyes, helyes! Ti csak fegyvert kivántok,
Míg annyi tárgyban szenvedtek hiányt,
Ruhátok foszlik, lábatok mezetlen,
Hanem szuronynyal mind kiszerzitek,
Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.
Most hulla vére egy tábornokunknak,
Ki katonáink élén meg hagyá
Magát veretni.

[17] A 'hő' = 'heves, felgyújtott, lelkes' itt a helyénvaló jelző, ráadásul a kiegészítés a következő sorral szóismétlést is okoz, ezért a K–K1 alapján visszaállítottuk.
[25] A kiadásokból hiányzó sort természetesen pótoltuk.

<Néptömeg> Néptömeg → NÉPTÖMEG.

<Ó>h, az áruló! – →63 !

Ádám → ÁDÁM.

Helyesen mondod. Nincs más kincse a' → a
Népnek; →, mint a' → a vér, mellyet o<l>ly pazar
Nagylelküséggel áldoz a' → a hazának⟨,⟩. –
115 'S → S ki egy népnek szent kincsével parancsol, → parancsol
[40] Nem bírván <meg hódítni> meghódítni a' → a világot<,> →,
Az áruló. → . – – →63 .–

Az ujonczok kö⟨z⟩zűl <egy tiszt> egy tiszt → EGY TISZT <ki lép.> kilép.[4]

<A tiszt.> A tiszt. → A TISZT.

Tégy engemet helyébe
Polgár, s <le törlöm> letörlöm a' → a gyalázatot.

<Ádám.> Ádám. → ÁDÁM.

<Dicséretes barátom> Dicséretes, barátom, önbizalmad,
De biztosítást, hogy szavadnak állsz,
[45] Előbb a' → a harczok szí→inhelyén szerezz.

<A tiszt.> A tiszt. → A TISZT.

A biztosíték lelkemben lakik,
Aztán imé! van nékem is fejem,
Me<l>ly többet ér tán → tán, mint az a' → a lehullott.

4 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet."

NÉPTÖMEG.

Oh, az áruló!

ÁDÁM.

Helyesen mondod. Nincs más kincse a
Népnek, mint a vér, mellyet oly pazar
Nagylelküséggel áldoz a hazának. –
S ki egy népnek szent kincsével parancsol
Nem bírván meghódítni a világot,
Az áruló. –

(Az ujonczok közűl EGY TISZT kilép.)

A TISZT.

Tégy engemet helyébe
Polgár, s letörlöm a gyalázatot.

ÁDÁM.

Dicséretes, barátom, önbizalmad,
De biztosítást, hogy szavadnak állsz,
Előbb a harczok szinhelyén szerezz.

A TISZT.

A biztosíték lelkemben lakik,
Aztán imé! van nékem is fejem,
Mely többet ér tán, mint az a lehullott.

<Ádám.> Ádám. → ÁDÁM.

'S → S ki a' → a kezes, hogy <el hozod> elhozod, ha kérem.

<A tiszt.> A tiszt. → A TISZT.

[50] 'S → S <kell é> kell-é kezes jobb, mint magam vagyok, 80
Ki életem nem nézem semmibe<n.>?

<Ádám.> Ádám. → ÁDÁM.

Az ifjuság nem úgy gondolkodik. [5]

<A tiszt.> A tiszt. → A TISZT.

P<ó>lgár, még egyszer felszó<l>lítalak. –

<Ádám> Ádám → ÁDÁM.

⟨...n...⟩ Türelem még, a czél el nem marad.

<A tiszt> A tiszt → A TISZT.

116 [55] Nem bí→izol <bennem> bennem, látom, hát tanúlj
Felőlem jobban vélekedni polgár. –

(f→Főbe lövi magát → magát.)[6]

5 A sort Arany a lapszegélyen kék ceruzával megkérdőjelezte, de utóbb nem változtatott rajta.
6 A K–K1-en az 56. sor után írva.

ÁDÁM.

S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem.

A TISZT.

S kell-é kezes jobb, mint magam vagyok,
Ki életem nem nézem semmibe?

ÁDÁM.

Az ifjuság nem úgy gondolkodik.

A TISZT.

Polgár, még egyszer felszólítalak. –

ÁDÁM.

Türelem még, a czél el nem marad.

A TISZT.

Nem bizol bennem, látom, hát tanúlj
Felőlem jobban vélekedni polgár. –

(Főbe lövi magát.)

<Ádám> Ádám → ÁDÁM.

Kár érte, egy ellenséges golyót
<Meg érdemelt.> Megérdemelt. Vigyétek el, barátim. –
Viszont→nlátásig, győzelem után.

Az ujonczhad <el léptet.> elléptet.[7]

[60] <Óh> Oh, bár oszthatnám én is sorsotok. –
De nékem harcz jutott csak, nem dicsőség,
Nem ellenség, ⟨melly⟩ me<l>ly<től el> ÁLTAL
⟨nyiltan szembe száll,⟩ esni is disz,
⟨Csak⟩ De me<l>ly rejtekből orvúl leskedik
Fondorlatával rám s a' → a szent hazára. –

<Néptömeg.> Néptömeg. → NÉPTÖMEG.

[65] Mutasd meg újjal, és halál reá<.>!

<Ádám> Ádám → ÁDÁM.

<Akit> A kit[8] mutatni bírok, az meg is halt.

Néptömeg. → NÉPTÖMEG.

Hát a' → a gyanúsak<.>? – ⟨Az,⟩ ⟨...n...⟩ Hisz <Aki> a ki[9] gyanús,
Már bűnös is, <meg bélyegezte> megbélyegezte a' → a
Népérzület, ez a' → a nem tévedő j⟨ő⟩ós. –
[70] <Halál> Halál, halál az aristocratákra<.>! –

7 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit."
8 A szétválasztást Arany a lapszegélyen is megerősítette.
9 A szétválasztást Arany a lapszegélyen is megerősítette.

ÁDÁM.

Kár érte, egy ellenséges golyót
Megérdemelt. Vigyétek el, barátim. –
Viszonlátásig, győzelem után.

(Az ujonczhad elléptet.)

Oh, bár oszthatnám én is sorsotok. –
De nékem harcz jutott csak, nem dicsőség,
Nem ellenség, mely által esni is disz,
De mely rejtekből orvúl leskedik
Fondorlatával rám s a szent hazára. –

NÉPTÖMEG.

Mutasd meg újjal, és halál reá!

ÁDÁM.

A kit mutatni bírok, az meg is halt.

NÉPTÖMEG.

Hát a gyanúsak? – Hisz a ki gyanús,
Már bűnös is, megbélyegezte a
Népérzület, ez a nem tévedő jós. –
Halál, halál az aristocratákra! –

Jerünk, jerünk a' → a börtönüregekbe,
Tegyünk törvényt, a nép törvénye szent.

A néptömeg indúl a' → a börtönökbe.[10]

<Ádám.> Ádám. → ÁDÁM.

Nem ott van a' → a vész, a' → a retesz erős,
A bűz→üszhödt lég, me<l>ly eszmét → elmét, izmot öl,
117 [75] Szövetségestek úgyis → úgy is, hagyJuk ő<t>KET.
Az árulás emelt fővel kaczag , 81
'S → S tőrt élesít a' → a Convent padjain.

Néptömeg. → NÉPTÖMEG.

Fel a' → a Conventre hát, nincs még eléggé
<Át válogatva.> Á→A→63Átválogatva.[11] – A Conventre később,
[80] Gyakorl<ás>atúl előbb a' → a börtönökbe. –
Addig szedd ös<zv>SZe minden áruló
Nevét Dantó→on.

A néptömeg fenyegetve el. Ez alatt nehány <s⟨e⟩ans culottes> | SANS-CULOTTE<S> ‖ egy ifjú→63u ||| <Marquist> Marquist → MARQUIST és <Évát> Évát → ÉVÁT mint ennek testvérét | hurczolja az ‖ állvány elé. [12]

Egy ⟨senculotte⟩ sans-culotte → EGY SANS-CULOTTE.

Imé, itten hozunk
Ismét két ifj<ú>→u aristocratát⟨,⟩.→,

10 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen; tollal: „pet."
11 Sh. a 61-en, Arany az errata-lapon jav.: „lap 118 sor 5 Atválogatva javítás Átválogatva".
12 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Jerünk, jerünk a börtönüregekbe,
Tegyünk törvényt, a nép törvénye szent.

(A néptömeg indúl a börtönökbe.)

ÁDÁM.

Nem ott van a vész, a retesz erős,
A büszhödt lég, mely elmét, izmot öl,
Szövetségestek úgy is, hagyjuk őket.
Az árulás emelt fővel kaczag,
S tőrt élesít a Convent padjain.

NÉPTÖMEG.

Fel a Conventre hát, nincs még eléggé
Átválogatva. – A Conventre később,
Gyakorlatúl előbb a börtönökbe. –
Addig szedd össze minden áruló
Nevét Danton.

(A néptömeg fenyegetve el. Ez alatt nehány SANS-CULOTTE egy ifjú MARQUIST és ÉVÁT mint ennek testvérét hurczolja az állvány elé.)

EGY SANS-CULOTTE.

Imé, itten hozunk
Ismét két ifju aristocratát,

E büszke arcz, finom <fehér ruha,> fehér-ruha,
[85] <Le leplezi ⟨valóban⟩ eléggé> <TISZTÁN> VILÁGOSAN
MUTATJA <valóban> ⌉bűnöket.[13]

Ádám → ÁDÁM.

Mi<l>lyen nemes pár. Jőjetek fel ifjak.

A ⟨senculotte⟩ sans-culotte → A SANS-CULOTTE.

Mi meg jerünk bajtársaink után,
Hol munka vár ránk s vész az árulókra.

A ⟨sen⟩sans-culotteok <el mennek> elmennek a' → a többi néppel, az ifjak az | áll- ‖ ványra ||| lépnek. Az állvány körű→63ül csak néhány őr marad.[14]

Ádám. → ÁDÁM.

Nem <értem> értem, mi<l>ly rokonszenv vonz felétek,
[90] De önveszélyemmel, → önveszélyemmel <meg mentelek.>
megmentelek.

A marquis → A MARQUIS.

118 Nem → Nem, Dantó→on, <hogy ha> hogyha bűnösök vagyunk
<El árulod> Elárulod a' → a hont, ha el nem í→itélsz;
Ha nem vagyunk, nem kell hiú kegyelmed.

Ádám → ÁDÁM.

Ki vagy te, hogy Dantonnal <ezt merészled?> Í→iGY
BESZÉLSZ? –

13 A többször jav. sor szövegfázisait jegyzetben is összefoglaljuk:
1. Le leplezi valóban bűnöket.
2. Le leplezi eléggé bűnöket.
3. TISZTÁN MUTATJA ⌉bűnöket.
4. VILÁGOSAN MUTATJA bűnöket.
A 3. szövegállapot korrektúrajele arra emlékeztette Aranyt, hogy a sorból két szótag hiányzik, ám rögtön másképpen, a 4. változat javára döntött.

14 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

E büszke arcz, finom fehér-ruha
[85] Világosan mutatja bűnöket.

ÁDÁM.

Milyen nemes pár. Jőjetek fel ifjak.

A SANS-CULOTTE.

Mi meg jerünk bajtársaink után,
Hol munka vár ránk s vész az árulókra.

(A sans-culotte-ok elmennek a többi néppel, az ifjak az állványra lépnek. Az állvány körül csak néhány őr marad.)

ÁDÁM.

Nem értem, mily rokonszenv vonz felétek,
[90] De önveszélyemmel megmentelek.

A MARQUIS.

Nem, Danton, hogyha bűnösök vagyunk
Elárulod a hont, ha el nem itélsz;
Ha nem vagyunk, nem kell hiú kegyelmed.

ÁDÁM.

Ki vagy te, hogy Dantonnal igy beszélsz? –

A marquis → A MARQUIS.

[95] Marquis vagyok. –

Ádám → ÁDÁM.

<Meg állj –> Megállj – <nem e> VAGY NEM tudod,
Hogy <a'> <pólgáron> „polgáron" ki→ivűl nincs <egyéb <b>>
czím <?> EGYÉB?

A marquis → A MARQUIS.

Nem hallottam, hogy <el törlé> eltörlé királyom 82
A czímeket.

Ádám → ÁDÁM.

Szerencsétlen, ne folytasd,
E ⟨guilottíne⟩ guillotíne – is szinte hallgatózik<,>. – [15]
[100] Lépj sergeinkbe, <és> S ⟨...n...⟩ pályád <ki nyilt. –>
NYITVA ÁLL.

A marquis. → A MARQUIS.

Nincs engedélyem, polgár, a' → a királytól
Hogy idegen seregbe léphetek.

Ádám. → ÁDÁM.

Úgy meg fogsz halni.

15 A K–K1 ezen sora a kiadásokból hiányzik. A sor után Arany kék ceruzával + jelet tett a lapszegélyen.

A MARQUIS.

Marquis vagyok. –

ÁDÁM.

Megállj – vagy nem tudod,
Hogy „polgáron" kivűl nincs czím egyéb?

A MARQUIS.

Nem hallottam, hogy eltörlé királyom
A czímeket.

ÁDÁM.

Szerencsétlen, ne folytasd,
E guillotíne – is szinte hallgatózik. –
Lépj sergeinkbe, s pályád nyitva áll.

A MARQUIS.

Nincs engedélyem, polgár, a királytól,
Hogy idegen seregbe léphetek.

ÁDÁM.

Úgy meg fogsz halni.

[99] A kiadásokból kimaradt sort a K–K1 alapján pótoltuk.

A marquis. → A MARQUIS.

Egygyel több leend
Cs→C[16] →63Családomból, ki <meg halt> meghalt a' → a
királyért.

Ádám. → ÁDÁM.

119 [105] Miért rohansz i<l>ly vakmerőn ⟨a' sírba.⟩ <sirodba.>
HALÁLBA?

A marquis. → A MARQUIS.

'S → S azt vélEd-é, hogy e' → e nemes előjog
Csak t<ik>Íteket illet, <nép emberek.> népemberek? –

Ádám. → ÁDÁM.

Daczolsz velem, <jó> jó, hát én is fogok.
Ki lesz erősb'? → erősb? <meg mentlek> megmentlek ellenedre,
[110] 'S → S e' → e jellemért egy higgadtabb jövő → jövő,
Me<l>lyben <ki hamvadt> kihamvadt a' → a pártszenvedély,
Hálát fog adni nékem. – Nemzetőrök!
Lakomra véle. T<ik>Í feleltek érte.

Nehány fegyveres nemzetőr a marquist <el kiséri.> elkiséri. [17]

Éva. → ÉVA.

Bátyám, erős légy!

16 A 61-en a 'Családomból' sh., Arany az errata-lapon jav.: „lap 119 sor 3 alul hiba Caládomból javitás Családomból".

17 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

A MARQUIS.

Egygyel több leend
Családomból, ki meghalt a királyért.

ÁDÁM.

Miért rohansz ily vakmerőn halálba?

A MARQUIS.

S azt véled-é, hogy e nemes előjog
Csak títeket illet, népemberek? –

ÁDÁM.

Daczolsz velem, jó, hát én is fogok.
Ki lesz erősb? megmentlek ellenedre,
S e jellemért egy higgadtabb jövő,
Melyben kihamvadt a pártszenvedély,
Hálát fog adni nékem. – Nemzetőrök!
Lakomra véle. Tí feleltek érte.

(Nehány fegyveres nemzetőr a marquist elkiséri.)

ÉVA.

Bátyám, erős légy!

A marquis. → A MARQUIS.

Húgom! óvjon <az ég.> ISTEN. – (el → El.)

Éva → ÉVA.

Itt is van egy fő, nem ro<s>szabb Rolandnál.

Ádám → ÁDÁM.

Ne i<l>ly kemény szót e' → e gyöngéd ajakról.

Éva → ÉVA.

A vérpadon, → vérpadon gyöngédebb szó nem illik.

Ádám → ÁDÁM.

Az én világom e' → e szörnyű emelvény. 83
Midőn <rá léptél,> ráléptél, véled egy darab
Menyország ° szállt le, s szentélyébe zár.

Éva. → ÉVA.

Az áldozatra szentelt állatot
Sem gúnyolák útjában a' → a papok.

Ádám → ÁDÁM.

Az <áldozat> áldozat, hidd el, magam vagyok.
'S → S ha ír⟨í⟩igyelve nézik is hatalmam,
Örömtelen, <meg vetve> megvetve életet,

A MARQUIS.

Húgom! óvjon isten. – (El.)

ÉVA.

Itt is van egy fő, nem roszabb Rolandnál.

ÁDÁM.

Ne ily kemény szót e gyöngéd ajakról.

ÉVA.

A vérpadon gyöngédebb szó nem illik.

ÁDÁM.

Az én világom e szörnyű emelvény.
Midőn ráléptél, véled egy darab
Menyország szállt le, s szentélyébe zár.

ÉVA.

Az áldozatra szentelt állatot
Sem gúnyolák útjában a papok.

ÁDÁM.

Az áldozat, hidd el, magam vagyok.
S ha írigyelve nézik is hatalmam,
Örömtelen, megvetve életet,

Meg a' → a halált, nézem királyi székem,
Me<l>lyről mellőlem hullnak el napon<ta>KINT,
'S → S <várom> várom, mikor jő már reám ⟨is⟩ a' → a sor⟨.⟩, –
E vér közt úgy gyötör az <egyedűl lét,> egyedűllét,
[130] A sejtelem, mi jó lehet szeretni. –
<Ó>h nő, <ha> CSAK egy napig tanítanál <csak>
Ez é⟨des⟩gi tudomány<ban,>RA, – második nap
Nyugodtan hajtnám bárd alá fejem.<›> –

Éva → ÉVA.

'S → S e' → e <rém világban> rémvilágban → rém világban
→63 rémvilágban <vágy<ol>SZ még szeretni,>
MÉG SZERETNI VÁGYSZ, → vágyol,
[135] Nem rettent-é a' → a lelki<i>Ösmeret? –

Ádám → ÁDÁM.

A lelki<i>Ösmeret a' → a közvilág
Előjoga; kit a' → a végz<et>ÉS vezet,
Az rá nem ér <körűl tekinteni> körűltekinteni⟨,⟩. –
Hol hallád a' → a viharról, hogy <meg állt,> megállt, → megállt
[140] Ha gyönge rózsa <állott> HAJLONG útain<:>? –
'S → S aztán ki <van eléggé> LENNE vakmerő ELÉGGÉ,
Itélni a' → a közélet emberé<n?>RŐL?
Ki látja a' → a szálat, me<l>ly színpadán
Egy Catilí→inát → Catilinát, egy Brutust vez<érel>ET?
[145] Vagy azt hiszik, kiről a' → a hír beszél
<Meg szűnt> Megszűnt <egy úttal lenni ember is>
EGYÚTTAL EMBER LENNI, ÉS
[146a] OLY FÖLDFELETTI LÉNYNYÉ VÁLTOZOTT,
121 Kit a' → a <le nézett> lenézett apró száz viszony
<Minden napos> Mindennapos gond, mit sem érdekel. –
<Ó>h jaj, ne hidd → a trónon is ver a szi→ív,
[150] Tán azt sem tudta ⟨c⟩C<e>AEsar kedvese,
→63 S Caesárnak, hogyha volt szerelmese,

Meg a halált, nézem királyi székem,
Melyről mellőlem hullnak el naponkint,
S várom, mikor jő már reám a sor, –
E vér közt úgy gyötör az egyedűllét,
A sejtelem, mi jó lehet szeretni. –
Oh nő, csak egy napig tanítanál
Ez égi tudományra, – második nap
Nyugodtan hajtnám bárd alá fejem. –

ÉVA.

S e rémvilágban még szeretni vágyol,
Nem rettent-é a lelkiösmeret? –

ÁDÁM.

A lelkiösmeret a közvilág
Előjoga; kit a végzés vezet,
Az rá nem ér körűltekinteni. –
Hol hallád a viharról, hogy megállt
Ha gyönge rózsa hajlong útain? –
S aztán ki lenne vakmerő eléggé,
Itélni a közélet emberéről?
Ki látja a szálat, mely színpadán
Egy Catilinát, egy Brutust vezet?
Vagy azt hiszik, kiről a hír beszél
Megszűnt egyúttal ember lenni, és
Oly földfeletti lénynyé változott,
Kit a lenézett apró száz viszony
Mindennapos gond, mit sem érdekel. –
Oh jaj, ne hidd – a trónon is ver a szív,
S Caesárnak, hogyha volt szerelmese,

Hogy kedvesét isméri a' → a világ. –
→63 Ez őt talán csupán úgy ismeré
[151a] →63 Mint jó fiút s nem volt sejtelme sem,
[151b] Hogy retteg tőle s megrendűl a föld. – °
S ha í→63igy va<gyon,>N EZ, mondD, <mond> mondD, 84
→ mondd mért nem szeretnél?
Nem nő vagy-é s <nem-é> én NEMDE férfiú$_{<,>}$?
Mondják, hogy a szív gyűlöl vagy szeret
[155] <Amint>[18] A mint magával hozza <a'> E világra$_{<,>}$:
Én <érzem> érzem, e' → e szív$_{<,>}$ hogy rokon tiéddel,
'S → S te ezt a' → a <szót> szót, hölgy, meg nem értenéd? –

<Éva> Éva. → ÉVA.

'S → S ha <is –> MEG<?>?[19] Mi haszna. Más isten vezet
Mint <mellyet> A KIT én szivemben hordozok.
[160] Nem érthetjük meg így egymást soha. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hagyd el tehát avúlt eszményidet, →63 ?[20]
Mit áldozol száműzött isteneknek$_{<,>}$?
A nőt ugyis o<l>ly $^{<}$ó$^{>}$ltár illeti
Csupán, me<l>ly mind<é>Ig → mindég <ifiú> ifJU, <–> → –[21]
ÉS EZ a' → a szív.

<Éva> Éva. → ÉVA.

[165] Az elhagyott $^{<}$ó$^{>}$ltárnak is lehet
⟨...n...⟩ MártirJa⟨,⟩. ⟨ó⟩$^{<}$Ó$^{>}$h Dantó→on, <magasztosabb>
magasztosabb,

18 A szóelválasztást a szokott elválasztójellel Arany a lapszegélyen is megerősítette.
19 Arany először törölte a kérdőjelet is, majd visszaírta és a lapszegélyen is megismételte.
20 A 63 sorvégi kérdőjele sh.-nak tekinthető.
21 Arany feltehetően a korrektúrában állította vissza a gondolatjelet, mert a K–K1-en csak a törlésnek van nyoma.

Ez őt talán csupán úgy ismeré
Mint jó fiút s nem volt sejtelme sem,
Hogy retteg tőle s megrendűl a föld. –
[155] S ha így van ez, mondd, mondd mért nem szeretnél?
Nem nő vagy-é s én nemde férfiú?
Mondják, hogy a szív gyűlöl vagy szeret
A mint magával hozza e világra:
Én érzem, e szív hogy rokon tiéddel,
[160] S te ezt a szót, hölgy, meg nem értenéd? –

ÉVA.

S ha meg? Mi haszna. Más isten vezet
Mint a kit én szivemben hordozok.
Nem érthetjük meg így egymást soha. –

ÁDÁM.

Hagyd el tehát avúlt eszményidet,
[165] Mit áldozol száműzött isteneknek?
A nőt ugyis oly oltár illeti
Csupán, mely mindig ifju – és ez a szív.

ÉVA.

Az elhagyott oltárnak is lehet
Mártirja. Oh Danton, magasztosabb,

[155] A 63 'így' alakja nem indokolható, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.
[167] Arany szokott javítását (*é* > *i*) a szóban a szedő nem vette észre és Arany maga sem észlelte a hibát a korrektúra során.

Kegyelettel <meg óvni> megóvni a' → a romot,
Mint üdvözölni a' → a <fel kelt> felkelt hatalmat;
122 [63] 'S → S e hí→63ivatás, nőt <leg jobban> legjobban megillet.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[170] Nem látott ember még érzelgeni,
122 [61] 'S → S ha látna most, ellenség, jóbarát,[22]
Hogy az, kit a' → a sors korbácsolt tova,
Vihar gyanánt tisztítni a' → a világot,
Mostan <meg áll> megáll, a' → a vérpadon, szeretni → szeretni,
[175] Egy kis leánynál, és köny ég szemében<,>:
<Meg jóslaná,> Megjóslaná, hogy Dant<ó>n <el bukík> elbukik,
Kaczagna, és nem félne senki többé<–>. –
'S → S mégis könyörgök egy remény sugárért → reménysugárt. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Ha síron túl <meg békélt> megbékélt →63 kibékélt ° szellemed
[180] <Le vetkezi> Levetkezi a' → a kor véres porát,
Talán. – → –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ne mondD, ne <mond> mondD, → mondd
<leány> leány, tovább,
Én azt a' → a túlvilágot nem hiszem → hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel. – [23] 85

A <néptömeg> néptömeg → NÉPTÖMEG véres fegyverekkel, <pikákon> LÁNCSÁKON nehány véres főt | ‖ <hur- ||| czolva> hur- ||| czolva, vadú→ul vissza tér. → visszatér. Ne→éhánya az állványra hat. [24]

22 A két kiadás tükre két sorral eltért egymástól.
23 Az oldal elején Madách tollat cserélt vagy visszametszette tollát.
24 Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen tollal: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Kegyelettel megóvni a romot,
Mint üdvözölni a felkelt hatalmat;
S e hívatás, nőt legjobban megillet.

ÁDÁM.

Nem látott ember még érzelgeni,
S ha látna most, ellenség, jóbarát,
Hogy az, kit a sors korbácsolt tova,
Vihar gyanánt tisztítni a világot,
Mostan megáll, a vérpadon, szeretni,
Egy kis leánynál, és köny ég szemében:
Megjóslaná, hogy Danton elbukik,
Kaczagna, és nem félne senki többé. –
S mégis könyörgök egy reménysugárt. –

ÉVA.

Ha síron túl kibékélt szellemed
Levetkezi a kor véres porát,
Talán –

ÁDÁM.

Ne mondd, ne mondd leány, tovább,
Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel. –

(A NÉPTÖMEG véres fegyverekkel, láncsákon nehány véres főt hurczolva, vadul visszatér. Néhánya az állványra hat.)

[172] A 'hívatás' magánhangzórövidülése a 63-ban ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Néptömeg. → NÉPTÖMEG.

Igazságot tevénk<-->. – Mi büszke faj <v<ó>lt> volt.

Egy ⟨senqulotte⟩ sans-culotte → EGY SANS-CULOTTE.

(⟨e⟩gy→Gyűrűt adva Dantonnak → Dantonnak.) [25]

[185] Imé e' → e gyűrű→ü a' → a hon zsámolyára.
Kezembe nyomta az egyik czudar,
Midőn nyakának tartám késemet.
Azt tartja e' → e faj, hogy rablók vagyunk. –
Hát még te élsz? – kövesd testvéridet.

Évát <le szúrja,> leszúrja, ki az állvány hátrészén <le bukik.> lebukik. [26]

Ádám → ÁDÁM.
(sz→Szemét <el födve> elfödve → elfödve.)

123 [190] <Jaj> Jaj, vége hát <–>.– <Ó>h <sors> sors, ki bír veled?
– – → –

Néptömeg. → NÉPTÖMEG.

Most a' → a Conventbe. P<ó>lgártárs vezess. –
<Ki szedted-é> Kiszedted-é az árulók nevét? –

25 A K–K1-en és a kiadásokban is a név mellé, egy sorba tördelve.
26 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

NÉPTÖMEG.

Igazságot tevénk. – Mi büszke faj volt.

EGY SANS-CULOTTE.
(Gyűrűt adva Ádámnak.)

Imé e gyűrü a hon zsámolyára.
Kezembe nyomta az egyik czudar,
[190] Midőn nyakának tartám késemet.
Azt tartja e faj, hogy rablók vagyunk. –
Hát még te élsz? – kövesd testvéridet.

(Évát leszúrja, ki az állvány hátrészén lebukik.)

ÁDÁM.
(Szemét elfödve.)

Jaj, vége hát. – Oh sors, ki bír veled? –

NÉPTÖMEG.

Most a Conventbe. Polgártárs vezess. –
[195] Kiszedted-é az árulók nevét? –

[187/188] Madách elírását, hogy tudniillik ezúttal Ádámot szerepnevén nevezi, jav.

A nép le takarodik → letakarodik az állványról. <Éva> Éva → ÉVA mint rongyos fel- | ger- ‖ jedt pór- ||| nő <ki bontakozik> kibontakozik a sokaságból, és egyik ke- | zében tőr- ‖ rel, másikban ||| egy véres fejjel Dantó→onhoz rohan. [27]

Éva. → ÉVA.

Dantó→on! tekints ez öszvesküvőre,
Téged kivánt <meg ölni,> megölni, én ölém meg.

⟨...n...⟩ Ádám → ÁDÁM.

[195] Ha e' → e helyet jobban <meg állta> megállta v<ó>lna,
Ro<s>szúl tevél; ha nem, tetted helyes <–>. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Tettem helyes, 's → s jutalmamat kivánom:
Tölts vélem egy éjet nagy férfiú.

Ádám → ÁDÁM.

Minő rokonszenv kel<l>het i<l>ly kebelben<,>?
[200] Mi gyöngéd érzés a' → a nőtigrisé?

Éva. → ÉVA.

Valóban, polgár, úgy látszik,[28] te is
Kék-vér aristocrataúl szegődtél,

27 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
28 63: lászik – sh.

(A nép letakarodik az állványról. ÉVA mint rongyos felgerjedt pórnő kibontakozik a sokaságból, és egyik kezében tőrrel, másikban egy véres fejjel Ádámhoz rohan.)

ÉVA.

Danton! tekints ez öszveesküvőre,
Téged kivánt megölni, én ölém meg.

ÁDÁM.

Ha e helyet jobban megállta volna,
Roszúl tevél; ha nem, tetted helyes. –

ÉVA.

[200] Tettem helyes, s jutalmamat kivánom:
Tölts vélem egy éjet nagy férfiú.

ÁDÁM.

Minő rokonszenv kelhet ily kebelben?
Mi gyöngéd érzés a nőtigrisé?

ÉVA.

Valóban, polgár, úgy látszik, te is
[205] Kék-vér aristocrataúl szegődtél,

[195/196] Madách elírását, hogy ismét szerepnevén nevezte Ádámot, jav.

Vagy hagymázban szól<l>sz i<l>ly regényesen<, –>. –
Te férfi vagy, én ifjú→u 's → s nő vagyok,
[205] Bámú→ulatom hozzád vezet → vezet, nagy ember.

Ádám → ÁDÁM . 86

(félre → Félre.) Végig borzongat; <el fordúl> elfordúl szemem.
124 Nem bírom e'→e szörnyű káprázatot.
Minő csodás hasonlat! – <Aki> A ki [29] az
Angyalt ismérte, s látta azután
[210] Hogy <el bukott,> elbukott, AZ látott t<al>án hasonlót.
Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsí→inyke semmiség
<Amit> A mit [30] <le írni> leírni sem lehet, hiányzik,
'S → S minő egészen más l⟨ee⟩ön az egész! –
[215] Azt nem <bírhattam> bírhattam, védte glóriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Mit is beszélsz magadban?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Számolom> Számolom,
Asszony, hogy nincsen annyi éjszakám,
<Ahány> A hány [31] árú→63uló van még a' → a hazában.

29 Az elválasztást Arany a lapszegélyen is megismételte.
30 Az elválasztást Arany a lapszegélyen is megismételte.
31 Az elválasztást Arany a lapszegélyen is megismételte.

Vagy hagymázban szólsz ily regényesen. –
Te férfi vagy, én ifju s nő vagyok,
Bámulatom hozzád vezet, nagy ember.

ÁDÁM.

(Félre.) Végig borzongat; elfordúl szemem.
Nem bírom e szörnyű káprázatot.
Minő csodás hasonlat! – A ki az
Angyalt ismérte, s látta azután
Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.
Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsinyke semmiség
A mit leírni sem lehet, hiányzik,
S minő egészen más lön az egész! –
Azt nem bírhattam, védte glóriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el. –

ÉVA.

Mit is beszélsz magadban?

ÁDÁM.

Számolom,
Asszony, hogy nincsen annyi éjszakám,
A hány árúló van még a hazában.

[222] A 63 'árúló' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

<Néptömeg> Néptömeg. → NÉPTÖMEG.

[220] Fel a' → a Conventre, csak nevezd meg őket.

Ez alatt <Robespierre> Robespierre, → ROBESPIERRE, ⟨Guadet⟩ <Saint Just> Saint-Just → SAINT-JUST s más <Convent tagok> Convent tagok → CONVENTTAGOK új nép- | ‖ tömeg- ||| gel jőnek, s egy rögtönzött emelvényre állnak. – → .[32]

⟨Guadet⟩ Saint Just → SAINT-JUST.

Hogyan nevezné, ő fő czinkosuk. –

A nép zúg. – → .[33]

Ádám → ÁDÁM.

Vádolni <mersz> mersz, ⟨Guadet,⟩ <Saint Just,> Saint-Just, nem ismered
Minő erős vagyok<.–>? –

⟨Gaudet⟩ <Saint Just> Saint-Just → SAINT-JUST.

125 V<ó>ltál előbb, → előbb
A népben. Ám de → Ámde a' → a nép bölcs, <meg ismert> megismert
[225] 'S → S a' → a Convent végzését <meg szentesíti.> megszentesíti.

32 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

33 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

NÉPTÖMEG.

Fel a Conventre, csak nevezd meg őket.

(Ez alatt ROBESPIERRE, SAINT-JUST s más CONVENTTAGOK új néptömeggel jőnek, s egy rögtönzött emelvényre állnak.)

SAINT-JUST.

Hogyan nevezné, ő fő czinkosuk. –

(A nép zúg.)

ÁDÁM.

[225] Vádolni mersz, Saint-Just, nem ismered
Minő erős vagyok? –

SAINT-JUST.

Voltál előbb
A népben. Ámde a nép bölcs, megismert
S a Convent végzését megszentesíti.

Ádám. → ÁDÁM.

Nem ismerek bí→irót magam felett
Mást mint a' → a <nép> nép, s a' → a nép, <tudom> tudom,
barátom.

Ismét zúgás a nép <között> között. [34]

⟨Guadet⟩ <Saint Just> Saint-Just. → SAINT-JUST.

Barátod az, ki a' → a hon <ellene> ellene.
A felséges nép MAJD <i>Í→itél<end> f<e>Öl<e>Ötted , 87
[230] Előtte <vádollak> vádollak, honáruló:
Csempészetért az állami javakban,
Rokonszenvért az aristocratákkal,
Vágyódásért a zsarnok ⟨hata⟩ú→uralomra.

Ádám → ÁDÁM.

⟨Gaudet⟩ <Saint Just> Saint-Just, vigyázz, <le mennydörög>
lemennydörög szavam.
[235] Vádad hamis. –

Robespierre. → ROBESPIERRE.

Ne hagyjátok beszélni,
Tudjátok, nyelve síma, mint ⟨a'⟩ kí→igyó.
Fogjátok el, szabadságunk nevében. – → .

34 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

Nem ismerek birót magam felett
Mást mint a nép, s a nép, tudom, barátom.

(Ismét zúgás a nép között.)

SAINT-JUST.

Barátod az, ki a hon ellene.
A felséges nép majd itél fölötted,
Előtte vádollak, honáruló:
Csempészetért az állami javakban,
Rokonszenvért az aristocratákkal,
Vágyódásért a zsarnok uralomra.

ÁDÁM.

Saint-Just, vigyázz, lemennydörög szavam.
Vádad hamis. –

ROBESPIERRE.

Ne hagyjátok beszélni,
Tudjátok, nyelve síma, mint kigyó.
Fogjátok el, szabadságunk nevében.

Néptömeg → NÉPTÖMEG.

Ne halljuk őt, ne halljuk, vesZszen el.

<Körül veszik> Körülveszik és→s elfogják. [35]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ne halljatok hát, ám de → ámde én se halljam
126 [240] A hitvány ° vádat. Nem győzzük meg egymást, → egymást
→63 egymást.[36]
Beszéddel. Sőt tettel sem győztetek le, → .
Robespierre, <meg előztél> megelőztél csupán,
Ez az egész, ne kérkedjél <vele> vele.
Magam teszem le a' → a fegyvert, – elég v<ó>lt. –
[245] De ím ezennel <fel szólítalak> felszólítalak
Hogy három hó alatt kövess ez úton. –
[247] Bakó → Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el. [37]

127 Fejét a' → a nyaktiló alá hajtja.[38]

35 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

36 A 61 'hitványt' alakja sh. A 63 sorvégi pontja úgyszintén.

37 A szín össz-sorszáma nem egyezik a munkalappal. Ott: „9 Páris – 248". A tévedést az okozhatta, hogy Madách a színt záró utasítást is beleszámolta.

38 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

NÉPTÖMEG.

Ne halljuk őt, ne halljuk, veszszen el.

(Körűlveszik s elfogják.)

ÁDÁM.

Ne halljatok hát, ámde én se halljam
A hitvány vádat. Nem győzzük meg egymást
Beszéddel. Sőt tettel sem győztetek le.
[245] Robespierre, megelőztél csupán,
Ez az egész, ne kérkedjél vele.
Magam teszem le a fegyvert, – elég volt. –
De ím ezennel felszólítalak
Hogy három hó alatt kövess ez úton. –
[250] Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el.

(Fejét a nyaktiló alá hajtja.)

[I–IX. szín összesen: 2366 sor]

[243] A sorvégi központozás fölösleges, ezért a 61 változatát fogadtuk el.

10ik szín → TIZEDIK SZÍN.

Az egész hirtelen o<l>lyanná változik vissza, mint a 8ik → nyolczadik ‖ szín- | →63 szin- ||| ben v<ó>lt. <Ádám> Ádám → ÁDÁM ismét mint <Kepler> Kepler → KEPPLER[1] iróasztalára hajtott | ‖ fővel látszik, ||| <Lucifer> Lucifer → LUCIFER mint famulus mellette áll s vállára | üt. ‖ A reg szürkül. – → .[2]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ez úttal → Ezúttal ⟨el marad a' nyakazás⟩ a nyakazás
<el marad.–> elmarad. –

Ádám. → ÁDÁM.
(f→Felemelkedve.)

<Ó>h, hol vagyok, hol vannak álmaim. → ?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<El szálltak> Elszálltak a' → a mámorral, mesterem.

Ádám. → ÁDÁM.

E hitvány korban, megvénűlt kebel⟨ben⟩nek 88
[5] Csak a' → a mámor teremt⟨het-é⟩-e hát nagyot?
Mi nagyszerű kép tárúlt fel szememnek<,>!
<Vak> Vak, aki → a ki istenszikráját → isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenve.

1 A szövegelőzmény nélküli névalak sh.-nak tekinthető.
2 Arany kék tollal + jelet tett a lapszegélyre. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

TIZEDIK SZÍN.

(Az egész hirtelen olyanná változik vissza, mint a nyolczadik színben volt. ÁDÁM ismét mint KEPLER iróasztalára hajtott fővel látszik, LUCIFER mint famulus mellette áll s vállára üt. A reg szürkül.)

LUCIFER.

Ezúttal a nyakazás elmarad. –

ÁDÁM.
(Felemelkedve.)

Oh, hol vagyok, hol vannak álmaim?

LUCIFER.

Elszálltak a mámorral, mesterem.

ÁDÁM.

E hitvány korban, megvénült kebelnek
[5] Csak a mámor teremt-e hát nagyot?
Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, a ki isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenve.

[0/1] A KEPPLER alakot a kiadásokban sh-nak tekintettük, ezért jav.

Mi óriás v<ó>lt bűne és ⟨é⟩erénye[3]
[10] És mind a' → a kettő mi<l>ly bámulatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét<–> . –
<Óh> Oh, mért ébredtem? hogy körűl tekintve → körűltekintve
Jobban <meg értsem> megértsem e' → e kor törpeségét
Mosolygó arcz alá rejtett bünével,
128 [15] S a' → a megszokás hazug erényivel. –[4]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ismérem én az i<l>ly lehangolást,
Me<l>ly a' → a mámornak reggelén köszön be.

Éva → ÉVA.
(a → A lugosból <ki lépve> kilépve → kilépve.)

El tőlem, el, – nem csalt tehát gyanúm,
<Fel mersz><Felmersz> Fel mersz[5] szól<l>í→itni férjem
<gyilkosául> gyilkosául.
[20] I<l>ly ocsmány tettre képesnek hiszed
Kit szíved ideáljaúl hazudsz.

<Az udv> Az udvARONCZ. → AZ UDVARONCZ.

Az istenért, nyugodtan kedvesem,
Ha <meg figyelnek,> megfigyelnek,
→63 észrevesznek, ° még botrányt okozsz.

3 A hibás ékezés Madách elírása, amit saját maga javított.
4 A nyomdai ív végén a lapszegélyen tollal, idegen kéztől: „Sig 9. 129".
5 Arany először reflexszerűen egybehúzta a két szót, majd értelem szerint elválasztotta és ez utóbbit a szokott jellel a lapszegélyen is megerősítette.

Mi óriás volt bűne és erénye
És mind a kettő mily bámulatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét. –
Oh, mért ébredtem? hogy körültekintve
Jobban megértsem e kor törpeségét
Mosolygó arcz alá rejtett bünével,
S a megszokás hazug erényivel. –

LUCIFER.

Ismérem én az ily lehangolást,
Mely a mámornak reggelén köszön be.

ÉVA.
(A lugosból kilépve.)

El tőlem, el, – nem csalt tehát gyanúm,
Fel mersz szólitni férjem gyilkosául.
Ily ocsmány tettre képesnek hiszed
Kit szíved ideáljaúl hazudsz.

AZ UDVARONCZ.

Az istenért, nyugodtan kedvesem,
Ha észrevesznek, még botrányt okozsz.

Ádám. → ÁDÁM.

'S → S az a' → a két nő is álom v<ó>lt-e csak<,,>?
[25] De mit beszélek, egy nő, két alakban,
Változva sorsom ⟨zúgó⟩ zajgó végzetével,
Mint a' → a <hab> hab, me<l>ly most fénylik, most sötét.

Éva → ÉVA.

Ah úgy, a' → a botrány nálad fő dolog,
Mit érdekelne a' → a bűn, rejtekében,
[30] Te megrovást nem szenvedő lovag! –
Ó→Oh jaj, ti addig gúnyoljátok a' → a nőt
Mí→i→63ig szűz erénye ősi hagyományát
Előítéletként <le dobja,> ledobja, s akkor
Kicsínyelő mosolylyal nézitek
[35] Ön bűnötöknek → Önbűnötöknek aljas ⟨a⟩eszközéű→ül. –
El <tőlem> tőlem, el, ne lássalak ezentúl.

Az udv → AZ UDVARONCZ . 89

129 Ez ismét túlzás. Gúnytárgyúl leendnénk →63 leszünk
Igy venni a' → a dolgot. Mi látjuk egymást
→63 Ily ünnepélyes színben nézve e
[38a] Hétköznapos ügyet. – Mi látjuk egymást °
Ezentu→63úl is, mosolygva és enyelgve
[40] S arról → arról, mi történt, szót sem ejtve többé.
Jó reggelt asszonyom. – (el → El.)

Éva → ÉVA.

⟨A⟩ <Mi> A nyomorúlt! –
Im itt vagyok, bünömmel 's → s könnyeimmel. (el → El.)

ÁDÁM.

S az a két nő is álom volt-e csak?
De mit beszélek, egy nő, két alakban,
Változva sorsom zajgó végzetével,
Mint a hab, mely most fénylik, most sötét.

ÉVA.

Ah úgy, a botrány nálad fő dolog,
Mit érdekelne a bűn, rejtekében,
Te megrovást nem szenvedő lovag! –
Oh jaj, ti addig gúnyoljátok a nőt
Míg szűz erénye ősi hagyományát
Előítéletként ledobja, s akkor
Kicsínyelő mosolylyal nézitek
Önbűnötöknek aljas eszközéül. –
El tőlem, el, ne lássalak ezentúl.

AZ UDVARONCZ.

Ez ismét túlzás. Gúnytárgyúl leszünk
Ily ünnepélyes színben nézve e
Hétköznapos ügyet. – Mi látjuk egymást
Ezentúl is, mosolygva és enyelgve
S arról, mi történt, szót sem ejtve többé.
Jó reggelt asszonyom. – (El.)

ÉVA.

A nyomorúlt! –
Im itt vagyok, bünömmel s könnyeimmel. (El.)

Ádám → ÁDÁM.

Tehát csak álom v<ó>lt, és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősb<b>ek
[45] ⟨...n...⟩ A' → A rossz→sz anyagnál. E⟨....⟩zt <le döntheti>
ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.
'S → S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztúlva mindé→ig, méltóságosan,
Mi→63íg, lassan bár, <be töltik> betöltik a' → a világot.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[50] A nap halad, mester, vár a' → a tanóra,
Az ifjuság már nyugtalan gyülekszik
Bölcse⟨s⟩ségedből <el leshetni> elleshetni egy szót.

(A csillagász-toronyra →63 csillagász toronyra alkalmazott csengetö→őn csenget.)

Ádám. → ÁDÁM.

Ne gúnyolj, <ó>h ne gúnyolj a' → a tudással,
Pirúlnom kell, <midőn> HA dicsér<tetem>NEK EZÉRT.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[55] Nem oktatsz-é o<l>ly sok jeles fiút<.>?

Ádám. → ÁDÁM.

Nem oktatom, csak idomítom őket,
130 Szavak szerí→int, miket nem értenek,
De értelmök sincs, ezt vagy azt csinálni.
Az oktalan bámúl és azt hiszi

ÁDÁM.

Tehát csak álom volt, és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősbek
A rosz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztúlva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.

LUCIFER.

A nap halad, mester, vár a tanóra,
Az ifjuság már nyugtalan gyülekszik
Bölcsességedből elleshetni egy szót.

(A csillagász-toronyra alkalmazott csengetőn csenget.)

ÁDÁM.

Ne gúnyolj, oh ne gúnyolj a tudással,
Pirúlnom kell, ha dicsérnek ezért.

LUCIFER.

Nem oktatsz-é oly sok jeles fiút?

ÁDÁM.

Nem oktatom, csak idomítom őket,
Szavak szerint, miket nem értenek,
De értelmök sincs, ezt vagy azt csinálni.
Az oktalan bámúl és azt hiszi,

[53/54] A helyhatározót nem az „ultima manus", a 63 alapján, hanem a K–K1 és a 61 szerint, kötőjellel írtuk, vö. még a VIII. szín [0/1] utasításával!

E' → E szép szavakkal szellemet idézünk,
Pedig fogás csak az egész, takarni
A szemfényvesztés mesterségeit.

<Egy tanítvány> Egy tanítvány → EGY TANITVÁNY gyors léptekkel jő 's → s az erkélyre megy.[6]

<Tanítvány> Tanítvány → TANITVÁNY.

Kegyes v<ó>ltál magadhoz hívni, mester,
Igérvén, hogy tudvágyamat <be töltöd,> betöltöd, 90
'S → S mélyebben engedsz a' → a dolgokba néznem
Mint <azt másokkal tartod> MÁSRA célszerűnek<.>
TARTOD AZT.

Ádám. → ÁDÁM.

Igaz, igaz, szorgalmad o<l>ly kitűnő → kitűnő,
Hogy ez előnyre méltán tart jogot.

<Tanít> TanítVÁNY. → TANITVÁNY.

Im itt vagyok, lelkem vágytól remeg
<Be látni> Belátni a' → a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban,
Uralkodván ⟨fes⟩felsőbbség[7] érzetével
Anyag 's → s szellem világban <egy<i>Aránt> egyaránt.

Ádám → ÁDÁM.

Sokat <kívánsz> kívánsz. Paránya a' → a <világnak> világnak,
Hogy lássad át a' → a nagyszerű egészet? –

6 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
7 Madách a kifelejtett *l* betűt még a K-n pótolta.

E szép szavakkal szellemet idézünk,
Pedig fogás csak az egész, takarni
A szemfényvesztés mesterségeit.

(EGY TANITVÁNY gyors léptekkel jő s az erkélyre megy.)

TANITVÁNY.

Kegyes voltál magadhoz hívni, mester,
Igérvén, hogy tudvágyamat betöltöd,
S mélyebben engedsz a dolgokba néznem
Mint másra czélszerűnek tartod azt.

ÁDÁM.

Igaz, igaz, szorgalmad oly kitűnő,
Hogy ez előnyre méltán tart jogot.

TANITVÁNY.

Im itt vagyok, lelkem vágytól remeg
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban,
Uralkodván felsőbbség érzetével
Anyag s szellem világban egyaránt.

ÁDÁM.

Sokat kivánsz. Paránya a világnak,
Hogy lássad át a nagyszerű egészet? –

Uralmat kérsz, élvet kérsz és tudást.
Ha súlyától nem dűlne öszve kebled
'S → S mind ezt <el érnéd> elérnéd, istenné leendnél <–>. –
131 Kevesb<^>et óhajts, s tán <el érheted.> elérheted.

<Tanit> TanitVÁNY. → TANITVÁNY.

[80] <Bár me<l>ly> Bármely titkát fejtsd hát meg a' → a tudásnak,
Nagy férfiú, én csak nyerek vele,
Mert érezem, semmit fel nem <fogok> fogok.

Ádám. → ÁDÁM.

Jól van tehát, látom te érdemes vagy,
'S → S a' → a <leg rejtettebb> legrejtettebb szentélyig
<be viszlek,> beviszlek,
[85] Lásd a' → a valót, mint én látom magam.
De nem les-é avatlan hallgató, mert [8]
⟨Mert⟩ Az az igazság rettentő, halálos → halálos,
Ha nép köz⟨z⟩é <jő> MEGY a' → a mai világban.
Majd jő idő, <ó>h bár itt lenne már,
[90] Midőn utczákon fogják azt beszélni,
De akkor a' → a nép sem lesz kiskorú. –
Most adj <kezet> kezet, hogy el nem árulod → árulod,
<Amit> A mit[9] megértesz. – Igy – halljad tehát. –

<Tanít> TanítVÁNY. → TANITVÁNY.

Mint reszketek vágytól és félelemtől – – → –

8 A sorzáró szót Madách később írta be, vö. a következő sor elejével!
9 Az elválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

Uralmat kérsz, élvet kérsz és tudást.
Ha súlyától nem dűlne öszve kebled
S mind ezt elérnéd, istenné leendnél. –
Kevesbet óhajts, s tán elérheted.

TANITVÁNY.

Bármely titkát fejtsd hát meg a tudásnak,
Nagy férfiú, én csak nyerek vele,
Mert érezem, semmit fel nem fogok.

ÁDÁM.

Jól van tehát, látom te érdemes vagy,
S a legrejtettebb szentélyig beviszlek,
Lásd a valót, mint én látom magam.
De nem les-é avatlan hallgató, mert
Az az igazság rettentő, halálos,
Ha nép közé megy a mai világban.
Majd jő idő, oh bár itt lenne már,
Midőn utczákon fogják azt beszélni,
De akkor a nép sem lesz kiskorú. –
Most adj kezet, hogy el nem árulod,
A mit megértesz. – Igy – halljad tehát. –

TANITVÁNY.

Mint reszketek vágytól és félelemtől –

Ádám. → ÁDÁM.

[95] Mit is mondál előbb, fiam, nekem ? 91

<Tanit> TanitVÁNY. → TANITVÁNY.

Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.
(vigyázattal → Vigyázattal.)

No látod, én sem, – 's → s hidd el senki más.
A bölcselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk. –
[100] S egyéb<b> tanok közt ⟨még ez⟩ ez
leg jámborabb → legjámborabb még.
132 Mert csak magában múlat csendesen,
[101a] Agyrémekkel himzett világa közt.
⟨Mig⟩ De számtalan ⟨...n...⟩ egyéb o<l>ly társa van → van,
Me<l>ly ⟨mint a' gyermek⟩ fontos arczczal raj⟨.⟩zol a' →
a porondban,
Egyik vonalt örvénynek mondogatja → mondogatja,
[105] Szentélynek[10] a' → a kört, hogy <már már> már-már kaczag⟨ol⟩sz
A ví→igjátékon, <amidőn> a midőn[11] <be látod> belátod →
belátod,
Mi rettentő komoly ⟨...n...⟩ <egész dolog.> CSÍN → csin
→63 csiny° AZ EGÉSZ.
Mert míg szorúlt kebellel és remegve
Kerűli minden a' → a <por rajzokat,> por-rajzokat,
[110] <Itt ott> Itt-ott kelepcze áll 's → s a' → a vakmerőt
Ki <ál<l>tal lépi,> általlépi, véresen ⟨találja⟩ <lefogja.>
MEGEJTI.
Ill→ly dőreséggel küzdünk szüntelen,
→63 Ily dőreség áll látod szüntelen

10 Madách a K-n th.-t vétett, kihagyta az *u* betűt, amit utólag írt be; Arany ezt megerősítette.
11 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

ÁDÁM.

Mit is mondál előbb, fiam, nekem?

TANITVÁNY.

Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

ÁDÁM.
(Vigyázattal.)

No látod, én sem, – s hidd el senki más.
A bölcselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk. –
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még.
Mert csak magában múlat csendesen,
Agyrémekkel himzett világa közt.
De számtalan egyéb oly társa van,
Mely fontos arczczal rajzol a porondban,
Egyik vonalt örvénynek mondogatja,
Szentélynek a kört, hogy már-már kaczagsz
A vigjátékon, a midőn belátod,
Mi rettentő komoly csiny az egész.
Mert míg szorúlt kebellel és remegve
Kerűli minden a por-rajzokat,
Itt-ott kelepcze áll s a vakmerőt
Ki általlépi, véresen megejti.
Ily dőreség áll látod szüntelen

A <meg levő> meglevő hatalmak védlete
→63 Utunkba, szentséges kegyeletűl
S kegyelet<e>Öknek szentséges nevében.
→63 Védő a már megalakúlt hatalmat. – °

<Tanit> TanitVÁNY. → TANITVÁNY.

[115] <Ah, értlek> Ah értlek, értlek, s így lesz-é örök<ké?>RE?

Ádám. → ÁDÁM.

Egykor nevetni fog⟨ják⟩nak az egésze⟨t⟩n⟨,⟩.
Az államférfit, kit nagynak neveztünk → neveztünk,
Az or⟨d⟩tHodoxot, <akit> a kit[12] bámulánk →63 bámulánk –
Komédiásnak nézi az utókor → utókor,
[120] Ha a' → a valódi nagyság lép helyébe,
Az egyszerű és a' → a természetes,
Me<l>ly ott ugrat csupán <ahol> a hol[13] gödör van,
Ottan hagy útat, <ahol> a hol[14] nyilt a' → a tér.
[123a] S a' → a tant, mell→ly most őrűltséghez vezet
[123b] Szövevényes voltával, akkoron
133 ⟨S b⟩Bár nem tanúlja senki, mind⟨meg⟩en érti.

<Tanít> TanítVÁNY. → TANITVÁNY.

[125] Ez a' → a nyelv hát az a' → a megérthető,
Me<l>lyen beszéltek az apostolok. –
De hogy ha → hogyha minden más merő lom is
⟨A művészet még is csak meg marad,⟩ Ne vedd el a' → a 92
mű→üvészetben hitem.
'S → S azt bétanúlni ⟨minta és⟩ még is csak szabály kell.

12, 13, 14 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel mindhárom alkalommal megerősítette.

Utunkba, szentséges kegyeletűl
Védő a már megalakúlt hatalmat. –

TANITVÁNY.

Ah értlek, értlek, s így lesz-é örökre?

ÁDÁM.

Egykor nevetni fognak az egészen.
Az államférfit, kit nagynak neveztünk,
Az orthodoxot, a kit bámulánk –
Komédiásnak nézi az utókor,
Ha a valódi nagyság lép helyébe,
Az egyszerű és a természetes,
Mely ott ugrat csupán a hol gödör van,
Ottan hagy útat, a hol nyilt a tér.
S a tant, mely most őrűltséghez vezet
Szövevényes voltával, akkoron
Bár nem tanúlja senki, minden érti.

TANITVÁNY.

Ez a nyelv hát az a megérthető,
Melyen beszéltek az apostolok. –
De hogyha minden más merő lom is
Ne vedd el a müvészetben hitem.
S azt bétanúlni még is csak szabály kell.

Ádám. → ÁDÁM.

A' → A művészetnek is <leg főbb> legfőbb tökélye → tökélye,
Ha úgy <el bú<v>,>[15] elbú, hogy észre nem veszik.

<Tanit> TanitVÁNY. → TANITVÁNY.

Hát a' → a rideg valónál álljak-é meg<,>?
Eszményesítés <visz> AD művünkbe lelket.

Ádám → ÁDÁM.

Igaz, igaz, az önt rá szellemet,
A természettel me<l>ly egyenjogúvá
Teszi 's → s teremtett lénYnyé érleli,
Mi a<n>nélkűl[16] csupán halott csinálmány.
Attól ne tarts, hogy m<é>Íg eszményesítsz
Ki fogsz → Kifogsz ⟨tán⟩ az élő nagy[17] természeten.
De a' → a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és isten lakik,
Az szónokolni fog, <vés> vés, vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
⟨..⟩ Mosolyg → Mosolyg, ha a' → a kéj mámorát alusZsza.
'S → S bár új utat tör, bizton czélra ér. –
Müvéből fog készítni új szabályt,
Nyű→ügűl talán, de szárnyakúl soha
134 Egy törpe fajnak az abstractió. –

<Tanit> TanitVÁNY. → TANITVÁNY.

<Óh> Oh, mit tegyek hát, mester, mondD nekem<,>.
Ki annyi éjt szenteltem a' → a tudásnak,

15 Arany kis kék grafitceruzás kereszttel külön is kijelölte javításra a szóalakot.
16 Arany a betű törlése után a szétválasztást a szövegben függőleges vonallal, a lapszegélyen pedig a szokott jellel is megerősítette.
17 A szó Madách utólagos beírása a kihúzott szó pótlására.

ÁDÁM.

A művészetnek is legfőbb tökélye,
Ha úgy elbú, hogy észre nem veszik.

TANITVÁNY.

Hát a rideg valónál álljak-é meg?
Eszményesítés ad művünkbe lelket.

ÁDÁM.

Igaz, igaz, az önt rá szellemet,
A természettel mely egyenjogúvá
Teszi s teremtett lénynyé érleli,
Mi a nélkűl csupán halott csinálmány.
Attól ne tarts, hogy míg eszményesítsz
Kifogsz az élő nagy természeten.
De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és isten lakik,
Az szónokolni fog, vés, vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kéj mámorát aluszsza.
S bár új utat tör, bizton czélra ér. –
Müvéből fog készítni új szabályt,
Nyügűl talán, de szárnyakúl soha
Egy törpe fajnak az abstractió. –

TANITVÁNY.

Oh, mit tegyek hát, mester, mondd nekem.
Ki annyi éjt szenteltem a tudásnak,

⟨Egyenlő lettem-é csak a' butával,⟩ Csak a' → a butával lettem-é egyenlő, [18]
És mind e munka <el veszett> elveszett hiába? –

Ádám. → ÁDÁM.

El nem veszett, mert ép ez ád jogot
Most már megvetni minden csábjait.
[155] Ki még nem nézett a' → a vésznek szemébe → szemébe,
Ha hátrál, gyáva. A próbált vitéz
Bátran mellőzi a' → a kötekedőt,
Bátorságához nem férhet gyanú. –
Fogd hát e sárgult pergam<én>ENTeket,
[160] E fólia→ánsokat, miken penész ü→űl,
Dobd tűzre mind. Ezek feledtetik 93
Saját lábunkon a' → a járást velünk,
És megkimélnek a' → a gondolkodástól.
Ezek viszik m<ú>lt századok hibáit
[165] Előítéletűl az új világba.
A tűzre vél<e>Ök<;>, → ! és ki, → ki a' → a szabadba, → .
Miért tanúlnád mindé→ig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet <el foly,> elfoly,
Örömtelen poros szobafalak közt.
[170] Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig theoriát tanúlsz?
Együtt mondunk bucsút az iskolának,
Téged vezessen rózsás ifjuságod
135 Örömhozó <napsúgár> napsúgár- és dalokhoz;
[175] Engem vezess te → te, kétes szellem őr → szelleműr,
Az új világba, me<l>ly fejlődni fog,
Ha egy nagy ember eszméit <meg érti,> megérti,
'S → S szabad szót ád<,> a' → a rejlő gondolatnak,
136 [179] <Le dűlt> Ledűlt romoknak átkozott porán. – – → –[19]

18 Arany vonalakkal megerősítette Madách számozással átalakított szórendjét.
19 A szín össz-sorszámát Madách maga adta meg a munkalapon: „10 Prága – 179".

Csak a butával lettem-é egyenlő,
És mind e munka elveszett hiába? –

ÁDÁM.

El nem veszett, mert ép ez ád jogot
Most már megvetni minden csábjait.
Ki még nem nézett a vésznek szemébe,
Ha hátrál, gyáva. A próbált vitéz
Bátran mellőzi a kötekedőt,
Bátorságához nem férhet gyanú. –
Fogd hát e sárgult pergamenteket,
E fóliánsokat, miken penész űl,
Dobd tűzre mind. Ezek feledtetik
Saját lábunkon a járást velünk,
És megkímélnek a gondolkodástól.
Ezek viszik mult századok hibáit
Előítéletűl az új világba.
A tűzre vélök! és ki a szabadba.
Miért tanúlnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly,
Örömtelen poros szobafalak közt.
Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig theoriát tanúlsz?
Együtt mondunk bucsút az iskolának,
Téged vezessen rózsás ifjuságod
Örömhozó napsúgár- és dalokhoz;
Engem vezess te, kétes szellemőr,
Az új világba, mely fejlődni fog,
Ha egy nagy ember eszméit megérti,
S szabad szót ád a rejlő gondolatnak,
Ledűlt romoknak átkozott porán. –

[I–X. szín összesen: 2549 sor]

11ik <szín> szín. → TIZENEGYEDIK SZÍN.

Londonban. A Tower és a Tem<s>Ze közt vásár. Tarka soka- ‖ ság | hul- ||| lámzik, zajong. <Ádám> Ádám → ÁDÁM, mint élemedett férfiú <Luciferrel> Luciferrel → LUCIFERREL ‖ a' | → a Tower ||| egyik bástyáján áll. Estve felé.[1]

Kar → KAR.

A zsibongó sokaság morajából egygyé olvadva, → egygyéolvadva, s halk ze- ‖ nétől | ||| kisérve.[2]

Zúg az élet tengerárja,
Mindenik hab új világ,
Mit szánod, ha el merűl → elmerűl ez,
Mit félsz, az ha feljebb hág? – – → ? –
Majd attól félsz, az egyént hogy
<El nyelendi> Elnyelendi a' → a tömeg,
Majd, hogy a' → a kiváló egyes
A miLljót semmíti meg.
Rettegsz a' → a költészetért ma,
Holnap a' → a tudás miatt,
'S → S szűk rendszernek mért<é>kébe,
Zárod a' → a hullámokat,
'S → S bár mint küzdesz, bár mint fáradsz , 94
Nem merítsz mást, → mást mint vizet,
A méltóságos tenger zúg,
Zajg tovább is, → is és nevet.
Hagyd zajongni, majd az élet
137 Kó→orlátozza önmagát.
Nem vesz el harczában semmi,

1 A szín száma után a K-t író Madách tollat cserélt. Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet". A 'Tower' *w*-je -rv-nek is olvasható, Arany az első előforduláskor jav., a második esetben azonban nem. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

2 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

TIZENEGYEDIK SZÍN.

(Londonban. A Tower és a Temze közt vásár. Tarka sokaság hullámzik, zajong. ÁDÁM, mint élemedett férfiú LUCIFERREL a Tower egyik bástyáján áll. Estve felé.)

KAR.

(A zsibongó sokaság morajából egygyéolvadva, s halk zenétől kisérve.)

Zúg az élet tengerárja,
Mindenik hab új világ,
Mit szánod, ha elmerűl ez,
Mit félsz, az ha feljebb hág? –
Majd attól félsz, az egyént hogy
Elnyelendi a tömeg,
Majd, hogy a kiváló egyes
A milljót semmíti meg.
Rettegsz a költészetért ma,
Holnap a tudás miatt,
S szűk rendszernek mértekébe
Zárod a hullámokat,
S bár mint küzdesz, bár mint fáradsz,
Nem merítsz mást mint vizet,
A méltóságos tenger zúg,
Zajg tovább is és nevet.
Hagyd zajongni, majd az élet
Korlátozza önmagát.
Nem vesz el harczában semmi,

Mind<é>Ig új 's → s mindé→ig a' → a régi.
Halld csak ígéző dalát <–> . – → .[3]

Ádám → ÁDÁM.

Ez az, ez az, miért mindég epedtem,
Pályám mindeddig tömkeleg vala,
Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Szép a' → a <magasból> magasból, mint a' → a
templomének → templomének,
Belé olvadt → Beléolvadt <akár mi> akármi jajkiáltás,
→63 Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
<Akár minő> Akárminő rekedt hang, míg <fel ér.> fÖlér.
→63 Dallamba olvad össze míg föl ér. –°
Igy hallja azt az isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta <a'> E világot.
De odalent másképen hallanók,
Hol közbe szól<l> a' → a szív<nek is verése.> verése is.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Te kétkedő gúny⟨.⟩, hát nem szebb világ ez,
Mint mind az, <amin> a min[4] eddig <át gyötörtél?> átgyötörtél?
<Le dűltek> Ledűltek a' → a mohos k<ó>rlátfalak, → korlát falak,
<El tűntek> Eltűntek a' → a rémes kisértetek,
Miket a' → a múlt megszentelt glóriával
Hagy a' → a jövőre, kínzó átokúl.
Szabad versenytér nyílt meg a' → a kebelnek,
Rabszolgákkal gú→ulát ma nem emelnek. –

3 A rövidebb sorokból álló karéneket a kiadásokban sorközépre szedték.
4 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Mindig új s mindig a régi.
Halld csak ígéző dalát.

ÁDÁM.

Ez az, ez az, miért mindég epedtem,
Pályám mindeddig tömkeleg vala,
Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala.

LUCIFER.

Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
Dallamba olvad össze, míg fölér. –
Igy hallja azt az isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta e világot.
De odalent másképen hallanók,
Hol közbe szól a szív verése is.

ÁDÁM.

Te kétkedő gúny, hát nem szebb világ ez,
Mint mind az, a min eddig átgyötörtél?
Ledűltek a mohos korlát falak,
Eltűntek a rémes kisértetek,
Miket a múlt megszentelt glóriával
Hagy a jövőre, kínzó átokúl.
Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek. –

[28] A Szász Károlytól származó sor henye ortográfiáját két helyen (sorközepi vessző, az igekötő és az ige egybeírása) jav.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

EgyIptomban sem hallott v<ó>lna fel
138 I<l>lyen magasra a' → a rabok <nyögése> nyögése,
'S → S mi istenik e<n>nélkű→ül[5] művei<.>!
Vagy Athenében nem cselekszik-é
[45] A felséges nép méltón, nagyszerűen → nagyszerűen,
<Fel áldozván> Feláldozván nagy 's → s kedves
emberét → emberét,
Mivel a' → a hon forog másk<é>Int veszélyben , 95
Ha i<l>ly magasról nézzük 's →s nem zavarnak
<Nő könnyek> Nő-könnyek és egyéb⟨b⟩' → egyéb hitvány
fogalmak.

Ádám. → ÁDÁM.

[50] <Hallgass> Hallgass, haLlgass te örökös sophista.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

De <hogy> BÁR ha → bárha áll is, ⟨...n...⟩ a' → a jaj hogy
kihalt. → ,
Helyette minden úgy el van lapúlva. –
Hol a' → a <magas> magas, mi vonz<,>? a' → a <mély>
mély, mi rettent⟨,⟩?
Hol ⟨a⟩életünknek édes tarkasága?
[55] Többé nem tenger küzdő fényes árja,
Sima mocsár csak, békával tele. –

Ádám. → ÁDÁM.

Kárpótol a<,>→a[6] köz jólét → közjólét érzete.

5 A kihúzott betű okozta szétválasztást Arany a szövegben jelezte (függőleges vonallal), és a lapszegélyen a szokott jellel is megerősítette.

6 A sor csekély szóközzel írt szavát Arany is elválasztotta, és ezt a szokott jellel a lapszegélyen megerősítette.

LUCIFER.

Egyiptomban sem hallott volna fel
Ilyen magasra a rabok nyögése,
S mi istenik enélkül művei!
Vagy Athenében nem cselekszik-é
A felséges nép méltón, nagyszerűen,
Feláldozván nagy s kedves emberét,
Mivel a hon forog máskint veszélyben,
Ha ily magasról nézzük s nem zavarnak
Nő-könnyek és egyéb hitvány fogalmak.

ÁDÁM.

Hallgass, hallgass te örökös sophista.

LUCIFER.

De bárha áll is, a jaj hogy kihalt,
Helyette minden úgy el van lapúlva. –
Hol a magas, mi vonz? a mély, mi rettent?
Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő fényes árja,
Sima mocsár csak, békával tele. –

ÁDÁM.

Kárpótol a közjólét érzete.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ugy <ítélsz> ítélsz, <ládd> ládd, te is ⟨...n...⟩ nagy polczodon
Az <életről> életről, me<l>ly lábadnál mozog,
[60] Mint a' → a múltakról a' → a história.
Nem hallja a' → a jajszót, rekedt beszédet;
Mit <fel jegyez,> fÖ→eljegyez, csak a' → a múltnak dala.
→63 a múltnak csak dala. °

Ádám. → ÁDÁM.

<Ah> Ah, már a' → a sátán is <romantizál> romantizál,
139 Vagy doctrinaire –[7] lesz; vívmány ez s amaz.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(A TOWERRE MUTATVÁN. → mutatván →63 mutatván.)[8]

[65] Az nem csoda, midőn az ős idők
Kisértetén[9] állunk, egy új világ közt.

Ádám. → ÁDÁM.

E korhadt álláspont sem → se' kell nekem,
Az új világba elszántan <le szállok,> leszállok,
S nem félek → félek, a' → a költészetet, nagy eszmét
[70] Hullámi közt, hogy ú→ujra ne találjam. –
<Lehet> Lehet, hogy többé nem nyilatkozik
Eget megrázó ős <Titáni> titáni[10] harczban,
De annál <ígézőbb> í→63igézőbb, áldásosabb
Világot alkotand szerény körében. – → .

7 A valóban fölöslegesnek ható gondolatjelet a kiadásokban elhagyták.
8 Arany nyomdai utasítása fekete grafitceruzával az általa beírt szerzői utasítás mellett: „pet."
9 Arany a 65. sor utolsó és a 66. sor első szavát kék grafitceruzával aláhúzta, mintegy javításra kijelölve, sőt a lapszegélyen ~ jelet is tett, de utóbb eltekintett a módosítástól, így szándéka rekonstruálhatatlan.
10 A *t*-re javítást Arany a lapszegélyen jelezte.

LUCIFER.

Ugy ítélsz, ládd, te is nagy polczodon
Az életről, mely lábadnál mozog,
Mint a múltakról a história.
Nem hallja a jajszót, rekedt beszédet;
Mit feljegyez, a múltnak csak dala.

ÁDÁM.

Ah, már a sátán is romantizál,
Vagy doctrinaire lesz; vívmány ez s amaz.

LUCIFER.
(A Towerre mutatván.)

Az nem csoda, midőn az ős idők
Kisértetén állunk, egy új világ közt.

ÁDÁM.

E korhadt álláspont se' kell nekem,
Az új világba elszántan leszállok,
S nem félek, a költészetet, nagy eszmét
Hullámi közt, hogy ujra ne találjam. –
Lehet, hogy többé nem nyilatkozik
Eget megrázó ős titáni harczban,
De annál ígézőbb, áldásosabb
Világot alkotand szerény körében.

[73] A 63 'ígézőbb' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján visszaállítottuk.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Haszontalan aggódás is leendne
Azt féltened. Mig létez az anyag → anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is , 96
⟨...n...⟩ Tagadásúl, me<l>ly véle harczban áll.
S mí→ig emberszív van, míg eszmél az agy
'S → S fenálló rend a' → a vágynak gátat ír,
Szintén fog élni a' → szellemvilágban → szellem világban
⟨...n...⟩ Tagadásúl költészet$_{<,>}$ és nagyeszme. – → nagy eszme.
De <mond> mondD, mi alakot vegyünk magunkra,
Midőn <le szállunk> leszállunk a' →a ⟨nép...n...⟩ zajgó tömegbe,
Mert így csak e' → e helyen birunk megállni
Hol múlt idők ábrándja leng körül.

Ádám. → ÁDÁM.

<Akár minőt.> Akárminőt. Hisz nincsen már kiváló,
Hálá a' → a <sorsnak> sorsnak. Hogy tudjuk, mit érez$_{<,>}$:
140 Le kell szállnunk a' → a nép nagy rétegéhez.

Mindketten <le mennek> lemennek a Tower belseJébe s csak hamar mun- ‖ ká- | so- ||| kúl öltözve <ki lépnek> kilépnek annak kapuján, a' → a sokadalomba | ve- ‖ gyűlvén. ||| – Egy bábjátékos → EGY BÁBJÁTÉKOS bódéja mellett áll, me<l>lyen ‖ majom űl veres | <ka- ||| bátban> kabátban, lánczon. – → .[11]

<A Bábjátékos> A Bábjátékos. → A BÁBJÁTÉKOS.

Csak erre, erre, kedves jó urak,
Mindjárt kezdődik az előadás.
Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, mint szedé rá a' → a kigyó

11 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen, mindkét bekezdés mellett, külön-külön: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás folyamatosan szedve és zárójelben.

LUCIFER.

Haszontalan aggódás is leendne
Azt féltened. Mig létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásúl, mely véle harczban áll.
S mig emberszív van, míg eszmél az agy
S fenálló rend a vágynak gátat ír,
Szintén fog élni a szellem világban
Tagadásúl költészet és nagy eszme.
De mondd, mi alakot vegyünk magunkra,
Midőn leszállunk a zajgó tömegbe,
Mert így csak e helyen birunk megállni
Hol múlt idők ábrándja leng körűl.

ÁDÁM.

Akárminőt. Hisz nincsen már kiváló,
Hálá a sorsnak. Hogy tudjuk, mit érez:
Le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez.

(Mindketten lemennek a Tower belsejébe s csak hamar munkásokúl öltözve kilépnek annak kapuján, a sokadalomba vegyűlvén. – EGY BÁBJÁTÉKOS bódéja mellett áll, melyen majom úl veres kabátban, lánczon.)

A BÁBJÁTÉKOS.

Csak erre, erre, kedves jó urak,
Mindjárt kezdődik az előadás.
Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, mint szedé rá a kigyó

Az első nőt, ki már kiváncsi v<ó>lt
[95] 'S → S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfiút. – Láthattok fürge majmot,
Mi méltósággal játszSZa <emberét> emberét,
Láthattok medvét tánczmester gyanánt.
Csak <erre> erre, erre<:>; →, kedves jó urak! –

Tolongás a' → a bódé körűl. –[12]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[100] Ah Ádám! itten minket emlegetnek,
Csak szép <dolog> dolog, kinek o<l>lyan szerep
Jutott, hogy még hat ezred év után is
Mulat felette a' → a <jó> VÍ→iG ifjuság. –

Ádám. → ÁDÁM.

E⟨z⟩l ez izetlen ⟨r⟩tréfától. – Tovább.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER . 97

[105] Izetlen tréfa? nézd <csak> csak, mint <mulatnak> mulatnak,
Kik még imént s→szunnyadtak a' → a padokban
Hallgatva Népost<,>, – e piros fiúk.
'S → S ki mondja <, hogy> MEG, kinek van igaza,
141 <Azoknak-é> Azoknak-é, kik az életbe lépnek
[110] Az ébredő erő önérzetével,
Vagy <aki> a ki[13] → a ki, korhadt agygyal már → már, kilép. –
Va<l>jon tetszőbb-e egy Shakespeare <neked> neked,
Mint nékik e' → e torzképű→ü össze vissza → összevissza<,>?

12 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a gondolatjel elmaradt, a szerzői utasítás zárójelben.

13 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Az első nőt, ki már kíváncsi volt
S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfiút. – Láthattok fürge majmot,
Mi méltósággal játszsza emberét,
Láthattok medvét tánczmester gyanánt.
Csak erre, erre, kedves jó urak! –

(Tolongás a bódé körűl.)

LUCIFER.

Ah Ádám! itten minket emlegetnek,
Csak szép dolog, kinek olyan szerep
Jutott, hogy még hat ezred év után is
Mulat felette a vig ifjuság. –

ÁDÁM.

El ez izetlen tréfától. – Tovább.

LUCIFER.

Izetlen tréfa? nézd csak, mint mulatnak,
Kik még imént sunnyadtak a padokban
Hallgatva Népost, – e piros fiúk.
S ki mondja meg, kinek van igaza,
Azoknak-é, kik az életbe lépnek
Az ébredő erő önérzetével,
Vagy a ki, korhadt agygyal már, kilép. –
Vajon tetszőbb-e egy Shakespeare neked,
Mint nékik e torzképü összevissza?

[106] A kiadások 'szunnyadtak' alakja sh., ezért a K–K1 alapján jav.

Ádám. → ÁDÁM.

<Ép a' torz<kép>ÁS az, mit nem tűrhetek.> A TORZ
AZ ÉPEN, MIT NEM TÜ→űRHETEK.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Rajtad tapadt még a' → a görög világból.
<Ládd> Ládd, én fia, vagy apja <hogy ha> hogyha tetszik,
– Mert szellemek közt ez nem nagy külö<m>Nség<,,>
– → különbség –
Az új iránynak, a' → a romantic→kának,
ÉN ÉpEN <a' torzképek közt> A TORZBAN gyönyörködöm.
Az ember arczra egy majomvonás⟨:⟩;
A nagyszerű után egy sárdobás⟨:⟩;
Ficzamlott érzés, tisztes szőr ruha → szőrruha⟨:⟩;
Kéjhölgyt<ő>Ül a' → a szemérem szózata⟨:⟩;
Tömjénezése hitványnak, kicsi→inynek⟨:⟩;
⟨...n...⟩ Szerelmi élvre átka egy kiéltnek⟨;⟩: →63 ;
Feledtetik, hogy országom veszett,
Mert új alakban u→újra éledek. –

A bábjátékos → A BÁBJÁTÉKOS.
(Ádám váLlára ütve → ütve.)

Mit foglaljátok ezt a' → a jó helyet,
Te jó madár, csak az mulattat ingyen → ingyen,
Ki életúnt 's → s fel kö⟨t⟩tteti → felkötteti magát. – → . °

Ádám és Lucifer félre állnak → félreállnak. Egy <kis lány> kis lány → KIS LEÁNY ibolyát árú→63ulva jő.[14]

14 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

A *torz* az épen, mit nem tűrhetek.

LUCIFER.

Rajtad tapadt még a görög világból.
Ládd, én fia, vagy apja hogyha tetszik,
– Mert szellemek közt ez nem nagy különbség –
Az új iránynak, a romantikának,
Én épen a torzban gyönyörködöm.
Az ember arczra egy majomvonás;
A nagyszerű után egy sárdobás;
Ficzamlott érzés, tisztes szőrruha;
Kéjhölgytül a szemérem szózata;
Tömjénezése hitványnak, kicsinynek;
Szerelmi élvre átka egy kiéltnek:
Feledtetik, hogy országom veszett,
Mert új alakban újra éledek. –

A BÁBJÁTÉKOS.
(Ádám vállára ütve.)

Mit foglaljátok ezt a jó helyet,
Te jó madár, csak az mulattat ingyen,
Ki életúnt s felkötteti magát.

(Ádám és Lucifer félreállnak. EGY KIS LEÁNY ibolyát árulva jő.)

[125] A sorvégi központozásban a K1 és a 61 kettőspontja a helyes, mert előkészíti a versmondat záradékát, ezért visszaállítottuk.

A kis <lány> lány. → A KIS LEÁNY.

⟨Szép⟩ Kis ibolyák, első követei
142 ⟨...teljes sor...⟩ A' → A jó tavasznak. Vásároljanak!
E kis virág az árvának kenyért, → kenyért
És a' → a szegénynek is szép éket ad. –

Egy anya. → EGY ANYA.→63 ANYA
(i→Ibolyát vásárolva → vásárolva.)

[135] Adj, adj nekem, h<ó>lt gyermekem kezébe → kezébe.

Egy leány. → EGY LEÁNY. 98
(sz→Szintén vásárolva → vásárolva.)

Sötét hajamnak ⟨ez⟩ lesz <leg sze⟨...n...⟩bbik> legszebbik éke.

⟨H⟩A kislány → A KISLEÁNY.

Kis ibolyák! – ⟨ah v⟩Vegyenek ura⟨k⟩im!
(<el halad> elhalad → Elhalad.)

Egy ékszer árus → EGY ÉKSZERÁRUS.
(bódéjában → Bódéjában.)

Hogy e' → e gaz mindé→ig versenyez velünk, → velünk
'S → S ki nem bírjuk szorítni a' → a divatból. –
[140] Pedig szép nyakra drága gyöngy való csak,[15]
Me⟨r⟩<l>lyért az is már, <aki> a ki[16]
f<e>Öl <idézi> idézi, → fölidézi →63 fölhozá,°

15 A sor két utolsó szava között Madách nem hagyott szóközt, Arany szétválasztotta, a jelet a lapszegélyen is megismételte.

16 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

A KIS LEÁNY.

Kis ibolyák, első követei
A jó tavasznak. Vásároljanak!
E kis virág az árvának kenyért
És a szegénynek is szép éket ad. –

EGY ANYA.
(Ibolyát vásárolva.)

[135] Adj, adj nekem, holt gyermekem kezébe.

EGY LEÁNY.
(Szintén vásárolva.)

Sötét hajamnak lesz legszebbik éke.

A KIS LEÁNY.

Kis ibolyák! – Vegyenek uraim! (Elhalad.)

EGY ÉKSZERÁRUS.
(Bódéjában.)

Hogy e gaz mindig versenyez velünk
S ki nem bírjuk szorítni a divatból. –
[140] Pedig szép nyakra drága gyöngy való csak,
Melyért az is már, a ki fölhozá,

Kétségbe ejtő <el szántsággal> elszántsággal a
Tenger mélyének szörnyeit kisérti. –

Két polgárlány → KÉT POLGÁRLEÁNY együtt ⟨elhalad⟩ jő.[17]

1ö p. lány → ELSŐ POLGÁRLÁNY.

Mi sok szép kelme, mennyi drága ékszer!

2ik p. l⟨e⟩ány → MÁSODIK POLGÁRLÁNY.

[145] Vásárfiát ha volna → volna,<aki> a ki[18] venne.

1ö p. lány → ELSŐ POLGÁRLÁNY.

A mái férfi ill→ílyesmit csupán
Gyalázatos <mellék czélokra> mellékczélokra tenne.

2ik p. lány → MÁSODIK POLGÁRLÁNY.

Még úgy se, nincs többé izlése már,
143 <El rontá> Elrontá sok ledér hölgy 's → s káviár.

1ö p. <lány> lány. → ELSŐ POLGÁRLÁNY.

[150] Azért o<l>ly <el bizott,> elbizott, hogy nem veszen fel.

17 Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen tollal: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

18 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Kétségbe ejtő elszántsággal a
Tenger mélyének szörnyeit kisérti. –

(KÉT POLGÁRLEÁNY együtt jő.)

ELSŐ POLGÁRLÁNY.

Mi sok szép kelme, mennyi drága ékszer!

MÁSODIK POLGÁRLÁNY.

Vásárfiát ha volna, aki venne.

ELSŐ POLGÁRLÁNY.

A mái férfi ílyesmit csupán
Gyalázatos mellékczélokra tenne.

MÁSODIK POLGÁRLÁNY.

Még úgy se, nincs többé izlése már,
Elrontá sok ledér hölgy s káviár.

ELSŐ POLGÁRLÁNY.

Azért oly elbizott, hogy nem veszen fel.

2ik p. láng → MÁSODIK POLGÁRLÁNY.

Vagy o<l>ly szerény, hogy többé már nem is mer. (<el haladnak> elhaladnak → Elhaladnak.)

Leveles szín alatt italt mérnek, az asztal körű→63ül dőzsölő ‖ <munkások.> munkások. | → MUNKÁSOK. ||| Hátrább zene és táncz. Katonák, polgárok, → polgárok 's → s min- ‖ denféle nép mu- | ||| lat és ácsorog. – → .[19]

Korcsmáros → KORCSMÁROS.
(v→Vendégei közt → közt.)

Urak vigan, a' → a tegnap <el veszett,> elveszett,
A holnapot nem érjük el soha,
Isten táplálja a' → a madarakat,
[155] 'S → S minden hiúság, mond a' → a biblia.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Tetszik nekem e' → e philosophia<,>.
Üljünk le itt e szép árnyas padon, → padon
'S → S nézzük, mi olcsón és mi jól mulat[20]
Savanyú→u borral 's → s rosz zenével a' → a nép. 99

1ö Munkás → ELSŐ MUNKÁS.
(a→Az asztalnál → asztalnál.)

[160] A <gépek> gépek, <mondom> mondom, ⟨..⟩ ördög művei:
Szánktól ragadják a' → a kenyeret el.

19 Arany nyomdai utasítása a lapszegélyen tollal: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

20 A sor után az új kéziratoldalt kezdő Madách tollat cserélt.

MÁSODIK POLGÁRLÁNY.

Vagy oly szerény, hogy többé már nem is mer. (Elhaladnak.)

(Leveles szín alatt italt mérnek, az asztal körül dőzsölő MUNKÁSOK. Hátrább zene és táncz. Katonák, polgárok s mindenféle nép mulat és ácsorog.)

KORCSMÁROS.
(Vendégei közt.)

Urak vigan, a tegnap elveszett,
A holnapot nem érjük el soha,
Isten táplálja a madarakat,
[155] S minden hiúság, mond a biblia.

LUCIFER.

Tetszik nekem e philosophia.
Üljünk le itt e szép árnyas padon
S nézzük, mi olcsón és mi jól mulat
Savanyu borral s rosz zenével a nép.

ELSŐ MUNKÁS.
(Az asztalnál.)

[160] A gépek, mondom, ördög művei:
Szánktól ragadják a kenyeret el.

2ik <Mun> MunKÁS. → MÁSODIK MUNKÁS.

Csak az ital maradjon, <el feldjük.> elfelEdjük.[21]

1ő <Mun> MunKÁS. → ELSŐ MUNKÁS.

A' → A dús meg →63 meg – ördög,
vérünk<et <ki issza> kiissza> SZÍJA KI.
Most jőne <már,> CSAK! hadd küldeném pokolba.
144 [165] Több példa kéne → kéne, mint a' → a múltkori.[22]

3ik <Mun> MunKÁS. → HARMADIK MUNKÁS.

⟨S⟩Mit nyernél véle. <Márma> Már ma függni fog.[23]
Sorsunk <meg> meg, mint előbb, csak úgy forog.

2ik <Mun> MunKÁS. → MÁSODIK MUNKÁS.

Bolond beszédek, jőjön hát az a' → a dús,
Én <nem teendek véle> semmi<t is,> ROSSZAT NEM
TESZEK VELE, →63 Nem vétek néki, mellém ültetem,
[170] <Le ültetem> Leültetem csak, lássa, <hogy> ki az úr.
→63 Lássuk ki az úr, és ki tud mulatni.°

A korcsmáros → A KORCSMÁROS.
(Ádámhoz → Ádámhoz.)

URAM, M→mivel <szolgáljak> szolgáljak, <uraim.> ? →?

21 Madách kifelejtett betűjét Arany pótolta.
22 A lapszegélyen idegen kéz ceruzás bejegyzése a nyomdai ív végéről: „Sig 10/145".
23 Arany a szétválasztást a szokott jellel a lapszegélyen megismételte.

MÁSODIK MUNKÁS.

Csak az ital maradjon, elfeledjük.

ELSŐ MUNKÁS.

A dús meg – ördög, vérünk szíja ki.
Most jőne csak! hadd küldeném pokolba.
Több példa kéne, mint a múltkori.

HARMADIK MUNKÁS.

Mit nyernél véle. Már ma függni fog.
Sorsunk meg, mint előbb, csak úgy forog.

MÁSODIK MUNKÁS.

Bolond beszédek, jőjön hát az a dús,
Nem vétek néki, mellém ültetem,
Lássuk ki az úr, és ki tud mulatni.

A KORCSMÁROS.
(Ádámhoz.)

Uram, mivel szolgáljak?

Ádám. → ÁDÁM.

<Mi sem kell.> SEMMIVEL.

A <korcsm> korcsmÁROS. → A KORCSMÁROS.

El hát padomról, semmiháziak.
Azt vélitek tán, a' → a pénzt <hogy> CSAK lopom,
Vagy gyermekem s nőm koldu<lásra terme.>S
BOTRA → koldusbotra TERMETT.

Ádám. → ÁDÁM.
(<föl kelve> fölkelve – Fölkelve.)

[175] Í→Igy mersz beszélni<.>?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hagyd el a' → a pimaszt.

Ádám. → ÁDÁM.

Jerünk tehát, mit is nézzük tovább
Hogyan silány<ú>l állattá az ember.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER. ⟨a' tánczhoz közeledve⟩

Ah, íme itt van, mit régtől kerestem,
Itt vígadunk kedélylyel, fesztelen⟨,⟩.
[180] Ez a' → a döbörgés, és e' → e vad kaczaj,
145 E baCchanális tűz fel gerjedése, → felgerjedése,
Me<l>ly minden arczra rózsa árt → rózsa-árt idéz

ÁDÁM.

Semmivel.

A KORCSMÁROS.

El hát padomról, semmiháziak.
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm koldusbotra termett.

ÁDÁM. (Fölkelve.)

Igy mersz beszélni?

LUCIFER.

Hagyd el a pimaszt.

ÁDÁM.

Jerünk tehát, mit is nézzük tovább
Hogyan silányul állattá az ember.

LUCIFER.

Ah, íme itt van, mit régtől kerestem,
Itt vígadunk kedélylyel, fesztelen.
Ez a döbörgés, és e vad kaczaj,
E bacchanális tűz felgerjedése,
Mely minden arczra rózsa-árt idéz

Mint dőre képzet a' → a nyomor fölé<be>, 100
HÁT N→nem<-é> dicső <.-> EZ?

Ádám. → ÁDÁM.

Engem <csak> undorít.

Ez alatt a' → a tánczolókhoz értek. <Két koldús> Két koldús → KÉT KOLDÚS czivódva jő. – → .[24]

1ö Koldús → ELSŐ KOLDÚS.

[185] E hely ⟨enyém⟩ sajátom, itt⟨en⟩ van engedélyem.

2ik <Kold> KoldUS. → MÁSODIK KOLDU→63ÚS.

Könyörűlj rajtam, másként meghalok,
Már két hete, hogy nem dolgozhatom.

1ö <Kol> KolDUS. → ELSŐ KOLDÚS.

Igaz koldús sem vagy hát e<s>szerint, → e szerint,[25]
Kontár sehonnai, rendőrt hivok. –

A második koldús <el sompolyog.> elsompolyog. Az első helyet foglal.[26]

[190] Krisztusnak öt <sebére> sebére, alami→ízsnát
A ⟨rászorultna⟩<szenvedőnek> szenvedőnek, édes uraim <.->! –

24 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
25 A szétválasztást Arany a szokott jellel a lapszegélyen megismételte.
26 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Mint dőre képzet a nyomor fölé,
Hát nem dicső ez?

ÁDÁM.

Engem undorít.

(Ez alatt a tánczolókhoz értek. KÉT KOLDÚS czivódva jő.)

ELSŐ KOLDÚS.

[185] E hely sajátom, itt van engedélyem.

MÁSODIK KOLDÚS.

Könyörűlj rajtam, másként meghalok,
Már két hete, hogy nem dolgozhatom.

ELSŐ KOLDÚS.

Igaz koldús sem vagy hát e szerint,
Kontár sehonnai, rendőrt hivok. –

(A második koldús elsompolyog. Az első helyet foglal.)

[190] Krisztusnak öt sebére, alamízsnát
A szenvedőnek, édes uraim! –

Egy <katona> katona → KATONA egy <mesterlegény> mesterlegény → MESTERLEGÉNY kezéből <el veszi> elveszi tánczosnéját.[27]

Katona → KATONA.

<Paraszt> Paraszt, <el innét!> ODÉBB! – VAGY azt hiszed talán
Hogy még te is valami vagy.

Mesterlegény. → MESTERLEGÉNY.

<Meg érzed,> Megérzed,
Ha nem hiszed.

2ik mester legény → MÁSODIK MESTERLEGÉNY.

Ne bánts<a>d. Térj ki <néki> ELŐLE:
146 [195] ⟨Övé a' hatalom⟩ Hatalom, 's → s így ⟨a'⟩ dicsőség⟨.⟩ mind
övé → övé. →63 ⟨A⟩ ⟨h⟩Hatalom s dicsőség
⟨így⟩ mind övé.°

1ö Mest. <leg> legÉNY. → ELSŐ MESTERLEGÉNY.

⟨...teljes sor...⟩ NO HÁT, L→lenézéssel <hát még> miért tetézi,
⟨Hogy⟩ Ha, mint nadály, jólétünk⟨et⟩ szopja <úgy is>KI<.>?
→63 Ha már ugyis nadályként szívja vérünk. °

Egy kéjhölgy → EGY KÉJHÖLGY.
(danolva → Danolva.)

Sárkányoktól is <ki vívták> kivívták
Egykoron az arany almát –

27 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

(Egy KATONA egy MESTERLEGÉNY kezéből elveszi tánczosnéját.)

KATONA.

Paraszt, odébb! – vagy azt hiszed talán
Hogy még te is valami vagy.

MESTERLEGÉNY.

Megérzed,
Ha nem hiszed.

MÁSODIK MESTERLEGÉNY.

Ne bántsd. Térj ki előle:
[195] A hatalom s dicsőség mind övé.

ELSŐ MESTERLEGÉNY.

No hát, lenézéssel miért tetézi,
Ha már ugyis nadályként szívja vérünk?

EGY KÉJHÖLGY.
(Danolva.)

Sárkányoktól is kivívták
Egykoron az arany almát –

[197] A 63-ban véglegesült sor végéről elmaradt a K–K1-en és a 61-en megtalálható, logikus kérdőjel; pótoltuk.

[200] ⟨...n...⟩ Alma→ák még most is teremnek,
A sárkányok rég kivesztek:
<Bamba> Bamba, <aki> a ki[28] nézi, nézi,
És <le tépni> letépni nem merészli. –[29] (e→Egy ifjúhoz
simúl → simúl.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(a → A mulatók nézésébe ⟨merűl⟩ merűlve → merűlve.)

⟨Ép⟩Ez a' → a kaczérság <tetszik> tetszik, <ládd> ládd, nekem
→ nekem,
[205] Mutassa a' → a <dús> dús, hogy mi kincse van. 101
Vasas ládában, mellyen a' → a <cudar> FuKAr
Űl, úgy lehet fövény, mint színarany. – – → –
Mi megható féltése e' → e kamasznak<,>!
Hogy őrzi <e'> lányA egy tekintetét,
[210] Isméri a' → a jelen percznek becsét,
<Jól tudja bár> Bár tudja jól, – de hát mi gondja arra<,>, –
Hogy a' → a jövőben másnak d<ű>Ől karára.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.
(e→Egyik zenészhez.)

Miért bánsz így a' → a <művészettel> művészettel, ember!
MondD, <tetszik-é> tetszik-é, <amit> a mit[30] húzasz, magadnak?

⟨Zenész⟩ A Zenész. → A ZENÉSZ.

[215] <De hogy> Dehogy tetszik, dehogy<,>! Sőt végtelen kín[31]
147 Ezt húzni napról napra, s nézve nézni → nézve-nézni

28 Arany a szétválasztást a szokott jellel a lapszegélyen is jelölte.
29 A kiadásokban a dalt sorközépre tördelték.
30 Arany a szétválasztást a szokott jellel a lapszegélyen is jelölte, a sor után pedig kék ceruzával + jelet tett.
31 A sor után Arany kék ceruzával !! jelet tett a lapszegélyre, talán a sorkezdet értelemzavaró különírására utalva.

Almák még most is teremnek,
A sárkányok rég kivesztek:
Bamba, a ki nézi, nézi,
És letépni nem merészli. – (Egy ifjúhoz simúl.)

LUCIFER.
(A mulatók nézésébe merűlve.)

Ez a kaczérság tetszik, ládd, nekem,
Mutassa a dús, hogy mi kincse van.
Vasas ládában, mellyen a fukar
Űl, úgy lehet fövény, mint színarany. –
Mi megható féltése e kamasznak!
Hogy őrzi lánya egy tekintetét,
Isméri a jelen percznek becsét,
Bár tudja jól, – de hát mi gondja arra, –
Hogy a jövőben másnak dől karára.

ÁDÁM.
(Egyik zenészhez.)

Miért bánsz így a művészettel, ember!
Mondd, tetszik-é, a mit húzasz, magadnak?

A ZENÉSZ.

Dehogy tetszik, dehogy! Sőt végtelen kín
Ezt húzni napról napra, s nézve-nézni

Miként mulatnak kurjongatva rajta.
E vad hang <el hat> elhat álmaimba is.
De mit tegyek, <kell élnem> élnem kell s nem tudok
mást. – →63.

<Luci> LuciFER → LUCIFER.
(m→Még mindé→ig a szemléletbe merülve → merűlve.)

[220] Ah → Ah, ill→ílyen gondos philosophiát
Ki tenne fel a' → a röpke ifjuságról. –
E ⟨kis lány⟩ lányka tudja, hogy nem az ut<ósó>OLSO, → utolsó,
Me<l>lyet most <élvez> élvez, a' → a percz életében,
'S → S <amég> a míg[32] ölelget, új viszonyt keres
[225] Már is szeme. – <Ah> Ah, drága <gyermekek> gyermekek;
Mi örömem telik <ti> MOST bennetek
Hogy o<l>ly mosolygva munkáltok nekem<.>!
Áldásom a' → a bűn és nyomor legyen.

2ik Mesterlegény → MÁSODIK MESTERLEGÉNY
(d→Danolva.)

<Aki> A ki[33] munkás hét után
[230] ⟨...n...⟩ Tiszta <szívvel> szívvel, dal között
Csókot és bort <el köszönt> elköszönt,
Kaczagja az ördögöt. –[34] °

Templomi zene nehány véga<k>CCordja hallik, <Éva> Éva → ÉVA mint pol- ‖ gár- | lány ||| imakönyvVel 's → s bokrétával kezében a<nny>NYjával → ANYJÁVAL jő a ‖ temp- | lomból.[35]

32 Arany az elválasztást a szokott jellel a lapszegélyen is jelölte.
33 Arany az elválasztást a szokott jellel a lapszegélyen is jelölte.
34 A kiadásokban a dal sorközépre tördelve. A 229–232. sor K előtti állapotáról, amely a munkalap verzóján maradt fenn, a jegyzetekben, a VÁZLAT, JEGYZETEK? c. alfejezetben szólunk.
35 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Miként mulatnak kurjongatva rajta.
E vad hang elhat álmaimba is.
De mit tegyek, élnem kell s nem tudok mást.

LUCIFER.
(Még mindig a szemléletbe merűlve.)

Ah, ílyen gondos philosophiát
Ki tenne fel a röpke ifjuságról. –
E lányka tudja, hogy nem az utolsó,
Melyet most élvez, a percz életében,
S a míg ölelget, új viszonyt keres
Már is szeme. – Ah, drága gyermekek;
Mi örömem telik most bennetek
Hogy oly mosolygva munkáltok nekem!
Áldásom a bűn és nyomor legyen.

MÁSODIK MESTERLEGÉNY.
(Danolva.)

A ki munkás hét után
Tiszta szívvel, dal között
Csókot és bort elköszönt,
Kaczagja az ördögöt. –

(Templomi zene nehány végaccordja hallik, ÉVA mint polgárlány imakönyvvel s bokrétával kezében ANYJÁVAL jő a templomból.)

Egy árus → EGY ÁRÚS.

Csak <erre erre> erre, erre, drága szép kisasszony<.>!
Olcsóbban senki nem szolgálhat önnek.

Másik árus → MÁSIK ÁRÚS. 102

[235] Ne h<ig>Így néki, rosz mértéke van,
148 S árúja régi. – Erre szép kisasszony<. –> ! –

Ádám. → ÁDÁM.

Ah Lucifer! ládd → ládd, i<l>ly hitvány helyen
Tartasz le, míg az <üdv> üdv, <meg testesűlten> megtestesűlten,
Majd észrevétlen leng<e el előttem.> TŐLEM TOVA.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[240] Ill→lyesmi már épen nem új dolog. –

Ádám. → ÁDÁM.

A templomból jő, <ó>h mi szép, mi szép!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Láttatni v<ó>lt ott, s látni is talán.

Ádám. → ÁDÁM.

E gúny hideg, ne érints<e>d ŐT vele.
Az ájtatosság[36] ül még ajkain.

36 A 63 'ajtatosság' alakja sh.

EGY ÁRÚS.

Csak erre, erre, drága szép kisasszony!
Olcsóbban senki nem szolgálhat önnek.

MÁSIK ÁRÚS.

Ne hígyen néki, rosz mértéke van,
S árúja régi. – Erre szép kisasszony! –

ÁDÁM.

Ah Lucifer! ládd, ily hitvány helyen
Tartasz le, míg az üdv, megtestesűlten,
Majd észrevétlen leng tőlem tova.

LUCIFER.

Ilyesmi már épen nem új dolog. –

ÁDÁM.

A templomból jő, oh mi szép, mi szép!

LUCIFER.

Láttatni volt ott, s látni is talán.

ÁDÁM.

E gúny hideg, ne érintsd őt vele.
Az ájtatosság ül még ajkain.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[245] <Látom> Látom, meg térsz, → megtérsz, sőt pietista lészSZ.

Ádám. → ÁDÁM.

Rosz élcz, mert keblem bár minő rideg,
Az nékem baj; de a' → a <leány kebelben> leánykebelben
Kivánom az előitéletet,
E szent poézist, múlt idők zenéjét,
[250] Érintetlen zománczát a virágnak. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

De mellyik <hát mutasd> hát, mutasd, az a' → a darab menny –
Mert azt az ördögtől sem <várhatod> várhatod,
⟨S⟩Izlésedet hogy mind<é>Í→ig <fel kutassa,> felkutassa,
149 Elég ha aztán birtokába juttat.

Ádám. → ÁDÁM.

[255] Lehet-e más mint e' → e hölgy? –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Í→Igy beszél
A zs<ó>lna is, ha férget fog magának,
Féltékenyen körül néz → körülnéz, s azt hiszi
Hogy a világon ez <leg jobb> legjobb falat,
Mig a galamb undorral néz reá.
[260] Az ember is üdvét csak önmaga
Találja fel, – sokszor tán épen ott , 103
Hol másik társa poklot alkotott. – →63 .

LUCIFER.

Látom, megtérsz, sőt pietista lészsz.

ÁDÁM.

Rosz élcz, mert keblem bár minő rideg,
Az nékem baj; de a leánykebelben
Kivánom az előitéletet,
E szent poézist, múlt idők zenéjét,
Érintetlen zománczát a virágnak. –

LUCIFER.

De mellyik hát, mutasd, az a darab menny –
Mert azt az ördögtől sem várhatod,
Izlésedet hogy mindig felkutassa,
Elég ha aztán birtokába juttat.

ÁDÁM.

Lehet-e más mint e hölgy? –

LUCIFER.

Igy beszél
A zsolna is, ha férget fog magának,
Féltékenyen körülnéz, s azt hiszi
Hogy a világon ez legjobb falat,
Mig a galamb undorral néz reá.
Az ember is üdvét csak önmaga
Találja fel, – sokszor tán épen ott,
Hol másik társa poklot alkotott.

Ádám.[37] → ÁDÁM.

Minő méltóság, mill→ílyen szűz-erény<,,>;
Megközelítni szinte nem merem.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[265] Bátran <csak> csak, nem vagy a' → a nőknél ujoncz,
'S → S ha jól <meg nézzük> meg nézzük, → megnézzük,
ő is eladó lesz.

Ádám. → ÁDÁM.

Hallgass!

<Luci> LuciFER → LUCIFER.

Hisz<en> tán drágább ⟨mint⟩ a' → a ⟨többi⟩ többinél.

Egy <ifjú> ifjú → IFJÚ ez alatt → ezalatt szerényen Évához lép 's → s <neki> egy <mézeskalács szí- | vet> mézeska- ‖ lács-szívet ||| nyú→ujt neki.[38]

Az ifjú. → AZ IFJÚ.

<Kisasszony> Kisasszony, kérem e' → e vásárfiát
Fogadja el kezemből szí→ivesen.

37 Madách tollat cserélt, amit az előző sorok tintafoltos írásképe indokolt is.

38 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

Minő méltóság, mílyen szűz-erény;
Megközelítni szinte nem merem.

LUCIFER.

[265] Bátran csak, nem vagy a nőknél ujoncz,
S ha jól megnézzük, ő is eladó lesz.

ÁDÁM.

Hallgass!

LUCIFER.

Hisz tán drágább a többinél.

(Egy IFJÚ ezalatt szerényen Évához lép s egy mézeskalács-szívet nyujt neki.)

AZ IFJÚ.

Kisasszony, kérem e vásárfiát
Fogadja el kezemből szivesen.

Éva. → ÉVA.

150 [270] <Artúr> Artúr, ön jó, <még emlékszik> megemlékszik
<reám.> FELŐLEM.

Anya. → ANYA.

Rég nem láttuk már<,,>; mért nem látogat meg<.>?

Halkan beszélgetnek, Ádám izgatottan nézi, mi→63ig az ifjú ‖ távozik.[39]

Ádám. → ÁDÁM.

Ez éretlen fiú b<í>I→írná-e <hát> hát,
Mit férfi szívem hasztalan ohajt –
Mi meghitten szól<l> véle, mint mosolyg –
[275] Még int utána – <óh> oh, mi kín, mi kín<. –> ! –
Meg kell szól<l>ítnom. – (Évához közelit → közelít.)

Anya. → ANYA.

Artúr<nak> sz<ü>Úl<ő>Ei
<Vagyonosok> VagyonosAk, igaz, de nem tudom
Mi szemmel nézik a' → a viszonyt veled.
Azért egészen vágytársát se mellőzd,
[280] Ki ma is e' → e csokorral <meg lepett. –> meglepett.

Ádám. → ÁDÁM.

<Engedjék> Engedjék, hölgyeim, hogy <el kisérjem,> elkisérjem,
Nehogy baj érje e' → e tolakodásban.

39 Arany nyomdai utasítása ceruzával a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Artúr, ön jó, megemlékszik felőlem.

ANYA.

Rég nem láttuk már; mért nem látogat meg?

(Halkan beszélgetnek, Ádám izgatottan nézi, míg az ifjú távozik.)

ÁDÁM.

Ez éretlen fiú bírná-e hát,
Mit férfi szívem hasztalan ohajt –
Mi meghitten szól véle, mint mosolyg –
Még int utána – oh, mi kín, mi kín! –
Meg kell szólítnom. – (Évához közelít.)

ANYA.

Artúr szűlei

Vagyonosak, igaz, de nem tudom,
Mi szemmel nézik a viszonyt veled.
Azért egészen vágytársát se mellőzd,
Ki ma is e csokorral meglepett.

ÁDÁM.

Engedjék, hölgyeim, hogy elkisérjem,
Nehogy baj érje e tolakodásban.

Éva. → ÉVA.

Mi szemtelenség! 104

Anya. → ANYA.

<El> El, tolakodó<.>!
Tán azt hiszi, hogy ollyan e' → e <leány> leány,
[285] Kinek akárki mondhat szépeket<. –> ? –

Ádám. → ÁDÁM.

'S → S hát mondhat-e→é mást<.>? Sokszor álmodám í→igy[40]
151 A hölgytökélynek <leg szebb> legszebb ideálját.

Anya. → ANYA.

Álmodhatik → Álmodhatik, <amit> a mit[41] tetszik magának. →;
De <akinek> a kinek[42] e' → e lányka báji nyí→ilnak
[290] Az i<l>ly gézengú→uz ember nem lehet. –

Ádám zavartan áll, egy <Czigányasszony> Czigányasszony → CZIGÁNYASSZONY Évához lép.[43]

Czigányasszony. → CZIGÁNYASSZONY.

<Ah> Ah, drágalát<ó>s <hölgy> hölgy, világcsodája,
→ világ csodája,
Mutassa csak picz<í>InY fehér kezét,

40 A sor elé, a lapszegélyre Arany kék grafitceruzával + jelet tett.
41, 42 Arany az elválasztást a szokott jellel a lapszegélyen is jelölte.
43 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Mi szemtelenség!

ANYA.

El, tolakodó!
Tán azt hiszi, hogy ollyan e leány,
Kinek akárki mondhat szépeket? –

ÁDÁM.

S hát mondhat-é mást? – Sokszor álmodám igy
A hölgytökélynek legszebb ideálját.

ANYA.

Álmodhatik, a mit tetszik magának;
De a kinek e lányka báji nyilnak
Az ily gézenguz ember nem lehet. –

(Ádám zavartan áll, egy CZIGÁNYASSZONY Évához lép.)

CZIGÁNYASSZONY.

Ah, drágalátos hölgy, világ csodája,
Mutassa csak picziny fehér kezét,

Hadd mondjam <el> el, a' → a sors ezer malasztja
Miként himzendi b<ó>ldog életét. (k→Kezébe nézve → nézve.)
[295] Szép mátka várja – <ah> ah, közel nagyon –
Szép gyermekek, egészség és vagyon. (p→Pénzt kap.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(Ádámra mutatva → mutatva.)

Hugom! társam sorsáró→o→63ól[44] is beszélj. –

<Czigányasz> CzigányaszSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Nem látom tisztán, éhség vagy kötél. –

Ádám → ÁDÁM.
(Évához – Évához.)

Ne útasí→63itson így el ön magáto→ól,
[300] <Ah érzem> Ah, érzem, e' → e szív nékem van teremtve. –

Éva. → ÉVA.

<Anyám> Anyám, ne engedd <–> HÁT –

Anya → ANYA.

Rendö→ől<ér>t <kiáltok> kiáltok,
152 Ha nem tágúl.

44 Mivel Arany a K1-en javítást nem tett, nem állapítható meg, a 61 'sorsáról' alakja ritmikai javítás-e a korrektúrában vagy egyszerű sh.

Hadd mondjam el, a sors ezer malasztja
Miként himzendi boldog életét. (Kezébe nézve.)
[295] Szép mátka várja – ah, közel nagyon –
Szép gyermekek, egészség és vagyon. (Pénzt kap.)

LUCIFER.
(Ádámra mutatva.)

Hugom! társam sorsárol is beszélj. –

CZIGÁNYASSZONY.

Nem látom tisztán, éhség vagy kötél. –

ÁDÁM.
(Évához.)

Ne útasitson így el ön magától,
[300] Ah, érzem, e szív nékem van teremtve. –

ÉVA.

Anyám, ne engedd hát –

ANYA.

Rendőrt kiáltok,
Ha nem tágúl.

[297] A 61 'sorsárol' alakja jobb ritmust eredményez, ezért visszaállítottuk.

<Éva> Éva. → ÉVA.

<Hagyd őt> NE BÁNTSD – eszére <tértán> tér tán,[45]
'S → S tulajdonkép nem is tett semmi rosszat. (<el haladnak>
elhaladnak → Elhaladnak.)

Ádám. → ÁDÁM.

Ó→Oh szent <költészet> költészet, <el tűnél> eltű→ünél-é →e hát
[305] ⟨Egy⟩E' prózai világból már egészen?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER. 105

Dehogy tű→ünt, → ! hát az a' → a mézeskalács,
Virág csokor → Virágcsokor, az a' → a táncz, ga<l>lylugos<,>
Mi v<ó>lt egyéb⟨b⟩? csak o<l>ly fíny→innyás ne
<légy> légy, → légy
És ábrándozni van még tárgy elég.

Ádám. → ÁDÁM.

[310] Mit ér, ha a' → a <nyervágy> nyervágy, haszonlesés → haszonlesés,
Ó→Olálkodik köztük 's → s önzéstelen
Emelkedettség nincs →63 nincsen már a' → a világon. →63 sehol.°

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Az is akad az iskolás padok közt,
Hol még az élet nem gazdálkodott.
[315] Ép itt jő néhány ill→ílyen czimbora. –

Nehány <tanúló> tanúló → TANÚLÓ jő sétálva.[46]

45 Madách szóköz nélkül írt szavát Arany szétválasztotta, és a szokott jellel a lapszegélyen is megerősítette változtatását.

46 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Ne bántsd – eszére tér tán,
S tulajdonkép nem is tett semmi rosszat. (Elhaladnak.)

ÁDÁM.

Oh szent költészet, eltünél-e hát
E prózai világból már egészen?

LUCIFER.

Dehogy tünt! hát az a mézeskalács,
Virágcsokor, az a táncz, galylugos
Mi volt egyéb? csak oly finnyás ne légy
És ábrándozni van még tárgy elég.

ÁDÁM.

Mit ér, ha a nyervágy, haszonlesés,
Olálkodik köztük s önzéstelen
Emelkedettség nincsen már sehol.

LUCIFER.

Az is akad az iskolás padok közt,
Hol még az élet nem gazdálkodott.
Ép itt jő néhány ílyen czimbora. –

(Nehány TANÚLÓ jő sétálva.)

1ö tanúló. → ELSŐ TANÚLÓ.

<Vigan> Vigan, fiúk, mögöttünk a' → a penész,
Ma élvezünk valami derekast.

2ik tanúló. → MÁSODIK TANÚLÓ.

Ki a' → a szabadba, a' → a várost utálom,
153 K<ó>rlátolt rendét<,>,[47] e' → e k<á>lmár világot.

⟨1ö⟩ 3ik tanúló. → HARMADIK TANÚLÓ.

[320] ⟨Keressük inkább a' verekedést,⟩ Valakivel próbáljunk összetűzni,
Ez izgató és férfias mulatság.

1ö tanúló → ELSŐ TANÚLÓ.

Ragadjuk el e' → e ⟨katonák⟩ zsoldosok öléből
Lánykáikat⟨,⟩ <és lesz majd> S MINDJÁRT LESZ
⟨lesz verekedés is,⟩ háború is, → ;[48]
Aztán szabadba sietünk <velök> velök,
[325] Nehány pohár sör és zenére van pénz
'S → S est⟨v⟩élig ⟨a' harcz szép⟩ győzelmünk emlékivel
Piros ⟨f⟩pofák közt herczegek leszünk.

4ik tanúló. → NEGYEDIK TANÚLÓ.

Dicső, dicső, bosszantni a' → a philis→szter̲t.

47 Arany először lehúzta, majd visszaírta a sorközi vesszőt.
48 A több szakaszban történt szövegjavítás fázisait jegyzetben is rögzítjük:
1. Lánykáikat, majd lesz verekedés is,
2. Lánykáikat és lesz majd háború is,
3. Lánykáikat S MINDJÁRT LESZ háború is,

ELSŐ TANÚLÓ.

Vigan, fiúk, mögöttünk a penész,
Ma élvezünk valami derekast.

MÁSODIK TANÚLÓ.

Ki a szabadba, a várost utálom,
Korlátolt rendét, e kalmár világot.

HARMADIK TANÚLÓ.

Valakivel próbáljunk összetűzni,
Ez izgató és férfias mulatság.

ELSŐ TANÚLÓ.

Ragadjuk el e zsoldosok öléből
Lánykáikat s mindjárt lesz háború is;
Aztán szabadba sietünk velök,
Nehány pohár sör és zenére van pénz
S estélig győzelmünk emlékivel
Piros pofák közt herczegek leszünk.

NEGYEDIK TANÚLÓ.

Dicső, dicső, bosszantni a philisztert.

1° tanúló → ELSŐ TANÚLÓ.

Összébb fűzvén frí→igyünknek lánczait –
[330] 'S → S <mulatni> mulatni, <úgy,> A hogy[49] most tőlünk telik,
Mig egykor a' → a hazáért lelkesedve
Nagyobb 's → s nemesb' → nemesb ⟨színben nyilatkozik⟩
<színkör <SZINTÉR> nyiland előttünk> SZINKÖR
NYILAND ELŐTTÜNK → előttünk.
→63 Nemesebb küzdtért foglal majd erélyünk.°

(<el haladnak> elhaladnak → Elhaladnak.)

Ádám → ÁDÁM.

Kedves látvány ez e' → e lapos <világban> világban , 106
Szebb kor csiráját ⟨r⟩sejti benne szűm.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[335] <Meg látod> Meglátod, a' → a csira mivé fe<j>Sel[50]
<Le rázván> LerázvA MAJD a' → a tantermek<nek> porát.
E két <gyáros> gyáros, ki itt felénk közelg,
154 <Korukban> IFJONTAN az v<ó>lt, mik most e' → fiúk.

Két <gyáros> gyáros → GYÁROS beszélgetve jő.[51]

49 A javítással létrehozott 'a hogy' alak szétválasztását Arany a lapszegélyen, a szokott jellel megerősítette.

50 Arany a szó utolsó három betűjét kék grafitceruzával aláhúzta, majd – nyilván a jav. végrehajtása után – az aláhúzást függőleges vonásokkal érvénytelenítette. A jav. típusára l. még a II. szín [36]-ot is!

51 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ELSŐ TANÚLÓ.

Összébb fűzvén frigyünknek lánczait –
S mulatni, a hogy most tőlünk telik,
Mig egykor a hazáért lelkesedve
Nemesebb küzdtért foglal majd erélyünk.

(Elhaladnak.)

ÁDÁM.

Kedves látvány ez e lapos világban,
Szebb kor csiráját sejti benne szűm.

LUCIFER.

Meglátod, a csira mivé fesel,
Lerázva majd a tantermek porát.
E két gyáros, ki itt felénk közelg,
Ifjontan az volt, mik most e fiúk.

(Két GYÁROS beszélgetve jő.)

1ö Gyáros → ELSŐ GYÁROS.

<Hiába> Hiába, a<'> versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árúm jóságát kell megvesztegetnem.

2ik <Gyáros> Gyáros. → MÁSODIK GYÁROS.

A munk<ásoknak>A bérét kell <lehúzni> CSÖKKENTENI.

1ö <Gyár> GyárOS. → ELSŐ GYÁROS.

Azt nem lehet, <ugy> MOST is lázonganak <már>,
Hogy meg nem bírnak élni → élni, a' → a kutyák,
'S → S van is tán a → a panaszban <ami az,> EGY KICSI,
De hát ki mondja, hogy nősűljenek,
Ki mondja, hogy hat gyermekök legyen.

2ik <Gyár> GyárOS. → MÁSODIK GYÁROS.

Erősebben kell hát befogni őket,
Dolgozzanak fél éjJel → fél-éjjel gyárainkban,
Elég pihenni a' → a másik fele,
Kinek álmodni úgysem → úgy sem czélszerű.
(<el mennek.> e→Elmennek.)

Ádám. → ÁDÁM.

El vélek. – Mért is hagytad látnom őket. –
De <mond> mondD, hová is lett az a' → a leány<.> –>? –
<Most Lucifer> Most, Lucifer, mutasd hatalmadat,
<Segíts> Segí→its, hogy meg hallgasson.

ELSŐ GYÁROS.

Hiába, a versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árúm jóságát kell megvesztegetnem.

MÁSODIK GYÁROS.

A munka bérét kell csökkenteni.

ELSŐ GYÁROS.

Azt nem lehet, most is lázonganak,
Hogy meg nem bírnak élni, a kutyák,
S van is tán a panaszban egy kicsi,
De hát ki mondja, hogy nősűljenek,
Ki mondja, hogy hat gyermekök legyen.

MÁSODIK GYÁROS.

Erősebben kell hát befogni őket,
Dolgozzanak fél-éjjel gyárainkban,
Elég pihenni a másik fele,
Kinek álmodni úgy sem czélszerű. (Elmennek.)

ÁDÁM.

El vélek. – Mért is hagytad látnom őket. –
De mondd, hová is lett az a leány? –
Most, Lucifer, mutasd hatalmadat,
Segits, hogy meghallgasson.

[355] A 'meg hallgasson' különírása ugyan következetes, de mivel semmi nem indokolja sh.-nak tekinthető, ezért jav.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Lucifer se
Fecsérli ereJét i<l>ly semmiségre.°

Ádám. → ÁDÁM.

155 Mi néked semmi, nékem egy világ.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nyerd el tehát. – Csak k<ó>rlátozni bírd
Érzésidet, hazug⟨z⟩ságtól ne félj,
[360] Felelj → Felelj, mint kérdlek, s karjaidba dűl. – 107
⟨.⟩Hangosan, hogy a ⟨hátul⟩ mögöttük hallgatózó
czigányasszony ‖ meghallja.[52]
Most látja <már> már, <mylórd> mI→ylord, mi
kellemetlen → kellemetlen,
Álarcz alatt a' → a nép köz⟨z⟩é vegyűlni,
Mindúntalan új bántalomra botlunk.
Ha sejtené e' → e <nép> nép, hogy négy hajónk
[365] Még márma → már ma révbe szálland <i>Indiából. →63 Indiából,
Máskép fogadna.

Ádám. → ÁDÁM.

Az valószinű.

52 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany ezúttal nem adott nyomdai utasítást.

LUCIFER.

Lucifer se
Fecsérli erejét ily semmiségre.

ÁDÁM.

Mi néked semmi, nékem egy világ.

LUCIFER.

Nyerd el tehát. – Csak korlátozni bírd
Érzésidet, hazugságtól ne félj,
Felelj, mint kérdlek, s karjaidba dűl. –

(Hangosan, hogy a mögöttük hallgatózó czigányasszony meghallja.)

Most látja már, mylord, mi kellemetlen,
Álarcz alatt a nép közé vegyűlni,
Mindúntalan új bántalomra botlunk.
Ha sejtené e nép, hogy négy hajónk
Még már ma révbe szálland Indiából,
Máskép fogadna.

ÁDÁM.

Az valószinű.

Czigányasszony → CZIGÁNYASSZONY.
(félre → Félre.)

E felf<e>Öd<e>Özés szép sommát <meg ér.> megér.

Ádámhoz.[53]

Egy szóra kérem, – ön <el rejtezett,> elrejtezett,
Én megbüntettem a' → a jövendöléssel,
[370] Mert <és[54] előttem> éNelőttem nem létez titok,
Ki a' → a sátánnal régen czimborálok.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(FÉLRE → Félre.)

<Csak ez hibáznék még> NO, MÉG AZ KÉNE CSAK, te vén szipirtyó.

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Önök → Önnek hajói <még> MÁR ma itt leendnek,
<De ami> De, a mi[55] ennél még örvendetesb<>, → örvendetesb,
[375] Egy szép leányka epedez önért.

Ádám. → ÁDÁM.

156 'S → S hogy nyerhetem meg<>?

53 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. Arany ezúttal nem adott nyomdai utasítást.
54 Madách tollhibáját Arany úgy javította, hogy egyszersmind a két szó összekapcsolását is elvégezte.
55 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

CZIGÁNYASSZONY.
(Félre.)

E felfödözés szép sommát megér.

(Ádámhoz.)

Egy szóra kérem, – ön elrejtezett,
Én megbüntettem a jövendöléssel,
Mert énelőttem nem létez titok,
Ki a sátánnal régen czimborálok.

LUCIFER.
(Félre.)

No, még az kéne csak, te vén szipirtyó.

CZIGÁNYASSZONY.

Önnek hajói már ma itt leendnek,
De, a mi ennél még örvendetesb,
Egy szép leányka epedez önért.

ÁDÁM.

S hogy nyerhetem meg?

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Hisz <már ⟨az⟩ már> már-már öné.

Ádám. → ÁDÁM.

<El útasított.> Elútasított.

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Ép azért öné lesz.
<Meg látja> Meglátja, itt lesz ismét nem sokára.
Emlékezzék <meg> BÁR a' → a jósnő szavára. (el → El.)

Ádám. → ÁDÁM.

[380] Lucifer! e banya rajtad <ki fog.> kifog.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

El nem vitázom fényes érdemét,
<Ő tölti most ki> MOST Ő PÓTOLJA az ördög helyét. –

Egy <nyegle> nyegle → NYEGLE →63 NYEGLE, taligán 108
→63 taligán, trombita szóval →63 szóval, tömegtől környez-
ve ‖ megje- |len ||| 's → s a' → a szín közepén meg áll. →
megáll.[56]

56 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „(pet.)" A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

CZIGÁNYASSZONY.

Hisz már-már öné.

ÁDÁM.

Elútasított.

CZIGÁNYASSZONY.

Ép azért öné lesz.
Meglátja, itt lesz ismét nem sokára.
Emlékezzék bár a jósnő szavára. (El.)

ÁDÁM.

[380] Lucifer! e banya rajtad kifog.

LUCIFER.

El nem vitázom fényes érdemét,
Most ő pótolja az ördög helyét. –

(Egy NYEGLE, taligán, trombita szóval, tömegtől környezve megjelen s a szín közepén megáll.)

A' nyegle. → A NYEGLE.

<El az> FÉLRÉBB AZ ut<am>ból<. –>! – tisztelet nekem,
<<Meg őszülék> Megőszülék a tudományban,>
<A tudományban ŐSZÜLT MEG FEJEM,>
MEGŐSZŰ→üLT TUDOMÁNYBAN A FEJEM,
[385] MIG A[57] <A> természet<nek> titkos kincseit
<Míg ernyedetlen mind fel ástam.> FELÁSTAM
ERNYEDETLEN SZORGALOMMAL.

Ádám → ÁDÁM.

Minő csodás bolond ⟨ez⟩ EZ, Lucifer <ez> ?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

A <tudomány,> tudomány,[58] me<l>ly <nyegle> nyegle,
hogy megéljen,
É→63Epen[59] mint akkor, hogy tudóskodál,
157 [390] <Csak hogy> Csakhogy több zaj kell most, mint kelle
<régen.> HAJDAN.

Ádám → ÁDÁM.

I<l>lyen mértékben azt <sosem> so'sem → sohsem tevém.
Gyalázat rá.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Arról ő nem tehet
Természete <hogy> HA fél 's → s kerűlni vágyik

57 Arany a sorkezdő A-t értelemszerűen kis kezdőbetűre változtatta, ezt jelölni nem tudjuk, ezért jegyzetben hívjuk fel rá a figyelmet.
58 A kurziválást Arany a lapszegélyen tollal megismételte: „Cursiv."
59 A 63 alakja nyilvánvaló sh.

A NYEGLE.

Félrébb az utból! – tisztelet nekem,
Megőszült tudományban a fejem,
Mig a természet titkos kincseit
Felástam ernyedetlen szorgalommal.

ÁDÁM.

Minő csodás bolond ez, Lucifer?

LUCIFER.

A *tudomány*, mely nyegle, hogy megéljen,
Épen mint akkor, hogy tudóskodál,
Csakhogy több zaj kell most, mint kelle hajdan.

ÁDÁM.

Ilyen mértékben azt sohsem tevém.
Gyalázat rá.

LUCIFER.

Arról ő nem tehet
Természete ha fél s kerülni vágyik

Hogy ez ne álljon sírköve felett:
[395] Ex gratia speciali
Mortuus in hospit<á>li. °
Ha másokért áldozván éjt, napot
⟨S jutalom⟩ Jutalmának kéréséhez jutott. – →63 .

A nyegle → A NYEGLE.

Az emberek javára fárad<i>Ék,
[400] 'S → S <ím> í→im, itt van a' → a dicső eredmény<,>:
⟨...n...⟩ Ez az edényke életelixir → élet-elixir,
Me<l>lytől <meg ifjúl> megifjú→ul a' → a beteg, vén.
Ezt szedték hajdan a' → a nagy pháraók.
Ez Tankréd bűvös <bájitalja> bájitalja, → ;
[405] E szépitőt használta <Helene> Helene,
Ez Kep→ppler astrologiája. –

Ádám → ÁDÁM.

Hallod mit árúl⟨!⟩? – Míg mi a' → a jövőben
Kerestük a' → a ⟨fényt – ő a' rég lefolytban⟩ ⟨kulcsos megoldást, ő ép⟩ fényt, ő a' → rég lefolytban.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

⟨...n...⟩ Soha se → Sohase' tiszteletes a' → a jelen.
[410] Mint embernagyság a' → a hálószobában. 109
Nőnk az → az, tíz évi házas állapotban –
158 Már azt is tudjuk, hogy szeplője hány van. – → .

Hogy ez ne álljon sírköve felett:
Ex gratia speciali
Mortuus in hospitali.
Ha másokért áldozván éjt, napot,
Jutalmának kéréséhez jutott.

A NYEGLE.

Az emberek javára fáradék,
S im, itt van a dicső eredmény:
Ez az edényke élet-elixir,
Melytől megifjul a beteg, vén.
Ezt szedték hajdan a nagy pháraók.
Ez Tankréd bűvös bájitalja;
E szépitőt használta Helene,
Ez Kepler astrologiája. –

ÁDÁM.

Hallod mit árúl? – Míg mi a jövőben
Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.

LUCIFER.

Sohase' tiszteletes a jelen,
Mint embernagyság a hálószobában.
Nőnk az, tíz évi házas állapotban –
Már azt is tudjuk, hogy szeplője hány van.

[399–406] A NYEGLE szövegét, akár a 61-ben és a 63-ban, sorközépre szedtük.
[406] A kiadások 'Kep*p*ler' alakját semmi nem indokolja, ezért a K–K1 alapján visszaállítottuk.
[409] A sorvégi pont th.-nak, ill. sh.-nak tekinthető, ezért jav.

A <nyegle> nyegle. → A NYEGLE.

<Vegye⟨n⟩tek im,> Vegyetek, Ím, nem bánja meg →63 meg,
ki <csak> vesz,
I<l>ly alkalom még nem v<ó>lt és nem is lesz.

A tömegböl. → A TÖMEGBŐL.

[415] Ide vele, →. – ⟨n⟩Nekem <bár mellyik> bárme<l>Llyik[60]
<el kell> elkel<l> –°
Ah → Ah, mi<l>ly szerencse – → . – M<ill>ÍLyen ⟨...n...⟩
drága<>[61] vétel.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

No <ládd> ládd, e' → e <nép> nép, me<l>ly közt már senki
nem hisz,
<Ami> A mi[62] <csodás> csodás, hogyan kapkodja
mégis → még is. –

<Éva> Éva, <Annyával> an<ny>YJával <vissza jő> visszajő, a czigányasszony suttogva követi.[63]

Éva. → ÉVA.

Haszontalan <beszéd> beszéd, hisz ismerünk már.

60 Arany az első *l*-t szinte reflexszerűen lehúzta, utóbb azonban (alkalmasint a ritmust javítandó) visszaállította.
61 Madách kivakart első szövegéből az aposztróf ott maradt, Arany húzta le.
62 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel is megerősítette.
63 Arany (téves) névaláhúzásait a nyomda nem vette figyelembe vagy ő maga korrigálta a korrektúrában. A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

A NYEGLE.

Vegyetek, ím, nem bánja meg, ki vesz,
Ily alkalom még nem volt és nem is lesz.

A TÖMEGBŐL.

[415] Ide vele. – Nekem bármellyik elkel. –
Ah, mily szerencse. – Mílyen drága vétel.

LUCIFER.

No ládd, e nép, mely közt már senki nem hisz,
A mi csodás, hogyan kapkodja még is. –

(Éva, anyjával visszajő, a czigányasszony suttogva követi.)

ÉVA.

Haszontalan beszéd, hisz ismerünk már.

<Czigánya.> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Ne <üdvözűljek> üdvözűljek, <hogy ha> hogyha nem igaz.
O<l>lyan szerelmes önbe az az úr,
Hogy márma → már ma még maitresse-ének veszi.
Mint <herczegasszony> herczegasszony, o<l>ly szállást
<lakik> lakik,
<Színházba> Színházba, tánczra négy lovon robog.

<Anya> Anya. → ANYA.

Ha jól <fel vesszük> felvesZszük → felveszszük, százszor
czélszerűbb,
Mint elhervadni <féke> FEJKÖtő[64] alatt
Egy szurtos varga bűzös műhelyében.

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Csak nézze <ön> ön, ott áll, → – hogyan keres.

Éva. → ÉVA.

Elég nem szép, hogy még nem láta meg. –
159 Keze finom, tartása úri<á>s. –

Anya. → ANYA.

Nekem még társa sincsen ellenemre,
Bár orra kissé horgas, lába görbe,
De ollyan <tisztes> tisztes, éltes férfiú. –
<Megyek> Megyek, leányom. Legjobb közbejárás
Ha magatokra hagylak egy kicsit.

64 A 'fékető' nógrádi tájszó, Arany a köznyelvi alakra jav.

CZIGÁNYASSZONY.

Ne üdvözűljek, hogyha nem igaz.
Olyan szerelmes önbe az az úr,
Hogy már ma még maitresse-ének veszi.
Mint herczegasszony, oly szállást lakik,
Színházba, tánczra négy lovon robog.

ANYA.

Ha jól felveszszük, százszor czélszerűbb,
Mint elhervadni fejkötő alatt
Egy szurtos varga bűzös műhelyében.

CZIGÁNYASSZONY.

Csak nézze ön, ott áll – hogyan keres.

ÉVA.

Elég nem szép, hogy még nem láta meg. –
Keze finom, tartása úrias. –

ANYA.

Nekem még társa sincsen ellenemre,
Bár orra kissé horgas, lába görbe,
De ollyan tisztes, éltes férfiú. –
Megyek, leányom. Legjobb közbejárás
Ha magatokra hagylak egy kicsit.

<Czigánya> CzigányaSSZ[65] → CZIGÁNYASSZONY.
(Ádámhoz → Ádámhoz.)

<Lám> Lám, itt van a' → a szép, → ; mint eped önért. – → –

Ádám → ÁDÁM . 110

Repűlök hozzá. – <Ó>h mi kéj – mi kéj<.>!

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

⟨De⟩ A ⟨e⟩közbejárót n→sem kell <el feledni.> elfeledni.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(p→Pénzt ad neki → neki.)

Társamt<ó>Ul a' → a pénz, tőlem kézszorítás.

<Czigánya> CzigányaSSZ → CZIGÁNYASSZONY.
(<fel sikojtva> felsiko<j>Ltva → Felsikoltva.)

[440] <Jaj> UH! mi<l>ly kemény kéz![66] (el → El.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Kéjét érzenéd → érzenéd,
Ha az <v<ó>lnál> volnál, kit <játszol> játszol, vén banya! –

65 Arany a kiegészítést a szerzői utasítás zárójele miatt csak jelezni tudta. Ugyanez a [439/440] megnevezésében is.

66 A sor utolsó két szavát Madách szóköz nélkül írta, ezért Arany függőleges vonallal elválasztotta őket, javítását pedig a lapszegélyen a szokott ceruzás jellel megerősítette.

CZIGÁNYASSZONY.
(Ádámhoz.)

Lám, itt van a szép; mint eped önért. –

ÁDÁM.

Repűlök hozzá. – Oh mi kéj – mi kéj!

CZIGÁNYASSZONY.

A közbejárót sem kell elfeledni.

LUCIFER.
(Pénzt ad neki.)

Társamtul a pénz, tőlem kézszorítás.

CZIGÁNYASSZONY.
(Felsikoltva.)

[440] Uh! mily kemény kéz! (El.)

LUCIFER.

Kéjét érzenéd,
Ha az volnál, kit játszol, vén banya! –

Éva. → ÉVA.
(Ádámhoz → Ádámhoz.)

Vehetne ön vásárfiát nekem,
E szépitő szer mint kinálkozik –

Ádám. → ÁDÁM.

A nőiség varázsa arczodon
160 [445] A szépitő szer, me<l>lynek párja nincs. (A nyegle
ez alatt → ezalatt <el vonúl> elvonúl → elvonúl.)

Éva → ÉVA.

<Ah> Ah, ön nagyon kegyes.[67]

Ádám. → ÁDÁM.

Ne szégyeni→íts meg:
Gy⟨ö⟩émántot, gyöngyöt fűzök szép nyakadra,
<Nem> Nem, mintha ékesíteni →63 ékesítni akarnám,
De mert méltóbB[68] helyen már nem ragyoghat. – →63.

<Éva> Éva. → ÉVA.

[450] Amott <tovább> ODÁBB láttam sok ékszer árust, → ékszerárust,
De nem való az i<l>ly szegény leánynak.

67 A sor elején ceruzás nyomdai jelölés, idegen kéztől: „Sig 11/161".
68 Az Arany által beírt második *b* eltüntette a szóközt, ezt függőleges vonallal pótolta, javítását pedig a lapszegélyen a szokott ceruzás jellel megerősítette.

ÉVA.
(Ádámhoz.)

Vehetne ön vásárfiát nekem,
E szépitő szer mint kinálkozik –

ÁDÁM.

A nőiség varázsa arczodon
[445] A szépitő szer, melynek párja nincs. (A nyegle ezalatt elvonúl.)

ÉVA.

Ah, ön nagyon kegyes.

ÁDÁM.

Ne szégyeníts meg:
Gyémántot, gyöngyöt fűzök szép nyakadra,
Nem, mintha ékesíteni akarnám,
De mert méltóbb helyen már nem ragyoghat.

ÉVA.

[450] Amott odább láttam sok ékszerárust,
De nem való az ily szegény leánynak.

[448] A 63 változtatása ('ékesítni') sh. ezért a K–K1 és a 61 alapján visszaállítottuk a teljesebb alakot.

Ádám. → ÁDÁM.

<Hadd> NO HÁT nézzük <csak> meg.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Az felesleges.

Kitű→63ünő ékszer van velem ⟨c⟩esetleg.

Ékszereket ad át, me<l>lyeket <Eva> Éva nagy örömmel nézeget ‖ és ||| próbál.[69]

Éva → ÉVA.

Mi szép, mi kedves, mint irígylik <a>Ezt majd – →63 majd. –

Ádám. → ÁDÁM.

[455] De ezt a' → a szívet – ezt többé ne lássam.

Éva → ÉVA.

<El dobhatom> Eldobhatom, ha ellenére van. (<el veti> elveti → Elveti.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER . 111

Helyes, majd én meg <rá lépek.> rálépek. (<rá hág> ráhág → Ráhág.)

69 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

No hát nézzük meg.

LUCIFER.

Az felesleges.
Kitűnő ékszer van velem esetleg.

(Ékszereket ad át, melyeket Éva nagy örömmel nézeget és próbál.)

ÉVA.

Mi szép, mi kedves, mint irígylik ezt majd. –

ÁDÁM.

[455] De ezt a szívet – ezt többé ne lássam.

ÉVA.

Eldobhatom, ha ellenére van. (Elveti.)

LUCIFER.

Helyes, majd én meg rálépek. (Ráhág.)

[453] A 63 'Kitűnő' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Éva. → ÉVA.

161 Mi az$_{<,>}$:
Siko<j>Ltást hallok, vagy csak képzelődöm$_{<.>}$?

<Ez alatt> Ezalatt egy elitéltet hoznak taligán a színen keresztűl, nép ‖ to- ||| long utána.[70]

A tömegből. → A TÖMEGBŐL.

Siessünk. – Mondtam <úgy-e> úgy-e, hogy mi gyáva. – →63 .
[460] Most is daczos még. – Fel <csak> csak, fel utána$_{<.>}$!

Ádám. → ÁDÁM.

Minő zaj ez, mi hallatlan tolongás$_{<.>}$?

Éva. → ÉVA.

Akaszt<ni visznek.>ANAK. <Óh mi jó szerencse,> BEH JÓ,
HOGY ITT VAGYUNK.
Gyerünk mi is, <az> o<l>ly<an> izgató$_{<,>}$ E LÁTVÁNY,
S szép alkalom ragyogni ékeimben.

Ádám. → ÁDÁM.

[465] Mi bűne a' → a hitványnak$_{<.>}$?

70 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Mi az:
Sikoltást hallok, vagy csak képzelődöm?

(Ezalatt egy elítéltet hoznak taligán a színen keresztül, nép tolong utána.)

A TÖMEGBŐL.

Siessünk. – Mondtam úgy-e, hogy mi gyáva. –
[460] Most is daczos még. – Fel csak, fel utána!

ÁDÁM.

Minő zaj ez, mi hallatlan tolongás?

ÉVA.

Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.
Gyerünk mi is, oly izgató e látvány,
S szép alkalom ragyogni ékeimben.

ÁDÁM.

[465] Mi bűne a hitványnak?

[459] A sorvégi gondolatjel a megszólalások tagolásának eszköze, elmaradása a 63-ban ezért sh.-nak tekinthető. Visszaállítottuk.

Éva. → ÉVA.

Nem tudom.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Közömbös is,> MINDEGY IS AZ, de majd
<el mondom> elmondom én:
Lovel gyárában dolgozott soká.→63,
De az <ón méreg><ónméreg,> ón méreg,[71]
's → s azt szivá ör⟨ö⟩ő→ökké,
Aztán több hétre <a'> kórházba <jött.> KERÜLT.
[470] Kedves neJénél a' → a szükség <be szóllt,> beszólt,
Lovel fia ifjú v<ó>lt s jószivű. → jószivű
<Meg lelték> Meglelték egymást és mindent feledtek. –

1ö Munkás. → ELSŐ MUNKÁS.

Vigan pajtás<. –> ! – mártí→63ir<ul>KÉNT vérzel el,
162 Neved közöttünk fényes név <leend. –> MARAD.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[475] A férj kigyógyúlt, s a' → a nőt nem lelé,
Helye betölt, munkát hiába kért,
<Fel lázadt> Fellázadt keble, fenyegetni mert,
Lovel fia pofonnal válaszolt.
⟨A nyomorultnak⟩ Az átkozottnak kés akadt kezébe – [72]
[480] Most itt viszik – a vén Lovel <meg őrűlt. –> megőrűlt. –

Az utó→oLsó szavaknál <Lovel> Lovel → LOVEL őrű→ült mélasággal jő.[73]

71 Arany a szavakat először összehúzta, majd javította tévedését, és a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel is megerősítette.
72 A szerzői javítást Arany ceruzával a lapszegélyen megismételte.
73 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Nem tudom.

LUCIFER.

Mindegy is az, de majd elmondom én:
Lovel gyárában dolgozott soká,
De az ón méreg, s azt szivá örökké,
Aztán több hétre kórházba került.
Kedves nejénél a szükség beszólt,
Lovel fia ifjú volt s jószivű.
Megleltek egymást és mindent feledtek. –

ELSŐ MUNKÁS.

Vigan pajtás! – mártirként vérzel el,
Neved közöttünk fényes név marad.

LUCIFER.

A férj kigyógyult, s a nőt nem lelé,
Helye betölt, munkát hiába kért,
Fellázadt keble, fenyegetni mert,
Lovel fia pofonnal válaszolt.
Az átkozottnak kés akadt kezébe –
Most itt viszik – a vén Lovel megőrült. –

(Az utolsó szavaknál LOVEL őrült mélasággal jő.)

[471] A kiadásokban a sorvégi pont elmaradt (sh.); a K–K1 alapján pótoltuk.

Lovel. → LOVEL. 112

Hazudsz, hazudsz, én őrű→63ült nem vagyok,
Nem értem-é mit súg fiam sebe<.>?
Vegyed, vegyed, végetlen →63 végtelen kincsemet,
'S → S tedd, hogy ne értsem. Őrűljek meg inkább.

3ik Munkás. → HARMADIK MUNKÁS.

[485] Ne félj, ne félj, <meg lész> meg lészSZ boszúlva egykor.

<1ö Munkás> 1ö Munkás. → ELSŐ MUNKÁS.

Emelkedjél fel, ők a' → a ⟨nyomorultak. –⟩ csúfosak. –

Az elitélt <el halad> elhalad kiséretével. –[74]

Ádám. → ÁDÁM.

Velőt fagyasztó <látvány> látvány, mit kisértsz?
Ki mondja itt <meg> meg, melly→63lyik bűnösebb → bűnösebb,
Avagy csupán ⟨talán⟩ a' → a társaság talán. – ? →63 – ?[75]
[490] Hol ez ro<t>had – buján tenyész<ik> a' → a bűn.

Lovel. → LOVEL.

A <társaság> társaság, igen. – Vedd kincsemet
Csak azt a' → a seb beszédét hadd ne értsem. – → . (el → El.)

74 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

75 A Madách által sorközben kihúzott és a sorvégre beírt 'talán' miatt a sor két utolsó szavát Arany függőleges vonallal elválasztotta, javítását a szokott jellel a lapszegélyen megismételte.

LOVEL.

Hazudsz, hazudsz, én őrült nem vagyok,
Nem értem-é mit súg fiam sebe?
Vegyed, vegyed, végetlen kincsemet,
S tedd, hogy ne értsem. Őrűljek meg inkább.

HARMADIK MUNKÁS.

[485] Ne félj, ne félj, meg lészsz boszúlva egykor.

ELSŐ MUNKÁS.

Emelkedjél fel, ők a csúfosak. –

(Az elitélt elhalad kiséretével.)

ÁDÁM.

Velőt fagyasztó látvány, mit kisértsz?
Ki mondja itt meg, mellyik bűnösebb,
Avagy csupán a társaság talán – ?
[490] Hol ez rohad – buján tenyész a bűn.

LOVEL.

A társaság, igen. – Vedd kincsemet
Csak azt a seb beszédét hadd ne értsem. (El.)

---

[483] A 63 'végtelen' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és 61 alapján visszaállítottuk.

[488] A 63 'melyik' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján visszaállítottuk.

Éva. → ÉVA.

163 ⟨Gy⟩Jerünk, ⟨gy⟩jerünk, mert nem kapunk helyet.

Ádám → ÁDÁM.

Áldlak sors, hogy bi→í→63iróvá nem tevél.
[495] Mi könny⟨ű⟩ü törvényt <i>Írni pamlagon – – → –
Könnyű itélni a' → a felületesnek,
És mi<l>ly nehéz, ki a' → a szivet kutatja,
Méltányolván minden redőzetét.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

I<l>ly elvek mellett pör nem érne véget.
[500] A <rosszat> rosszat, mert <rosz> rosz, senki nem
<cselekszi> cselekszi,
Az ördög is <jog czímeket> jogczímeket idéz,
S magáét véli mindenik erősb<^>nek.
A törvénytúd<o>Ós szé<j>LYel vágja → szélyelvágja a' → a
Kuszált csomót, minek fonalait
[505] Ezer philantróp szét nem bontaná. –

Ez alatt a Towerhez értek, me<l>lynek egy fülkéjében szent ‖ kép áll.[76]

Éva → ÉVA.

<Meg álljunk csak barátom> Megálljunk csak, barátom, egy
kicsí→inyt,
Hadd tűzöm e' → e ⟨...n...⟩ szent képhez
<csokromat. –> CSOKROMAT. –[77]

76 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

77 Madách olvashatatlanul javított szavát Arany a sornál írva megismételte.

ÉVA.

Jerünk, jerünk, mert nem kapunk helyet.

ÁDÁM.

Áldlak, sors, hogy biróvá nem tevél.
Mi könnyü törvényt írni pamlagon –
Könnyű itélni a felűletesnek,
És mily nehéz, ki a szivet kutatja,
Méltányolván minden redőzetét.

LUCIFER.

Ily elvek mellett pör nem érne véget.
A rosszat, mert rosz, senki nem cselekszi,
Az ördög is jogczímeket idéz,
S magáét véli mindenik erősbnek.
A törvénytúdós szélyelvágja a
Kuszált csomót, minek fonalait
Ezer philantróp szét nem bontaná. –

(Ez alatt a Towerhez értek, melynek egy fülkéjében szent kép áll.)

ÉVA.

Megálljunk csak, barátom, egy kicsinyt,
Hadd tűzöm e szent képhez csokromat. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(súgva → Súgva.) 113

Ne hadd, ne hadd, ⟨mert⟩ vagy végünk van külö<m>Nben.

Ádám. → ÁDÁM.

Ártatlan gyermek – én nem gátolom. –

Éva → ÉVA.

[510] ⟨...teljes sor...⟩ <⟨E' képről, még mint kis gyermek, szokám⟩ meg,>
MEGSZOKTAM E KÉPRŐL, MÉG MINT GYEREK,
Megemlékezni, hogy ha <el megyek> elmegyek
Előtte 's→s ⟨...n...⟩ most is olly→63lyan jól esik. – →.
164 Mindjárt <meg lesz> meglesz már, 's → s futva pótolandjuk
Mit <el mulasztunk.> elmulasztunk.

A virágcsokrot fel tűzi → feltűzi a' → a <képmellé> kép mellé,[78] de az hirtelen <le hervad> lehervad → leher- ‖ vad, 's | → s ||| nyakáról, karjáról az ékszerek gyíkokká változva <le peregnek.> leperegnek.[79]

<Istenem> Istenem, mi ez?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[515] Haszontalan intettelek. –

78 Madách szóköz nélkül írt két szavát Arany különválasztotta.
79 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

LUCIFER.
(Súgva.)

Ne hadd, ne hadd, vagy végünk van különben.

ÁDÁM.

Ártatlan gyermek – én nem gátolom. –

ÉVA.

[510] Megszoktam e képről, még mint gyerek,
Megemlékezni, hogy ha elmegyek
Előtte s most is ollyan jól esik.
Mindjárt meglesz már, s futva pótolandjuk
Mit elmulasztunk.

(A virágcsokrot feltűzi a kép mellé, de az hirtelen lehervad, s nyakáról, karjáról az ékszerek gyíkokká változva leperegnek.)

Istenem, mi ez?

LUCIFER.

[515] Haszontalan intettelek. –

[512] A 63 'o*l*yan' alakja ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Éva. → ÉVA.

Segitség!

Ádám → ÁDÁM.

<Nyugodtan> Nyugodtan, kedves, a' → a nép <meg figyel–> megfigyel –°
Ezer<szer>TE <i<l>ly szép> <CSÍNOSB> DÚSABB ékszer jő nyakadra.

Éva. → ÉVA.

El <tőlem> tőlem, el<,> ! segitség, irgalom<;> !
Szemfényvesztők és egy rút vén boszorkány
[520] Igy <meg gyaláztak> meggyaláztak egy becsületes nőt. – →63.

A nép csoportosúlni kezd, a <czigányasszony> czigányasszony → czigányasszony rendőrökkel jő.[80]

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

Hamis pénzt adtak, itt kell lenniök,
HiganYnyá olvadt markomban.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Talán
Markodban v<ó>lt, nem a' → a pénzben → pénzben, hiba. –
<Ádám> Ádám, <f>el → fel innen, itt nem jó mulatni.

A Towerbe tünnek, 's → s mí→ig lent a csoportozás és zavar nö- || vek- | szik, ||| ismét megjelennek a' → a bástya teteJén.[81]

80 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „*pet.*" A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

81 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÉVA.

Segitség!

ÁDÁM.

Nyugodtan, kedves, a nép megfigyel –
Ezerte dúsabb ékszer jő nyakadra.

ÉVA.

El tőlem, el! segitség, irgalom!
Szemfényvesztők és egy rút vén boszorkány
[520] Igy meggyaláztak egy becsületes nőt.

(A nép csoportosúlni kezd, a czigányasszony rendőrökkel jő.)

CZIGÁNYASSZONY.

Hamis pénzt adtak, itt kell lenniök,
Higanynyá olvadt markomban.

LUCIFER.

Talán
Markodban volt, nem a pénzben, hiba. –
Ádám, fel innen, itt nem jó mulatni.

(A Towerbe tünnek, s mig lent a csoportozás és zavar növekszik, ismét megjelennek a bástya tetején.)

Ádám. → ÁDÁM.

165 [525] Ismét csalódtam, azt <hivém> hivém, elég
<Le dönteni> Ledönteni a' → a múltnak rémeit
S szabad versenyt szerezni az erőknek. –
<Ki löktem> Kilöktem a' → a gépből egy fő csavart , 114
Me<l>ly <öszve tartá> ö<szv>SSZetartá, a' → a kegyeletet,
[530] S pótolni <el mulasztám> elmulasztám más erősbbel.
Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a' → a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, ⟨egy⟩ száz[82] hol éhezik
Ha az egyes jármába nem hajol.
[535] Kutyáknak harcza ez egy koncz felett<,>.
Én társaságot kí→63ivánok helyette
Me<l>ly <véd> véd, nem büntet, buzdít, nem <riaszt> riaszt,
Közös erővel összeműköd⟨őt⟩ik,
Minőt a' → a tudomány eszmél magának,
[540] És me<l>lynek rendén értelem viraszt. –
Ez el fog jönni, → jőni, érzem jól, tudom,[83]
Vezess, vezess, → vezess Lucifer → Lucifer, e' → e világba. – –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hiú ember, s mert k<ó>rlátolt szemed
Zilált csoportot lát csak oda lent, → odalent,
[545] Már azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében<.>?
Nézz hát egy perczre szellemi szemekkel,
És lásd a' → a <munkát> munkát, mellyet létre hoznak. → ,
<Csak hogy> Csakhogy nekünk<, de> ÁM S nem kicsí→iny
magoknak.

82 A szerző javítását Arany ceruzával a lapszegélyen megismételte.
83 A sor előtt a lapszegélyen kék ceruzával Arany + jelet tett.

ÁDÁM.

Ismét csalódtam, azt hivém, elég
Ledönteni a múltnak rémeit
S szabad versenyt szerezni az erőknek. –
Kilöktem a gépből egy fő csavart,
Mely összetartá, a kegyeletet,
S pótolni elmulasztám más erősbbel.
Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harcza ez egy koncz felett.
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt. –
Ez el fog jőni, érzem jól, tudom,
Vezess, vezess Lucifer, e világba. – –

LUCIFER.

Hiú ember, s mert korlátolt szemed
Zilált csoportot lát csak odalent,
Már azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében?
Nézz hát egy perczre szellemi szemekkel,
És lásd a munkát, mellyet létre hoznak,
Csakhogy nekünk ám s nem kicsiny magoknak.

[536] A 63 'kívánok' alakja ritmikai szövegromlás; a K–K1 és a 61 alapján visszaállítottuk.

<B<é> sötétűl.> Besötétűl. Az egész vá⟨r⟩sár csoportozattá alakúl,
me<l>ly a' | → a ‖ szín kö- ||| zepén tátongó síron ás, azt
<körűl tánczolja> körűltánczolja, mig | ‖ egymás után ||| mind
beléje ugornak, részint némán, részint | ‖ <amint> a mint[84]
166 egymásután szó<l>ottak. – → .[85]

Kar. → KAR.

[550] Csak rajta peng⟨z⟩jen a' → a kapa:
Ma kell végezni, holnap kés⟨ű⟩ő → késő,
Bár egypár <ezred év> ezredév után
Még mind<é>Ig nem lesz kész a' → a nagy mű.
Bölcső 's → s koporsó <ugyan az> ugyanaz → ugyanaz,
[555] Ma végzi → végzi, <amit> a mit[86] holnap kezd el,
Örökli éhes 's → s jóLlakott,
Mi <márma> már ma[87] <bé megy> bémegy, holnap <fel kell>
felkel<l><.>!

A lélekharang <meg csendűl.> megcsendűl.[88]

<Meg csendűlt> Megcsendült ím az estharang → estharang,
Bevégezők; el → el, nyúgalomra, 115
[560] Kiket a' → a reg új letre <költ> költ,
A nagy müvet kezdjék el újra. – →63 .[89]

A bábjátékos. → A BÁBJÁTÉKOS.

<Im> ÉN a' → a kom<e>Édi<a>Át <le játsztam,> lejátsztam,
Mulattattam, de nem mulattam.

84 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
85 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
86 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
87 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
88 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „(pet)". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
89 Arany ceruzás nyomdai utasítása a lapszegélyen a Kar szövege mellett: „be<n>ljebb". A kiadásokban a kórus szövege sorközépre tördelve.

(Besötétűl. Az egész vásár csoportozattá alakúl, mely a szín közepén tátongó síron ás, azt körűltánczolja, mig egymás után mind beléje ugornak, részint némán, részint a mint egymásután szólottak.)

KAR.

Csak rajta, pengjen a kapa:
Ma kell végezni, holnap késő,
Bár egypár ezredév után
Még mindig nem lesz kész a nagy mű.
Bölcső s koporsó ugyanaz,
Ma végzi, a mit holnap kezd el,
Örökké éhes s jóllakott,
Mi már ma bémegy, holnap felkel!

(A lélekharang megcsendűl.)

Megcsendült ím az estharang,
Bevégezők; el, nyúgalomra,
Kiket a reg új létre költ,
A nagy müvet kezdjék el újra.

A BÁBJÁTÉKOS.

Én a komédiát lejátsztam,
Mulattattam, de nem mulattam.

A korcsmáros. → A KORCSMÁROS.

<Ki itta> Kiitta mindenik borát,
[565] <Vendégeim> Vendégeim, jó éjszakát<.>!

A <kislány> kis lány.[90] → A KIS LEÁNY.

Kis ibolyáim mind <el keltek,> elkeltek,
Majd újak síromon teremnek.

<Czigánya> CzigányaSSZONY. → CZIGÁNYASSZONY.

JövőJét vágyta látni minden:
167 'S → S szemét <be húnyja> behúnyja most iJedten.

Lovel. → LOVEL.

[570] Kincsem nem nyújta b<ó>ldogságot:
'S → S most ingyen nyúgalmat találok.

Munkás. → MUNKÁS.

A hét <le telt,> letelt, a <szombat est> szombatest itt,
<Ki nyugszom> Kinyugszom végre fáradalmit.

Tanúló. → TANÚLÓ.

Álmodtam szépet – <fel zavartak,> felzavartak<,> →felzavartak,
[575] Szép álom, jőj, most már folytatlak.

90 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

A KORCSMÁROS.

Kiitta mindenik borát,
Vendégeim, jó éjszakát!

A KIS LEÁNY.

Kis ibolyáim mind elkeltek,
Majd újak síromon teremnek.

CZIGÁNYASSZONY.

Jövőjét vágyta látni minden:
S szemét behúnyja most ijedten.

LOVEL.

Kincsem nem nyújta boldogságot:
S most ingyen nyúgalmat találok.

MUNKÁS.

A hét letelt, a szombatest itt,
Kinyugszom végre fáradalmit.

TANÚLÓ.

Álmodtam szépet – felzavartak,
Szép álom, jőj, most már folytatlak.

Katona. → KATONA.

Hivém, derék vagyok nagyon,
'S → S egy rossz→sz gödörben <meg bukom.> megbukom. –

Kéjhölgy. → KÉJHÖLGY.

A mámor <el szállt,> elszállt, a' → a festék <le ment,> lement,
Itt o<l>ly hideg van$_{<,>}$: jobb-e odalent$_{<.>}$?

Az elitélt. → AZ ELITÉLT.

[580] Maradj, bilincs, ⟨e⟩ a hitvány por felett,
Más törvényt sejtek e' → e küszöb megett.

A nyegle.[91] → A NYEGLE.

Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk$_{<,>}$:
Most a'→a valónál mind <el ámulunk.> elámulunk.

Éva. → ÉVA.

Mit állsz, tátongó <mélység> mélység, lábaimnál$_{<.>}$!
[585] Ne hidd, hogy éjed engem <el riaszt,> elriaszt : 116
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával által lépem → átallépem azt.
168 ⟨S s⟩Szerelem, költészet, 's→s if⟨j⟩iuság
Nemtője tár utat örök honomba;

91 Arany függőleges vonallal elválasztotta a szóköz nélkül írt két szót, javítását a lapszegélyen a szokott jellel is megerősítette.

KATONA.

Hivém, derék vagyok nagyon,
S egy rosz gödörben megbukom. –

KÉJHÖLGY.

A mámor elszállt, a festék lement,
Itt oly hideg van: jobb-e odalent?

AZ ELITÉLT.

Maradj, bilincs, a hitvány por felett,
Más törvényt sejtek e küszöb megett.

A NYEGLE.

Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk:
Most a valónál mind elámulunk.

ÉVA.

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépem azt.
Szerelem, költészet s ifiuság
Nemtője tár utat örök honomba;

[590] ⟨'S e'⟩E' → E földre csak mosolyom <visz> HOZ gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll <egy egy> egy-egy arczra.

Fátyolát, palástját a sírba ejtve, dicsőűlten <fel emelkedik.> felemelkedik.[92]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[592] Ismére̲d-é Ádám?

Ádám. → ÁDÁM.

169 Ah Éva, Éva! –[93]

92 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

93 A szín össz-sorszámát Madách maga adta meg a munkalapon: „11 London – 592".

[590] E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arczra.

(Fátyolát, palástját a sírba ejtve, dicsőűlten felemelkedik.)

LUCIFER.

[592] Ismered-é Ádám?

ÁDÁM.

Ah Éva, Éva! –

[I–XI. szín összesen: 3141 sor]

12ik <szín> szín. → TIZENKETTEDIK SZÍN.

<Ú> Ú → U alakra épűlt nagyszerű phalanster<e> udvara. A két szárny | ‖ föld- ||| szí→intJe<,> nyílt oszlopos csarnokot képez. A jobb oldali ‖ csarnok- | ban ||| mozgásban levő kerekes gőzgépek között mun- ‖ kások foglal- | koznak. ||| A baloldaliban a' → a <leg különfélébb> legkülönfélébb termé- ‖ szettudományi | tárgyak, me- ||| chani<c>k→cai[1] eszközök, csillagászati <s>, | chemiai ⟨s⟩műszerek <ugy><VALAmint> S egyéb<,> külö- ||| nösségek museumában <egy tudós> egy tudós → EGY ‖ TUDÓS működik. | Mindnyájan a' → a phalan- ||| ster<e>hez tartozók →63 tartozók, – egyen- ‖ lő⟨cs⟩en vannak öltözve. | <Ádám> Ádám → ÁDÁM és <Lucifer> Lucifer → LUCIFER az ||| udvar közepén fel<merűlnek>- ‖ BUKKANNAK a' → a földből. Nappal. |[2]

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mi ország ez, mi nép, me<l>lyhez jövénk?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

E régi eszmék többé nincsenek.
Nem<é v<ó>lt> kisszerű VOLT-É a' → a <hon> hon[3]
fogalma<,>?
Előitélet sz<ü>Ülte egykor azt,
[5] Szűkkeblüség, versenygés védte meg.
Most már egész föld a' → a széles haza,
Köz czél felé ⟨...⟩ társ <mármost> már most[4] minden ember
'S → S a' → a csendesen folyó szép rend f<e>Öl<e>Ött
Tisztelve áll őrűl a' → a tudomány.

1 A c-t Arany egy függőleges vonással k-ra alakította, a szedő figyelmét azonban ez elkerülte, s Arany sem vette észre a korrektúrában.
2 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
3 A jelölést Arany a lapszegélyen tollal megismételte: „ = Cursiv".
4 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

TIZENKETTEDIK SZÍN.

(U alakra épült nagyszerű phalanster udvara. A két szárny földszintje nyílt oszlopos csarnokot képez. A jobb oldali csarnokban mozgásban levő kerekes gőzgépek között munkások foglalkoznak. A baloldaliban a legkülönfélébb természettudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, chemiai műszerek s egyéb különösségek museumában EGY TUDÓS működik. Mindnyájan a phalansterhez tartozók, – egyenlően vannak öltözve. ÁDÁM és LUCIFER az udvar közepén felbukkannak a földből. Nappal.)

ÁDÁM.

Mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?

LUCIFER.

E régi eszmék többé nincsenek.
Nem kisszerű volt-é a *hon* fogalma?
Előitélet szülte egykor azt,
[5] Szűkkeblüség, versenygés védte meg.
Most már egész föld a széles haza,
Köz czél felé társ már most minden ember
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll őrűl a tudomány.

[0/1] A 'mechanikai' szóban Arany figyelembe nem vett javítását végrehajtottuk.

Ádám. → ÁDÁM.

[10] <Be teljesült> Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kivántam én is<,>.
170 Egyet bánok csak<,>: a' → a haza <fogalmát> fogalmát,
<Meg állott> Megállott v<ó>lna az tán, úgy <hiszem> hiszem,
Ez új rend közt is. Az <ember kebel> emberkebel
[15] Korlátot kíván, fél a végtelentől, 117
<Bel terjében> Belterjében v<e><É>Eszt, hogy ha →
hogyha <szét terül.> szétterű→ül;
Ragaszkodik a' → a múlthoz és jövőhöz<,>;
<Félek> Félek, nem lelkesül a' → a nagyvilágért → nagy világért
Mint a' → a szülők sírjáért lelkesű→ült<;>.
[20] Ki a' → a családért vérét ontaná,
Barátjaért <leg feljebb> legfeljebb könnye van. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Eszményedet> Eszményedet, mint <látom> látom,
<el veted,> elveted,
Előbb <még> még, mintsem testesű→ülhetett.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

<Korán se> Koránse hidd, de kandivá levék:
[25] Mi eszme az, me<l>ly a ⟨...n...⟩ széles világot
Egygyé olvasztja, melly a' → a <lelkesülést> lelkesülést,
Az emberszív e szent, örök tüzét,
Mit eddig száz hitványsággal szitott,
'S → S ábrándos harczra zsákmányolt ki csak,
[30] Nemesb<ít> czélhoz vezérelendi végre. –
De mondD, hol állunk mégis, mi<l>ly hely ez?
Aztán vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A b<ó>ldogságban, mellyet annyi harczra
Jól érdemelt <bérül kinyert> DIJUL KAPOTT az ember.

ÁDÁM.

Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kivántam én is.
Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében veszt, hogyha szétterül;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz;
Félek, nem lelkesül a nagy világért,
Mint a szülők sírjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjaért legfeljebb könnye van. –

LUCIFER.

Eszményedet, mint látom, elveted,
Előbb még, mintsem testesülhetett.

ÁDÁM.

Koránse hidd, de kandivá levék:
Mi eszme az, mely a széles világot
Egygyé olvasztja, melly a lelkesülést,
Az emberszív e szent, örök tüzét,
Mit eddig száz hitványsággal szitott,
S ábrándos harczra zsákmányolt ki csak,
Nemesb czélhoz vezérelendi végre. –
De mondd, hol állunk mégis, mily hely ez?
Aztán vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A boldogságban, mellyet annyi harczra
Jól érdemelt dijul kapott az ember.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[35] Sok más hasonló közt ez egy phalanster<e>,
Tanyája az új eszmék emberének. –

Ádám. → ÁDÁM.

171 ⟨G⟩Jerünk tehát.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Meg állj,> Megállj, ne o<l>ly sietve.
Előbb <le vetjük> levetjük ezt a' → a régi bőrt, → .
Ha mint Ádám ⟨s mint⟩ S Lucifer ⟨jövünk⟩ érkezünk,
[40] Nem hinne bennünk e' → e <tudósvilág> tudós világ,[5]
'S → S <meg semmisűlnénk> megsemmisű→ülnénk, ° vagy lombikba zárna.

Ádám. → ÁDÁM.

Mi<l>ly<en bolond> OKTALAN beszéd ez már megint.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Már az nincs másképa' → a szellemvilágban.

Ádám. → ÁDÁM.

Tégy <hát> hát, <⟨amit⟩ amint> a mint[6] akarsz, de szaporán. 118

5 A szóköz nélkül írt szavakat Arany szétválasztotta és a lapszegélyen ezt a szokott jellel megerősítette.

6 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

LUCIFER.

Sok más hasonló közt ez egy phalanster,
Tanyája az új eszmék emberének. –

ÁDÁM.

Jerünk tehát.

LUCIFER.

Megállj, ne oly sietve.
Előbb levetjük ezt a régi bőrt.
Ha mint Ádám s Lucifer érkezünk,
Nem hinne bennünk e tudós világ,
S megsemmisülnénk, vagy lombikba zárna.

ÁDÁM.

Mily oktalan beszéd ez már megint.

LUCIFER.

Már az nincs máskép a szellemvilágban.

ÁDÁM.

Tégy hát, a mint akarsz, de szaporán.

Lucifer mindkettőjöket → mindkettöjőket[7] →63 mindkettőjöket °
<át alakitja> átalaki→63ítja a phalansterbeliekhez ‖ hason- ||| lóvá.[8]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[45] <Im> Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel –
Készen vagyunk. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Szóljunk be e' → e tudóshoz.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Üdvözlégy> Üdvözlégy, → Üdvöz légy, túdós<..>!

A tudós. → A TUDÓS.

Meg ne háborits
Nagy <művemben> művemben, nem érek rá fecsegni.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nagyon sajnálom. Mink az ezredik
[50] Phalanster<e>ből vagyunk <tudós jelöltek,> tudósjelöltek,
172 'S → S i<l>ly messze útra nagy hí→ired hozott.

7 A magánhangzók felcserélése a 61-ben sh.
8 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

(Lucifer mindkettőjöket átalakítja a phalansterbeliekhez hasonlóvá.)

LUCIFER.

Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel –
Készen vagyunk. –

ÁDÁM.

Szóljunk be e tudóshoz.

LUCIFER.

Üdvöz légy, túdós!

TUDÓS.

Meg ne háborits
Nagy művemben, nem érek rá fecsegni.

LUCIFER.

Nagyon sajnálom. Mink az ezredik
Phalansterből vagyunk tudósjelöltek,
S ily messze útra nagy hired hozott.

[47] A sorba ékelődő szerepnév csak itt fordul elő (a K–K1-en és a kiadásokban is) névelősen, másutt nem. Emendáltuk.

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Dicséretes buzgóság, mondhatom.
De hisz müvem most félben is maradhat,
Csak a' → a meleg ne fogyjon lombikomban
[55] ⟨...n...⟩ 'S → S[9] akaratomnak enged <e>Az anyag. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ah nem csalódtam, <meg maradt> megmaradt tehát
Még benned is, ki a' → a természetet,
Embert <le szűrted> leszűrted, mint végső salak
A nagy hiúság. –

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Most mulathatunk már. –
[60] De me<l>ly szakmába tartoztok sajátlag? – → ?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mi a' → a tudvágyat szakhoz nem kötők,
Átpillantás⟨ért⟩át vágy⟨unk⟩juk az egésznek. –

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Ez helytelen. Kicsí→inyben rejlik a' → a nagy,
O<l>lyan sok a' → a <tárgy> tárgy, 's → s létünk o<l>ly rövid.

9 A kötőszó leírása után Madách tollat cserélt.

TUDÓS.

Dicséretes buzgóság, mondhatom.
De hisz müvem most félben is maradhat,
Csak a meleg ne fogyjon lombikomban
S akaratomnak enged az anyag. –

LUCIFER.

Ah nem csalódtam, megmaradt tehát
Még benned is, ki a természetet,
Embert leszűrted, mint végső salak
A nagy hiúság. –

TUDÓS.

Most mulathatunk már. –
De mely szakmába tartoztok sajátlag?

ÁDÁM.

Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők,
Átpillantását vágyjuk az egésznek. –

TUDÓS.

Ez helytelen. Kicsinyben rejlik a nagy,
Olyan sok a tárgy, s létünk oly rövid.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Igaz. – Tudom jól, hogy kell olly→lyan is
Ki homokot hord, vagy követ farag<.>:
⟨S⟩Nélkűle nem emelkedik terem. 119
De <ő> EZ csak a' → a homályban
<tévelyeg> tévelyeg, → tévelyeg
'S → S fogalma sincs <arról> arról, <amit> MIBEN segít. –
Csak az épí→itész látja az <egészet> egészet,
'S → S bár megfaragni nem tud egy követ,
A művet ő teremti istenűl. – →63 mint egy isten. – °
I<l>ly építész nagy a' → a tudásban is.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

S azért jövénk <ép hozzád> TE hozzád, → tehozzád, <ó>h
nagy ember.

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Azt jól tevétek, méltányolni tudlak.
A tudománynak gazdag ágai
Egy organismus sok külön <vonása> vonása,
Együtt igéző <csak> csak.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Szép hölgy gyanánt.

Tudós. → TUDÓS.

De mind a mellett → mindamellett a<'> vegytan csupán –

ÁDÁM.

Igaz. – Tudom jól, hogy kell olyan is,
Ki homokot hord, vagy követ farag:
Nélkűle nem emelkedik terem.
De ez csak a homályban tévelyeg
S fogalma sincs arról, miben segít. –
Csak az épitész látja az egészet,
S bár megfaragni nem tud egy követ,
A művet ő teremti mint egy isten. –
Ily épitész nagy a tudásban is.

LUCIFER.

S azért jövénk tehozzád, oh nagy ember.

TUDÓS.

Azt jól tevétek, méltányolni tudlak.
A tudománynak gazdag ágai
Egy organismus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.

LUCIFER.

Szép hölgy gyanánt.

TUDÓS.

De mindamellett a vegytan csupán –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[80] Az a' → a közép, hol élete lakik. –

Tudós. → TUDÓS.

Találtad.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ezt mondá a' → a mathesisről
Előttem már egy mathematicus.

Tudós. → TUDÓS.

Hiúságból<,> mindenki <ön magát> önmagát
Tekinti látkörében a' → a középnek. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[85] Te jól választád kedvencz tárgyadúl
174 A chémiát.

Tudós. → TUDÓS.

Abban nyugodt vagyok. –
De hát nézzük meg a' → a m<ú>seumot.
Páratlan az egész mai világon,
Az ősvilág kihalt állatjai
[90] Valódi példányokban állnak itt
Mind jól ki tömve. → kitömve. – Ezrenként
lak<ának>OZTAK
Apáink közt, míg barbarok valának , 120
<Meg osztva> Megosztva vélök a' → a világ uralmát. –

LUCIFER.

Az a közép, hol élete lakik. –

TUDÓS.

Találtad.

LUCIFER.

Ezt mondá a mathesisről
Előttem már egy mathematicus.

TUDÓS.

Hiúságból mindenki önmagát
Tekinti látkörében a középnek. –

LUCIFER.

Te jól választád kedvencz tárgyadúl
A chémiát.

TUDÓS.

Abban nyugodt vagyok. –
De hát nézzük meg a museumot.
Páratlan az egész mai világon,
Az ősvilág kihalt állatjai
Valódi példányokban állnak itt
Mind jól kitömve. – Ezrenként lakoztak
Apáink közt, míg barbarok valának,
Megosztva vélök a világ uralmát. –

Maradt felőlök sok csudás mese,
[95] Példáú→ul erről, hogy <gőz mozdonyúl> gőzmozdonyú→ul
v<ó>lt.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Ez <ló,> ló,[10] de korcsúlt fajta → fajta, mondhatom
→ mondhatom,
Más állat v<ó>lt ám hajdan Al-borak.

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Erről MEG AZT regélik, hogy barát <gyanánt>ÚL→ul
Tartá az ember, ingyen, munka nélkű→63ül,
[100] 'S → S fel bírta fogni, hű elismeréssel
<Lesvén> Lesvén, az ember gondolata→jait.
Mi több, mondják, hogy <el sajátitá> elsajátitá
Bü→63űnét <is> is, a' → a tulajdonnak fogalmát,
'S → S mint őr <odadta> od'adta érte életét. –
[105] Ezt úgy beszélem <csak> csak, mint írva van,
Nem min⟨d⟩tha hinném mind feltétlenű→ül, →63 .
Sok őrül⟨és⟩tség ⟨...n...⟩ v<ó>lt a<> <múltban> múltban, sok
ábránd,
Me<l>lyből r⟨e⟩ánk szintén e' → e mese ⟨is⟩ maradt.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

175 Ez a' → a <kutya.> kutya. – Mind <áll> áll, mit róla mondasz. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[110] <Vigyázz> Vigyázz, Ádám, <el árulod> elárulod magad. –

10 Az aláhúzással jelölt kurziválási szándékot Arany tollal a lapszegélyen is megismételte: „– Cursiv".

Maradt felőlök sok csudás mese,
Például erről, hogy gőzmozdonyul volt.

ÁDÁM.

Ez *ló*, de korcsúlt fajta, mondhatom,
Más állat volt ám hajdan Al-borak.

TUDÓS.

Erről meg azt regélik, hogy barátul
Tartá az ember, ingyen, munka nélkül,
S fel bírta fogni, hű elismeréssel
Lesvén, az ember gondolatjait.
Mi több, mondják, hogy elsajátitá
Bűnét is, a tulajdonnak fogalmát,
S mint őr od'adta érte életét. –
Ezt úgy beszélem csak, mint írva van,
Nem mintha hinném mind feltétlenül.
Sok őrültség volt a múltban, sok ábránd,
Melyből ránk szintén e mese maradt.

ÁDÁM.

Ez a *kutya*. – Mind áll, mit róla mondasz. –

LUCIFER.

Vigyázz, Ádám, elárulod magad. –

Tudós. → TUDÓS.

Ez a' → a szegénynek rabszolgája v<ó>lt.

Ádám → ÁDÁM.

Mint a' → a szegény meg <ökre> ökre gazdagoknak.

Tudós. → TUDÓS.

Ez a' → a puszták királya.

Ádám. → ÁDÁM.

Az oroz→szlány –[11]
Im itt a tigris, itt a' → a fürge őz,
[115] Mi állat él tehát még a' → a világon?

Tudós → TUDÓS.

Minő kérdés, hát nálatok nem így van? → van[12] →63 van?
Él <ami> a mi[13] hasznos, és mit ekkorig
A t<ú>domány pótolni nem tudott<.>:
A disznó és a' → a birka, de <korán se'> koránse'
[120] O<l>lyan hiányosan <már> már, mint minőnek 121
A kontár természet <meg alkotá:> megalkotá:
<Az> Az élő <zsír> zsír, <ez> ez[14] <hús s gyapjú tömeg,>
hús- s gyapjú→utömeg,

11 Az állatnevet Arany elfelejtette kurziválni, a hiba csak a 63-ban jav.
12 A kérdőjel elmaradása a 61-en sh.-nak tekinthető.
13 Az elválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
14 A kettős kurziválást Arany tollal a lapszegélyen is utasításba adta: „Cursiv –".

TUDÓS.

Ez a szegénynek rabszolgája volt.

ÁDÁM.

Mint a szegény meg *ökre* gazdagoknak.

TUDÓS.

Ez a puszták királya.

ÁDÁM.

Az *oroszlány* –
Im itt a tigris, itt a fürge őz,
Mi állat él tehát még a világon?

TUDÓS.

Minő kérdés, hát nálatok nem így van?
Él a mi hasznos, és mit ekkorig
A tudomány pótolni nem tudott:
A disznó és a birka, de koránse'
Olyan hiányosan már, mint minőnek
A kontár természet megalkotá:
Az élő zsír, *ez* hús- s gyapjutömeg,

<Melly> Me<l>ly, mint a' → a <lombik> lombik, czéljainkra szolgál.
De úgy látom, hogy ezt mind ösmered,
[125] Lássunk TEhát mást. <I>Ím<é> ásványaink.
Nézzétek → Nézzétek, m<ill>ÍLyen roppant szén darab<,>:
Egész hegyek valának <ill>ÍLy anyagból,
Az emberek már készen szedhetik
Mit most a' → a légből szűr a' → a tudomány,
176 [130] Nagy fáradsággal. Ezt az érczet itt
Vasnak <hivák,> NEVEZTÉK <é>'s → s míg el nem fogyott[15]
Az alumínért nem kellett kutatni. –
Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes 's → s nagyon haszontalan.
[135] Mert még midőn az ember→ember, vak hitében → hitében,
Imádott felsőbb lényeket <magánál> magánál,
<⟨S⟩Felűl állókat> Felűlállókat még a' → a sorson is<.>:
I<l>lyennek hitte az aranyat is,
Ó→Oltárain jólétet és <jogot> jogot,
[140] Mindent mi szent <v<ó>lt> volt, áldozott, hogy egy
Büvös darabját bí→irjon →63 birja ° <meg szerezni,> megszerezni,
Me<l>lyért cserébe mindent kaphatott<,> , –
Csodálatos <tény> tény, még kenyeret is. – → .

Ádám. → ÁDÁM.

Mást, mást mutass, ezt is mind i→ösmerem.

Tudós. → TUDÓS.

[145] Valóban nagy tudós <vagy> vagy, idegen.
Lássuk tehát az ős növényzetet.→63,
Im itt van az utó→olsó rózsa, me<l>ly
Nyí→ilt a' → a vi⟨r⟩lágon. Hasztalan <virág> virág,
Más százezer ⟨....⟩ testvérrel foglalá el

15 A sor előtt, a lapszegélyen ceruzával a nyomdai ívjelölés: „Sig 12/177".

Mely, mint a lombik, céljainkra szolgál.
De úgy látom, hogy ezt mind ösmered,
Lássunk tehát mást. Ím ásványaink.
Nézzétek, mílyen roppant szén darab:
Egész hegyek valának íly anyagból,
Az emberek már készen szedheték
Mit most a légből szűr a tudomány
Nagy fáradsággal. Ezt az érczet itt
Vasnak nevezték s míg el nem fogyott
Az alumínért nem kellett kutatni. –
Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes s nagyon haszontalan.
Mert még midőn az ember, vak hitében,
Imádott felsőbb lényeket magánál,
Felűlállókat még a sorson is:
Ilyennek hitte az aranyat is,
Oltárain jólétet és jogot,
Mindent mi szent volt, áldozott, hogy egy
Büvös darabját birja megszerezni,
Melyért cserébe mindent kaphatott, –
Csodálatos tény, még kenyeret is.

ÁDÁM.

Mást, mást mutass, ezt is mind ösmerem.

TUDÓS.

Valóban nagy tudós vagy, idegen.
Lássuk tehát az ős növényzetet,
Im itt van az utolsó rózsa, mely
Nyilt a világon. Hasztalan virág,
Más százezer testvérrel foglalá el

[146] A 63 sorvégi vesszőjét sh.-nak tekintettük, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

A <leg bujább> legbujább tért a' → a lengő kalásztól;
Nagy gyermekek kedves <játék szere.> játékszere.
Sajátságos jelenség az valóban,
Mint kaptak egykor i<l>ly játékokon<:>,
Virágot terme még a' → a szellem is<.>:
A költészet s hit <ábrádképeit> ábrándképeit,[16]
'S → S csalóka álmok karján ringatózva 122
177 <El tékozolta> Eltékozolta a' → a <leg jobb> legjobb erőt,
Hogy életczélja parlagon maradt.
Itt őrizünk még ritkaság gyanánt
Két i<l>ly müvet. Az <első> első, → első költemény;
Iróját akkor, még midőn bünös
Önhittel az egyén érvényt <kivánt> kivánt,
Homern<e>Ak hí→ivták. Ábrándos világot
Rajzol le abban, <h>Hadesnek nevezvén.
Rég meg czáfoltuk → megczáfoltuk már minden sorát.
A másik Tacitus <Agricolája> Agricolája, °
Nevetséges 's → s mégis sajnálatos
Fogalmak képe a' → a ⟨barár⟩ barbár világból. – → .

Ádám. → ÁDÁM.

⟨S⟩ Hát <fen maradt> fenmaradt még e nehány levél
A nagy <napokból> napokból, mint végrendelet,
'S → S nem birja mégis lángra gyujtani
A korcs utódot, tettre ingerelvén
Me<l>ly mesterkélt világtokat <le dönti. –> ledönti? – → ?

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Helyes megjegyzés, <át láttuk> átláttuk mi ezt,
A <méreg> méreg, mellyet <rejt> rejt, nagyon veszélyes,
Azért nem is szabad olvasni másnak

16 Madách th.-ját Arany a K1-en nem vette észre, így vlsz. csak a korrektúrában jav.

A legbujább tért a lengő kalásztól;
Nagy gyermekek kedves játékszere.
Sajátságos jelenség az valóban,
Mint kaptak egykor ily játékokon,
Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legjobb erőt,
Hogy életczélja parlagon maradt.
Itt őrizünk még ritkaság gyanánt
Két ily müvet. Az első költemény;
Iróját akkor, még midőn bünös
Önhittel az egyén érvényt kivánt,
Homernak hivták. Ábrándos világot
Rajzol le abban, Hadesnek nevezvén.
Rég megczáfoltuk már minden sorát.
A másik Tacitus Agricolája,
Nevetséges s mégis sajnálatos
Fogalmak képe a barbár világból.

ÁDÁM.

Hát fenmaradt még e nehány levél
A nagy napokból, mint végrendelet,
S nem birja mégis lángra gyujtani
A korcs utódot, tettre ingerelvén,
Mely mesterkélt világtokat ledönti?

TUDÓS.

Helyes megjegyzés, átláttuk mi ezt,
A méreg, mellyet rejt, nagyon veszélyes,
Azért nem is szabad olvasni másnak

Csak <aki> a ki[17] hatvan évet meghaladt,
'S → S a' → a tudománynak szentelé magát.

Ádám. → ÁDÁM.

De hát a' → a dajka tündér <da⟨l⟩ljai> daljai,
[180] EZEK <N> nem <csep<p>egtetnek> OLTNAK-é a' →
a gyönge szívbe
178 Sejtelmeket<.>?

Tudós. → TUDÓS.

Igen <bizon,> bizon', s azért
Dajkáink a' → a magasb' → magasb egyenletekről
A mértanról beszélnek gyermekinknek. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.
(félre → Félre.)

Ah gyilkosok, nem féltek-é egész
[185] <'S> S <leg szebb> legszebb korától a' → a szűt <meg
rabolni! –> megrabolni! – →63 !

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Men<ny>Jünk tovább. – Im itt e' → e <műszerek> műszerek,
Műtárgyak m<ill>ÍLy→mily csodás alakzatúak.→63 , 123
Ez áLgyu; rajta rejtélyes fölírás:
Ultima ratio regum. – Hogyan
[190] <Használtatott> Használtatott, ki tudja? –
⟨Itt a⟩ Ime → Im e kard, °
[190a] →63 Kizárólag csak embergyilkoló szer, –

17 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Csak a ki hatvan évet meghaladt,
S a tudománynak szentelé magát.

ÁDÁM.

De hát a dajka tündér daljai,
Ezek nem oltnak-é a gyönge szívbe
Sejtelmeket?

TUDÓS.

Igen bizon', s azért
Dajkáink a magasb egyenletekről
A mértanról beszélnek gyermekinknek. –

ÁDÁM.
(Félre.)

Ah gyilkosok, nem féltek-é egész
S legszebb korától a szűt megrabolni!

TUDÓS.

Menjünk tovább. – Im itt e műszerek,
Műtárgyak mily csodás alakzatúak.
Ez álgyu; rajta rejtélyes fölírás:
Ultima ratio regum. – Hogyan
Használtatott, ki tudja? – Im e kard,
Kizárólag csak embergyilkoló szer, –

[187] A 63 sorzáró vesszője sh., ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Az →63 És nem v<ó>lt gyilkos, →63 bűnös, <aki>[18] a ki ezzel ölt.
E kép szabad kézzel készűlt egészen,
Fél emberéltet vett talán igénybe,
És <tárgya> tárgya, nézd, csak hóbortos mese.
[195] Ma a' → a nap végzi e' → e munkát helyettünk
S mig az <hazug mód> CSALÁRDUL í→idealisált,
Ez mély h⟨ű⟩üséggel szolgál⟨t⟩ czéljainknak.

Ádám. → ÁDÁM.
(félre → Félre.)

De a' → a müvészet, a' → a szellem maradt el –

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

E <száz szerű> százszerű tárgy, m<⟨i⟩íll>ÍLyen czifra mind,
[200] Mi gyermekes. A serlegen <virág> virág,
A <szék támlán> széktámlán ábrándos arabes<quE>ZK,
<Ember kezek> Emberkezek pazarlott műve mind.[19]
179 'S → S üdítőbb-é a' → a víz azon <pohárból> pohárból,
Kényelmesb<ˇ>-é e' → e széken az ülés?
[205] Most gépeink teszik mind ezt helyettünk, → helyettünk
<Leg czélszerűb-> LegczélszerűbB, <leg egyszerűb>
legegyszerűbB alakban
És a' → a tökélyről az kezeskedik,
Hogy a' → a munkás, ki ma csavart csinál,
Végső napjáig a⟨z⟩ mellett marad.

Ádám. → ÁDÁM.

[210] Azért nincs élet, nincs <egyéniség> egyéniség,
Me<l>ly mesterén túl <tartna> JÁRNA, semmi műben. –

18 A szétválasztást Arany a szokott jellel a lapszegélyen megerősítette.
19 A 63-ban itt ért véget a 179.; egy sor eltérés a szedéstükörben.

És nem volt bűnös, a ki ezzel ölt.
E kép szabad kézzel készült egészen,
Fél emberéltet vett talán igénybe,
[195] És tárgya, nézd, csak hóbortos mese.
Ma a nap végzi e munkát helyettünk
S mig az csalárdul idealisált,
Ez mély hüséggel szolgál czéljainknak.

ÁDÁM.
(Félre.)

De a müvészet, a szellem maradt el –

TUDÓS.

[200] E százszerű tárgy, mílyen czifra mind,
Mi gyermekes. A serlegen virág,
A széktámlán ábrándos arabeszk,
Emberkezek pazarlott műve mind.
S üdítőbb-é a víz azon pohárból,
[205] Kényelmesb-é e széken az ülés?
Most gépeink teszik mind ezt helyettünk
Legczélszerűbb, legegyszerűbb alakban
És a tökélyről az kezeskedik,
Hogy a munkás, ki ma csavart csinál,
[210] Végső napjáig a mellett marad.

ÁDÁM.

Azért nincs élet, nincs egyéniség,
Mely mesterén túl járna, semmi műben. –

Hol leljen tért ⟨.⟩erő és gondolat
<Be bizonyítni> Bebizonyítni égi származását⟨,⟩?
Ha küzdni vágyik és <körűl tekint> körültekint
[215] Ezen <szabályos> szabályos, e' → e rendes világban
Még a' → a veszély gyönyörét sem leli,
Nem lel csak egy vérengező vadat <se> se' →63 se.
Csalódtam hát a' → a tudományban is:
Unalmas <gyermek iskolát> gyermekiskolát lelek
[220] A b<ó>ldogság helyén, mit tőle vártam.

Tudós. → TUDÓS.

Nincs<-e>-É behozva a' → a testvériség$_{<,>}$? 124
Hol szenved ember anyagi hiányt?
<Valóban> Valóban, i<l>ly eszmék <meg érdemelnék>
megérdemelnék
A <meg fenyítést> megfenyítést.

Ádám. → ÁDÁM.

<Mond> MondD, mi hát az <eszme> eszme,
[225] Me<l>ly EGY i<l>ly<en> népbe egységet lehel,
180 <Melly> Me<l>ly, mint közös <czél> czél, lelkesítni tud$_{<.>}$?

Tudós. → TUDÓS.

Ez eszme nálunk a' → a <meg élhetés.> megélhetés.
Midőn az ember földén <meg jelent> megjelent → megjelent,
Jól béruházott éléskamra v<ó>lt az$_{<,>}$:
[230] Csak a' → a kezét kellett <kinyújtani> kinyújtani,
Hogy készen szedje<n> mind<ent>AZT, <ami> a mi kell.[20]
Költött tehát meggondolatlanúl,
Mint a' → a <sajtféreg> sajtféreg, 's → s édes mámorában

20 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Hol leljen tért erő és gondolat
Bebizonyítni égi származását?
Ha küzdni vágyik és körűltekint
Ezen szabályos, e rendes világban
Még a veszély gyönyörét sem leli,
Nem lel csak egy vérengező vadat se.
Csalódtam hát a tudományban is:
Unalmas gyermekiskolát lelek
A boldogság helyén, mit tőle vártam.

TUDÓS.

Nincs-é behozva a testvériség?
Hol szenved ember anyagi hiányt?
Valóban, ily eszmék megérdemelnék
A megfenyítést.

ÁDÁM.

Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely, mint közös czél, lelkesítni tud?

TUDÓS.

Ez eszme nálunk a megélhetés.
Midőn az ember földén megjelent,
Jól béruházott éléskamra volt az:
Csak a kezét kellett kinyújtani,
Hogy készen szedje mindazt, a mi kell.
Költött tehát meggondolatlanúl,
Mint a sajtféreg, s édes mámorában

<Rá ért> Ráért regényes hypothesisekben
[235] Keresni ingert és költészetet.
De már <nekünk> nekünk, a' → a <leg végső> legvégső falatnál,
Fukarkodnunk <kell> kell, <álltal látva> ál<l>tallátva rég,
Hogy <el fogy> elfogy a' → a sajt és éhen veszünk <el>.
Négy ezred év → Négyezred év után a' → a nap kihűl,
[240] Növényeket nem szül többé ⟨...n...⟩ <világunk,> A FÖLD;
Ez a' → a négyezred év hát[21] a' → a mienk,
Hogy a' → a napot pótolni <meg tanúljuk.> megtanúljuk.
Elég idő ⟨hiszem a'⟩ tud⟨omány⟩ásunknak$_{<\cdot>}$, hiszem.
Fűtőszerűl a víz <kinál>AJÁNLkozik, ⟨a' víz,⟩
[245] Ez oxidált <leg tűztartóbb> legtűztartóbb anyag⟨,⟩.
Az organismus titkai ⟨..⟩ <közel> közel-
Állnak ma is már a' → a fölleplezéshez. –
Épen jó, hogy beszédünk erre vitt,
Majdnem feledtem v<ó>lna lombikom,
[250] Mert én is <ép> ép' e' → e tárgyban dolgozom.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nagyon vénűl az ember, hogy ha → hogyha már
Lombikhoz <tér> tér, midőn organisál. –
181 De <hogy ha> hogyha ⟨n⟩sikerűlne is müved,
Mi szörny lesz az, mi→63 mint° szótlan gondolat,
[255] Szerelmi érzés, me<l>lynek ⟨tét⟩tárgya nincs , 125
Lény, mellyet a' → a természet <el tagad> eltagad,
Me<l>lyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem k<ó>rláto<l>Zandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét
[260] Menten minden <hatástól> hatástól,
→63 Elzárva külhatástól, <szenvedéstől> szenvedéstől,°
Egy szűk üvegben kelve öntudatra$_{<\cdot>}$?

21 A szóköz nélkül írt két szót Arany függőleges vonallal elválasztotta; javítását a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Ráért regényes hypothesisekben
Keresni ingert és költészetet.
De már nekünk, a legvégső falatnál,
Fukarkodnunk kell, általlátva rég,
Hogy elfogy a sajt és éhen veszünk.
Négy ezred év után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négy ezred év hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanúljuk.
Elég idő tudásunknak, hiszem.
Fűtőszerűl a víz ajánlkozik,
Ez oxidált legtűztartóbb anyag.
Az organismus titkai közel-
Állnak ma is már a fölleplezéshez. –
Épen jó, hogy beszédünk erre vitt,
Majdnem feledtem volna lombikom,
Mert én is ép e tárgyban dolgozom.

LUCIFER.

Nagyon vénűl az ember, hogyha már
Lombikhoz tér, midőn organisál. –
De hogyha sikerűlne is müved,
Mi szörny lesz az, mint szótlan gondolat,
Szerelmi érzés, melynek tárgya nincs,
Lény, mellyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem korlátozandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét
Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
Egy szűk üvegben kelve öntudatra?

Tudós. → TUDÓS.

Nézd, nézd hogyan forr, nézd miként <ragyog> ragyog,
<Itt ott> Itt-ott tünékeny alakok mozognak,
Ezen meleg → meleg, e' → e jól <el zárt> elzárt üvegben → üvegben,
A vegyrokonság és ellenhatás
Mind össze vág → összevág és kényszerűlve lesz
Engedni ⟨a'⟩ az anyag kivánatomnak.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Bámúllak tú→63udós! még csak azt nem értem → értem,
Tudnád-e tenni, <hogy> hogy, ⟨a⟩mi most <rokon> rokon,
Ne von<zZ>Ja egymást, és ne lökje el
Az ellentét.

Tudós. → TUDÓS.

Minő badar beszéd<:>;
Örök törvénye ez az anyagoknak.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ah értem, mondD csak <el> el, min alapúl⟨nak⟩?

Tudós. → TUDÓS.

Min alapúl? <törvény> törvény, mert úgy vagyon,
182 Mutatja nékünk a' → a tapasztalás.

TUDÓS.

Nézd, nézd hogyan forr, nézd miként ragyog,
Itt-ott tünékeny alakok mozognak,
Ezen meleg, e jól elzárt üvegben,
A vegyrokonság és ellenhatás
Mind összevág és kényszerűlve lesz
Engedni az anyag kivánatomnak.

LUCIFER.

Bámúllak túdós! még csak azt nem értem,
Tudnád-e tenni, hogy, mi most rokon,
Ne vonja egymást, és ne lökje el
Az ellentét.

TUDÓS.

Minő badar beszéd;
Örök törvénye ez az anyagoknak.

LUCIFER.

Ah értem, mondd csak el, min alapúl?

TUDÓS.

Min alapúl? törvény, mert úgy vagyon,
Mutatja nékünk a tapasztalás.

---

[269] A 63 'tudós' magánhangzó-rövidülése ritmikai szövegromlás; a K–K1 és a 61 alapján jav.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

A természet fűtője vagy tehát csak,
A többit ő magában végezi. –

Tudós. → TUDÓS.

De én szabom k<ó>rlátit az üveggel,
'S → S kivonszolom a' → a rejtélyes homályból.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[280] Nem látok eddig még életjelet.

Tudós. → TUDÓS.

El nem maradhat. ÉN <A>ki → Én, ki úgy <ki lestem> kilestem
Az organismus minden <titkait> titkait,
Ki százszor bonczolám az életet⟨,⟩⟨.⟩– 126

Ádám. → ÁDÁM.

Hullát fogál fel csak mindannyiszor.
[285] ⟨A tudomány⟩ <Tudományunk> A tudomány sántán követi csak
A <meg levő> meglevő ifjú tapasztalást,
'S → S miként bérencz költője a' → a királynak
Kész comment<a>Álni a' → a nagy tetteket,
De megjósolni hí→63ivatása nincs. –

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

[290] Mit gúnyolódtok, nem <látjátok-é> látjátok-é,
Egy szikra kell <csak> csak, és életre jő<.>? –

LUCIFER.

A természet fűtője vagy tehát csak,
A többit ő magában végezi. –

TUDÓS.

De én szabom korlátit az üveggel,
S kivonszolom a rejtélyes homályból.

LUCIFER.

Nem látok eddig még életjelet.

TUDÓS.

El nem maradhat. Én, ki úgy kilestem
Az organismus minden titkait,
Ki százszor bonczolám az életet –

ÁDÁM.

Hullát fogál fel csak mindannyiszor.
A tudomány sántán követi csak
A meglevő ifjú tapasztalást,
S miként bérencz költője a királynak
Kész commentálni a nagy tetteket,
De megjósolni hívatása nincs. –

TUDÓS.

Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é,
Egy szikra kell csak, és életre jő? –

[290] A 63 'hívatása' magánhangzó-rövidülése ritmikai szövegromlás, ezért a K–K1 és a 61 alapján jav.

Ádám. → ÁDÁM.

De azt a' → a szikrát, azt honnan veszed?

Tudós. → TUDÓS.

183 Csak egy lépés az <me<l>ly még> A MI hátra van.

Ádám → ÁDÁM.

De ezt az egy lépést ki nem tevé → tevé:
[295] Az nem tett semmit, nem tud semmit is.
A többi mind k<int>ÜNN v<ó>lt az udvaron,
A <leg szentebbe> legszentebbe <ép> ép' ez egy vezetne. –
<Oh> Oh, lesz-e <aki> a ki[22] egykor megteszi? –

Ez alatt a' → a lombik felett lebegő füst sürűdni kezd 's → s dörög.[23]

A föld szellemének szava → A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.
(a' → A füstből → füstből.)

Nem lesz soha. – Ez a' → a lombik nekem
[300] Nagyon szűk és nagyon tág.° – Hisz te <ismérsz> ism<é>rsz,
→ ismersz,
<Ádám> Ádám, ugy-é⟨. –⟩? – most még nem is gyanítnak. –

Ádám. → ÁDÁM.

Hallottad-é e szellemszózatot, → szellem szózatot,
<Ó>h nézd, <ó>h nézd, te gőgös gyönge <ember> ember,
Hogy bírnál azzal, <aki> a ki[24] ott lebeg. –

22, 24 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősíti.
23 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

De azt a szikrát, azt honnan veszed?

TUDÓS.

Csak egy lépés az a mi hátra van.

ÁDÁM.

De ezt az egy lépést ki nem tevé:
Az nem tett semmit, nem tud semmit is.
A többi mind künn volt az udvaron,
A legszentebbe ép' ez egy vezetne. –
Oh, lesz-e a ki egykor megteszi? –

(Ez alatt a lombik felett lebegő füst sürűdni kezd s dörög.)

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.
(A füstből.)

Nem lesz soha. – Ez a lombik nekem
Nagyon szűk és nagyon tág. – Hisz te ismersz,
Ádám, ugy-é? – most még nem is gyanítnak. –

ÁDÁM.

Hallottad-é e szellem szózatot,
Oh nézd, oh nézd, te gőgös gyönge ember,
Hogy bírnál azzal, a ki ott lebeg. –

Tudós → TUDÓS.

[305] Őrűlt roham. Ah aggódom miattad. °

A lombik <el pattan,> elpattan, a' → a szellem <el tűnik.> eltűnik.[25]

A lombik <el tört,> eltört, újra kezdhetem
A nagy müvet. Midőn már int a <czél> czél,
Kisded <göröngy> göröngy, a' → a dőre vak <eset> eset,
<El ejt.> Elejt.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

⟨...n...⟩[26] Végzetnek hivták hajdanán. 127
[310] S kevésbbé szégyenítő v<ó>lt hatalma
Alatt <meg törni,> megtörni, mint engedni most
A dőre vak esetnek. – Mit jelent ez?

184 Csengetnek.[27]

Tudós → TUDÓS.

A munka <meg szűnt,> megszűnt, jő a' → a <séta óra,> sétaóra,
Itt jőnek a' → a gyárakból, a' → a mezőről,
[315] Most <intetik meg> KAP FENYÍTÉST <aki> a ki vétkezett,[28]
Most osztatnak be a' → a nők 's → s gyermekek⟨,⟩.
Jerünk oda, dolgom lesz nékem is.

25 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
26 Madách tévedésből a sor elején kezdte a szöveget, kaparással törölte.
27 Arany ceruzával (logikusan) a [312] közepére jelölte az utasítást, ám ezt a kiadások nem vették figyelembe. Nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
28 Az elválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

TUDÓS.

Őrűlt roham. Ah aggódom miattad.

(A lombik elpattan, a szellem eltűnik.)

A lombik eltört, újra kezdhetem
A nagy müvet. Midőn már int a czél,
Kisded göröngy, a dőre vak eset,
[310] Elejt.

LUCIFER.

Végzetnek hivták hajdanán.
S kevésbbé szégyenítő volt hatalma
Alatt megtörni, mint engedni most
A dőre vak esetnek. –

(Csengetnek.)

Mit jelent ez?

TUDÓS.

A munka megszűnt, jő a sétaóra,
[315] Itt jőnek a gyárakból, a mezőről,
Most kap fenyítést, a ki vétkezett,
Most osztatnak be a nők s gyermekek.
Jerünk oda, dolgom lesz nékem is.

[313] A csengetésnek értelemszerűen meg kell előznie Lucifer reakcióját, ezért a szerzői utasítást a sorba illesztettük, egyébként Arany János javításának megfelelően.

Hosszú sorban férfiak jőnek, másban <nők> nők, ne→63éhányan kö- ‖ ⟨z⟩zű- | lök gyer- ||| mekkel⟨.⟩, köztük <Éva> Éva → ÉVA is. Az udvaron mindnyájan | ‖ kört képeznek, ||| <egy aggastyán> egy aggastyán → EGY AGGASTYÁN elé<b>Jök lép. Ádám, Lucifer s a' → a tudós az <elő térben> előtérben állnak a' → a mu⟨z⟩seum mellett.[29]

Az aggastyán. → AZ AGGASTYÁN.

Harminczadik szám!

Luther → LUTHER.
(a → A sorból <ki lépve> kilépve → kilépve.)

Itt vagyok.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Te ismét
Mértéktelen fűtötted a' → a kazánt.
[320] Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed
Veszélybe hozni az egész phalanster<e-t>T.

Luther. → LUTHER.

'S → S ki állna ellent a' → a csábnak, midőn
<Szikrázva> Szikrázva, bőgve a' → a vadúlt <elem> elem,
A láng ezer nyelvével vesz körűl,
[325] <El érni> Elérni kíván → kíván, <és> HOGY
megsemmisít<ni,>SEN:
S ott állni bátran, szí⟨t⟩tani <tovább> tovább,
Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyon. –

29 A szerzői utasítást Arany (szokatlanabb módon) grafitceruzával zárójelbe tette. A kiadásokban így is jelent meg.

(Hosszú sorban férfiak jőnek, másban nők, néhányan közűlök gyermekkel, köztük ÉVA is. Az udvaron mindnyájan kört képeznek, EGY AGGASTYÁN eléjök lép. Ádám, Lucifer s a tudós az előtérben állnak a museum mellett.)

AZ AGGASTYÁN.

Harminczadik szám!

LUTHER.
(A sorból kilépve.)

Itt vagyok.

AZ AGGASTYÁN.

Te ismét
Mértéktelen fűtötted a kazánt.
Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed
Veszélybe hozni az egész phalanstert.

LUTHER.

S ki állna ellent a csábnak, midőn
Szikrázva, bőgve a vadúlt elem,
A láng ezer nyelvével vesz körűl,
Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:
S ott állni bátran, szítani tovább,
Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyon. –

Nem ismered te a' → a tűznek <varázsát> varázsát,
185 Ki csak fazék alatt ismered azt. – → .

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

[330] Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.

Luther → LUTHER.
(<vissza lépve> visszalépve → Visszalépve.)

De holnap újra szí⟨tt⟩tom a' → a tüzet.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Mit látok? ezt a' → a férfit ismerem . 128
Ez v<ó>lt Luther.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Kétszáz kilenczedik!

Cassius → CASSIUS[30]
(<ki lépve> kilépve → Kilépve.)

Itt.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Tégedet harmadszor intelek <már> már,
[335] Hogy ok nélkű→63ül keressz verekedést.

30 A név után elmaradó pont a kiadásokban sh.-nak tekinthető.

Nem ismered te a tűznek varázsát,
[330] Ki csak fazék alatt ismeréd azt.

AZ AGGASTYÁN.

Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.

LUTHER.
(Visszalépve.)

De holnap újra szítom a tüzet.

ÁDÁM.

Mit látok? ezt a férfit ismerem.
Ez volt Luther.

AZ AGGASTYÁN.

Kétszáz kilenczedik!

CASSIUS.
(Kilépve.)

[335] Itt.

AZ AGGASTYÁN.

Tégedet harmadszor intelek már,
Hogy ok nélkül keressz verekedést.

Cassius → CASSIUS.
(<vissza lépve> visszalépve → Visszalépve.)

Ok nélkűl, <mert hogy> merthogy nem panaszkodom? –
<Pulya> Pulya, ki más segítséget keres
Míg karja ép. Vagy gyöngébb v<ó>lt-e tán
Ellenfelem, mért nem védé magát? – ⟨vissza lép⟩

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

[340] Ne feleselj. – Nem menti koponyád
Rosz alkotása →63 Alakzata seM e' → e ∅→63 rosz hajlamot,
Mert az nemes, mert az hiánytalan.°
De véred o<l>ly forrongó és szilaj<,,>; → !
Gyógyitni fognak <amég> a még[31] → a míg
<meg szelídűlsz.> megszelídűlsz.

Ádám. → ÁDÁM.

186 [345] Ah Cassius! ha ismernél, ki véled
Philippinél csatáztam.[32] – Hát odáig
Bir-é a' → a rosz rend, a' → a theo→ória
<Tévedni> Tévedni, hogy egy i<l>ly ⟨.....⟩ nemes kebel
Csak gátjaúl van, 's → s fel sem ismeri.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

[350] Négyszázadik szám.

31 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
32 Arany a sor elé kék grafitceruzával kérdőjelet tett.

CASSIUS.
(Visszalépve.)

Ok nélkűl, merthogy nem panaszkodom? –
Pulya, ki más segítséget keres
Míg karja ép. Vagy gyöngébb volt-e tán
Ellenfelem, mért nem védé magát? –

AZ AGGASTYÁN.

Ne feleselj. – Nem menti koponyád
Alakzata sem e rosz hajlamot,
Mert az nemes, mert az hiánytalan.
De véred oly forrongó és szilaj!
Gyógyitni fognak, a míg megszelídűlsz.

ÁDÁM.

Ah Cassius! ha ismernél, ki véled
Philippinél csatáztam. – Hát odáig
Bir-é a rosz rend, a theória
Tévedni, hogy egy ily nemes kebel
Csak gátjaúl van, s fel sem ismeri.

AZ AGGASTYÁN.

Négyszázadik szám.

Plátó → PLÁTÓ.
(<ki lépve> kilépve → Kilépve.)

Hallom.

<Az aggas.> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Már megint
Úgy elmerűltél álomképeidben,
Hogy a' → a rádbí→izott marha kárba me<r>Nt.
Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.

Plátó. → PLÁTÓ.
(<vissza lépve> visszalépve → Visszalépve.)

Még a' → a borsón is szépet álmodom.

Ádám. → ÁDÁM.

[355] Ah mi<l>ly szerep <jutott Plátó> jutott, Plátó, neked 129
A társaságban, melly[33] után epedtél! –

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

A hetvenkettedik szám!

⟨Angelo Mihály⟩ <Mi⟨h⟩chel-> MICHEL-Angelo
→ MICHEL-ANGELO. (<ki lépve> kilépve → Kilépve.)

I→Íme itt. –

33 Arany (szinte rutinszerűen) függőleges vonallal ki akarta húzni az első *l*-t, ám észrevette, hogy így a sor ritmusa romlana, ezért a javítással felhagyott.

PLÁTÓ.
(Kilépve.)

Hallom.

AZ AGGASTYÁN.

Már megint
Úgy elmerültél álomképeidben,
Hogy a rádbizott marha kárba ment.
Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.

PLÁTÓ.
(Visszalépve.)

[355] Még a borsón is szépet álmodom.

ÁDÁM.

Ah mily szerep jutott, Plátó, neked
A társaságban, melly után epedtél! –

AZ AGGASTYÁN.

A hetvenkettedik szám!

MICHEL-ANGELO.
(Kilépve.)

Íme itt. –

<Az aggas.> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Rendetlenűl hagyád el műhelyed.

⟨Angelo⟩ Mi⟨h⟩chel-Angelo → MICHEL-ANGELO.

<Igen> Igen, mert mindé→ig széklábat csináltam
187 [360] És azt is a' → a <leg hitványabb> leghitványabb alakra.
Soká <könyörgtem> könyörgtem, hagyják módosí→itnom,
Engedjék, hogy véssek rá <egy kis éket,> HOLMI
DÍSZT, → diszt,
Nem engedék. Kivántam változás<ú>l
A szék támláját, mindent hasztalan.
[365] Megőrüléshez v<ó>ltam már közel,
'S → S ott hagytam a' → a kí→int, ott a' → a műhelyet.
(<vissza lép> visszalép → Visszalép.)

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

E rendbontásért a' → a szobába mégy
S nem élvezed e szép meleg napot.

Ádám. → ÁDÁM.

MICHEL-ANGELO, <Mi⟨h⟩chel⟨:⟩-Angelo,>
⟨mi⟩<milly> MILY ⟨kárhozat⟩ pokol lehet[34]
[370] Szü→űd <istenének> istenének, hogy nem bír teremtni. –
⟨S⟩Oh mennyi ismerő →63 ismerős ° <mindenfelé> mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő⟨,⟩.
Ez vélem harczolt – A→az <mártír halált> mártírhalált halt,
Ez <megszükűlte> SZŰ→üKNEK ÉRZÉ a' → a világtekét,

34 A többszörösen átjavított nevet Madách a sor után a lapszegélyen, függőlegesen megismételte, Arany törölte: <Michel-Angelo>; beírta azt viszont a sor elejére.

AZ AGGASTYÁN.

Rendetlenűl hagyád el műhelyed.

MICHEL-ANGELO.

Igen, mert mindig széklábat csináltam
És azt is a leghitványabb alakra.
Soká könyörgtem, hagyják módositnom,
Engedjék, hogy véssek rá holmi diszt,
Nem engedék. Kivántam változásul
A szék támláját, mindent hasztalan.
Megőrüléshez voltam már közel,
S ott hagytam a kint, ott a műhelyet. (Visszalép.)

AZ AGGASTYÁN.

E rendbontásért a szobába mégy
S nem élvezed e szép meleg napot.

ÁDÁM.

Michel-Angelo, mily pokol lehet
Szűd istenének, hogy nem bír teremtni. –
Oh mennyi ismerős mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő.
Ez vélem harczolt – az mártírhalált halt,
Ez szüknek érzé a világtekét,

[375] ⟨Mi⟩ S mi egy⟨enlővé⟩formára, ⟨és mi⟩ mi<l>ly ⟨nyomorúvá⟩
törpére szűrte
⟨Szűré a⟩Az állam. <– Lucifer –> OH Lucifer, JÖ→őJ, jerünk;
Nem bírja lelkem e<'> látványt tovább. –

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Ma két gyer<m>ek tölté be az <időt> időt,
Me<l>lyben szükséges v<ó>lt az anyagond,
[380] Most a' → a közös növelde várja őket,
Elő, elő!

Éva és még egy nő gyermekeikkel <ki lépnek.–> kilépnek. – → .[35]

Ádám. → ÁDÁM.

Mi ragyogó jelenség!
Meg van → Megvan hát e rideg világnak is 130
188 Költészete<.>!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Nos> No s[36] <Ádám> Ádám, nem megyünk?

Ádám. → ÁDÁM.

Sőt inkább itt fogunk csak <meg⟨....⟩nyugodni> megnyugodni.

35 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

36 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

S mi egyformára, mily törpére szűrte
Az állam. Oh Lucifer, jőj, jerünk;
Nem bírja lelkem e látványt tovább. –

AZ AGGASTYÁN.

Ma két gyerek tölté be az időt,
Melyben szükséges volt az anyagond,
Most a közös növelde várja őket,
Elő, elő!

(Éva és még egy nő gyermekeikkel kilépnek.)

ÁDÁM.

Mi ragyogó jelenség!
Megvan hát e rideg világnak is
Költészete!

LUCIFER.

No s Ádám, nem megyünk?

ÁDÁM.

Sőt inkább itt fogunk csak megnyugodni.

Az aggastyán. → AZ AGGASTYÁN.

[385] Tudós! vizsgáld fejalkotásukat⟨,⟩
E gyermekeknek.

A tudós észleli a' → a gyermekeket.[37]

Éva. → ÉVA.

<Óh> Oh, → Oh mi vár reám.

Ádám. → ÁDÁM.

E haNg![38]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

DE M→mit <is> kapsz e' → e <mindennapos>
KÖZSORSU → köz sorsu nőn,
Ki Semirámis csókját ízleléd<.>?

Ádám. → ÁDÁM.

Még akkor ezt nem ismerém.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Ah> Ah, úgy!
[390] Ez régi dalja a' → a szerelmeseknek:

37 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

38 Madách nyilvánvaló th-ját Arany a K1-en jav.

AZ AGGASTYÁN.

Tudós! vizsgált fejalkotásukat
E gyermekeknek.

(A tudós észleli a gyermekeket.)

ÉVA.

Oh mi vár reám.

ÁDÁM.

E hang!

LUCIFER.

De mit kapsz e köz sorsu nőn,
Ki Semirámis csókját ízleléd?

ÁDÁM.

[390] Még akkor ezt nem ismerém.

LUCIFER.

Ah, úgy!
Ez régi dalja a szerelmeseknek:

Azt tartja mind, hogy ő fedezte fel
A szenvedélyt, előtte senki még
Szeretni nem bírt, és ez így megyen
Nehány évezred óta szüntelen.

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

[395] E gyermeket orvosnak kell tanítni⟨.⟩,
189 Ebből pásztor lesz.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

El tehát velök.

A gyermekeket el akarják vinni. Éva ellentáll.[39]

Éva → ÉVA.

<El tőlem el> <El tőlem, el,> HOZZÁ NE NYULJ! e gyermek
az enyém:
Ki tépi őt el az anyakebelről! –

<Az aggas.> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Vegyétek el, mit késtek még vele.

Éva. → ÉVA.

[400] Oh gyermekem! <nem-e> HISZ' ÉN tápláltalak 131
Szivem vérével. – Hol van az erő

39 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Azt tartja mind, hogy ő fedezte fel
A szenvedélyt, előtte senki még
Szeretni nem bírt, és ez így megyen
Nehány évezred óta szüntelen.

TUDÓS.

E gyermeket orvosnak kell tanítni,
Ebből pásztor lesz.

AZ AGGASTYÁN.

El tehát velök.

(A gyermekeket el akarják vinni. Éva ellentáll.)

ÉVA.

Hozzá ne nyulj! e gyermek az enyém:
Ki tépi őt el az anyakebelről! –

AZ AGGASTYÁN.

Vegyétek el, mit késtek még vele.

ÉVA.

Oh gyermekem! hisz' én tápláltalak
Szivem vérével. – Hol van az erő

Me<l>ly e' → e szent <pántot> KAPCSOT
<el szakítni> elszakítni bírja?
<Le mondjak-é> Lemondjak-é hát rólad mindörökre
Hogy <el vessz> elvesZsz a' → a tömegben, és szemem
[405] Fürkésző gonddal hasztalan keressen
A száz egyenlő í→idegen közöttˍ<ˍ>?

Ádám. → ÁDÁM.

Ah emberek, ha van előttetek <szent> szent,
Hagyjátok <e' nőnek meg> EZ ANYÁNAK gyermekét.

Éva. → ÉVA.

Ugy-é, ugy-é, te áldott idegen.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

[410] Merész játékot űzesz idegen<,>;
Ha a' → a család előítéletét
Éledni hagyjuk, rögtön <össze dűl> összedűl
190 Minden vivmánya a<'> szent t<ú>dománynak.

Éva. → ÉVA.

Mit nékem a' → a fagyasztó t<ú>domány!
[415] Bukjék, midőn a' → a természet beszél.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

<Meg lesz> Meglesz már?

Mely e szent kapcsot elszakítni bírja?
Lemondjak-é hát rólad mindörökre
Hogy elveszsz a tömegben, és szemem
Fürkésző gonddal hasztalan keressen
A száz egyenlő idegen között?

ÁDÁM.

Ah emberek, ha van előttetek szent,
Hagyjátok ez anyának gyermekét.

ÉVA.

Ugy-é, ugy-é, te áldott idegen.

AZ AGGASTYÁN.

Merész játékot űzesz idegen;
Ha a család előitéletét
Éledni hagyjuk, rögtön összedűl
Minden vivmánya a szent tudománynak.

ÉVA.

Mit nékem a fagyasztó tudomány!
Bukjék, midőn a természet beszél.

AZ AGGASTYÁN.

Meglesz már?

Ádám. → ÁDÁM.

Hah! hozzá ne nyúljatok, → .
Amott van egy kard, <meg tanítalak> megtanítalak
Hogy kell kezelni.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Álom kép,> Álomkép, ne mozdúlj!

Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.[40]

Érezd kezemnek végzetes hatalmát. –

Éva. → ÉVA.

[420] <Ó>h gyermekem! (össze rogy<ik>, → Összerogy, gyermekét
<el viszik.> elviszik.)

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

E két nő pártalan,
Jelen<t>Tkezzék[41] →Jelenkezzék, ki párja(.)úl igényli.

Ádám. → ÁDÁM.

Ezt én igénylem.

40 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

41 Arany először kihúzta a *t*-t, majd visszaállította Madách kihúzott betűjét; a kiadásban azonban csak az előbbit vették figyelembe.

ÁDÁM.

Hah! hozzá ne nyúljatok.
Amott van egy kard, megtanítalak
Hogy kell kezelni.

LUCIFER.

Álomkép, ne mozdúlj!

(Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.)

[420] Érezd kezemnek végzetes hatalmát. –

ÉVA.

Oh gyermekem! (Összerogy, gyermekét elviszik.)

AZ AGGASTYÁN.

E két nő pártalan,
Jelentkezzék, ki párjaúl igényli.

ÁDÁM.

Ezt én igénylem.

[422] A kiadások nem vették figyelembe Arany második javítását, ezért a *t* hiánya sh.-nak tekinthető. Jav.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Túdós! véleményed. 132

<Tudós> Tudós. → TUDÓS.

Rajongó férfi és idegbeteg nő
Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.

Ádám. → ÁDÁM.

191 [425] De én nem állok el, ha ő akar<.>JA.

Éva. → ÉVA.

Tiéd vagyok, nagylelkű férfiú.

Ádám. → ÁDÁM.

Szeretlek hölgy, szivem egész hevével.

Éva. → ÉVA.

Szeretlek én is, érzem, mindörökké.

Tudós. → TUDÓS.

Ez őrülés. – <Sajátságos valóban> Sajátságos, valóban,
[430] A múlt kisértetét <fel tűnni> feltűnni látni
Világos századunkban. – Honnan ez?

AZ AGGASTYÁN.

Túdós! véleményed.

TUDÓS.

Rajongó férfi és idegbeteg nő
Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.

ÁDÁM.

De én nem állok el, ha ő akarja.

ÉVA.

Tiéd vagyok, nagylelkű férfiú.

ÁDÁM.

Szeretlek hölgy, szivem egész hevével.

ÉVA.

Szeretlek én is, érzem, mindörökké.

TUDÓS.

Ez őrülés. – Sajátságos, valóban,
A múlt kisértetét feltűnni látni
Világos századunkban. – Honnan ez?

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Az éden kertnek → édenkertnek egy késő sugára.

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Sajnálatos. –

Ádám. → ÁDÁM.

Ne szánjatok.– Miénk
Ez őrülés, → ; mi józanságtokat
[435] Nem írigyeljük. Hísz → Hisz, mi a' → a világon
Nagy és nemes v<ó>lt → volt, mind i<l>ly őrülés,
Me<l>lynek higgadt → higadt gond k<ó>rlátot nem ir. –
<Szellem beszéd> Szellembeszéd az, me<l>ly nemesb<'>
körökb⟨..⟩ő→ül
Felénk <rebeg> rebeg, mint édes ze→öngemény,
[440] Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
'S → S megvetjük e' → e földnek hitvány porát
Keresve útat a' → a magasb<'> körökbe. –

192 Évát <át>ölelve tartja.[42]

<Az aggas> Az aggasTYÁN. → AZ AGGASTYÁN.

Mit hallgatjuk tovább, kórházba <vél⟨e⟩ök.> ŐKET![43]

42 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

43 A sor elején fekete grafitceruzával idegen kéztől a nyomdai ívjelölés: „Sig 14<13/193."

ÁDÁM.

Az édenkertnek egy késő sugára.

AZ AGGASTYÁN.

Sajnálatos. –

ÁDÁM.

Ne szánjatok. – Miénk
Ez őrülés; mi józanságtokat
Nem írigyeljük. Hisz, mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily őrülés,
Melynek higadt gond korlátot nem ir. –
Szellembeszéd az, mely nemesb körökbül
Felénk rebeg, mint édes zöngemény,
Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
S megvetjük e földnek hitvány porát
Keresve útat a magasb körökbe. –

(Évát ölelve tartja.)

AZ AGGASTYÁN.

Mit hallgatjuk tovább, kórházba őket!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

193 [444] Itt gyors segély kell. Ádám, útazunk! (<el sillednek>
elsÜl<l>Yednek → Elsülyednek.)[44]

44 A szín össz-sorszámát maga Madách adta meg a munkalapon: „12 Phalanstere – 444".

LUCIFER.

[445] Itt gyors segély kell. Ádám, útazunk! (Elsülyednek.)

[I.–XII. szín összesen: 3586 sor]

13ik szín. → TIZENHARMADIK SZÍN.

Az ür. Földünk egy szelete a' → a távolban látszik, mindé→íg ki- ‖ 133
s<s>ebbed- ||| ve, mí→63ignem csillagúl tünik csak fel, a többiek
kö⟨z⟩zé | ‖ vegyűl<ve>TEN. A ||| szín félhomálylyal kezdődik,
me<l>ly vaksötétté | ‖ válik lassanként. →63 lassankint.°
<Ádám> Ádám, → ÁDÁM, ||| mint <öreg> öreg, <Luciferrel>
Luciferrel → LUCIFERREL röpűlve. – → .[1]

Ádám. → ÁDÁM.

Őrjöngő <röptünk mond> röptünk, mondD, hová vezet?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Nem-e vágyódtál> HÁT NEM VÁGYTÁL-E, menten a' → a
<salaktól> salaktól,
Magasb$^{<>}$ körökbe, honnan, <hogy ha> hogyha jól
Értettelek, rokon szellem beszédét
[5] Hallottad$_{<>}$?

Ádám. → ÁDÁM.

Az igaz, de i<l>ly ridegnek
Nem képzelém feléjök útamat.
E tér o<l>ly puszta, ollyan idegen,
Mint <hogy ha> hogyha szentségsértő járna benne$_{<>}$,
'S → S keblemben két érzés küzdelme foly⟨:⟩$_{<>}$:
[10] <Érzem> Érzem, mi hitvány a' → a föld, hogy magas
Lelkem <le zárja,> lezárja, S vágyom el köréből;
<És> DE <vissza sírok,> visszasírok, fáj hogy
<el szakadtam. –> elszakadtam. –

1 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

TIZENHARMADIK SZÍN.

(Az ür. Földünk egy szelete a távolban látszik, mindíg kisebbedve, mignem csillagúl tünik csak fel, a többiek közé vegyűlten. A szín félhomállyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassankint. ÁDÁM, mint öreg, LUCIFERREL röpűlve.)

ÁDÁM.

Őrjöngő röptünk, mondd, hová vezet?

LUCIFER.

Hát nem vágytál-e, menten a salaktól,
Magasb körökbe, honnan, hogyha jól
Értettelek, rokon szellem beszédét
Hallottad?

ÁDÁM.

Az igaz, de ily ridegnek
Nem képzelém feléjök útamat.
E tér oly puszta, ollyan idegen,
Mint hogyha szentségsértő járna benne,
S keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja, s vágyom el köréből;
De visszasírok, fáj hogy elszakadtam. –

Ah Lucifer! nézz csak földünkre vissza,
Először a' → a virág tűnt el szemünkből,
194 [15] Aztán az erdők rezgő lombjai;
A jól ismé→ert táj száz kedves helyével
Jellem nélkűli siksággá lap<ú>lt.
Mi érdekes <v<ó>lt> volt, minden <el mosódott.> elmosódott.
Most már a' → a szirt törpű→ül le ro<sz>sz[2]
<göröngygyé> göröngygyé,
[20] A villámterhes <felhő> feLhő, me<l>lyben ott le<nt>NN
Szent szózatot sejt a' → a pór s <meg riad> megriad,
Mi nyomorú párázattá silányúl.
A bömbölő tenger végetlen<t>E
Hová, hová lett<;>? szürke folt gyanánt áll [3]
[25] A <gömbön> gömbön, me<l>ly keringve <el vegyűl> elvegyűl
MiLljó társ közt, s az v<ó>lt egész világunk.
Ó→Oh Lucifer, aztán meg ⟨az⟩ ő, ⟨tá⟩ meg ő, – –
El kelle tőlünk annak is maradni? – –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Emelkedett <szempontunkból hiába> szempontunkból, hiába,
[30] Először a' → a báj vész <el> el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad 134
Egyéb<b más hátra,> SZÁMUNKRA, mint a' → a mathesis. – –
→63 Számunkra más, mint a rideg mathésis. – –°

Ádám. → ÁDÁM.

A csillagok megettünk <el maradnak,> elmaradnak,
S nem látok czélt, nem érzek akadályt.
[35] Szerelem és küzdés nélkűl mit ér
A lét. Hideg <borzongat> borzongat, Lucifer!

2 Madách az *sz* fölött vízszintes vonallal jelezte a kettőzést, Arany ezt a K1-en törölte.
3 A sor utolsó két szava közt a K-n szinte nincs szóköz, Arany ezt a K1 munkafázisában függőleges vonallal jelezte és a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

Ah Lucifer! nézz csak földünkre vissza,
Először a virág tűnt el szemünkből,
Aztán az erdők rezgő lombjai;
A jól ismert táj száz kedves helyével
Jellem nélküli sikasággá lapult.
Mi érdekes volt, minden elmosódott.
Most már a szirt törpül le rosz göröngygyé,
A villámterhes felhő, melyben ott lenn
Szent szózatot sejt a pór s megriad,
Mi nyomorú párázattá silányúl.
A bömbölő tenger végetlene
Hová, hová lett? szürke folt gyanánt áll
A gömbön, mely keringve elvegyűl
Milljó társ közt, s az volt egész világunk.
Oh Lucifer, aztán meg ő, meg ő, – –
El kelle tőlünk annak is maradni? – –

LUCIFER.

Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg mathésis. – –

ÁDÁM.

A csillagok megettünk elmaradnak,
S nem látok czélt, nem érzek akadályt.
Szerelem és küzdés nélkűl mit ér
A lét. Hideg borzongat, Lucifer!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ha eddig tartott csak <ki> NAGY hősiséged,
Úgy térjünk vissza porban játszani.

Ádám. → ÁDÁM.

195 Ki mondja <a>Ezt? előre hát, előre → előre:
[40] Csak addig fáj, míg végkép <el szakad> elszakad,
Me<l>ly a' → a földhöz csatol, minden kötél. –
De <hajh> hajh, mi ez, lélekzetem szorúl → szorúl,
Erőm <el hágy,> elhágy, eszméletem zavart.
Több v<ó>lna-é mesénél Antaeus →63 Antaeus,
[45] Ki addig élt csak, míg a' → a föld porával
Érí→intkezett<.>?

A föld szellemének szava.
→ A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Igen, több az mesénél.
Te ismersz már, a' → a földnek szellemét; → ,
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a' → a sorompó, eddig tart hatalmam,
[50] Térj vissza, élsz, – hágd át, <meg semmisűlsz> megsemmisű →ülsz
Mint ázalag féreg, me<l>ly cs<epp>ÖP vizében
Ficzkándozik. – E csepp a' → a föld neked. –

Ádám. → ÁDÁM.

Daczolok véled, hasztalan iJesztesz,
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,

LUCIFER.

Ha eddig tartott csak nagy hősiséged,
Úgy térjünk vissza porban játszani.

ÁDÁM.

Ki mondja ezt? előre hát, előre:
Csak addig fáj, míg végkép elszakad,
Mely a földhöz csatol, minden kötél. –
De hajh, mi ez, lélekzetem szorúl,
Erőm elhágy, eszméletem zavart.
Több volna-é mesénél Antaeus,
Ki addig élt csak, míg a föld porával
Érintkezett?

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Igen, több az mesénél.
Te ismersz már, a földnek szellemét,
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a sorompó, eddig tart hatalmam,
Térj vissza, élsz, – hágd át, megsemmisülsz
Mint ázalag féreg, mely csöp vizében
Ficzkándozik. – E csepp a föld neked. –

ÁDÁM.

Daczolok véled, hasztalan ijesztesz,
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,

[55] A gondolat s igazság végtelen,
Előbb meg<lévő>VOLT → meg volt AZ, mint
anyagvilágod. – → .[4]

A föld sz<.>ELLEMÉNEK szava
→ A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Hiú ember! <próbáld> próbáld, <és meg> S SZÖRNYET bukol.
Előbb való-e rózsánál az illat →63 illat,
Alak a' → a testnél, <é>s napnál A ⟨...n...⟩ sugá→63ara?
[60] <Óh> Oh, hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen ürben keringeni
196 <Amint> A mint[5] értelmet és kifejezést 135
Keres hiába, idegen világban
'S → S nem érez többé semmit és nem ért,
[65] <Meg borzadnál.> Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés me<l>ly benned feszül, csak
Kisúgárzása e csoport anyagnak
Mit földednek hívsz, s me<l>ly ha más leendne
Nem létezhetnék <többé> többé, véled együtt. –
[70] A szépet, rútat, üdvöt és pokolt
Csak szellememtől vontad el magadnak,
Me<l>ly kis hazádnak rendét lengi át. –
<Óh> Oh, a mi itten örökös <igazság> igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
[75] És a' → a lehetlen tán természetes.
A' → A súly nem létez, a' → a lét nem mozog,
Mi itten <lég> lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán,
'S → S jegec<s>Zűl tán, mi itten <nőve nő. –> nőve-nő. –

4 A 40–56. sor mellett a bal oldali lapszegélyen Arany német nyelvű megjegyzése olvasható, kék grafitceruzával írva: „ist weggelassen worden". A sorokat ceruzás összefogó-jel mutatja. Ez a „kimaradt" vlsz. egy szedési hibára vonatkozott, amelyre Arany figyelmeztette a német anyanyelvű szedőt.

5 A szétválasztást Arany tollal a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

A gondolat s igazság végtelen,
Előbb megvolt az, mint anyagvilágod.

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Hiú ember! próbáld, s szörnyet bukol.
Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, s napnál a sugára?
Oh, hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen ürben keringeni
A mint értelmet és kifejezést
Keres hiába, idegen világban
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisúgárzása e csoport anyagnak
Mit földednek hívsz, s mely ha más leendne
Nem létezhetnék többé, véled együtt. –
A szépet, rútat, üdvöt és pokolt
Csak szellememtől vontad el magadnak,
Mely kis hazádnak rendét lengi át. –
Oh, a mi itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
És a lehetlen tán természetes.
A súly nem létez, a lét nem mozog,
Mi itten lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegeczül tán, mi itten nőve-nő. –

[56] A 'meg volt' alakot Arany a K1-en összehúzta, javítását a nyomda nem vette figyelembe, most jav.

[59] A 'sug*a*ra' a 63-ban ritmikai szövegromlás, a K–K1 és 61 alapján jav.

Ádám. → ÁDÁM.

[80] Nem tántorí→itsz el, ⟨...n...⟩ lelkem felfelé tör. –[6]

A föld sz<.>ELLEMÉNEK szava. → A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Ádám, Ádám, a' → a végső percz közelg:
Térj vissza, a' → a földön naggyá lehetsz,
<Mig> Míg, <hogy ha> hogyha a' → a mindenség gyűrüJéből
Léted <ki téped,> kitéped, el nem tűri isten,
[85] Hogy <meg közelitsd> megközelitsd őt – s el ront → elront kicsínyűl. –

Ádám. → ÁDÁM.

197 Ugy is nem ⟨tép⟩ ront-e[7] majd ⟨ki⟩ el a' → a halál? –

A föld sz<.>ELLEMÉNEK <hangja> SZAVA. → A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

A vén hazugság e' → e hiú szavát
Ne <mond> mondD, ne mondD → mondd, itt a' → a szellemvilágban – → szellem világban –
Egész természet <át borzadna> átborzadna tőle. –
[90] Szentelt pecsét az, <fel tartá> feltartá az <ú>Ur
Magának. A tudás almája sem
<Szakítá> TÖRHETTE azt fel.

6 A vakarás miatt nehezen olvasható két sorvégi szót Arany a sor fölött megismételte.
7 Arany a lapszegélyen piros grafitceruzával megismétli a szerző javítását: „ront-e".

ÁDÁM.

Nem tántoritsz el, lelkem felfelé tör. –

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Ádám, Ádám, a végső percz közelg:
Térj vissza, a földön nagygyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrüjéből
Léted kitéped, el nem tűri isten,
Hogy megközelitsd őt – s elront kicsinyűl. –

ÁDÁM.

Ugy is nem ront-e majd el a halál? –

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

A vén hazugság e hiú szavát
Ne mondd, ne mondd, itt a szellem világban –
Egész természet átborzadna tőle. –
Szentelt pecsét az, feltartá az Ur
Magának. A tudás almája sem
Törhette azt fel.

Ádám. → ÁDÁM.

Majd én <fel szakítom.> <felszakítom.>
felTÖRÖM.

Tovább repülnek<,,>. Ádám egy siko<j>Ltással <meg merevűl.>
megmerevűl.[8]

Végem van! – → ! 136

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(kaczagva → Kaczagva.)

Győzött hát a vén hazugság. –

Amint → A mint Ádámot <el taszítja> eltaszítja magától: → .[9]

E <báb istenség> báb-istenség most már
<el kerínghet> elker<í>Inghet
[95] Az ürben, új bolygóként, mellyen újra
Számomra fog tán élet fejledezni. –

A föld sz<.>ELLEMÉNEK szava. →
A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Korán e' → a káröröm még, Lucifer!
Csak érí→inté az idegen világot,
Nem o<l>ly könny<ü>Ű országomból kitörni. –
[100] Honos szózat hív, térj fiam magadhoz!

8 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

9 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

ÁDÁM.

Majd én feltöröm.

(Tovább repülnek. Ádám egy sikoltással megmerevűl.)

Végem van!

LUCIFER.
(Kaczagva.)

Győzött hát a vén hazugság. –

(Amint Ádámot eltaszítja magától.)

E báb-istenség most már elkeringhet
Az ürben, új bolygóként, mellyen újra
Számomra fog tán élet fejledezni. –

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA.

Korán a káröröm még, Lucifer!
Csak érinté az idegen világot,
Nem oly könnyű országomból kitörni. –
Honos szózat hív, térj fiam magadhoz!

Ádám → ÁDÁM.
(eszmélve → Eszmélve.)

Élek megint. – Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
O<l>ly<an rettentő> ISZONYATOS az,
megsemmisűlni. – – –
<Ó>h Lucifer! vezess földemre vissza,
[105] Hol o<l>ly sokat csatáztam hasztalan,
198 Csatázzam[10] újra, és b<ó>ldog leszek. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S e' → e sok próbára mégis azt hiszed,
Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan⟨.⟩<,>?
'S → S czélt érsz? Valóban e' → e megtörhetetlen
[110] <Gyermek kedély> Gyermek-kedély → Gyermekkedély
csak emberé lehet. –

Ádám. → ÁDÁM.

Korán se vonz i<l>ly dőre képzelet,
A <czélt tudom> czélt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A czél <v<ó>lta kép> voltakép mi is?
A czél → czél, megszünte a' → a dicső csatának,
[115] A czél halál, az élet küzdelem,[11]
S az ember czélja e' → e küzdés maga.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Valóban szép vigasz, már <hogy ha> hogyha még
A harcz eszméje v<ó>lna legalább nagy,

10 A 63 „Csatázzom" alakja sh.
11 Arany a sor elé a lapszegélyre kék grafitceruzával + jelet tett.

ÁDÁM.
(Eszmélve.)

Élek megint. – Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisűlni. – – –
Oh Lucifer! vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra, és boldog leszek. –

LUCIFER.

S e sok próbára mégis azt hiszed,
Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan?
S czélt érsz? Valóban e megtörhetetlen
Gyermekkedély csak emberé lehet. –

ÁDÁM.

Korán se vonz ily dőre képzelet,
A czélt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A czél voltakép mi is?
A czél, megszünte a dicső csatának,
A czél halál, az élet küzdelem,
S az ember czélja e küzdés maga.

LUCIFER.

Valóban szép vigasz, már hogyha még
A harcz eszméje volna legalább nagy,

De h<ó>lnap gúnyolod, miért ma vívsz,
[120] Gyermekjáték v<ó>lt a mi lelkesített. –
Nem vérezél-e el Ch<á>AEroneánál
A megbukott szabadság védletében
⟨S⟩ És Constantí→innal nem küzdél-e később 137
Világuralmát hogy <meg alapítsd.> megalapí→itsd?
[125] Nem vesztél-é el hitmárt<í>Ir gyanánt
'S → S később a' → a tudománynak fegyverével
Nem álltál-é a' → a hitnek ellenében?

Ádám. → ÁDÁM.

Igaz, igaz, de <mindegy> mindegy, bár mi → bármi hitvány
V<ó>lt eszmém, akkor mégis lelkes<i>Ített,
[130] Emelt, és <í>Igy nagy és szent eszme v<ó>lt.
199 <Mindegy> Mindegy, kereszt vagy t<ú>domány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e → hatott-e,
Előre vitte[12] az <ember nemet. –> embernemet. –
<Óh> Oh, vissza hát a' → a földre, új csatára. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[135] 'S → S feledted-é már a' → tudós szavát,
Ki <fel számolta,> felszámolta, hogy négyezredévre
Világod <meg fagy,> megfagy, – a küzdés elál<l.>?

Ádám. → ÁDÁM.

Ha tudományunk nem daczol vele.
De fog daczolni, érezem,[13] tudom. –

12 Arany kék grafitceruzájával aláhúzta a sor elejét, vlsz. javításra jelölve ki azt.
13 A 63 „érzem" alakja sh.

De holnap gúnyolod, miért ma vívsz,
Gyermekjáték volt a mi lelkesített. –
Nem vérezél-e el Chaeroneánál
A megbukott szabadság védletében
És Constantinnal nem küzdél-e később
Világuralmát hogy megalapitsd?
Nem vesztél-é el hitmártir gyanánt
S később a tudománynak fegyverével
Nem álltál-é a hitnek ellenében?

ÁDÁM.

Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet. –
Oh, vissza hát a földre, új csatára. –

LUCIFER.

S feledted-é már a tudós szavát,
Ki felszámolta, hogy négyezredévre
Világod megfagy, – a küzdés elál̈l?

ÁDÁM.

Ha tudományunk nem daczol vele.
De fog daczolni, érezem, tudom. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[140] 'S → S <ha is,> AZTÁN? – van-é küzdés, nagyság, erő
A mesterkélt világban, mellyet az
Ész rendezett theóriáiból,
S me<l>lyet magad szemlélhetél imént. –

Ádám. → ÁDÁM.

Csak mentse meg a' → a földet, – <el muland> elmul<and>IK
[145] Az is, mint minden, <ami> a mi[14] hívatását
<Be tölté> Betöltę 's → s akkor újra <fel merűl> felmerűl
Az eszme, melly éltet lehel reája.
Vezess csak vissza, égek látni már
A <meg mentett> megmentett földön mi új tanért
[150] Fogok <fel lelkesűlni. –> fellelkesűlni. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

200 Vissza hát! –[15]

14 Az elválasztást Arany a szokott jellel a lapszegélyen megerősítette.
15 A szín össz-sorszámát maga Madách adta meg a munkalapon: „13 Az ür – 150".

LUCIFER.

S aztán? – van-é küzdés, nagyság, erő
A mesterkélt világban, mellyet az
Ész rendezett theóriáiból,
S melyet magad szemlélhetél imént. –

ÁDÁM.

Csak mentse meg a földet, – elmulik
Az is, mint minden, a mi hívatását
Betölté s akkor újra felmerül
Az eszme, melly éltet lehel reája.
Vezess csak vissza, égek látni már
A megmentett földön mi új tanért
Fogok fellelkesűlni. –

LUCIFER.

Vissza hát! –

[I–XIII. szín összesen: 3736 sor]

14ik szín → TIZENNEGYEDIK SZÍN.

Hóval és jéggel boritott hegyes, fátalan vidék. A | nap mint ‖ veres, ||| sugártalan golyó áll <köd foszlányok> ködfoszlányok között. Kétes vi- ‖ lágosság. Az ||| előtéren nehány korcs nyir, bo- | róka és k<u>Uszó → kúszó- ‖ fenyő-bokor →63 kúszó-fenyő-bokor között ||| eszkimó viskó. <Ádám> Ádám → ÁDÁM mint | egészen meg- ‖ tört aggastyán bot mellett ||| jő lefelé a' → a hegyekről | <Luciferrel. -> Luciferrel. - → LUCIFERREL.[1] 138

Ádám. → ÁDÁM.

Mit járjuk e' → e végetlen hóvilágot,
Hol a' → a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak <egy egy> egy-egy fóka tesz →63 ver ° <zajt> zajt,
ví→izbe <bukva> bukva,
<Amint> A mint[2] <fel retten> felretten lépteink zajá<tól.> N. → ;
[5] Hol a' → a növény is küzdni már <ki fáradt,> kifáradt,
Korcsúlt bokor leng a' → a zuzmók között
'S → S a' → a h<ó>ld vörös képpel néz köd m<ö>Eg<ű>Ől
Halál<->lámpájaként[3] a' → a sírgödörbe. -
Oda vezess, hol <pálma fák> pálmafák virúlnak,
[10] A napnak, illatoknak szép honába,
HolOTT az ember<nek> lelke, ereJének
Öntudatára fejlődött egészen. -

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ottan vagyunk. E vérgolyó ⟨a'⟩ nap⟨..⟩od.
Lábunk alatt a' → a föld egyenlitője. -
[15] A t<ú>domány nem győzött végzetén. -[4]

1 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben. A 63-ban kettős sh.: *ée* jéggɔl.
2, 3 A szétválasztásokat Arany a szokott elválasztójellel a lapszegélyen is megismételte.
4 A 63-ban a 201. lap itt ért véget.

TIZENNEGYEDIK SZÍN.

(Hóval és jéggel boritott hegyes, fátalan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között. Kétes világosság. Az előtéren néhány korcs nyir, boróka és kúszófenyő-bokor között eszkimó viskó. ÁDÁM mint egészen megtört aggastyán bot mellett jő lefelé a hegyekről LUCIFERREL.)

ÁDÁM.

Mit járjuk e végetlen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak egy-egy fóka ver zajt, vizbe bukva,
A mint felretten lépteink zaján;
Hol a növény is küzdni már kifáradt,
Korcsült bokor leng a zuzmók között
S a hold vörös képpel néz köd megől
Halál lámpájaként a sírgödörbe. –
Oda vezess, hol pálmafák virúlnak,
A napnak, illatoknak szép honába,
Holott az ember lelke, erejének
Öntudatára fejlődött egészen. –

LUCIFER.

Ottan vagyunk. E vérgolyó napod.
Lábunk alatt a föld egyenlitője. –
A tudomány nem győzött végzetén. –

[0/1] A 'kúszófenyő' növénynevet a 61 alapján egybeírtuk. (Ott szóelválasztás történt, így alakulhatott ki a 63 két kötőjeles furcsa változata.)

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

201 Szörnyű világ! – csupán <meg halni> meghalni jó<,>.
Nem sajnálandom <amit> a mit[5] itt hagyok.
Ah Lucifer! ki egykor ottan álltam
Az ember bölcseJénél, <aki> a ki[6] láttam
[20] Mi nagy jövő reménye ringa benne,
Ki annyi harczát mind végig <csatáztam> csatáztam,
Ez órjás síron, me<l>lyre gyászlepelt
A természet dobott, midőn merengek,
<Első> Első, <s> ut<ó>lsó ember a' → a világon:
[25] Szeretném tudni, hogy bukott fajom, → ?
Nemes küzdésben, nagyszerűen-é
⟨...n...⟩ Nyomor<ú>n-é[7] → Nyomorun-é, törpülve ízr⟨ő⟩ül-ízre
Nagyság nélkű→ül és könnyre érdemetlen.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ha nagy lelkedre, <amint> a mint[8] hivod <azt> azt,
[30] Hiú vagy, me<l>ly lüktette kebledet 139
Míg szíveredben ifj<ú> vér keringe,
Halottas ágyadnál ne kérd hogy <állj –> állj. –
[29/30a] Ah, ah, hiú ha vagy *nagy* szellemedre, –
[29/30b] A mint nevezni már, úgy kedveled
[31a] Azon erőt, mely a vért lükteti,
[31b] És ifjú keblet, eszményért dagaszt:
[32a] Ne kívánj állni végre mint tanú
[32b] Saját halotti ágyadnál. – Ez óra[9] °
Csodálatos átvizsgálása <a>Ez →63 ám°
A gazda nélkű→ül kész<ű>Ült számvetésnek.
[35] A hagymázos láz <el riasztja> elriasztja mind

5, 6, 8 Arany a szétválasztást a szokott jellel a lapszegélyen megismételte.
7 Madách rekonstruálhatatlan javításán a tinta úgy szétfutott, hogy Arany az általa ékezetlehúzással jav. szót piros grafitceruzával a lapszegélyen megismételte.
9 A [29]–[32] bővítő átírása a 63-ban történt. A betoldás miatt innen eltér a 61 és a 63 szedéstükre.

ÁDÁM.

Szörnyű világ! – csupán meghalni jó.
Nem sajnálandom a mit itt hagyok.
Ah Lucifer! ki egykor ottan álltam
Az ember bölcsejénél, a ki láttam
Mi nagy jövő reménye ringa benne,
Ki annyi harczát mind végig csatáztam,
Ez órjás síron, melyre gyászlepelt
A természet dobott, midőn merengek,
Első, utolsó ember a világon:
Szeretném tudni, hogy bukott fajom?
Nemes küzdésben, nagyszerűen-é
Nyomorun-é, törpülve ízrül-ízre
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen.

LUCIFER.

Ah, ah, hiú ha vagy *nagy* szellemedre, –
A mint nevezni már, úgy kedveled
Azon erőt, mely a vért lükteti,
És ifjú keblet, eszményért dagaszt:
Ne kívánj állni végre mint tanú
Saját halotti ágyadnál. – Ez óra
Csodálatos átvizsgálása ám
A gazda nélkül készült számvetésnek.
A hagymázos láz elriasztja mind

Az életláz csillámló képeit,
Aztán ki tudja, mellyik a' → a →63 volt való.
A végső hörgés →63 küzdés° kisszerű jaja
Nagy gúnykaczaj kitűzött czéljai<nk>Dra.[10]
→63 éltünk küzdelmire.°

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

[40] Miért nem vesztem hát el a' → a magasban,[11]
Erőm és lelkem teljes érzetével<,>,[12]
<Inkább> Inkább, mint így hallgatni önmagam
202 Síríratát, mit egy ⟨...n...⟩ szellem rideg [13]
Közö<mb>NYe tart, ki harczaimban és
[45] Halálomban nem osztozik velem. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ismét fajodra ismerek <könyedben> könyedben,
MelYlyel kiséred ébredésedet
Kedvencz ábrándból tiszta felfogásra. –
De nyúgodjál meg, hisz még él fajod.
[50] Nézd ott is áll még egy embertanya
'S → S <gazdája ím> gazdája, ím, most lép ki ajtaján. –

Egy <eszkimó> eszkimó → ESZKIMÓ a gu→alibából[14] <ki lép,>
kilép, fókavadászatra → fóka vadászatra felkészűlten.[15]

10 Arany a javított szót a jobboldali lapszegélyen piros grafitceruzával megismételte.
11 A 63-ban itt végződik a 202. oldal.
12 Arany először lehúzta, majd visszaírta a vesszőt, eljárása értelmezhetetlen.
13 Arany a sor utolsó két szavát függőleges vonallal elválasztotta, majd a szokott jellel a lapszegélyen a javítást megerősítette.
14 A 'guliba' nógrádi tájszó.
15 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

Az életláz csillámló képeit,
Aztán ki tudja, mellyik volt való.
A végső küzdés kisszerű jaja
Nagy gúnykaczaj éltünk küzdelmire.

ÁDÁM.

Miért nem vesztem hát el a magasban,
Erőm és lelkem teljes érzetével
Inkább, mint így hallgatni önmagam
Síríratát, mit egy szellem rideg
Közönye tart, ki harczaimban és
Halálomban nem osztozik velem. –

LUCIFER.

Ismét fajodra ismerek könyedben,
Melylyel kiséred ébredésedet
Kedvencz ábrándból tiszta felfogásra. –
De nyúgodjál meg, hisz még él fajod.
Nézd ott is áll még egy embertanya
S gazdája, ím, most lép ki ajtaján. –

(Egy ESZKIMÓ a galibából kilép, fóka vadászatra felkészűlten.)

[43] A sorvégi vessző, amellyel Arany is bizonytalankodott, fölösleges, ezért töröltük.

[53/54] A Madách használta tájszó ('guliba') helyére iktatott 'galiba' (61 és 63) Madách korában, a CzF 1864-ben megjelent II. kötetében (1018. hasáb) első jelentése szerint még „Kunyhó, kis hajlék" volt.

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

E korcs alak, e <torz kép> torzkép v<ó>lna-é
Nagyságomnak bitor örököse?
Mért hagytad <látnom> látnom, Lucifer! valóban
[55] A vígasz rosszabb, mint <sem> VOLT bánatom <v<ó>lt>.

Az eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.

Léteznek hát még is csak istenek
Felettünk<.>? ím elő→ö→63őttem megjelentek.
De <hát> hát, ki <tudja> tudja,[16] jók vagy <rosszak-e> rosszak-e,
Menekszem tőlük, az <leg biztosabb.> legbiztosabb.

(v→Vissza akar vonúlni → vonúlni.)[17]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[60] <Meg állj> Megállj egy szóra!

Az eszkimó → AZ ESZKIMÓ.
(<le borúlva> leborúlva → Leborúlva.)

Kegyelem uram![18]
Az első fókát néked áldozom 140
203 Mit <el fogok,> elfogok, csak hallgass meg s ne ronts el.

16 A két szó közötti csekély szóközt Arany függőleges vonallal erősítette meg, majd a szokott jellel a lapszegélyen is megismételte.
17 A kiadásokban a szerzői utasítás új sorban.
18 A 63-ban itt van a 203. oldal vége.

ÁDÁM.

E korcs alak, e torzkép volna-é
Nagyságomnak bitor örököse?
Mért hagytad látnom, Lucifer! valóban
A vígasz rosszabb, mint volt bánatom.

AZ ESZKIMÓ.

Léteznek hát még is csak istenek
Felettünk? ím előttem megjelentek.
De hát, ki tudja, jók vagy rosszak-e,
Menekszem tőlük, az legbiztosabb.
(Vissza akar vonúlni.)

LUCIFER.

Megállj egy szóra!

AZ ESZKIMÓ.
(Leborúlva.)

Kegyelem uram!
Az első fókát néked áldozom
Mit elfogok, csak hallgass meg s ne ronts el.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hát ahhoz a' → a fókához mi<l>ly jogod van,
Hogy éltével váltod meg a' → a tiédet?

Az eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.

Hogy bírok véle<,,>: hisz <látom> látom, körűlem
Miként eszi a férget fürge hal,
Halat a' → a fóka, a<,,> fókát meg én.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S a' → a nagy szellem veled táplálkozik<?>.

Az eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.

Tudom, tudom, de a' → a kicsíny <időt> időt,
Me<l>lyben mozogni hágy kegyelmesen,
Vásárolom meg véres áldozattal.

Ádám → ÁDÁM.

Mi gyáva nézlet!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S mást tevél-e te<,,>?
Az a' → a külö<m>NBség csak közöttetek,
Hogy ő fókát, te embert áldozál
Az istenségnek, mellyet alkotál
Saját képedre, mint ⟨ő⟩ ez az övére.

LUCIFER.

Hát ahhoz a fókához mily jogod van,
Hogy éltével váltod meg a tiédet?

AZ ESZKIMÓ.

Hogy bírok véle: hisz látom, körűlem
Miként eszi a férget fürge hal,
Halat a fóka, a fókát meg én.

LUCIFER.

S a nagy szellem veled táplálkozik.

AZ ESZKIMÓ.

Tudom, tudom, de a kicsíny időt,
Melyben mozogni hágy kegyelmesen,
Vásárolom meg véres áldozattal.

ÁDÁM.

Mi gyáva nézlet!

LUCIFER.

S mást tevél-e te?
Az a különbség csak közöttetek,
Hogy ő fókát, te embert áldozál
Az istenségnek, mellyet alkotál
Saját képedre, mint ez az övére.

Az eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.

<Látom> Látom, haragszol, és <érzem> érzem, miért.
Inségemben hogy fel mertem sohajtni
A nap jótékony istenéhez, <aki> a ki[19]
[80] Nem kér, csak ád,[20] ki ős regénk szerint
Itt is parancsolt egykor. – <Óh> Oh, bocsáss meg
204 S <el átkozom> elátkozom örökre.

Ádám. → ÁDÁM.

<Im> Im, nagy <isten> isten,
Tekints le és pirúlj, mi <nyomorúlt> nyomorúlt,
<Akit> A kit[21] remeknek alkotál, az ember<. –>! – → !

Az <eszkimó> eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.

[85] Nagyon haragszik társad, éhes ő is?

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Sőt> Sőt, mert nem éhes, ép azért haragszik.

Ádám. → ÁDÁM.[22] 141

Mi helytelen faragsz rosz élczeket!

19 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette. A 63-ban itt van a 204. lap vége.
20 Arany az *ád* szót (ismeretlen okból) piros grafitceruzával a lapszegélyen megismételte.
21 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
22 Az új kéziratlapon Madách tollat cserélt.

AZ ESZKIMÓ.

Látom, haragszol, és érzem, miért.
Inségemben hogy fel mertem sohajtni
A nap jótékony istenéhez, a ki
Nem kér, csak ád, ki ős regénk szerint
Itt is parancsolt egykor. – Oh, bocsáss meg
S elátkozom örökre.

ÁDÁM.

Im, nagy isten,
Tekints le és pirúlj, mi nyomorúlt,
A kit remeknek alkotál, az ember!

AZ ESZKIMÓ.

Nagyon haragszik társad, éhes ő is?

LUCIFER.

Sőt, mert nem éhes, ép azért haragszik.

ÁDÁM.

Mi helytelen faragsz rosz élczeket!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Igazság az, nem élcz. Okoskodásod
A jóLlakásé, →63 jóllakotté, ° mí→ig itt társadé
[90] Éhes gyomornak phí→ilosophiája.
Okokkal egymást meg nem győzitek,
De egyet érttek rögtön, hogy ha te
<Ki éhezél> Kiéhezél vagy ő majd jóLlakott. – →63 .
Igen, igen, <akár mint> akármint <képzelődöl> képzelődöl,
[95] ⟨S⟩Mindég az állat első bennetek,
És csak midőn ezt el bir<o>Ád csitítni
Eszmél az ember, hogy nagy gőgösen → nagy-gőgösen
<Meg vesse> Megvesse azt, mi első lényege. –

Ádám. → ÁDÁM.

<Méltó beszéd ⟨ez⟩ hozzád Lucifer ez.>
<Hozzád méltó beszéd ez, Lucifer,>
MÉLTÓ BESZÉD HOZZÁD, LUCIFER, EZ.[23] →ez,
[100] Ki minden szentet kárörvendve von<z>SZ
A föld porába. Hát minden nagy eszme,
205 Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
VAGY <A> OLY K→környű→ülmény<eknek> →
körűlmény dőre magzata →63 magzata,
Mi<ke>T <mind> EGYTÜL egyig <csak>[24] a' → a
hitvány anyag
[105] Nehány törvénye mozgat, s tart lekötve? –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

'S → S van-<e>É → -e →63 -é külö<m>Nben? – Azt hiszed talán
Hogy Leonídás <meg hal> meghal a' → a szorosban,

23 Arany előbb átszámozta Madách szavait, majd (saját számait is törölve) visszaállította az eredeti sort, csupán a vesszők kitételével jav. azt. A 63-ban itt volt a 205. oldal vége.
24 Az Aranytól törölt szó Madách betoldása volt a K1 munkafázisában.

LUCIFER.

Igazság az, nem élcz. Okoskodásod
A jóllakotté, mig itt társadé
Éhes gyomornak philosophiája.
Okokkal egymást meg nem győzitek,
De egyet érttek rögtön, hogy ha te
Kiéhezél vagy ő majd jóllakott.
Igen, igen, akármint képzelődöl,
Mindég az állat első bennetek,
És csak midőn ezt el birád csitítni
Eszmél az ember, hogy nagy-gőgösen
Megvesse azt, mi első lényege. –

ÁDÁM.

Méltó beszéd hozzád, Lucifer, ez,
Ki minden szentet kárörvendve vonsz
A föld porába. Hát minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körűlmény dőre magzata,
Mit egytül egyig a hitvány anyag
Nehány törvénye mozgat, s tart lekötve? –

LUCIFER.

S van-é különben? – Azt hiszed talán
Hogy Leonídás meghal a szorosban,

Ha a⟨a⟩ helyett, hogy barna levesével
Táplálkozik$_{<,>}$ ollyan köztársaságban
[110] Me<l>lynek még pénze sincs, <L>lucullusi[25]
Villában <dőzsöl> ISZSZA[26] édes mámorá<ban>T
Kelet minden kéjének. → ? Vagy talán
Br$^{<}$ú$^{>}$tus <meg hal,> meghal, ha a szép Porciához
Haza siet s a' → a[27] harcz izgalmait
[115] <Ki heveri,> Kiheveri, → Kiheveri egy jó ebéd után?
Hogyan tenyész a' → a bűn, <hogy> hogy' a' → a nemesség$_{<,>}$?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt → azt,
Nem napvilág, szabadságérzet → szabadság-érzet ezt$_{<.><?>}$,
<A>Átörökítve késő ⟨unokákban⟩ származékban[28]
[120] Alakban és szellemben önmagát?
Ha→ányan mondák, hogy számoltak magukkal, 142
És <fel köték> felköték egy fára magukat.
De ha <le oldák> leoldák hívatlan kezek → kezek,
Az élet új ér<í>Intkezése már
[125] Feledteté velök a' → a számadást. –
Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a' → a világra, <hogy ha> hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcseJén:
Mi lesz első hőséből a' → a keresztnek?
206 [130] Vagy Luther, <hogy ha> hogyha pápa leSsz esetleg,
'S → S <Leó> Leo, tanár egy német egyetemben$_{<,>}$:
Ki tudja, nem reformál-é emez
'S → S az sujtja átkát a' → a dúló merészre$_{<.>}$?
Mi lesz Nap$^{<}$ó$^{>}$leon, ha büszke útját
[135] Nem egy nép vére egyenlíti ki$_{<,>}$? °
<El poshad> Elposhad tán egy bű→üzhödt laktanyában. –

25 Arany a sorzáró szót piros grafitceruzával megismételte a lapszegélyen.
26 Az új szót Arany a lapszegélyre írta, szintén piros grafitceruzával.
27 A kötőszót és a névelőt Madách csekély szóközzel írta, Arany függőleges vonallal szétválasztotta őket, javítását a lapszegélyen megismételte.
28 A sorvégi, szerzői javítása miatt nehezen olvasható szót Arany piros grafitceruzával a lapszegélyen megismételte.

Ha a helyett, hogy barna levesével
Táplálkozik ollyan köztársaságban
Melynek még pénze sincs, lucullusi
Villában iszsza édes mámorát
Kelet minden kéjének? Vagy talán
Brutus meghal, ha a szép Porciához
Haza siet s a harcz izgalmait
Kiheveri egy jó ebéd után?
Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt,
Nem napvilág, szabadság-érzet ezt,
Átörökítve késő származékban
Alakban és szellemben önmagát?
Hányan mondák, hogy számoltak magukkal,
És felköték egy fára magukat.
De ha leoldák hívatlan kezek,
Az élet új érintkezése már
Feledteté velök a számadást. –
Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcsején:
Mi lesz első hőséből a keresztnek?
Vagy Luther, hogyha pápa lessz esetleg,
S Leo, tanár egy német egyetemben:
Ki tudja, nem reformál-é emez
S az sujtja átkát a dúló merészre?
Mi lesz Napoleon, ha büszke útját
Nem egy nép vére egyenlíti ki?
Elposhad tán egy büzhödt laktanyában. –

Ádám → ÁDÁM.
(Lucifer száját <be fogva> befogva → befogva.)

Ne többet! – mind → mind, <amit> a mit[29] csak
fejtegetsz → fejtegetsz,
O<l>ly egyszerűnek látszik, o<l>ly valónak:
De annál károsabb →63 károsabb. – s veszélyesebb még
→63 A babona
[140] Keblünkre mint a' → a durva babona,
→63 Bárgyút vakit csak, a ki úgysem érzi
Mert túdósan, számokkal öli meg
→63 A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
A szellemet, mit a' → a bárgyú nem érez,
→63 De testvérét felismerné a jobb, ha
De mindkettő egyenlően nem ismer.
→63 Rideg tanod, számokkal meg nem ölné. – °

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Beszélj tehát társaddal, meg nem árt
[145] Még egy kis leczke<,,> az önismeretből.

Ádám. → ÁDÁM.

Sokan tengődtök-é még e' → e vidéken?

Az ⟨E⟩eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.

Sokan bizon, többen mint újJamon → ujjamon
Számíthatok. – <Szomszédimat igaz> Szomszédimat, igaz,
Agyon verém már mind, de hasztalan,
[150] Mindég <érkeznek> KERŰLNEK újak; s o<l>ly kevés[30]

29 Arany a szétválasztást a szokott jellel a lapszegélyen megismételte.
30 A 63-ban itt ért véget a 207. lap.

ÁDÁM.
(Lucifer száját befogva.)

Ne többet! – mind, a mit csak fejtegetsz,
Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
De annál károsabb. – A babona
Bárgyút vakit csak, a ki úgysem érzi
A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
De testvérét felismerné a jobb, ha
Rideg tanod, számokkal meg nem ölné. –

LUCIFER.

Beszélj hát társaddal, meg nem árt
Még egy kis leczke az önismeretből.

ÁDÁM.

Sokan tengődtök-é még e vidéken?

AZ ESZKIMÓ.

Sokan bizon, többen mint ujjamon
Számíthatok. – Szomszédimat, igaz,
Agyon verém már mind, de hasztalan,
Mindég kerűlnek újak; s oly kevés

A fóka faj. – Ha isten <vagy> vagy, tegyed,
Könyörgö<l,>K, hogy kevesb<,,> ember legyen
207 'S → S több fóka. –

Ádám. → ÁDÁM.

<Lucifer> Lucifer, ⟨gy⟩jerünk, elég v<ó>lt! – →63 ! 143

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

No legalább tekintsük meg neJét.

Ádám. → ÁDÁM.

[155] Nem akarom meglátni, <hogy> MERT ⟨a'⟩ ha ⟨f...⟩ ⟨silledt⟩
<süllyedt> SÜLYEDT → sűlyedt
⟨...n...⟩ A <férfiú> férfiú, szemünknek ronda látvány<,,>:
De <meg vetést> megvetést szül keblünkben csupán.
A <nő> nő, ez eszmény, e' → e <meg testesűlt> megtestesült
Költészet, hogy ha → hogyha ⟨silledt⟩ <süllyedt> süllyedt, →
sűlyedt,<torz alak> torz alak[31] → torzalak lesz,
[160] Me<l>ly b<ó>rzadályt szül. <Meny> MenJ, ne lássam őt.

Ez alatt Lucifer Ádámot a' → a gunyhó felé vonta, most az ‖ aj- | tót fel- ||| rúgja, bent <Éva> Éva, → ÉVA, mint az eszkimó <neje> neje, látszik. ‖ Á- | dám mereven bá- ||| múl a' → a küszöbön állva.[32]

31 Noha Madách a két szót különírta, Arany ezt függőleges vonallal vitathatatlanná tette és a szokott jellel a lapszegélyen is megerősítette. A két szó fölött azonban összekapcsoló jel is látható.

32 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.

A fóka faj. – Ha isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több fóka. –

ÁDÁM.

Lucifer, jerünk, elég volt!

LUCIFER.

No legalább tekintsük meg nejét.

ÁDÁM.

Nem akarom meglátni, mert ha sűlyedt
A férfiú, szemünknek ronda látvány:
De megvetést szül keblünkben csupán.
A nő, ez eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha sűlyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt.

(Ez alatt Lucifer Ádámot a gunyhó felé vonta, most az ajtót felrúgja, bent ÉVA, mint az eszkimó neje, látszik. Ádám mereven bámúl a küszöbön állva.)

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Nem lelsz-e benne régi ismerőre? → ismerősre?
Öleld meg hát, hisz e' → e becsű→ületes
Ember <halálba> halálba' sértve lesz, ha i<l>ly
Tisztess→séget se gyakorolsz neJén.

Ádám. → ÁDÁM.

[165] Öleljem ezt, ki egy Aspásiát
Tarték karomban<.>! Ezt, kiben derengni
Látom megint annak vonásait,
De úgy, mint <hogy ha> hogyha csókjai ⟨közt⟩ között
Állattá válna. – [33]

Az eszkimó. → AZ ESZKIMÓ.
(g→Gunyhójába lépve → lépve.)

Nö→őm! vendégeink<.><,>
[169a] ÉRKEZTEK ÍM. LÁSD ŐKET SZÍ→i→63íVESEN.°

208 Éva Ádám nyakába borúl 's → s a' → a g→63kunyhóba vonja.[34]

Éva. → ÉVA.[35]

[170] Légy üdvözölve idegen, pihenj meg.[36]

33 A 63-ban itt ért véget a 208. lap.
34 Arany nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „pet." A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
35 A nyomdász ívjelölése grafittal a lapszegélyen: „Sig 14/209".
36 Arany kék grafitceruzás megjegyzése a sor mellett, utóbb törölve: „komisch".

LUCIFER.

Nem lelsz-e benne régi ismerősre?
Öleld meg hát, hisz e becsületes
[165] Ember halálba' sértve lesz, ha ily
Tisztességet se gyakorolsz nején.

ÁDÁM.

Öleljem ezt, ki egy Aspásiát
Tarték karomban! Ezt, kiben derengni
Látom megint annak vonásait,
[170] De úgy, mint hogyha csókjai között
Állattá válna. –

AZ ESZKIMÓ.
(Gunyhójába lépve.)

Nőm! vendégeink
Érkeztek ím. Lásd őket szívesen.

(Éva Ádám nyakába borúl s a gunyhóba vonja.)

ÉVA.

Légy üdvözölve idegen, pihenj meg.

[166] A kiadások 'Tiszteséget' alakja vlsz. sh., egyszersmind azonban ritmikai szövegrontás, ezért a K–K1 alapján jav.

[172/173] A 63 'kunyhóba' alakját a K–K1 és a 61 alapján, a [171] analógiájára visszaállítottuk.

Ádám → ÁDÁM.
(bontakozva → Bontakozva.)

<Segitség> Segitség, Lucifer! el <innen> innen, el,
Vezess jövőmb<ö>Ül a' → a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz <sorsomat> sorsomat:
⟨S⟩A hasztalan harczot.[37] Hadd fontolom <meg> meg:
[175] Daczoljak-é még isten végzetével. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

209 [176] Ébredj hát Ádám! álmod véget ért. – →63 .[38]

37 A félsort Arany kék grafitceruzával aláhúzta, utóbb mégsem jav.
38 A szín össz-sorszámát Madách maga adta meg a munkalapon: „14 Jegesvidék –176".

ÁDÁM.
(Bontakozva.)

Segitség, Lucifer! el innen, el,
Vezess jövőmbül a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harczot. Hadd fontolom meg:
Daczoljak-é még isten végzetével. –

LUCIFER.

Ébredj hát Ádám! álmod véget ért.

[I–XIV. szín összesen: 3915 sor]

15ik szín → TIZENÖTÖDIK SZÍN.

A <néző hely> nézőhely átváltozik a 4ik → negyedik szín[1] pálmafás 144
vidékévé. ‖ <Ádám> | Ádám → ÁDÁM, ||| ismét mint ifi→63jú
még álomiTtasan <ki lép> kilép a' → a ⟨j⟩gunyhóból s ‖ ál- |
mélkodva ||| körül néz → körülnéz. <Éva> Éva → ÉVA bent szun-
nyad. <Lucifer> Lucifer → LUCIFER a kö- | zé ‖ pen áll. Ragyogó
nap. – → .[2]

Ádám. → ÁDÁM.

Rettentő <képek óh> képek, oh, hová levétek?
Körültem minden úgy él, úgy mo⟨zog⟩solyg
Mint <el hagyám,> elhagyám, mí→ig szívem megtörött.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Hiú ember⟨:⟩! h→63Hát azt kivánod-é
[5] Hogy a' → a természet rendJe <fel bomoljon> felbomoljon,
Új üstökös ragyogjon éjeden,
Remegjen a' → a föld, egy féreg ha
<el vesz? –> elvesz? – →63 elvesz?

Ádám. → ÁDÁM.

Álmodtam-<e>É csak, vagy most álmodom,
És átalán <több-é> több-é, mint <álom> álom, a' → a lét,
[10] Egy perczre me<l>ly[3] → melly° a' → a h<ó>lt anyagra száll,
Hogy azzal együtt végkép <szét bomoljon> szétbomoljon<.>?
Miért, miért e' → e percznyi öntudat,
Mutatni →63 Hogy lássuk ° a' → a nemlét borzalmait<.>? –

1 A *3.* szín helyetti elírást sem Arany, sem Szász nem vette észre.
2 A kiadásokban a szerzői utasítás zárójelben.
3 A javított szót Arany piros grafitceruzával a lapszegélyen megismételte.

TIZENÖTÖDIK SZÍN.

(A nézőhely átváltozik a harmadik szín pálmafás vidékévé. ÁDÁM, ismét mint ifjú még álomittasan kilép a gunyhóból s álmélkodva körűlnéz. ÉVA bent szunnyad. LUCIFER a középen áll. Ragyogó nap.)

ÁDÁM.

Rettentő képek, oh, hová levétek?
Körűltem minden úgy él, úgy mosolyg,
Mint elhagyám, mig szívem megtörött.

LUCIFER.

Hiú ember! Hát azt kivánod-é,
Hogy a természet rendje felbomoljon,
Új üstökös ragyogjon éjeden,
Remegjen a föld, egy féreg ha elvesz?

ÁDÁM.

Álmodtam-é csak, vagy most álmodom,
És átalán több-é, mint álom, a lét,
Egy perczre melly a holt anyagra száll,
Hogy azzal együtt végkép szétbomoljon?
Miért, miért e percznyi öntudat,
Hogy lássuk a nemlét borzalmait? –

[0/1] A K–K1 és a kiadások th.-ját (negyedikről, azaz az egyiptomi színről a harmadikra) jav.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Siránkozol? – csupán a' → a gyávaság
[15] Fogadja el harcz nélk<ű>Ül a' → a <csapást> csapást,
210 Mit <el kerűlni> elkerülni még hatalma van.
De a' → a végzetnek örökös betűit
Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
Miattuk az → ez[4] erős, azt nézve <csak> csak,
[20] Hogy állhatand meg még alattuk is.
I<l>ly végzet áll a' → a történet felett,
Te eszköz vagy csak, mell→lyet hajt előre. –

Ádám. → ÁDÁM.

Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad<,>.
<Ki érdemeltem> Kiérdemeltem azt nagyon magamnak,
[25] <Le mondtam> Lemondtam érte a' → a paradicsomról.[5]
Sokat tan<ú>ltam <álom képeimből> álomképeimből,
Ki ábránd<ú>ltam → Kiábrándultam sokból s most csupán
Tőlem <függ> függ, útam másképen vezetni.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ha a' → a felejtés és örök remény 145
[30] Nem v<ó>lna a' → a végzetnek frígyese,
Hogy → Hogy, míg amaz heg<g>eszti a' → a sebet,
Ez szőnyeget von a' → a mélység fölé
'S → S biztatva mondja<,>: száz merész <belé hullt,> beléhullt,
Te lészSZ a' → a b<ó>ldog, <aki> a ki <át ugorja. –> átugorja. –[6]
[35] De <látál úgy-e> látál, úgy-e, mint <tudós> tudós, egyéb
Sok furcsaság közt o<l>ly <bél férget> bélférget <is> is,
Me<l>ly vércsében 's → s macskában b<í>Ir csak[7] élni,

4 A közelre mutatás a kiadásokban vlsz. sh.
5 Arany a sor előtt a lapszegélyre kék grafitceruzával + jelet tett.
6 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
7 Arany a 'bir csak' szókapcsolat csekély szóközét függőleges vonallal megerősítette, és ezt a lapszegélyen a szokott jellel is megismételte.

LUCIFER.

Siránkozol? – csupán a gyávaság
Fogadja el harcz nélkül a csapást,
Mit elkerülni még hatalma van.
De a végzetnek örökös betűit
Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
Miattuk az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattuk is.
Ily végzet áll a történet felett,
Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre. –

ÁDÁM.

Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.
Kiérdemeltem azt nagyon magamnak,
Lemondtam érte a paradicsomról.
Sokat tanultam álomképeimből,
Kiábrándultam sokból s most csupán
Tőlem függ, útam másképen vezetni.

LUCIFER.

Ha a felejtés és örök remény
Nem volna a végzetnek frígyese,
Hogy, míg amaz hegeszti a sebet,
Ez szőnyeget von a mélység fölé
S biztatva mondja: száz merész beléhullt,
Te lészsz a boldog, a ki átugorja. –
De látál, úgy-e, mint tudós, egyéb
Sok furcsaság közt oly bélférget is,
Mely vércsében s macskában bir csak élni,

[19] A kiadások vlsz sh.-ját (*'ez'*) jav.

'S → S kifejlődése első korszakát
<Még is> Mégis csak az egérben töltheti.
[40] Sem egy sem más egér nincsen ki tüzve → kitüzve
Érezni <macska> macska- → macska,
<vércse> vércse- → vércse körmöket,
'S → S me<l>ly <óvatos> óvatos, ki is <kerűlheti> kerű→ülheti,
211 Mint agg múlván ki házias körében.
De renditetlen törvény őrködik,
[45] Hogy annyi jusson mégis ellenének
<Amennyi> A mennyi[8] kell, hogy ezredek után
Még a' → a puhány is éljen a' → a világon. –
Az ember sincs egyénileg <le kötve> lekötve → lekötve,
De ⟨a' neme⟩ az egész nem, hordja lánczait$_{<\cdot><,>}$;
[50] A' → A <lelkesűlés> lelkesűlés, mint <ár> ár,
<el ragad> elragad,
Ma egy tárgyért, holnap másért megint
A máglyán<á>k <meg lesznek> meglesznek martaléki,
'S → S <meg lesznek> meglesznek <akik> a kik[9] gúnyolódni
fognak. –
'S → S ki lajstromozza majd a' → a <számokat> számokat,
[55] Következetes<ségén> VOLTÁN <bámuland><ELB>
BÁMULAND
A sorsnak, me<l>ly házasságot, halált → halált,
Bű→ünt és erényt arányosan <vezet> vezet,
Hitet, őrűlést és öngyilkolást. –

Ádám. → ÁDÁM.

<Meg állj!> Megállj! mi eszme villant meg fejemben –
[60] Daczolhatok <még> még, isten<nek, neked>, VÉLED IS, → .
Bár százszor mondja a' → a sors: Eddig élj$_{<\cdot>}$: [10]

8, 9 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.
10 Arany a sorzáró két szó közötti csekély szóközt függőleges vonallal megerősítette, javítását a szokott jellel a lapszegélyen megismételte.

S kifejlődése első korszakát
Mégis csak az egérben töltheti.
Sem egy sem más egér nincsen kitüzve
Érezni macska-, vércse-körmöket,
S mely óvatos, ki is kerülheti,
Mint agg múlván ki házias körében.
De renditetlen törvény őrködik,
Hogy annyi jusson mégis ellenének
A mennyi kell, hogy ezredek után
Még a puhány is éljen a világon. –
Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem, hordja lánczait;
A lelkesülés, mint ár, elragad,
Ma egy tárgyért, holnap másért megint.
A máglyának meglesznek martaléki,
S meglesznek a kik gúnyolódni fognak. –
S ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bünt és erényt arányosan vezet,
Hitet, őrülést és öngyilkolást. –

ÁDÁM.

Megállj! mi eszme villant meg fejemben –
Daczolhatok még, isten, véled is.
Bár százszor mondja a sors: Eddig élj:

[41] Arany központozását a K1 alapján helyreállítottuk.
[51] A sor végére a pontot – előzmény nélkül – kitettük.

<Ki kaczagom> Kikaczagom → Kikaczagom, s ha <tetszik>
tetszik, hát nem élek.
Nem<-e vagyok><EGY magam> EGYmagam → egy magam
VAGYOK MÉG e' → e <nagy> világon<.>?[11]
Előttem e' → e szí→irt, és alatta <a'> mély:
[65] Egy <ugrás> ugrás, mint ut<ó>lsó felvonás.... → .....
→63 .....
'S → S azt mondom: vége a' → a komédiának. – 146

Ádám a' → a szirt felé halad, <Éva> Éva → Éva <ki lép> kilép az ajtón.[12]

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

Ah vége, vége, → : mi<l>ly badar beszéd<.>!
<Nem-e> HISZEN minden percz NEM vég <é>s[13] kezdet is<.>?
212 Ezért láttál-e néhány ezredévet<.> –> ? –

Éva. → ÉVA.

[70] <Ádám> Ádám, miért lopóztál tőlem úgy el,
Ut<ó>lsó csókod o<l>ly hideg vala,
S gond vagy harag van most is arczodon.
<Én> ÚGY félek tőled. –. – →...

Ádám. → ÁDÁM.
(t→Tovább haladva → haladva.)

Mért is jársz utánam,
Mit leskelődö⟨n⟩l lépteim után<.>?
[75] A <férfiúnak> férfiúnak, e' → e világ <urának> urának,

11 A sorkezdetet ('Nem-e') Arany jav.-ra kijelölve, kék grafitceruzával aláhúzta. A többszörös jav. miatt jegyzetben is megismételjük a sor eredeti formáját: „Nem-e vagyok magam e' nagy világon."

12 Arany a szerzői utasítást fekete grafitceruzával zárójelbe tette. A nyomda a téves névkiemelést nem realizálta.

13 Arany piros grafitceruzával a sor elejére is kiírta: „s".

Kikaczagom, s ha tetszik, hát nem élek.
Nem egy magam vagyok még e világon?
Előttem e szirt, és alatta mély:
Egy ugrás, mint utolsó felvonás.....
S azt mondom: vége a komédiának. –

(Ádám a szirt felé halad, Éva kilép az ajtón.)

LUCIFER.

Ah vége, vége: mily badar beszéd!
Hiszen minden percz nem vég s kezdet is?
Ezért láttál-e néhány ezredévet? –

ÉVA.

Ádám, miért lopóztál tőlem úgy el,
Utolsó csókod oly hideg vala,
S gond vagy harag van most is arczodon.
Úgy félek tőled....

ÁDÁM.
(Tovább haladva.)

Mért is jársz utánam,
Mit leskelődöl lépteim után?
A férfiúnak, e világ urának,

Más dolga is van, mint hiú enyelgés.
<Mit a' n>Nő AZT <meg> nem értI <'s csak gátjaúl van.>
S NYŰGŰ→üL VAN CSUPÁN.[14]

<El lágyúlva> Ellágyúlva → Ellágyulva.[15]

Mért nem ⟨.⟩szu<n>nyadtál még csak egy <kicsí→inyt> kicsinyt:
Nehezebb lesz most már az <áldozat> áldozat,
[80] Mit a' → a jövőnek hozni tartozom. –

Éva → ÉVA.

Ha <meg hallgatsz> meghallgatsz, még könnyebb lesz talán,
Mert <ami> a mi[16] eddig kétséges vala → vala,
Most biztositva áll már⟨,⟩: a' → a jövő. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hogyan?

Éva. → ÉVA.

Tudom, fel fog[17] mosolygni arczod
[85] Ha <meg sugom.> megsugom. De jö→őj <tehát idább. –>[18]
HÁT KÖZELEBB:
Anyának <érzem óh Ádám> érzem, oh Ádám, magam.

14 Arany a „nyűgűl" javítást piros grafitceruzával a lapszegélyen is megismételte.
15 A szerzői utasítás elejére Arany nyitott zárójelet tett, nyomdai utasítása tollal a lapszegélyen: „petit".
16 Arany az elválasztást a lapszegélyen a szokott jellel is megerősítette.
17 A kis szóközt Arany függőleges vonallal erősítette meg, javítását a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.
18 Az 'idább' *á*-ját Arany kék grafitceruzával aláhúzta, de utóbb másként javított.

Más dolga is van, mint hiú enyelgés.
Nő azt nem érti s nyűgül van csupán.

(Ellágyulva.)

Mért nem szunyadtál még csak egy kicsinyt:
Nehezebb lesz most már az áldozat,
Mit a jövőnek hozni tartozom. –

ÉVA.

Ha meghallgatsz, még könnyebb lesz talán,
Mert a mi eddig kétséges vala,
Most biztositva áll már: a jövő. –

ÁDÁM.

Hogyan?

ÉVA.

Tudom, fel fog mosolygni arczod
Ha megsugom. De jőj hát közelebb:
Anyának érzem, oh Ádám, magam.

Ádám → ÁDÁM.
(t→Térdre esve → esve.)

Uram, le győztél. → legyőztél. Im porban vagyok
Nélkűled, ellened hiába <vívok> vívok:
213 Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

[90] Féreg! feledted-é nagyságodat,
Mell→lyet nekem köszönhetsz. –

<Ádám> Ádám. → ÁDÁM.

Hagyd el azt! 147
Hiú káprázat v<ó>lt<,><;> → : EZ nyu→úgal<mamért.>OM!

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

S te dőre <asszony mond> asszony, mondD, mit kérkedel?
Fiad bű→ünben, trón ⟨.⟩ bíborán[19]
→63 Édenben is bűnnel fogamzott.°
[95] Az hoz földe⟨t⟩dre minden bű→ünt s nyomort.

Éva. → ÉVA.

Ha úgy akarja <isten> isten, majd fogamzik
Más a' → a nyomorban, <aki>a ki[20] <el törűli,> eltörűli,
Testvériséget hozván a' → a világra. –

19 Arany megjegyzése kék grafitceruzával a sor után: „? Sejtem de homályos".
20 Arany a szétválasztást a lapszegélyen a szokott jellel megismételte.

ÁDÁM.
(Térdre esve.)

Uram, legyőztél. Im porban vagyok
Nélkűled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

LUCIFER.

Féreg! feledted-é nagyságodat,
Melyet nekem köszönhetsz. –

ÁDÁM.

Hagyd el azt!
Hiú káprázat volt: ez nyúgalom!

LUCIFER.

S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.
Az hoz földedre minden bünt s nyomort.

ÉVA.

Ha úgy akarja isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, a ki eltörűli,
Testvériséget hozván a világra. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.

<Fel lázadsz-é rabszolga> Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem?
[100] Fel a' → a <porból> porból, állat!

Ádám felé rúg. Az ég <meg nyílik> megnyílik → megnyílik: az <ú>Ur → AZ ÚR <dicsőűlten> dicsőűlten, an- | gya- ‖ loktól ||| <környezve> környezve, megjelen.[21]

Az <úr> Ur. → AZ ÚR.

A porba → porba, szellem![22]
Előttem nincsen nagyság.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(görnyedezve → Görnyedezve.)

Átok, átok!

Az <úr> Ur. → AZ ÚR.

<Emelkedjél> Emelkedjél, Ádám, ne légy <levert> levert,
214 Midőn látod, kegyembe veszlek újra.

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(félre → Félre.)

Mint <látom> látom, itt családi jelenet
[105] Fejlődik, szép talán az érzelemnek,

21 Arany nyomdai utasítása piros ceruzával a lapszegélyen: „pet". A kiadásokban a szerző utasítás zárójelben.
22 Arany grafitceruzás megjegyzése a lapszegélyen: „szellem".

LUCIFER.

Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem?
Fel a porból, állat!

(Ádám felé rúg. Az ég megnyílik: AZ ÚR dicsőülten, angyaloktól környezve, megjelen.)

AZ ÚR.

A porba, szellem!
Előttem nincsen nagyság.

LUCIFER.
(Görnyedezve.)

Átok, átok!

AZ ÚR.

Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,
Midőn látod, kegyembe veszlek újra.

LUCIFER.
(Félre.)

Mint látom, itt családi jelenet
Fejlődik, szép talán az érzelemnek,

De értelmemnek végtelen unalmas.
<Leg jobb> Legjobb <el sompolyognom.> elsompolyognom.
(indúl → Indúl.)

Az <úr> Úr. → AZ ÚR.

Lucifer!
Szavam van hozzád is, maradj tehát.
Te <meg fiam> meg, fiam, beszéld el, hogy mi bánt úgy. – →.

Ádám. → ÁDÁM.

[110] Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem <tudom> tudom, mi bennök a' → a való.
<Óh mond óh mond> Oh mondD, oh mondD, minő sors vár
reám<,,>:
E szűk határ<ú> lét-e mindenem,
Me<l>lynek küzdése közt lelkem szürődik, 148
[115] Mint bor, hogy <végre> végre, <amidőn> a midőn[23]
<kitisztúlt> kitisztúlt,
A földre öntsd, és <bé igya> béigya ⟨a⟩porond<.,>?
Vagy a' → a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majd<á>n fajzatom,
Nemesedvén → Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
[120] <Vagy> Vagy, mint malomnak <barma> barma, h<ó>ltra fárad
→ fárad,
'S → S a' → a körből, me<l>lyben <jár> jár, nem bír kitörni?
Van<-e>-É jutalma a' → a nemes kebelnek
Me<l>lyet kigúnyol<, mellyért vérezett,> VÉRHULLÁSAÉRT
A kislelkű tömeg? Világosíts fel
[125] 'S → S hálásan hordok <bár mi> bármi végzetet, → ;
Csak nyerhetek cserémben, mert ⟨e' gyilkos⟩ ezen
215 BizonYtalanság a<'> pokol. –

23 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

De értelmemnek végtelen unalmas.
Legjobb elsompolyognom. (Indúl.)

AZ ÚR.

Lucifer!
Szavam van hozzád is, maradj tehát.
Te meg, fiam, beszéld el, hogy mi bánt úgy.

ÁDÁM.

Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennök a való.
Oh mondd, oh mondd, minő sors vár reám:
E szűk határu lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szürődik,
Mint bor, hogy végre, a midőn kitisztúlt,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?
Van-é jutalma a nemes kebelnek
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserémben, mert ezen
Bizonytalanság a pokol. –

Az <úr> Úr. → AZ ÚR.

Ne kérdd
Tovább a<^> titkot, mit jótékonyan
Takart EL istenkéz <el> vágyó szemedtől.
Ha<^> látnád, a' → a földön múlékonyan
Pihen csak lelked 's → s túl örök idő <vár> vár:
Erény nem v<ó>lna itt szenvedni többé.
Ha <látnád> látnád, a' → a por lelkedet <fel issza.> felisZsza:
Mi <sarkantyúzna> sarkantyúzna, nagy eszmék
<miatt> <UTÁN,> MIATT,
Hogy a' → a muló percz élvéről <le mondj.> lemondj?
<De átcsillogjon mégis a' jövő> MIG MOST, JÖVŐD
KÖDÖN CSILLOGVA ÁT,
<'S h>Ha percznyi léted súlyától <le görnyedsz,> legörnyedsz,
Emel<jen> MAJD a' → a végetlen érzete.
S ha ennek <el ragadna> elragadna büszkesége → büszkesége,
<Hadd> FOG k<ó>rlátoz<zon>NI az arasz<t>nyi lét.
És biztosi→ítva áll nagyság, erény. –

<Luci> LuciFER. → LUCIFER.
(kaczagva → Kaczagva.)

<Valóban> Valóban, me<l>lyre <lépz> lépz→sz, dicső
a' → a pálya,
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, me<l>ly csak úgy bir testesűlni,
Ha babona, előitélet és
Tudatlanság álland mellette őrt. –
Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy. –

AZ ÚR.

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön múlékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet feliszsza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,
Hogy a muló percz élvéről lemondj?
Mig most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percznyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény. –

LUCIFER.
(Kaczagva.)

Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya,
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, mely csak úgy bir testesűlni,
Ha babona, előitélet és
Tudatlanság álland mellette őrt. –
Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy. –

Ádám. → ÁDÁM.

[150] Ne gúnyolj, <ó>h <ne gúnyolj> Lucifer<,>, CSAK NE
GÚNYOLJ → gúnyolj:
Láttam tudásod tiszta alkotását,
216 Nagyon hideg v<ó>lt ottan e' → e kebelnek. –
<De> De, <ó>h <u>Uram! ki fog feltartani,
Hogy <meg maradjak> megmaradjak a' → a helyes uton<,>?
[155] <El vontad> Elvontad <rólam> TŐLEM a' → a
vezérkezet, → vezérkezet
Hogy a' → a tudás gyümölcsét ízlelém.

Az <u> Ur. → AZ ÚR.

Karod erős – ⟨lelked⟩ sz<í>Ived <emelkedett> emelkedett:
Végetlen a' → a tér, me<l>ly munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
[160] Szünetlenül, me<l>ly <vissza int> visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús → tett dús életed
Zajában <el némúl> elnémúl ez égi szó,
E gyönge nő tisztább <lelkűlete> lelkűlete,
Az érdekek mocskától távolabb,
[165] <Meg hallja> Meghallja azt, és szíverén keresztűl
Költészetté fog és dallá szür<ö>Ődni.
E két eszközzel álland <oldalodnál> oldalodnál,
Balsors s szerencse közt <mind egyaránt,> mindegyaránt,
→ mind-egyaránt,[24]
Vigasztaló, mosolygó genius. –
[170] Te Lucifer meg, egy gyürű te is
Mindenségemben, – működjél tovább → tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, me<l>ly forrásba hoz,
S <el tántoritja> eltántoritja bár<,> – az mit se tesz<,> –

24 Arany vízszintes vonallal húzta össze a két szót, s bár kötőjel-javítása ettől eltérő (=), a nyomda egybehúzásként realizálta a kiadásokban.

ÁDÁM.

Ne gúnyolj, oh Lucifer, csak ne gúnyolj:
Láttam tudásod tiszta alkotását,
Nagyon hideg volt ottan e kebelnek. –
De oh Uram! ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak a helyes uton?
Elvontad tőlem a vezérkezet
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.

AZ ÚR.

Karod erős – szived emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenűl, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tett dús életed
Zajában elnémúl ez égi szó,
E gyönge nő tisztább lelkűlete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztűl
Költészetté fog és dallá szürődni.
E két eszközzel álland oldalodnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó genius. –
Te Lucifer meg, egy gyürű te is
Mindenségemben, – működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántoritja bár – az mit se tesz –

[175] Egy perczre az embert, majd vissza tér → visszatér.
De bünhödésed végtelen leend
Szünetlen látva, hogy → hogy, mit rontni vágyol → vágyol,
Szép és nemesnek új csí→irája lesz. –

Angyalok <kara> kara. → ANGYALOK KARA.[25]

217 Szabadon bün és erény közt
[180] Választhatni → Választhatni, mi<l>ly nagy eszme,
'S → S tudni <mégis> mégis, hogy felettünk
Pajzsúl áll isten kegyelme.
Tégy bátran hát → hát, és ne bánd ha[26]
A tömeg hálátlan is lesz , 150
[185] Mert[27] ne azt tekintse czélúl,
Ön becsét → Önbecsét csak, ki nagyot tesz$_{<\cdot>}$,
Szégyenelvén → Szégyenelve tenni máskép, → ;
És e' → e szégyen öntudatja
A hitványat földre szegzi,
[190] A dicsőet <fel ragadja. –> felragadja. –
<Ám de> Ámde útad felségében
Ne vakítson el a' → a képzet$_{<\cdot>}$,
Hogy → Hogy, <amit> a mit[28] <tész> tészSZ, azt az isten
Dicsőségére <te> te → *te* végzed,
[195] És ő épen rád szorúl<a>NA
Mint végzése eszközére$_{<,>}$:
Sőt te nyertél tőle díszt, ha
Engedi hogy tégy helyette. –

25 A kiadásokban az angyalok kara a sorközépre tördelve, Arany piros grafitceruzás utasítása alapján: „beljebb".
26 A 179–183. sort Arany piros kerettel fogta össze a lapszegélyen.
27 A tintafolt miatt nehezen olvasható szót Arany piros grafitceruzával megismételte a lapszegélyen.
28 A szétválasztást Arany a lapszegélyen a szokott jellel megerősítette.

Egy perczre az embert, majd visszatér.
De bünhödésed végtelen leend,
Szünetlen látva, hogy, mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz. –

ANGYALOK KARA.

Szabadon bün és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsúl áll isten kegyelme.
Tégy bátran hát, és ne bánd ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse czélúl,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
Szégyenelve tenni máskép;
És e szégyen öntudatja
A hitványat földre szegzi,
A dicsőet felragadja. –
Ámde útad felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy, a mit tészsz, azt az isten
Dicsőségére *te* végzed,
És ő épen rád szorúlna
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszt, ha
Engedi hogy tégy helyette. –

<Éva> Éva. → ÉVA.

Ah → Ah, értem a' → a dalt, hála istenemnek!

Ádám → ÁDÁM.

[200] Gyanítom én is, és fogom követni.
Csak az a' → a vég! – csak azt tudnám feledni! –

Az <ú> Úr. → AZ ÚR.

218 [202] Mondottam ember: <küzdj> küzdj' és bízva bí→izzál![29]

<vége>

<EX LEONE – LEONEM!>

9 3/8[30]

29 A szín össz-sorszámát maga Madách adta meg a munkalapon: „15 Pálmafás vidék – 202".

30 Arany mind Madách zárószavát, mint saját, első benyomásait összegező ceruzás véleményét törölte. Utóbbiból csak a számok maradtak; vélhetően – egyetértünk ebben Tolnai Vilmossal – azt az időkeretet jelölik, amikor Arany (1861. szeptember 3. és 8. között) a *Tragédiát* először végigolvasta. A kiradírozott vélemény helyére írt, módosított latin mondást utólag szintén törölte.

ÉVA.

Ah, értem a dalt, hála istenemnek!

ÁDÁM.

Gyanítom én is, és fogom követni.
Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni! –

AZ ÚR.

Mondottam ember: küzdj' és bízva bizzál!

[I–XV. szín összesen: 4117 sor]

JEGYZETEK

Szövegkritikai dokumentumok

A SZÖVEGÁLLAPOTOK oldalain ° jelöli azokat a helyeket, amelyek esetében a végzett szövegmunkához azt értelmező dokumentumok kapcsolhatók. Ezek felsorolásában utalunk az MKK jelzetére, és megadjuk a szóban forgó dokumentum közléseit az elmúlt évtizedekben. Ilyen a MÖM, Staud 1942 (négy dokumentum vonatkozásában), az AJÖM (három dokumentum vonatkozásában) és a MVM. Az előbbi betűhív kiadás, az utóbbit azért emelhettük ki a válogatások közül, mert emendált ugyan, de a *Tragédiá*ra vonatkozó textológiai érdekű levelezésanyagot teljes egészében (1–6. dok.) tartalmazza.

A továbbiakban a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK-ra itteni sorszámukkal utalunk. A közlések pontatlansága miatt valamennyi forrásunkat a kéziratból ellenőriztük.

Dokumentumaink a következők:

1. *Arany János Madách Imrének küldött levelében* (*Pest, 1861. október 27.*) melléklet volt az a 4 fólió megjegyzés, amelyen Arany – a szeptember 12-i levelében megígért módon – kijelölte a javítandókat a *Tragédia* I-VII. színében. A levél és melléklete elszakadt egymástól, hiszen Madách – kézirata nem lévén nála – november 2-i levelében visszaküldte Aranynak. A kéziraton lévő piros grafitceruzás jelek Madách kezétől származnak, azokat a megjegyzéseket jelölte így, amelyekre november 2-i levelében tételesen válaszolt, indokolva megoldását. L. 2. sz. dok.! Régi jelzete: MTAK Kt. Irodalom 4-r. 395. Mai jelzete: K 531., a drámai költemény kéziratához kötve. Leírása: MKK 217. (471. tétel) Kiadásai: MÖM II. 1001–1013., AJÖM XIII. 284–291., MVM 357–367., AJÖM XVII. 599–610. Staudnál a melléklet közlése hiányzik.

2. *Madách Imre levele Arany Jánosnak* (*Alsósztregova, 1861. november 2.*), benne viszontmegjegyzései Arany János fenti levelének mellékletére, 1. sz. dokumentumunkra: MTAKKt. Arany-levelezésgyűjtemény, K 513/374. – MKK 221. (483. tétel) – MÖM II. 864–868., Staud 1942 II. 92–98., AJÖM XIII. 540., MVM 367–372., AJÖM XVII. 611–616 (Az első oldal hasonmásával: 1176.).

3. *Madách Imre levele Arany Jánosnak* (*Alsósztregova, 1862. február 20.*), amelyben a szerző köszönetet mondott a sajtó alá rendezésért és a kötet kiállításáért, pusztán a SZÖVEGÁLLAPOTOK IV:143. / MEGÁLLA-

PÍTOTT SZÖVEG IV:145. során végrehajtott változtatást kérdőjelezte meg: MTAK Kt. Arany-levelezésgyűjtemény, K 513/375. – MKK 221. (484. tétel) – MÖM II. 869–870., Staud 1942 II. 124–127., MVM 387.

4. *Arany János levele Madách Imrének* (*Pest, 1862. március 6.*), amelyben a SZÖVEGÁLLAPOTOK I:14–15., IV:143. / MEGÁLLAPÍTOTT SZÖVEG I:14–15., IV:145. során végzett és a 61-ben megjelent javításait magyarázta: OSZK Kt. Levelestár – MKK 270. (657. tétel) – MÖM II. 1019–1021., Staud 1942 II. 127–131., AJÖM XIII. 545., MVM 388–391.

5. *Madách Imre levele Szász Károlynak* (*Alsósztregova, 1862. szeptember 12.*), amelyben a szerző a címzett 61-kritikájának (SzF 1862. február 13. 228–231., február 20. 244–246., február 27. 260–262., március 6. 275–277., március 13. 293–295., március 20. 308–310., március 27. 324–326., április 3. 339–343.) két konkrét javítási javaslatára reagálva egyrészt megígérte a SZÖVEGÁLLAPOTOK XV:94. / MEGÁLLAPÍTOTT SZÖVEG XV:94. sorának és a SZÖVEGÁLLAPOTOK XIV:29–32. / MEGÁLLAPÍTOTT SZÖVEG XIV:29–32. sorának jobbítását, másrészt kérte a további homályos helyek kijelölését: OSZK Kt. Levelestár. – MKK 257. (613. tétel) – MÖM II. 945–946., MVM 391–392. Staudnál hiányzik.

6. *Szász Károly levele Madách Imrének* (*Kunszentmiklós, 1862. október 6.*), amelyben a fenti kérésre kijelölte a 61 javítandónak ítélt helyeit: OSZK Kt. Levelestár. – MKK 294. (740. tétel) – MÖM II. 112–1126., Staud II. 150–156., MVM 397–401.

Végül itt idézzük azokat a megjegyzéseket és a 63-ban nem közölt szövegváltozatokat, amelyeket Madách csak a 61 szerzői kézipéldányán szerepeltetett, s így értelemszerűen nincs helyük a SZÖVEGÁLLAPOTOK-ban. Mint említettük, maga a példány lappang; ezeket ma csak Kozocsa Sándor eddig is hivatkozott leírásából ismerjük és idézzük: Kozocsa 1968 366–373.

Megjegyezzük még, hogy Arany a javítási munkák korai fázisában vetette papírra javaslatait. Madách nem mindig könnyen értelmezhető kézírásának még nem elmélyült ismerete és a sietős levélírás együttesen okozhatta, hogy az Arany rögzítette idézetek 1. sz. dokumentumunkban nem mindig pontosak, olykor már emendálás is látszik rajtuk. Mivel az eltérések a SZÖVEGÁLLAPOTOK-kal való egybevetéssel megállapíthatók, a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK mostani fejezetében külön nem jelöljük őket.

A SZÖVEGÁLLAPOTOK rendjében haladva:

I. szín

I:1. Arany megjegyzése: „'Dicsőség a magasban istenemnek!' Ez em nagyon személyes, erölteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni." (1. sz. dok.) Madách erre nem reagált, de a 61-ben Szász is szóvá tette: „Legelső sor: istenemnek helyett jobb volna: istenünknek, mert angyalok kara énekli." (6. sz. dok.) Madách kézipéldányában is javította: Kozocsa 1968 366.

I:6–8. Arany megjegyzése: „'Részünk csak az árny' s alább:

'Fényében ily osztály részt' – Ellenmondásnak látszik, ha csak úgy nem vesszük hogy az árny része a fénynek. Lehet talán így is." (1. sz. dok.) Maradt.

I:7. Arany megjegyzése: „'Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy' ez a hogy kivált <sorvégen> lyrában, sorvégen, rosz. Nem lehetne segítni rajta?" (1. sz. dok.) Maradt.

I:10. Szász megjegyzése: „10. sorban: béfejezve áll, h. jobb volna: – már, a rímért." (6. sz. dok.) Madách kézipéldányában is javította: Kozocsa 1968 366.

I:13–16. Arany megjegyzése: „'Be van fejezve a nagy mű, igen
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem
Év milliókig szépen elforog
Mig egy kerékfogát ujítni kell.' – E sorokban az azt hiszem, kissé furcsa: de az egész négy sor mester emberes önelégűltsége is komikai szinben tünik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van, s első szava istennek. Nem lehetne majestaticusabb hangúval cserélni föl? Rám olyan hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem megint elő." (1. sz. dok.) Madách idevágó felhatalmazása a javításra: „...a szöveget nem tudom annyira, hogy a változtatás alá eső helyeket új, s bele illőkkel pótolni képes legyek. S miután ily hely úgyis csak kevés van (a többek közt az ominosus 'Be van fejezve a nagy mű' é. u. t.) kérlek, pótold azokat is, mint a többieket pótolád." (2. sz. dok.) Madách Arany megjegyzését, a négy sort is idézve, ugyanaznap Nagy Ivánnak is megírta (MOM II. 929–930., MVM 373.). Arany János saját javításával sem volt elégedett: „Hasonló megjegyzést tehettél volna már az első négy soron véghezvitt operatiómra: ott is van látszó zavar:

'A gép forog, az alkotó pihen.
Évmilliókig eljár tengelyén.'

Az alkotó? kérdhetné valaki, hisz az a legközelebbi subjectum. De a költői nyelv gyakran tesz ily ugrásokat; Olvasd Horáczot, vagy Virgilt. Mindamellett nem kardoskodom javításomért, azt teszed vele jövő kiadásban, a mit akarsz." (4. sz. dok.)

I:17. Szász megjegyzése: „4. l., 1. sor: világim szokatlan, jobb: világom." (6. sz. dok.) Maradt.

I:20/21. Arany megjegyzése: „'Sverák' (több helyen). Szférák, vagy sphaerák (σφαιρα = gömb)" (1. sz. dok.)

I:26. Arany megjegyzése: „'dőre szikra' – a dőre csak hézagpótló epithetonnak tetszik." (1. sz. dok.)

I:26–28. Arany megjegyzése: „'Szikra' és 'világa' képtelen rosz rím, egyikben i-a hangzók, másikban á-a." (1. sz. dok.)

I:29–30. Arany megjegyzése: „'Két golyó küzd egymás ellen,
Szétszakadni, összeesni – az utóbbi sor syntactice és grammatice homályosan fejezi ki a gondolatot." (1. sz. dok.)

I:38. Arany megjegyzése: „'Csillaga a szerelemnek' – ez talán frivol itt, annyival inkább, mert még akkor nem volt az, de különben is csak a föld fia nézheti csillagnak azon sphaerákat, angyal nincs oly opticai csalódásban." (1. sz. dok.)

I:42. Arany megjegyzése: „'Itt enyészők omladéka' – Ha a teremtés után mindjárt kezdődik a színmű, talán nincs helyén enyésző világokat látni még." (1. sz. dok.) Madách válaszában megmagyarázta a fordulatot, de nem ragaszkodott hozzá: „1^{ö} szín 'Itt enyészők omladéka' azért írtam, mert Lucifer is csakhamar e' hely után taglalván a' teremtés művét, csak az anyagok össze gyúrásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. – Mert a' mű folytán sokszor jő elö illy vonatkozás: 'kezdet, vég, bolond megkülönböztetés, egynek vég másnak kezdet.' (...) a publicumnak nem magyarázhatok 's így csak bátran ki vele.–" (2. sz. dok.) Az Arany-megjegyzés előtt Madách piros grafitceruzás jele: X

I:49. Szász megjegyzése: „5. l., 8. sor: jősz te helyett, jöszte!" (6. sz. dok.) Szász sem pontos: a 61-ben „Jösz te" áll. Madách a 61 házipéldányában összekapcsolta a két szót, a 63-ban azonban változatlanul „Jösz te" olvasható: Kozocsa 1968 366.

I:58–60. Arany megjegyzése: „'cserélnek – felettek' nem igen jó rím: é-e = e-e." (1. sz. dok.)

I:66. Arany megjegyzése: „'öröké' – örökké (mert örökvé-ből). A helyesírási hibákat ezentúl nem jelelöm ki, majd kijavítom, ha kezemen megy át a correctura." (1. sz. dok.) A javítást azonban Arany is fontolgatta, l. a SZÖVEGÁLLAPOTOK-at! Sőt, mintegy emlékeztetőül, a -vé betűcsoportot is a szó alá írta, utóbb törölve.

I:83. Arany megjegyzése: „'De még ha is, másitni nincs erőd'. A ha is nem magyar. ('Vagy, ha igen, másitni nincs erőd'.)" (1. sz. dok.)

I:101. Arany megjegyzése: „'Méltó-e illyen öreg urhoz'... Az öreg úr nagyon Goethés, Mephistós. – Nem lehetne mindenütt más czímet adni. Bornirt ember ilyesekből ordítja az utánzás vádját." (1. sz. dok.)

I:147. Szász megjegyzése: „9. l., 10. sor: nekem elég h. elég nekem." (6. sz. dok.) Madách a 61 kézipéldányán javította, a 63-ban is javítva: Kozocsa 1968 366.

I:151. Arany megjegyzése: „'Hozsánna, úr! (2ik személy) 'ki szent törvényt szabott' (3ik sz.) Jó volna egyeztetni, kissé visszás." (1. sz. dok.)

II. szín

II:0/1. [szerzői utasítás] Arany megjegyzése: „('Verő nap' – Verőfényt mondanak, verő napot nem.)" (1. sz. dok.)

II:1. Arany megjegyzése: „'Ah, milyen édes, milyen szép az élni'. – Nem tudom, comma jö-e az az után, vagy élni főnév helyett áll. Mindenkép bajos. Igy kiáltatnám fel Évát: 'Ah, élni, élni! mily édes, mi szép'! emphaticusabb is, vers, nyelv is jobb." (1. sz. dok.) Arany mindkét értelmezés rögzítésével kísérletezett a K1-en: az az után kitette a vesszőt, végül azonban az egész sort átírta, az itt jelzett módon, l. a SZÖVEGÁLLAPOTOK-at!

II:18. Arany megjegyzése: „'Mint hogy ha ellenséges idegen'... E többször előforduló 'mint hogy ha' nagyon kitűnteti a vers nyűgét. Tán inkább egy egytagú interjectio kellene elébe: Hah! nézd! ah! mintha..." (1. sz. dok.)

II:21. Arany megjegyzése: „'Itt kebleden, ugy látszik, hallom azt még.' (Az égi zengzetet) – A látszik helyett jobb tetszik, mert nem láthatóról beszél Ádám. Az egész édeskés modern bókja a szerelemnek, valamint az Éva complimentje is Ádám szemére." (1. sz. dok.) Madách piros grafitceruzás jele a megjegyzés előtt, indokolva válaszolt rá: „'Itt kebleden é[s]. u[gy]. t[ovább]. Tökéletes igazod van, a két bók bóltos legény és komor-

na ömlengése. De úgy tartottam valamit kell a paradicsomi párral mondatnom, az egésznek teljessége végett, mi szerelmöket érintse. Igyekeztem is azt mentől rövidebben tenni. Azt ugyan gyanítom, hogy nem így beszéltek szerelemről mint én irok, de attól tartok, hogy úgy meg nem írhatok ahogy ők beszéltek. – Azonban tréfa nélkűl, e hely megint ollyan, hogy a' kézirat nélkűl nem itélhetem meg, kimaradhat-e tisztán, vagy pótolni kell nehány más szóval s mivel? Itéld meg kérlek és segíts te, vagy Ádám nem tud szerelmet vallani, s kihal a világ!" (2. sz. dok.) Maradt.

II:36. Arany megjegyzése: „'fejelne' helyett talán feselne; az a fejelés először a csizmát juttatja eszünkbe." (1. sz. dok.)

II:50. Arany megjegyzése: „'Kétkedve állok mégis újra meg' – kétkedve-e, vagy késkedve? az utóbbi szokatlan." (1. sz. dok.) Madách a 'késkedve' alakot pirossal kihúzta a visszaküldött megjegyzésen. A problémát Madách alig rajzolt t betűje okozta, vö. még a 13. sz. szövegkritikai jegyzettel!

II:54. Szász megjegyzése: „13. l., 11. sor: hogy az érzelem fogadja be a szivet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így: 'Mely védve árnyaljá ä lankadt szívet.' ámbár egy anapesztussal." (6. sz. dok.) Madách a 61 kézipéldányába először ezt a változatot írta be, ezután kihúzta, és beírta a 63-ból ismert, véglegesnek szánt szöveget: „Melly lankadástól óvja szivöket." A „Melly" a kiadásban, akár a 61-ben, „Mely"-re változott (Kozocsa 1968 367.).

II:67. Arany megjegyzése: „'az öreg úr...' L. fentebb." (1. sz. dok.)

II:72. Arany megjegyzése: „'mint bamba gyermeket' Anachronismus Ádám irányában. Neki nem lehet fogalma erről. Később (midőn visióban él) nincs anachronismus, mert mindent tudhat, most még nem." (1. sz. dok.)

II:73. Szász megjegyzése: „14. l., 14. sor: Nem világos a kifejezés, tán így lehetne fordítani: 'Így, eszméletre szükséged se lesz!' Vagy: 'Eszmélned, így szükséged sem leend.'" (6. sz. dok.) Madách a javaslatra nem reagált, így kézipéldányán sem szerepelt.

II:85. Madách saját javítása a 61 kézipéldányán: Kozocsa 1968 367.

II:85–87. Szász megjegyzése: „15. l., 5–7. sor: habjai és medröknek, – hogy talál a csillag és visszahull, – többes egyessel?" (6. sz. dok.) Madách javította, vö. Kozocsa 1968 367.!

II:94. Arany megjegyzése: „'trágyatúrony' a túronyt nem ismerem. Tán érthetőbb volna, ha nem szebb is: 'De trágyadomb gyanánt...'" (1. sz. dok.) Madách piros grafitceruzás X-szel megjelölte a helyet, és így indokolta: „'Trágyaturony' tudtomra ez van műszóúl behozva a' Mistkäfer'

értelmében, az akademia szótárában azonban 'Trágyabogár áll." (2. sz. dok.) A K1-en Arany egy negyedik változatra javított: „Trágyaféregül", vö. a SZÖVEGÁLLAPOTOK-kal!

II:95. Arany megjegyzése: „'Tenyészni kis körödnek lágy ölében'... lágy ölén. A nélkűl is sok a catalecticus (5 1/2) vers sor. Ritkítni kell, a hol lehet, mert végre sem szabály ez a jámbusban, hanem kivétel." (1. sz. dok.) Maradt.

II:104. Arany megjegyzése: „'araszt' helyett mindenütt jobb arasz, ha csak mérték nem parancsolja úgy." (1. sz. dok.)

II:107. Arany megjegyzése: „'Ha aztat élvezed'... Aztat elég népies, de megtagadja a nyelvtan. El is lehetne kerülni: 'Tudsz, mint { az / egy } isten, azt ha élvezed." (1. sz. dok.)

II:109. Arany megjegyzése: „'Még is csak zsarnok...' kemény. 'Még is nagy zsarnok'...?" (1. sz. dok.) Nem ez lett Arany megoldása, hanem: „Mégis kegyetlen...", vö. a SZÖVEGÁLLAPOTOK-kal!

II:110. Arany megjegyzése: „'A dics kissé kitisztúl'... Ez a dics igy magában szokatlan, a gloria helyett, melyet dicsfénynek fordítnak. Azonban látom, hogy erősebb volna, ha megszoknók. –" (1. sz. dok.) A „dics = gloria" magyarázatot Arany a II. szín szerzői utasításába is beleírta, bár első előfordulása nem itt, hanem mindjárt az I. szín szerzői utasításában található.

II:111. Arany megjegyzése: „'A vén tagadás kisért'... A metrum jajgat. Tagadás, lehetne – ∪ – mert az első syllaba hangsúlyos, de 'a vén | tagá | dás' bajosabb. – De látom, nehéz igazítni, hogy meg ne rontsuk a praecisiót." (1. sz. dok.) A 61-ben a sor maradt is, ám következett Szász megjegyzése: „16. l., 8. sor: A vén tagadás helyett jobb volna: a régi, vagy ha a mérték nem üt, az ős." Madách a 61 kézipéldányában az utóbbira javította, s így került át a 63-ba is: Kozocsa 1968 367.

II:113–116. Arany megjegyzése:

„'Segítsetek
Ti elemek
Az embert nektek
Szerezni meg...'

Ilyenekben mutat Goethe nagy lyrai virtuositást... ez olyan, mint a Nagy István fordításában Goethe. Hanem rövid, s maradjon." (1. sz. dok.) Maradt.

II:121. Arany megjegyzése: „'Mindkettőt más-más látkör vesz körül.' Határozottan hibás a syntaxis. Veszi kell, okvetetlen. Talán így: Mindkettőt más-más láthatár övedzi." (1. sz. dok.)

II:122. Arany megjegyzése: „'látköröd kivűl' – lehet, mint kétség kivűl. De megakad ám rajta Boeotia!" (1. sz. dok.) Maradt is.

II:123. Arany megjegyzése: „'A legmagasbat embernek tekinted'... Talán nem tiszta. Azt akarja-e mondani: istent is antropomorphisálod, vagy csak ezt: És ember, a mi legmagasb neked?" (1. sz. dok.) Csekély módosítással ez lett Arany javítása. Megjegyzését Arany utóbb – ismeretlen okból – áthúzta.

II:129. Arany megjegyzése: „'Ép úgy tekintünk meg mi...' 'Meg mi' szokatlan rend: 'Mi meg ép úgy tekintünk... volna helyes rendben. 'Mi meg szint'úgy' – a vers roszabb, de érthetőbb." (1. sz. dok.) Arany végül megtalálta a jó megoldást is, vö. a SZÖVEGÁLLAPOTOK-kal!

II:136. Arany megjegyzése: „'E porvilágot választván'... A participium visszás. Könnyű volna segitni: E porvilágra közzénk mért jövél?" (1. sz. dok.)

II:138. Arany megjegyzése: „'kimérett életet', rosz hang. Szabályos életet?" (1. sz. dok.)

II:145. Arany megjegyzése: „'De mondta az úr, hogy büntetni fog.' Hiatus is, a meg szócskának nem szabad volna elmaradni: 'Megmondta isten, hogy büntetni fog!" (1. sz. dok.)

II:154. Arany megjegyzése: „'napsugaras napok közt' – egyik nap pleonasmus." (1. sz. dok.)

III. szín

III:6. Arany megjegyzése a kötőszóra vonatkozott: „Minőnk egykor volt ...nehéz. 'Mint egykoron volt?" (1. sz. dok.) Végül más megoldást talált a K1-en.

III:12. Arany megjegyzése: „'A míg ipar lesz és házä belőle' – Tán igy: 'A míg belőle hon lesz és ipar." (1. sz. dok.)

III:24. Arany megjegyzése: „...daczolni valamivel. Inkább vesszen a rím." (1. sz. dok.) A 61 javítása ('dacot hánysz') Szászt nem elégítette ki: „...magyartalan is, nem is világos." (6. sz. dok.) Madách javította is: Kozocsa 1968 367.

III:25. A kézipéldányban a „villámok ha" szókapcsolatot Madách kihúzta, de mégis beírta és maradt, vö. Kozocsa 1968 367.

III:31–32. Szász megjegyzése az „érdemes leszen / Fáradságára" fordulatra: „...magyartalan s dísztelen." (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányban a két sort először így javította hárommal:

Hisz az a lét, ki tudja, érdemes,
Lesz tán terhére, mely majd véle jár.
S ha az csupán munkám gyümölcse lesz.

Végül visszatért a kétsoros megoldáshoz:

Hisz az a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse. (Kozocsa 1968 367.)

III:33. Szász megjegyzése a sorkezdésre: „...'kéjet' nem megy." (6. sz. dok.) Maradt.

III:36. Arany a ragrímet kifogásolta: „'Mely jár nyomában, a lehangolásban...' rimel. Lehetne így: 'A mely nyomán jár, a lehangolásban." (1. sz. dok.)

III:37. Arany a 'pánt' szót kifogásolta: „...csunya ez a nem is tiszta magyar pánt... kapcsa? csatja? örve? stb." (1. sz. dok.) A második javasolt változat valósult.

III:38. Madách a kézipéldányon a 61 sorát („Lehulla is, habár szabad levék") először a „Lehullt is, habár szabad levék" változatra, majd a 63-ban véglegesült „Le is hullt rólam, bár szabad levék" sorra javította, helyreállítva egyszersmind a megdöccent szótagszámot is: Kozocsa 1968 367.

III:40. Arany megjegyzése a sorra: „...nem tudom, magáról szól e Ádám, vagy másról. Ha az első, akkor visszás, hogy önbizalma daczára tervét dőrének mondja, ha a leendő nemzedékről – anachronismus tudnia, hogy dőre tervek is lesznek. Olyannak kell képzelnie ivadékát, mint maga." (1. sz. dok.) A 61-ben mégis a K–K1 madáchi változata maradt. Szásznak a III:37–42. sorára vonatkozó megjegyzése nyomán (l. alább a III:42. sornál!) a szerző a sort a kézipéldányon „Tapogatózva amit tervezék" változatra javította, ami – helyesírási szempontból egységesítve – a 63 szövegébe is belekerült: Kozocsa 1968 367.

III:41. Arany a K sorának 'szükségelém' szavát kifogásolta: „...Nem versbe való ez a szükségből faragott szó. 'Ahhoz segélyed tán fölösleges'?" (1. sz. dok.) A K1-en Arany még jobb megoldást talált.

III:37–42. Szász a hat sort egészében kifogásolta: „Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de azon mégis áttörök valahogy, logikailag homályosabb." (6. sz. dok.) Madách csak a 40. és 42. sort változtatta meg, l. SZÖVEGÁLLAPOTOK! (Kozocsa 1968 367.)

III:43. A sort Madách javította át, külső késztetés nélkül: Kozocsa 1968 367.

III:46. Arany a 'czérna szál' ellen emelt kifogást: „...gemein [közönséges] ez a czérna... fonál kellene inkább. Vagy hajszál etc." (1. sz. dok.) A K1-en az utóbbira javított.

III:60. Arany visszautalt a III:24. sorhoz fűzött megjegyzésére: „'Néked még daczolhat. L. feljebb. 'bir veled daczolni'..." (1. sz. dok.)

III:61. Ugyanarról az állandó határozóról ismét Arany: „S csak is ez az... mi énvelem daczol." (1. sz. dok.) Fordított sorrendben ugyan, de mindkét javítás megtörtént.

III:63. Arany a madáchi sort így bírálta: „'Elrejtve zajtalan mert működik' – Az inversio nagyon kemény. 'Hogy, mert elrejtve munkál, s zajtalan'," (1. sz. dok.)

III:69. Arany a sor verseléséről: „'Hadd meglátnom hát azt a működést'... Nehéz a spondeustól 'Hagyd megtekintnem hát e működést?–'" (1. sz. dok.)

III:71. Arany megjegyzése a sort nyitó szószerkezetre: „'Mely rám befolyhat' – messze van a praedicatum a subjectumtól. Az incisumok [közbevetések] nagyon elfordítják a beszéd értelmét.–" (1. sz. dok.) Maradt.

III:97. Arany a tájszóra tett megjegyzést: „'silledsz' = sűlyedsz... Az ilyet majd az ortographiánál meg kell javítnunk." (1. sz. dok.)

III:100. Szász egy-egy szót kifogásolt: „voltammal / gondviseletet } szokatlanok."

(6. sz. dok.) Maradtak, a kézipéldányban sincs nyoma a javítási szándéknak: Kozocsa 1968 367. A második kifogásolt szó: III: 110.

III:121. Arany megjegyzése: „'más felettetek ha nincs' – nehézkes inversio. 'Hogy fáztok ápoló gond s kéz ne'kűl'," (1. sz. dok.)

III:124. Arany – a szakirodalomtól eltérően, vö. Dénes 1925 37! – nem tartalmi kérdésen, az Úr jelzőjén akadt fenn, hanem verstani szempontól és a jó hangzás okán javított: „Rokonibbăt mint a rideg öreg volt.' Rosz vers, rosz hang." 'Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg.' (1. sz. dok.)

III:126. Arany megjegyzése: „'szép szerény fiú az'. – az nem kell." (1. sz. dok.)

III:127–128. Arany megjegyzése a két, összecsengő sorvégre: „'szellĕm = vĕlĕm' – nem jó rím, mert – ∪ = ∪ ∪" (1. sz. dok.) Maradtak.

III:138–139. Arany megjegyzés nélkül a megvalósult két sort jegyezte fel (1. sz. dok.).

III:142. Szász megjegyzése a sorra: „'Elrészletezve...stb.' Ki? az ember vagy a föld szelleme? A vonatkozás előttem nem elég világos." (6. sz. dok.) Maradt.

III:152. Aranynak a sorral olvasati problémája támadt: „'A mint kértek, már határozások' (vannak). Nehéz magyarban az ilyen. Vagy határozátok? úgy jó." (1. sz. dok.) Madách a 'határozások' téves olvasatát áthúzta az Aranynak visszaküldött jegyzéken.

III:177. Arany a sorvéget kifogásolta: „'és az egynapos légy' – A légy, egy az hogy nem igen poétai, más meg hogy a catalecticus verset szaporítja. Nem volna jobb: 'A százados fa s egynapos rovar?'" (1. sz. dok.) Madách magyarázatát adta a valóban szokatlan jelzős szerkezetnek: „'Az egynapos légy' – ezt biz én németből fordítottam [= Eintagsfliege], magyar neve 'kérész', de ezt meg nem értik, s igy csakugyan leg jobb lesz az 'egynapos rovar' – " (2. sz. dok.)

III:180. Arany megjegyzése a sor végére: „...a csak nélkül is ugyanazt az értelmet adná, több emphasissal, jobb verssel." (1. sz. dok.)

III:181. Madách a kézipéldányon a 61 'szintén' szavát (Arany javítása volt a K1-en) visszaállította a K 'szinte' alakjára, a 63-ban így véglegesült: Kozocsa 1968 367.

III:182. Arany megjegyzése, ismét a sor végére: „A hát megint kimaradhat." (1. sz. dok.)

III:184. Arany megjegyzése: „'szorítva az' hiatus." (1. sz. dok.) Maradt.

III:189. Szász a sor első szavát kifogásolta: „...bölcselmi műszó, nem költői irályhoz való." (6. sz. dok.) Maradt.

III:199–201. Arany észrevételei e sorokra: „'Ez visszapillantása az öregnek' – nem értem tisztán. A másik sor nem tudom, szándékosan rimel-é? Tán könnyebb volna igy:

De ifju keblem forró vágya más:
Jövőnkbe vetni egy pillantatot." (1. sz. dok.)

Madách, megjelölve az észrevételt, válaszolt is rá: „'Ez vissza pillantása e[és]. u[gy]. t[ovább]' Lucifer úgy emlékszem azzal bíztatja Ádámot, hogy csak tűrjön, hisz lassanként majd keresztül megy sok iskolán, de tapasztalatai meg maradnak, s ezekből abstrahálhatja a' tudást. Erre Ádám azt mondja, hogy köszöni, de nem él vele, mert hisz ez nem vólna egyéb mint visszapillantása az öregnek⟨,⟩. – Igy akartam én e' helyet érteni, s midőn azt írod, hogy nem érted egészen, csak rám illested[!] a 'Gut gedacht und schlecht gesprochen'-t.

Ha lehet ez irányban javíts rajta kérlek." (2. sz. dok.) A javítás részleges lett: a 199. sor hiátusának jobbítását és a 201. sor javasolt két szómódosítását Arany nem hajtotta végre.

IV. szín

IV:0/1. A szerzői utasítás HÁRAÓ sh.-ját Madách, akár Arany az errata-lapon, a kézipéldányon is javította: Kozocsa 1968 367.

IV:31. Ugyanez történt a 61 'víz' sh.-jával, Madách (és Arany az errata-lapon) 'vész'-re javította: Kozocsa 1968 367.

IV:45. Szász megjegyzése: „régi sikereddel, azaz: sikertelenül, ezt így nem használják, vagy nem értik." (6. sz. dok.) Maradt.

IV:46. Arany megjegyzése a második félsor igéjére: „A hivod (rufst) magyarban nem teszi azt ki: segélyűl. Talán kéred, noha ez gemeinabb." (1. sz. dok.)

IV:53. Madách a kézipéldányban is javította – akár Arany az errata-lapon – a sorkezdet téves, sh.-s egybeírását: „Kie nő"...: vö. Kozocsa 1968 367.! A sor végét Arany kifogásolta: „'mi bűbájt bir sajátul' – veszett hang, rosz syntaxis. 'Ki e nő és miféle bája van?'" (1. sz. dok.) A K1-en még jobb megoldást talált.

IV:55. Arany megjegyzése a sorra: „'lényéhez ragadja' – nem volna jobb: 'Lerántja porban fetrengő magához'?" (1. sz. dok.)

IV:59. Madách a 'lepkekint' alakot jav.: 'lepkeként': Kozocsa 1968 367.

IV:63–65. Arany megjegyzése: „'Mit tegyek tehát?' – Nem volna jobb tegyen? (t. i. a bölcs király, kiről Pharaó beszél) akkor jobban jőne a következő két sora Luczifernek. Vagy ott a tudás a subjectum, meg az erő? Nehéz érteni e két sort: 'Nincsen más hátra, mint hogy a tudás(nak) létét tagadja (a bölcs király) s az erő kaczagja (a bölcs királyt); vagy pedig: nincsen más hátra, minthogy a tudás (saját) létét tagadja, s az erő (ugyanazt) kaczagja.' – Kell vele tenni valamit, mert 'brevis esse laborat, obscurus fit.' [„Tömörítve akar írni, homályos lesz." Horatius Ars poeticájának idealkalmazott sora.]" (1. sz. dok.) Madách válasza a megjegyzésre: „Ez is olly homályos hely mint az előbbi. – [Vö. III:199–201.] Kimagyarázom ezt is. – Szó van mint emlékszem épen e' hely előtt sympathiákról 's más olly tényezőkről, mellyek magukban semmiknek látszanak, kézzel nem foghatók s még is mélyen hatnak az emberek sorsába. – E tényezőket sem a' tudomány nem bírja megmagyarázni, sem a' phisicai erő hatalma alá hajtani. – Erre vonatkozik Lucifer gúnyoros megjegyzése, hogy ha így van, nincs más hátra, mint hogy a' tudomány kereken tagadja meg létezésöket is illy rejtett erőknek; a phisicai hatalom pedig kaczagja, gúnyolja, kicsínyelje azokat, hogy compromittáló tehetetlenséget [!] e semmik irányában elpalástolja. – Hisz ez napjainkban is így történik ugy-e bár?

– Ezen értelemben kellene tehát fentebbi helyet némileg megvilágosítani. –" (2. sz. dok.) E válaszával a szerző be is fejezte a magyarázatokat, és teljeskörű felhatalmazást adott Aranynak a homályosnak érzett sorok javítására: „...megjegyzéseidet mint egy revisioúl ne is küld hozzám..." (2. sz. dok.) A sor elejére viszont Szász Károly tett megjegyzést: „Nincsen más hátra, prózai fordulat." (6. sz. dok.) Maradt.

IV:71. A sor záró szavaira („a mint meglelél.") Szász Károly megjegyzése: „nem világos; így tán jobb volna: a mint rám találtál." (6. sz. dok.) Madách kézipéldányában előbb így javította a sorvéget, utóbb azonban jobb megoldást talált: „föllelél." (Kozocsa 1968 367–368.)

IV:73–74. Arany megjegyzése a két sorra:

„'Mit az erős rak, s állitván utódot Jármába, meghal.' Az utóbbi két praedicatumot az olvasó az erősre értheti inkább." (1. sz. dok.)

IV:80. Arany megjegyzése, a jobb jambus érdekében: „'Neked hitvány szám' – jobb metrumot ad: silány." (1. sz. dok.)

IV:86. Arany megjegyzése: „...a hatály jobb metrum ugyan, mint a kitörlött erő, de ez erősebb. 'Mint az erőnek én." (1. sz. dok.)

IV:94. Madách a kézipéldányon korrigálta a 61 'irigyeld' ritmikai szövegromlását: Kozocsa 1968 368.

IV:98–99. Szász megjegyzése a két sorra: „Törekvésünkre – – mosoly – érthetlen így: tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom vagy annak (törekv.) hiú voltára szánalmas mosoly az...?" (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon több változattal kísérletezett: „Törekvésünknek nyúgodalma gúny." – „E nyugalom, vagy büszke terveink / Hiuságunkra szánalmas mosoly." Végül visszatért a K–K1 és a 61 némi módosításához: „Törekvésünkre gúny e nyúgalom, / Vagy hivságunkra szánalmas mosoly." (Kozocsa 1968 368.)

IV:110. Arany megjegyzése a sorkezdetre: „...hatályos de erőszak látszik. 'Csitítsd el'?" (1. sz. dok.) A K1-en Arany még jobb megoldást talált: „némítsd el."

IV:112. Arany ritmikai javítási javaslata: „'aztat az igával' – az igával azt." (1. sz. dok.)

IV:118. Arany megjegyzése: „'Hŏgy ăz ā népjaj.' – 'Hogy a nép jajja', vagy' e nép jajja, ha a specziális vonatkozás el nem maradhat." (1. sz. dok.) Arany a K1-en az előbbi értelmezést és javítást választotta.

IV:120. Szász megjegyzése a sorzáró szóra: „Mulatni h[elyett]. mulattatni értendő." (6. sz. dok.) Maradt.

IV:129. Arany megjegyzése: „...a véled ige is: olvashatja szórakozott igy: 'És véled, én?...' – És én veled. Semmi a metrum." (1. sz. dok.)

IV:142. A sorra Arany észrevétele: „Nehéz hang. Talán:

'A { végzés / végzet } arra ítélt állata' (a mit t. i. Ádám elmondott)" (1. sz. dok.)

A 61-ben megjelent Arany-javításra („A végzet arra itélt állata") Madách a példányokat kézhez kapva, visszatért: „Egyedűl a 39ik lapon a' második sorban 'arra ítélt állata, me⟨l⟩ly minden rendnek malmán húzni fog' nem cohereal talán egészen, itt nem tudom eredetileg már én hibáztam-e el a' constructiot s te észre nem vetted, vagy másképp jött bele a' kis zavar..." (3. sz. dok.) Arany a következőképpen magyarázta javítását: „Az általad felhozott 'sajtóhibára' pedig töredelmesen megvallom, hogy az nem sajtóhiba, hanem egyike azon soi-disant [úgynevezett] 'javításoknak' melyekre kissé bőkezűen is felhatalmaztál, de a melyekkel iparkodtam csínján bánni. Sorod így volt:

'A végezet elítélt állata'

A végezet szó nekem nem tetszett, minthogy némü eröltetés látszott a szóban a metrumért, mivel rendesen végzet-nek mondjuk. De nem tetszett még azért se, mert daczára e kis erőszaknak, mérete mégsem tiszta, lévén a két utótag rövid (∪ ∪). Én hát a syntaxisban tettem egy fordítást: 'a végzet arra ítélt állata.' Az 'arra' e szerint nem a mely-lyel függ össze, mert akkor ily szerkezet kéne 'arra, hogy huzzon.' Az 'arra' vonatkozik egészben Ádám előbbi beszédére, hogy t. i. a milliók az egyért vannak; oly syntacticai fordulat, mely kivált classicus költőknél nem mindennapi ugyan de nem is példátlan, s a beszéd figúráihoz számittatik." (4. sz. dok.)

IV:152–160. Szász megjegyzése e sorokra: „Mert minden – – álmait, jobban helyén volna a következő színben, Miltiades kisérleteivel szemben." (6. sz. dok.) Maradt.

IV:169. Szász megjegyzése: „A gazda nem marad meg, hanem a szolgaság vagy azon állapot, mely szerint gazda van." (6. sz. dok.) Maradt.

IV:194. Arany megjegyzése: „'Mit vágyol mást –' vágyni valamit? Igazitni könnyű volna: 'Mi vágyad más'?" (1. sz. dok.)

IV:198. Arany javaslata a jelző cseréjére: „...a dőre igen sokszor jő már elé. Itt lehetne: balga fecsegés." (1. sz. dok.)

IV:216. Arany megjegyzése: „'mely arczaidnál' – úgy tetszik, hogy arcz egy van (Gesicht) orcza kettő (Wangen) 'Mely arczodat legyinti s elröpül" (1. sz. dok.)

IV:217. Arany észrevétele: „'Vékonyka porréteg marad utána' = az arczon? nem, a földön. De amúgy érthetni előbb. 'marad, hol elszáll' (1. sz. dok.)

IV:223. Arany a sorzáró szóról: „Lehet s jobb is: tanyáz." (1. sz. dok.)

IV:224. Arany metrikai megjegyzése: „'nem az égrázó fergeteg' – 'S mindezt nem ég- s földrázó fergeteg' vagy —— a mennyrázó fergeteg.'– (1. sz. dok.) Az utóbbi javítás valósult meg.

IV:238. Arany a sorról: „...nem zeng. Talán igy: 'Mely egyesekből nagy egészt csinál'." (1. sz. dok.)

IV:241. Arany a sort így javasolta és javította is: „'Vezess, v[ezess]. új czélra, Lucifer.(?)" (1. sz. dok.)

IV:243. Arany a második félsorról: „Nehézkes. De maradhat is." (1. sz. dok.) Maradt.

V. szín

V:2., 8. Arany megjegyzés nélkül tette meg szórendi javítási javaslatát (1. sz. dok.). Az utóbbi sor 'közzénk' szavából a szerző kihúzta az egyik z-t, a 63-ban is így jelent meg: Kozocsa 1968 368. (téves értékelésével a 63 helyének).

V:11. Arany a sorzáró szóról: „...Csak: honn." (1. sz. dok.)

V:13., 14. Arany megjegyzés nélkül csak javítási javaslatát tette meg (1. sz. dok.).

V:30. Arany megjegyzése: „'túlerőre jőne' = jutna v[agy]. kapna." (1. sz. dok.) Az első változatra javított a K1-en.

V:34. Szász észrevétele a sor kezdetére: „...mint hogyha igen dísztelen, mintha helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van)." (6. sz. dok.)

V:40. Arany megjegyzése a sorvégre: „Miatt nem jó. Ért, vagy végett kellene. 'És senkinek sem kell a szavazat'" (1. sz. dok.) Végül a K1-en más megoldást talált.

V:41–42. Arany megjegyzése: „'Mit kezdjen már az ember' – Németes. 'Unalmas élet! Mittevők legyünk már?' 'Egy gyönge kis zavar nem ártana (Nem volna rosz egy kis zenebona)" (1. sz. dok.) Ettől némileg eltérő javítás történt a 41. sorban, a 42. pedig maradt Madách szövege.

V:42/43. A szerzői utasítás szövegében Madách a kézipéldányon a 'szakaszonkint' javítást jelölte, ami meg is valósult a 63-ban: Kozocsa 1968 368.

V:43. Arany megjegyzése a sorra: „...germanism[us]. 'Odább! Ez a hely itten az enyém'." (1. sz. dok.)

V:52. Arany megjegyzés nélkül javította a sort (1. sz. dok.), Madách a kézipéldányon pótolta a 61-en elmaradt névelőt: Kozocsa 1968 368.

V:60. Arany megjegyzés nélkül javítási javaslatot tett a sorra (1. sz. dok.).

V:130–131. Szász megjegyzése: „...örökké szép alatt nem tudom, Évát érti-e vagy a templomot?" (6. sz. dok.) Maradt.

V:139. A sorvégi vesszőt Madách kézipéldányában is pótolta: Kozocsa 1968 368.

V:144–145. E két sor ellen Arany több kifogást emelt: „Nehéz. a nem-e nem is jó magyarság. határ és kopogtat rosz tropus is. 'Unalmas árnyjátéktoknak vajon / Nem áll-e majd be rettentő határa'..." (1. sz. dok.) A K1 javítása ettől a javaslattól némileg eltért.

V:151–152. Arany megjegyzés nélkül közölte – utóbb megvalósult – javítási javaslatát a két sorra (1. sz. dok.).

V:168. Arany megjegyzés nélkül közölte javítási javaslatát (1. sz. dok.).

V:192–193. Arany megjegyzése a két sorra: „...(a mely a békóra érthető inkább.) 'Hiszen csak békót érdemel e nép, / Mely'..." (1. sz. dok.) Arany a szerkezetet valóban így alakította át, szavakat is cserélve, a K1-en.

V:199. Arany megjegyzése, pontatlanul idézve Madách szövegét: „'Mint (az) enyém...' Segitni rajta valahogy, mert erőszakos. 'Hát még, ha tiszta, mint ez az enyém'..." (1. sz. dok.) A javítás során Arany más megoldást választott.

V:206. Madách a kézipéldányon jelölte a 61 kötőszavának (s) gondolatjelre javítását: Kozocsa 1968 368.

V:228. Arany a javítási javaslatot megjegyzés nélkül közölte (1. sz. dok.).

V:242. Arany megjegyzése a sor „paradicsomból" szavára: „Másutt nem emlékszik Ádám paradicsomi voltára. És ez tán jobb is.–" (1. sz. dok.)

V:254–256. Arany megjegyzése Madách szófűzésére: „Az a nem-e mindenütt rosz." (1. sz. dok.) Ugyanitt megtette javítási javaslatát e három sorra, amit inkább módosítva hajtott végre:

„– No s vitéz, ugyan [!],
Nem borzongatja kissé tagjaid
A torzképű halál hideg szele?"

V:265–266. Arany egyetlen megjegyzéssel („De maradhat is.") közölte utóbb megvalósított javítási javaslatát a két sorra (1. sz. dok.). Szásznak is gondja volt velük: „...két végsor: Miért? nem értem." (6. sz. dok.) Maradtak.

VI. szín

VI:0/1. [szerzői utasítás] Arany megjegyzése a szerzői utasítás (végül általa törölt) jelzőjére: „Vajon nem inkább kerek asztal volt a rómaiaké? Lásd pl. Rich Diction[naire]. Antiqu[ites]. Mensa." (1. sz. dok.)

VI:5. Arany megjegyzése a madáchi sor hangzását kifogásolta: „'Ki van köztünk, ki hisz még istenekben – sok i sok k. 'Ki hinne köztünk még ez istenekben?'..." (1. sz. dok.) A K1 változtatása ettől némileg eltért.

VI:16–17. Ugyanilyen megjegyzéssel illette e két sort is: „...rosz hang, sok k, sok ki, és a maitresse kitartás modern." (1. sz. dok.)

VI:19. Arany megjegyzése a sor elejére: „'Ha is' = Ha birnád is. Valahogy a versbe férkeztetni." (1. sz. dok.)

VI:20. Arany megjegyzése a sorkezdetre: „...'vágyol gyönyört' – gyönyörre vágysz (még jobb, ha nem ikes)" (1. sz. dok.) A 61-ben azonban változatlan maradt, ezért Szász is visszatért rá: „...jobb volna gyönyörre vágyni." (6. sz. dok.) A 63-ban a javítás, a kézipéldány nyomán, megtörtént: Kozocsa 1968 368.

VI:45. Arany a sorkezdetet kifogásolta: „'S nem esz meg-é?' – határozottan hiba. 'S te nem rút féreg martaléka lészsz-e?' vagy S nem esz meg a rút féreg téged is?" (1. sz. dok.) A K1 változtatása ezektől eltérő.

VI:54. Arany megjegyzése a sor végére: „'ha egy kis vér futott' germanism[us]. ömölt." (1. sz. dok.)

VI:55. Madách a „jőj" javítást a kézipéldányon jelölte: Kozocsa 1968 368.

VI:71. Arany megjegyzése a sorkezdetre: „'Jó van jó' – jól van, jól." (1. sz. dok.)

VI:73. Szász észrevétele a sorról: „Fejemről – – a füzér miért?" (6. sz. dok.) Madách a sort átfogalmazta: Kozocsa 1968 368. (téves értelmezéssel)

VI:76. Arany megjegyzése a sorkezdetről: „Sejtem az értelmét, de fátyolzott gondolatnak is homályos." (1. sz. dok.) Madách a 61 kézipéldányán is javított még rajta: Kozocsa 1968 368!

VI:77–78. Szász a két sorról: „Mi az? nem értem." (6. sz. dok.) Madách csak az utóbbi soron javított a kézipéldányban: „S csak egy jó szót...", vö. Kozocsa 1968 368.!

VI:92. Arany ritmikai megjegyzése: „Nem jambus. 'Lappangva ég a fekete halál' inkább menne talán." (1. sz. dok.) A K1 javításában azonban eltért a szövegjavaslattól.

VI:96–134. Arany megjegyzése a betétekre: „Hippia és Cluvia dala. Igen jó gondolat, de lyrai zöngelem nélkűl." (1. sz. dok.)

VI:124. Szász kérdése: „Mi az a tar föld?" (6. sz. dok.) Maradt.

VI:126. Arany megjegyzése a sorkezdő „Kisértett..." szóra: „Es spuckte. Német." (1. sz. dok.)

VI:126–127. Madách a kézipéldányban a „hősek" alakot „hősök"-re javította (Kozocsa 1968 367.), ám a 63-ban is változatlan maradt.

VI:139. Arany a sorkezdő szókapcsolatot kifogásolta: „'Vagy nem vagy-é jól?... Nem magyar. A magyar jól van, mikor nem beteg. – Az ilyen jól esik neki. 'Nem jó pihenned férfi keblemen? / Ah jól esik.' –" (1. sz. dok.) A sor javítása a K1-en ettől némileg eltér.

VI:141–142. Arany megjegyzése a két sorra: „...nehéz." (1. sz. dok.)

VI:150–151. Arany elemzése a kb. idézett két sorról: „'Mintha messze multba szállnék' – Éva emlékezete a paradicsomra itt sokkal szebben van felhozva, mint az Ádámé fönebb. [V. 242–243.] Így kellene tán Ádámnak is emlékezni előbbi lételére. Ádám: 'Ugy érzem' stb. Itt már homályos emlékezet. Annál szükségesebb kijavitni az 5. scenát." (1. sz. dok.; vö. még a SZÖVEGÁLLAPOTOK 24. sz. jegyzetének Arany-megjegyzésével!)

VI:257. Arany megjegyzése szórendi változtatást javasolt: „...hogy legyen köre." (1. sz. dok.) Maradt.

VI:279. Szász megjegyzése a sorkezdetre: „...olvasd: a mely, mert az új eszmére (2 s) [értsd: 2 sorral előbb, a 277. sorban] vonatkozik." (6. sz. dok.) Maradt.

VI:281. Arany megjegyzése javításához: „'mint dágadó párnákon' jobb mint ez: 'mint a dagadt párnákon'." (1. sz. dok.) A sorvégi „kények"-re Szász tett észrevételt: „...értsd: kéjeket." (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon javította is: Kozocsa 1968 368.

VI:283. Szász a sor egészét kérdőjelezte meg: „Miért?" (6. sz. dok.) Maradt.

VII. szín

VII:0/1. A szerzői utasítás sh.-ját a 61-en („patotája") Madách a kézipéldányon is javította: Kozocsa 1968 368.

VII:8. Arany a „Nem-é látjátok" fordulatra tett megjegyzést: „...'Vagy nem látjátok? Hát nem?'..." (1. sz. dok.)

VII:9. Arany megjegyzés nélkül Madáchnak is javításra jelölte ki a „pánttal" gyakori és mindannyiszor kifogásolt szavát (1. sz. dok.).

VII:18–19. Arany megjegyzése: „'Hogy annyi hitvány, aljas tervezettel...' A hitványt szintén a tervezet epithetonának lehet olvasni. Substantiv[um]. kellene. Vagy: 'hogy annyi rabló, / Hogy aljas czéllal annyi martalócz, / Kezében a sz[en]t. zászlót lengeti.'" (1. sz. dok.) Némileg eltérő javítás történt a K1-en.

VII:32. Arany megjegyzése a sorkezdetre: „Az őt nem tudjuk, a népre vitetik-e vagy a szellemre. Jobb így: Lesujtom. L[ucifer].: És ha szellem nála is lesz?" (1. sz. dok.)

VII:34. Arany megjegyzése: „'Nem-é nemesb...' Hát nem nemesb?" (1. sz. dok.)

VII:37. Arany megjegyzése: „'társt' – erőszak." (1. sz. dok.) Maradt.

VII:66. Arany megjegyzése: „'nem-é hiszesz már...' Hát nem hiszesz már." (1. sz. dok.)

VII:67. Madách a kézipéldányon a „fajtád" szót „fajod"-ra javította: Kozocsa 1968 368.; a 63-ban is így.

VII:88. Arany megjegyzése a sorkezdetre: „Nem kell a kötszó s mert participium előzi meg." (1. sz. dok.)

VII:111. Arany megjegyzése Madách jelzőjére: „'meztellábas...' Nem megy, lehetne pőre lábas." (1. sz. dok.) A 61 „puszta-lábas" változata Szászt nem elégítette ki: „...mezítlábas?" (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon „meztilábas"-ra javított, a 63-ban végül „mezte lábas" lett a véglegesült alak: Kozocsa 1968 368–369.

VII:114. A katolikus Madách a jelzőn a kézipéldányban visszaállította a református Arany „keresztyén" szavát „keresztény"-re, amint a K–K1-en volt, ám a 63-ban a visszajavítás nem történt meg: Kozocsa 1968 369.

VII:115. Szász az „ősi hegyeim közt" helyhatározóra kérdezett rá: „Hol? a paradicsomban-e vagy mint Tankréd?" (6. sz. dok.) Maradt.

VII:178. Madách a kézipéldányban az „Anastásiust" alakot „Atanásiust"-ra helyesbítette: Kozocsa 1968 369.

VII:190–192. Szász megjegyzése: „...Isten dicsére... – nem mondják." (6. sz. dok.) Maradt.

VII:195. Arany megjegyzése és javítási javaslatai a sorkezdetre: „'Megszámítottak' – Nehéz, a stil, nem a vers. – Számlálva vannak... Mert megszámítvák..." (1. sz. dok.) A K1-en egy harmadik változat valósult meg.

VII:209/a. A 63-ban megjelenő sort Madách kézipéldányába is beírta: Kozocsa 1968 369.

VII:218–219. Madách a kézipéldányon alakította ki a sorok végleges szövegét, „nevel" sorzáró változattal, illetve „öszvehoz" szövegváltozattal: Kozocsa 1968 369.

VII:219. Madách a kézipéldányon az „ád" szót „ad"-ra javította, de a 63-ban mégis változatlanul maradt, vö. Kozocsa 369.

VII:300. Arany megjegyzése a sorkezdetre: „Ha is, mit nyertem? S mit nyertem volna?..." (1. sz. dok.)

VII:302. Arany javítási javaslata a sorvégre: „...elkárhozom." (1. sz. dok.) Másképp javított a K1-en.

VII:326. Arany megjegyzése: „'nem-e nagy eszme?' hát nem nagy eszme?" (1. sz. dok.)

VII:347–348. Arany megjegyzése az „éjt... táborát" szerkezetre: „Nehéz." (1. sz. dok.) Maradt.

VII:365. Arany megjegyzése a sorkezdő szóra: „Nevezetes! (merkwürdig) 'Ez különös'..." (1. sz. dok.)

VII:369. Arany ritmikai megjegyzése a „gátolni már győzelmem" alakra: „...győz mindig hosszú." (1. sz. dok.)

VII:373. Arany félreolvasta Madách csökevényes t betűjét, megjegyzését és javítását eszerint tette meg: „szereslek – nincs mód, flexio-formát csinálni! 'Nincs tiltva tán, hogy én szeresslek?'" (1. sz. dok.)

VII:420. Arany (egyéb megjegyzés nélkül) a K1 módosított, megvalósult szórendjét közli javítási javaslatul (1. sz. dok.).

VII:431. Szász megjegyzése: „...védi a kor szelleme... – Miért? nem világos." (6. sz. dok.) Maradt.

VII:436. Arany megjegyzése az igevonzatra: „daczolni mindennek... nem neki, vele." (1. sz. dok.)

VII:451. Arany megjegyzése a sorkezdő szóra: „'Szemetlenség' egész más, mint szemtelenség. 'Arczátlanság' lehetne." (1. sz. dok.) Orczátlanság lett a K1 végső megoldása.

VIII. szín

VIII:10. Madách a kézipéldányon „a tűz" helyett „e tűz"-t írt, de maradt: Kozocsa 1968 369.

VIII:11–13. Szász e három sorban több helyet is kifogásolt: „...nem értem, mire vonatkozik a szép időt melenget, és nem férfias stb." (6. sz.

dok.) Madách azonban csak a „szép időt" > „jó régen" javítást hajtotta végre: Kozocsa 1968 369.

VIII:24. Szász javítási javaslata a sorra: „...jobban rendezve volna így: 'Meglesz, uram, mikép parancsolod.'" (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon a kötőszó ügyében habozott: a javasolt „mikép" helyett „miként"-et írt (ez volt a K1 változata, saját javítása), majd visszatért az „amint"-hoz, a K első változatához: Kozocsa 1968 369.

VIII:36. Szász megjegyzése: „...Az érczek bölcseletsava... – Mi az?" (6. sz. dok.) Maradt.

VIII:67. Szász megjegyzése: „...istenűl hódol szokatlan, helytelen, s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy a nőnek mint istennek hódol..." (6. sz. dok.) Lényegét tekintve maradt.

VIII:189/190. A személy megnevezésében Madách a kézipéldányon kihúzta A HARMADIK UDVARONCZ névelőjét, de aztán visszaállította. A 63-ban maradt is: Kozocsa 1968 369. (téves értelmezéssel)

IX. szín

IX:120. Madách a kézipéldányon a „Menyország" szót „Mennyország"-ra javította, de a 63-ban maradt: Kozocsa 1968 369.

IX:150–151. Szász megjegyzése e két sorra: „Tán azt... a világ. – Nem értem." (6. sz. dok.) Madách négy sorra bővítette a részletet, amelynek utolsó sora többször is változott: „⟨Hogy kedvesétől megrendűl a föld.⟩ ⟨Hogy tőle retteg s megrendűl a föld.⟩ Hogy retteg tőle s megrendűl a föld." Ez lett a véglegesült sor: Kozocsa 1968 369.

IX:179. Szász megjegyzése: „...megbékélt helyett jobb volna: kibékült." (6. sz. dok.) Madách a „kibékélt" alak mellett döntött: Kozocsa 1968 369.

IX:240. A „hitványt" sh-s t-jét Madách törölte: Kozocsa 1968 369.

X. szín

X:23. Szász megjegyzése: „...megfigyelnek helyett észrevesznek kell." (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon javította: Kozocsa 1968 369.

X:37–38. A két sorról Szász véleménye: „...magyartalan, de nem is világos kifejezés." (6. sz. dok.) Madách egy új sor betoldásával bővítette a helyet: Kozocsa 1968 369–370.

X:107. Madách a kézipéldányon a „csin" szót „csiny"-re javította, így szerepel a 63-ban is: Kozocsa 1968 370. Szász e két sort egészben is kifogásolta: „...így nem értem; megfordítva igen: 'elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod, hogy az egész csak komödia." (6. sz. dok.) Madách azonban nem változtatott.

X:112–114. Szász a 113–114. sorról: „...oly erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig elemezni." (6. sz. dok.) Madách az előző sort is bevonta javításába a kézipéldányon:

⟨Ily semmiséggel küzdünk szüntelen
A meglevő hatalmak védletét
Vivő kegyelet szentséges nevében.⟩

Ezt törölve, a második javítás azonos a 63 három sorával: Kozocsa 1968 370.

XI. szín

XI:26–28. Szász megjegyzése: „...nehéz így. Ha jól értem, így áll: 'A magosban szépen hangzik, mint a templomének, bármily jajkiáltás, rekedt hang olvadt belé, míg fölért.' Ha ezt, úgy máskép rendezni mulhatlan, hogy érthető legyen. Tán így:

Magosban szépen zeng, mint templom ének,
Bármily rekedt hang, jajszó olvad is
Belé a míg fölér..." (6. sz. dok.)

Madách a 26. sort érintetlenül hagyta, a 27. sort a 63 változatára javította, a 28. sort először így formálta: „⟨Elolvad benne, ameddig felér.⟩" (Kozocsa 1968 370.)

XI:62. Szász szórendi javítást ajánlott a „csak a múltnak dala." sorrészletre: „...csak úgy értem, ha így cseréljük: a múltnak csak dala. Tudniillik a mi a múltban nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az elvész." (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon végrehajtotta a szórendi cserét: Kozocsa 1968 370.

XI:130. Szász megjegyzése: „...felkötteti? – nem, hanem felköti." (6. sz. dok.) Maradt.

XI:141. Szász megjegyzése a sorvégre: „...nem fölidézi, hanem fölhozza: – aki fölhozá –" (6. sz. dok.) Madách elfogadta: Kozocsa 1968 370.

XI:168–170. Szász megjegyzése: „...mit akar a második munkás? – nem értem." (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon a 169–170. sort átfogalmazta, ez lett a 63 végleges szövege: Kozocsa 1968 370.

XI:195.
XI:197.
XI:312.
} Madách a kézipéldányon alakította ki a 63 végleges szövegét: Kozocsa 1968 370.

XI:214. Szász megjegyzése: „húzasz, eufóniaellenes szabályosság." Maradt.

XI:331–332. Szász megjegyzése: „...szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzményekhez épen nem illik." (6. sz. dok.) Madách azonban – törlés helyett – a kézipéldányon kijavította a két sort:

⟨Míg egykoron majdan magasb, nemesb
Küzdtért nyitand erélyünk meg magának.⟩

Ezek helyére a 331. sort visszaállította a K–K1, 61 változatát, a 332.-t pedig továbbjavította először a „⟨Nemesb küzdtért nyitand meg majd erélyünk.⟩" sorra, majd a 63 végleges változatára: Kozocsa 1968 370–371.

XI:355–356. Szász megjegyzése: „...helyesebben így rendezve: Lucifer erejét sem fecsérli ily semmiségre." (6. sz. dok.) Maradt.

XI:415. Szász megjegyzése: „...nekem ...elkel – magyartalan." (6. sz. dok.) Maradt.

XI:516. Szász megjegyzése: „...megfigyel helyett észrevesz kell." (6. sz. dok.) Maradt.

XII. szín

XII:41. Szász megjegyzése: „...megsemmisülnénk – ezt itt nem értem." (6. sz. dok.) Maradt.

XII:44–45. A szerzői utasítás 61-es sh.-ját („mindkettőjőket") Madách a kézipéldányon javította: Kozocsa 1968 371.

XII:72. Szász megjegyzése: „...istenűl: a művet teremti istenűl? vagy ő istenűl teremti a művet?" (Homályos.) (6. sz. dok.) Madách átírta a sor végét: Kozocsa 1968 371.

XII:141. Szász megjegyzése: „...nem birjon, hanem birja." (6. sz. dok.) Madách elfogadta: Kozocsa 1968 371.

XII:190. Szász megjegyzése a sor végére: „...e kard ... Előttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy aki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek!" (6. sz. dok.) Madách egy új sor betoldásával és a 191. sor módosításával tett eleget az elfogadott javításnak: Kozocsa 1968 371.

XII:254. Madách a kézipéldányon a „mi"-t „mint"-re javította: Kozocsa 1968 371.

XII:253–260. Szász megjegyzése e nyolc sor tirádájára: „...szép, de kissé nehézkes, az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny érzés is lesz, lény is; a menten minden hatástól, szenvedéstől azért nem világos, mert úgy van construálva a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy ment legyen, holott ellenkezőleg." (6. sz. dok.) Madách csak az utolsó sort javította a kézipéldányon, a 63 szövegére: Kozocsa 1968 371.

XII:300. Szász megjegyzése: „...hogy nagyon szűk, ezt értem; miért nagyon tág, csak sejtem. Tán azért, mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni?..." (6. sz. dok.) Maradt.

XII:305. Szász megjegyzése: „...ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az az üveg miatt hogy el ne pattanjon, a teljesülés határánál?" (6. sz. dok.) Maradt.

XII:340–342. Szász megjegyzése a három sorra: „Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? de hisz azt rosszul alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetlennek." (6. sz. dok.) Madách csak a 341. sort írta át a kézipéldányon a 63 változatára: Kozocsa 1968 371.

XII:371. Szász megjegyzése: „...ismerő helyett legyen ismerős." (6. sz. dok.) Madách javította a kézipéldányon: Kozocsa 1968 371.

XIII. szín

XIII:0/1. [szerzői utasítás] A kézipéldányon Madách a „lassanként" szót „lassankint"-re javította: Kozocsa 1968 371.

XIII:31–32. Szász megjegyzése: „...ha nagyság s erő elvész, hogy marad meg a mathesis?" (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon először három sorra bővítette a részletet:

⟨Az ami nagyszerű, ami erős,
Míg nem marad egyéb számunkra, mint
A mathesis rideg alakjai. –⟩

Utóbb visszatért a 31. sorhoz, a 32. pedig a 63 véglegesült alakjára módosította: Kozocsa 1968 371.

XIV. szín

XIV:3. Szász megjegyzése: „...zajt tenni, nem magyarul van." (6. sz. dok.) Madách javította a szót a kézipéldányon: Kozocsa 1968 371.

XIV:29–37. E sorok ellen Szász már kritikájában is szót emelt: Lucifer „nehezen érthető szavakban gunyolja Ádámot: [itt következett a 9 sornyi idézet] nem csak így kikapva, de összefüggésben olvasva sem segit arra, hogy tisztán tudjuk mit mond s miért mondja." (SzF 1862. márc. 13. 295.) Madách a magánlevélben megígért javítást (vö. az 5. sz. dok.-mal!) a kézipéldányon kezdte meg, a 29–32. sort előbb hat sorra bővítette:

⟨Ah az, aki hiú nagy szellemére,
Amint nevezni szeretitek az
Erőt, mely lüktet ifjú véretekkel,
És kebletek eszményekért dagasztja:
Ne vágyjék állni egykor mint tanú
Saját halotti ágyánál. – Ez óra⟩

Ezt újra átírta a 63 véglegesnek szánt, szintén hat sorára: Kozocsa 1968 371–372. A 30. sor itt is tartalmazott változatot: „⟨Amint nevezni kedveled⟩ Amint nevezni már, úgy kedveled".

XIV:33. Madách a kézipéldányon a sorvégi *ez* helyébe *ám*-ot írt: Kozocsa 1968 372.

XIV:38. Madách a kézipéldányon a *hörgés* helyett *küzdés*-t írt: Kozocsa 1968 372.

XIV:39. Madách a sorvégét a kézipéldányon változtatta meg: Kozocsa 1968 372.

XIV:88–89. Szász megjegyzése: „...Okoskodásod a jóllakásé... nem világos előttem, hogy miért, mennyiben?" (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon az utolsó szót javította: „jóllakotté," ez lett a 63 szövege is: Kozocsa 1968 372.

XIV:135. Szász megjegyzése: „...egyenlíti ki – nem világos a kép." (6. sz. dok.) Maradt.

XIV:137–143. Szász megjegyzése a 143. sor egyik szavából indult ki: „...mindkettő – ki az a mindkettő? A bárgyú, egy, ki a másik? A szellem? de hisz azt nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész mondókáját sehogy sem értem." (6. sz. dok.) Madách a 139–143. sor átírásával válaszolt a kézipéldányon:

⟨...a durva vakság,
A babona, melyet megvethetünk,
Csak a bárgyút árnyékolhatja be,
Ki úgysem sejti azt a szellemet,
Melyet tanod hideg számokkal öl meg,
Hogy fel nem ismeri testvére sem.⟩

E sorok áthúzásakor Madách az eredeti, a 61-es szöveg mellé írta: „ez kell." A 63-ban új és átírt szöveg olvasható, ennek a kézipéldányban nyoma nincs: Kozocsa 1968 372.

XIV:169–170. Madách a kézipéldányon a 61 ide beszúrt Arany-során a „szivesen"-t „szívesen"-re javította: Kozocsa 1968 372.

XV. szín

XV:10. A 61-ben feltehetően ritmikai okokból visszaállított „melly" alakot Madách a kézipéldányon „mely"-re rövidítette, ám a 63-ban változatlan maradt: Kozocsa 1968 372.

XV:12–13. Szász megjegyzése: „... Miért ... borzalmait? Homályos." (6. sz. dok.) Madách a kézipéldányon és nyomán a 63-ban csak a 19. sor kezdetén változtatott: „⟨Mutatni⟩ Hogy lássuk." (Kozocsa 1968 372.)

XV:94. A sort Szász már kritikájában kifogásolta: „S már hiában ijeszti őt Lucifer, hogy a gyermek, ki bűnben, trón biborán (?) fogamzék, bünt és nyomort hoz a földre..." (SzF 1862. febr. 20. 246.) Madách a megígért változtatást (l. az 5. sz. dok.-ot!) a kézipéldányon úgy hajtotta végre, hogy a IV. színre történő utalást „Éden"-re javította: Kozocsa 1968 372.

A szövegforrások és a felhasznált irodalom rövidítései

AJÖM VII.	Arany János összes művei. Krk. VII. Drámafordítások 1., s. a. r. Ruttkay Kálmán, Bp. 1961.
AJÖM XI.	Arany János összes művei. Krk. XI. Prózai művek 2. 1860–1882, s. a. r. Németh G. Béla, Bp. 1968.
AJÖM XII.	Arany János összes művei. Krk. XII. Prózai művek 3., s. a. r. Németh G. Béla, Bp. 1963.
AJÖM XIII.	Arany János összes művei. Krk. XIII. Hivatali iratok I. 1831–1865, kiad. Dánielisz Endre, Törös László, Gergely Pál, Bp. 1966.
AKÖM XVII.	Arany János összes művei. Krk. XVII. Levelezés 3. (1857–1861), s. a. r. Korompay H. János, Bp. 2004.
Alexander 1900	Madách Imre: Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiad. Alexander Bernát, Bp. 1900.
Andor 1998	Andor Csaba: Ki írta Az ember tragédiáját? =Ismeretlen epizódok Madách életéből, Bp. 1998. (MK ÚJF 9.) 197–225.
Andor 2000	Andor Csaba: A siker éve: 1861. Madách élete. Bp. 2000.
Arany 1982	Arany János leveleskönyve, vál., szerk., bevezetőt és a mutatókat készítette Sáfrán Györgyi, Bp. 1982.
Arany 1993	Arany János: „Tisztelt írótárs!" Kötetben még nem szereplő kritikai írások, glosszák, szerk. és jegyz. Kovács Sándor Iván, Bp. Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1993.
Ath	Athenaeum
Babits 1923	Babits Mihály: Előszó egy új Madách-kiadáshoz, Ny 1923. I. 170–172.
Balogh 1934	Balogh [III.] Károly: Madách[,] a költő és az ember, Bp. [1934.]
Balogh 1996	Balogh [II.] Károly: Gyermekkorom emlékei, Bp. 1996. (MK ÚJF 6.)
Baránszky 1974	Baránszky Jób László: Az ember tragédiája szerkezetei, ItK 1974. 358–371.

Baranyi 1963a	Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum), Bp. 1963. (ItFüz 42.)
Baranyi 1963b	Baranyi Imre: Az ember tragédiája és a pozitivista forráskutatás, StudLit 1963. 101–123.
Bárdos 2001	Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt, Bp. 2001. (MK ÚJF 24.)
Barta 1942	Barta János: Madách Imre, Bp. [1942.] (Magyar írók)
Becker 1908	Becker Hugó: Madách lírája és Az ember tragédiája, Szeged 1908. (Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz 7.)
Belohorszky 1971	Belohorszky Pál: Madách és Kierkegaard, It 1971. 886–896.
Belohorszky 1973	Belohorszky Pál: Madách és a bűntudat filozófiája, It 1973. 883–902.
Bíró 2004	Bíró Béla: Madách és az „egyezményes filozófia", Liget 2004/10. 44–57.
Bodor 1905	Bodor Aladár: Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája, Bp. 1905.
Bogoly 1994	Bogoly József Ágoston: Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója, MKSz 281–291.
BpSz	Budapesti Szemle
BUKSZ 1997	Kerényi Ferenc: Védtelen klasszikusok, BUKSZ (Budapesti Könyvszemle) 1997. 52–57.; Striker Sándor: Levédett klasszikusok – avagy a kákán is csomó, BUKSZ 1997. 128–131.; Kerényi Ferenc: (Nem) válasz, BUKSZ 1997. 131.
Cennerné 1982	Cennerné Wilhelmb Gizella: Than Mór (1828–1890), Bp. 1982.
Czeizel 1980	Czeizel Endre: Az orvos-genetikus szemével, Bp. 1980.
Czeizel 2001	Czeizel Endre: Aki költő akar lenni, pokolra kell annak menni? Bp. 2001.
CzF	Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára I–VI. Pest 1862–1874.

Czilchert 1838	Czilchert Róbert: Az általános elszegényedés és a párisi szegénybeteg intézetek, Ath 1838. II. 157–162. és 169–177. h.
Czóbel 1912	Czóbel Ernő: Madách és Cormenin-Timon, EPhK 1912. 860–864.
Cs/ÖM V.	Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Krk. Költemények 5. 1800–1805, s. a. r. Szilágyi Ferenc, Bp. 2002.
Dénes 1925	Dénes Szilárd: Arany János és Az ember tragédiája stílusa, MNy 1925. 35–42.
Dobossy 1958	Dobossy László: Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához, It 1958. 149–151.
Eisemann 1992	Eisemann György: Létértelmező motívumok Az ember tragédiájában, It 1992. 1–26.
Elek 1941	Elek Oszkár: Izóra Az ember tragédiájában, It 1941. 65–68.
Élk	Életképek
Eötvös 1852	Eötvös József: A karthausi I–II., Pest 1852.[3]
Eötvös 1854	Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra I–I., Pest 1854.
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny
Erdélyi 1991	Erdélyi János: Irodalmi tanulmányok és pályaképek, s. a. r. és a jegyzeteket írt T. Erdélyi Ilona, Bp. 1991. (Fontes 14.)
Erdélyi K. 1895	Erdélyi Károly: Madách és fordítói, Magyar Szemle 1895. 7. sz. 74–75. és 8. sz. 86–88.
ErdLev	Erdélyi János levelezése I–II., s. a. r. és jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona, Bp. 1960–0962. (Fontes 2–3.)
Fáj 1992	Fáj Attila: Madách Tragédiájának történetfilozófiája, Jel 1992. 185–187.
Fényes 1851	Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I–II., Pest 1851.
Fenyő 1997	Fenyő István: A centralisták, Bp. 1997.
FK	Filológiai Közlöny
FL	Fővárosi Lapok
Fónagy 1999	Fónagy Iván: A költői nyelvről, Bp. 1999.
Fried 1983	Fried István: „... majd az élet korlátozza önmagát...", Palócföld 1983/1. 58–64.

Galamb 1917	Galamb Sándor: Kant és Madách. ItK 1917. 181–183.
Gelencsér 1970	Gelencsér Géza: A Sziszüphosz-paradoxon avagy optimizmus Az ember tragédiájában, It 1970. 911–925.
Gulyás 1934.	Gulyás Pál: Madách, Válasz 1934. máj., 40–47.
Gy. Juhász 1930	Gy. Juhász László: Madách és Lamennais, Széphalom 1930/3–4. 89–92.
Győrffy 1959	Győrffy Miklós: Madách kiadatlan levelei, It 1959. 68–103.
GyPLev	Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, s. a. r. és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor, Bp. 1961. (Fontes 4.)
Homonnay 1845	Homonnay Imre: Beszélgetés a' versíró és a' halál között, Buda 1845.
Horváth 1984a	Horváth Károly: Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez, ItK 1984. 52–57.
Horváth 1984b	Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez" című előadásának vitája, ItK 1984. 128–130.
Horváth 1984c	Horváth Károly: Madách Imre, Bp. 1984. (Nagy magyar írók)
Horváth 1987–1988	Horváth Károly: Az ember tragédiája újabb kiadásairól, ItK 1987–1988. 635–641.
Horváth 1989	Horváth Károly: Az ember tragédiája és a korabeli kritika, ItK 1989. 530–557.
Horváth 1993	Horváth Károly: Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről, ItK 1993. 301–336.
Ipolyi 1854	Ipolyi Arnold: Magyar mythologia, Pest 1854. (Hasonmás kiadás: Bp. 1987.)
It	Irodalomtörténet
ItFüz	Irodalomtörténeti Füzetek
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Kádár 1993	Kádár Judit: Az ember tragédiája, Byron Káinja és a Madách-filológia, ItK 1993. 600–620.
Kálnay 1884	Kálnay Nándor: Csesztve község története és leírása, Bp. 1884.
Kántor 1966	Kántor Lajos: Százéves harc „Az ember tragédiája"-ért, Bp. 1966. (ItFüz 53.)

Kardeván 1913/1914	Kardeván Károly: Madách és Eötvös = A lőcsei m. kir. főreálisk. értesítője 1913/1914. 3–16.
Kardeván 1914	Kardeván Károly: Madách és Büchner, It 1914. 408–409.
Kardeván 1933a	Kardeván Károly: Madách és Luther, It 1933. 84–88.
Kardeván 1933b	Kardeván Károly: Madách és Heine, It 1933. 189–196.
Kardeván 1935	Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata, Bp. 1935. (Magyar írók 1.)
Kardeván 1939	Kardeván Károly: Az angyalok második kara Az ember tragédiájában, It 1939. 176–179.
Kardeván 1947	Kardeván Károly: Eötvös és Madách társadalomszemlélete. It 1947. 21–33.
Kardeván 1948	Kardeván Károly: Madách egyik verséhez, EPhK 1948. 91–94.
Kardos 1933	Kardos Albert: Az ember tragédiája és a zsoltároskönyv, Protestáns Szemle 1933. 366–370.
Kármán 1905	Kármán Mór: Az ember tragédiája, BpSz 124. k. 1905. 57–115.
Károsy 1935	Károsy Pál: Az ember tragédiája első fordítója, Evangélikus Családi Lap 1935. 3. sz. jan. 20.
Kéky 1936	Kéky Lajos: A százéves Kisfaludy Társaság 1836–1936, Bp. 1936.
Kerényi 1971	Kerényi Ferenc: Egy márciusi ifjú Nógrádban: Madách Pál, Palócföld 1971/4. 44–50.
Kerényi 1983	Kerényi Ferenc: Madách Imre hagyatékának néhány filológiai problémája = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve IX., Salgótarján, 1983. 37–51.
Kerényi 1991	Kerényi Ferenc: Madách lírájának kronológiájáról, It 1991. 377–385.
Kéri 1841	Kéri (ford. ném.-ből): A jelenkor társas élete, Ath 1841. II. 1105–1112., 1121–1125., 1137–1141. h.
KET	Közhasznú esmeretek tára I–XII., Pest 1831–1834.
KisfTÉ	Kisfaludy Társaság Évlapjai
Kolb 1844	[G. F. Kolb –]ném.-ből ford. Bajza József: Az emberi mivelődés történetei I–II., Pest 1844.

Kovácsné 1934	Kovács Dezsőné: Kepler anyja, Pásztortűz 1934/5. 91–92.
Kozáky 1925	Kozáky István: „Az Ember tragédiája" s a modern haláltánc-költészet, Napkelet 1925. 497–504.
Kozocsa 1968	Kozocsa Sándor: Madách Imre javításai „Az ember tragédiája" első kiadásához, MKSz 1968. 366–373.
Kölcsey 2001	Kölcsey Ferenc: Versek és versfordítások, krk., s. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp. 2001. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái)
Kristóf 1923	Kristóf György: Eötvös és Madách = Petőfi és Madách tanulmányok, Cluj-Kolozsvár 1923. 136–156.
Krizsán 1998	Krizsán László: Jámbor Pál és „Az ember tragédiája" végleges szövegének kialakulása = V. Madách Szimpózium, Bp.–Balassagyarmat 1998. (MK ÚjF 11.) 147–159.
Lónyai 1885	Gróf Lónyai Menyhért önéletrajzi töredéke, BpSz 102. sz. 1885. jún., 337–356.
Lotze 1981	Lotze, Dieter P.: Imre Madách, Boston 1981.
Lukács 1843	Lukács Móric: Néhány szó a socialismusról, Ath 1843. I. 53–66.
Lukácsy 1983	Lukácsy Sándor: Kincsásás V. Álmok a történelemről, Kortárs 1983/11. 1763–1768.
Lukácsy 1994	Lukácsy Sándor: Isten gyertyácskái, Pécs 1994.
Lukácsy 1995	Lukácsy Sándor: A hazudni büszke író, Bp. 1995.
Majthényi A. 2000	Majthényi Anna levelezése, szerk., a bevezetőt és a kommentárokat írta Andor Csaba, Bp. 2000. (MK ÚjF 18.)
Mályuszné 1959	Mályuszné Császár Edit: A Budai Népszínház és közönsége = TanBpm XIII., 1959. 261–314.
Mályuszné 1964	Mályuszné Császár Edit: Molnár György, a rendező, Bp. 1964. (Színháztörténeti könyvtár 16.)
Martinkó 1978	Martinkó András: Vörösmarty és Az ember tragédiája = MT 185–214.
Marót 1914	Marót Károly: Madách egyik gondolatának származásához, It 1914. 255–258.

Marót 1915	Marót Károly: Egy pillantás Madách költői műhelyébe (Madách–Byron–Plutarkhosz), EPhK 1915. 783–787.
MID	Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban, összeáll. Leblancné Kelemen Mária, Salgótarján 1984. (Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 13.)
Mignet 1845	Mignet, François-August-Marie, ford. Gaal József: A franczia forradalom története I–II., Pest 1845.
Mihályi 1964	Mihályi József: Az ember tragédiája nyelvéről, Irodalmi és Nyelvi Közlemények, Bp. 1964/3–4. 41–81.
Mikola 1908	Mikola Sándor: A történeti Kepler, vonatkozással Az ember tragédiájára, klny. a Beöthy-emlékkönyvből, Bp. 1908. (az emlékkönyvben: 375–390.)
MK	Madách Könyvtár
MKK	Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus), összeáll. Andor Csaba, Leblancné Kelemen Mária, Bp. 1992. (Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusai 2.)
MKSz	Magyar Könyvszemle
MNy	Magyar Nyelv
MNyr	Magyar Nyelvőr
Molnár 1881	Molnár György: Világostól Világosig, Arad 1881.
Móra 1936	Móra Ferenc: Ki írta az Ember tragédiáját? = Napok, holdak, elmult csillagok, Bp. 1936. 123–127.
Morvay 1897	Morvay Győző: Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához, Nagybánya 1897.
Morvay 1898	Morvay Győző: Adalékok Madách Imre életéhez, Bp. 1898.
Morvay 1914	Morvay Győző: Madách és Hogarth, It 1914. 464.
Morvay 1934	Morvay Győző: Az Ember Tragédiája és a koponyatan, It 1934. 80.
MÖM	Madách Imre összes művei I–II., s. a. r., bevez. és a jegyzeteket írta Halász Gábor, Bp. 1942.
MT	Madách-tanulmányok, szerk. Horváth Károly, Bp. 1978.

MVM	Madách Imre válogatott művei, s. a. r. Horváth Károly és Kerényi Ferenc, Bp. 1989.
Nagyné–Andor 1997	Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei, Balassagyarmat–Bp. 1997. (MK ÚjF 7.)
Németh 1933	Németh Antal: Az ember tragédiája a színpadon, Bp. 1933.
Németh G. 1973	Németh G. Béla: Két korszak határán, It 1973. 851–882. és MT 107–132.
Nendtvich 1851	Nendtvich Károly: A föld jövője geológiai szempontból tekintve, ÚMM X. füzet, 1851. júl. 1.
Ny	Nyugat
Pais 1918	Pais Dezső: Madách és Eötvös, It 1918. 175.
Palágyi 1900	Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete, Bp. 1900.
Pap 1852	Pap Endre hátrahagyott munkái I–II., kiad. Csengery Antal, Kemény Zsigmond, Pest 1852.
PH	Pesti Hirlap
PN	Pesti Napló
Pollák 1936	Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia II., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1936. 135–167.
Praznovszky 1995	Praznovszky Mihály: Madách Imre: Az ember tragédiája (A fordítások jegyzéke), Bp. 1995.
Praznovszky 1998	Praznovszky Mihály: A Madách-jelenség, 1861–1864 = „A szellemdiadal ünnepei." A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén. Bp. 1998. 87–118.
Pukánszkyné 1979	Pukánszkyné Kádár Jolán: A Budai Népszínház története, s. a. r. Staud Géza, Bp. 1979.
Radó FK	Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein I–VI., FK 1964. 313–353., 1965. 93–124., 1966. 67–108., 1968. 75–111., 1971. 382–403., 1972. 47–71.
Radó 1987	Radó György: Madách Imre. Életrajzi krónika, Salgótarján 1987.
Révay 1923	Révay József: Az Ember Tragédiája álom-motívumának ősei, Ny 1923/3. 165–169.

Riedl 1911	RDL [= Riedl Frigyes]: Az „Ember Tragédiája"-nak eszkimó-jelenete, EPhK 1911. 434–435.
Schéda 1978	Schéda Mária: Madách első drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága, ItK 1978. 613–618.
Scheiber 1996	Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet, Bp. 1996.[2]
Simonyi 1916	Simonyi Zsigmond: Arany János és a helyesírás, MNyr 1916. 1–6.
Sőtér 1965	Sőtér István: Álom a történelemről. Madách Imre és Az ember tragédiája, Bp. 1965. (Korunk tudománya)
Staud 1924	Staud Géza: Madách Imre összes levelei I–II., Bp. 1942.
Striker 1996	Striker Sándor: Az ember tragédiája rekonstrukciója I–II., Bp. 1996.
StudLit	Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei, Bp.–Debrecen 1963.
Szabad 1967	Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–1861), Bp. 1967.
Szabó T. 1972	Szabó T. Attila: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III., Bukarest 1972. 282–286.
Szathmári 1976	Szathmári István: A Tragédia szövegmódosításai és a korabeli irodalmi nyelv = Madách – ma, szerk. Mezei József, Bp. 1976. 121–130.
Szegedy-Maszák 1978	Szegedy-Maszák Mihály: Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában, ItK 1973. 403–408. Kibővítve: MT 133–164.
Szelényi 1906	Szelényi Ödön: Madách és Luther, Protestáns Szemle 1906. 438–446.
Szemere 1974	Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832–1954), Bp. 1974.
SzF	Szépirodalmi Figyelő
Szigetvári 1898	Szigetvári Iván: Madách és a socialismus, EPhK 1898. 804–813.
Szigetvári 1926	Szigetvári Iván: Madách Imre és a francia forradalom, It 1926. 157.
Szöllősi 1983	Szöllősi István: Gondolatok Madách Tragédiájáról, Confessio 1983/3. 72–77.

Szt	Szimbólumtár, szerk. Pál József és Újvári Edit, Bp. 1997.
Szücsi 1915	Szücsi József: Madách Imre könyvtára, MKSz 1915. 5–28.
TanBpm	Tanulmányok Budapest múltjából
Tarbay 1993	Tarbay Ede: Arany János csapdái, Jelenlét 1993. jan. 16.
Tolnai 1903	Tolnai Vilmos: Madách egyik sorához, EPhK 1903. 188–189.
Tolnai 1911	Tolnai Vilmos: Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról, EPhK 1911. 377–386.
Tolnai 1914a	Tolnai Vilmos: Az ember tragédiája londoni színéhez, It 1914. 317–318.
Tolnai 1914b	Tolnai Vilmos: Madách Ember Tragédiájához, It 1914. 408.
Tolnai 1917	Tolnai Vilmos: Madách Imre forrásaihoz, It 1917. 46–48.
Tolnai 1923	Madách Imre: Az ember tragédiája. Első szövegkritikai kiadás, s. a. r. Tolnai Vilmos, Bp. 1923. 1924.[2]
Tolnai 1925	Tolnai Vilmos: Madách-ereklyék, ItK 1925. 84–90.
Tolnai 1927	Tolnai Vilmos: Madách Ember Tragédiája római színének forrásaihoz, EPhK 1927. 167–170.
Tolnai 1934	Tolnai Vilmos: Madách szövegei, It 1934. 198–201.
Tolnai 1937	Tolnai Vilmos: Madách és Weber Demokritosa, ItK 1937. 273–276.
ÚMID	Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből, összeáll. Leblancné Kelemen Mária, szerk. Á. Varga László, Salgótarján 1993. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 18.)
ÚMM	Új Magyar Múzeum
Vajda 2004	Vajda Péter művei, s. a. r. Mudra Viktória és Zákány Tóth Péter, Bp. 2004. (Magyar Remekírók. Új folyam)
Vértesy 1914	Vértesy Jenő: Madách Imre írói hagyatéka, It 1914. 294–305.

Vértesy 1916	Vértesy Jenő: Gibbon, mint szépíróink forrása, It 1916. 16–30.
VJÖM VII.	Vajda János összes művei VII. Publicisztikai írások 1. Krk. S. a. r. Miklóssy János, Seress József, M. Varró Judit, Bp. 1979.
Voinovich 1914	Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája, Bp. 1914. [Csak akkor használtuk, ha ezt a tudománytörténeti kronológia vagy egybevetés indokolta.]
Voinovich 1922	Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája, Bp. 1922.[2] [Ha különleges szempont nem szólt ellene, ezt használtuk.]
VÖM 9.	Vörösmarty Mihály összes művei 9. Drámák IV. (Csongor és Tünde, Kincskeresők, Vérnász) Krk. S. a. r. Fehér Géza, Staud Géza, Taxner-Tóth Ernő, Bp. 1989.
VÖM 10.	Vörösmarty Mihály összes művei 10. Drámák V. Krk. Kiad. Fehér Géza, Bp. 1971.
Vörös 1991	Vörös Imre: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban, Bp. 1991.
Waldapfel 1900	Waldapfel János: Isten három attributuma Az ember tragédiájában, EPhK 1900. 175–179.
Waldapfel 1942	Waldapfel József: Madách és Rousseau, ItK 1942. 159–160. (kötetben: Irodalmi tanulmányok, Bp. 1957. 438–439.)
Waldapfel 1954	Madách Imre: Az ember tragédiája, kiad. és bevez. Waldapfel József, Bp. 1954. 1955.[2] 1956.[3] 1958.[4]
Waldapfel 1965	Waldapfel József: Madách és Fourier, Magyar Tudomány 1965. 383–397.
Zilahy 1866	Zilahy Károly munkái I–II., Pest 1866.

Bibliai helyek rövidítései

Ószövetség

1Móz	Mózes első könyve
1Kir	Királyok első könyve
2Krón	Krónikák második könyve
Jób	Jób könyve
Zsolt	Zsoltárok könyve
Préd	Prédikátor könyve
Iz	Izaiás könyve
Dán	Dániel könyve

Újszövetség

Mk	Márk evangéliuma
Mt	Máté evangéliuma
Lk	Lukács evangéliuma
Jn	János evangéliuma
Csel	Apostolok cselekedetei
2Pét	Péter második levele
Júd	Júdás levele
Jel	Jelenések könyve

Egyéb rövidítések

a. m.	annyi mint
ang.	angol
bevez.	bevezette
Bp.	Budapest
br.	báró
c.	című
cm	centiméter
er.	eredetileg
f.	fólió
felv.	felvonás
ford.	fordította
fr.	francia
gör.	görög
h.	hasáb
i. e.	időszámítás előtt
i. m.	idézett mű
i. sz.	időszámítás szerint
id.	idézett
ill.	illetve
ism.	ismertetve
jegyz.	jegyzetelte
k.	kötet
klny.	különnyomat
krk.	kritikai kiadás
Kt., kt.	kézirattár
l.	lásd!
lat.	latin
ltsz.	leltári szám
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTAK	a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp.
mm	milliméter
ném.	német
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Bp.
összeáll.	összeállította
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.

r.	rektó
s. a. r.	sajtó alá rendezte
sh.	sajtóhiba
szerk.	szerkesztette
th.	tollhiba
ti.	tudniillik
tkp.	tulajdonképpen
ui.	ugyanis
ÚjF	új folyam
uo.	ugyanott
v.	verzó
vlsz.	valószínűleg
vö.	vesd össze!

Vázlat, jegyzetek?

„Erős hitem, hogy ő mindig irónnal vagy tollal kezében olvasott. Egyetlen eszmét sem bizott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tova száll, hanem papirszeletekre, s ezt az illető papircsomagba tette. (...) Hány ilyen csomagot, s ezekben hány ezer ily papirszeletet találtam irományai között, tele irva az ismeret minden neméből vett és saját elvonó [= általánosító] észrevételeivel kisért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, e másik dramaturgia, ez biblia, az mythosz, ez életirás, az történelem, ez politika, az költészet, ez kivonatok a *Corpus Juris*-ból, az zenészet – és igy tovább." A nógrádi barát, az ifjúkori irodalmi kísérletek példaképe, Bérczy Károly (1821–1867) jellemezte így KisfT-i emlékbeszédében Madách munkamódszerét a Társaság 1866. február 6-i ülésén. (Megjelent: PN 1866. február 7–8.; KisfTÉ ÚjF III. k. 1865/66–1866/67, Pest, 1869. 197–223., az idézet: 210.; Gyulai Pál összkiadásában is: *Madách Imre összes művei*, Bp., 1880. I. k. XI–XXXVIII., az idézet: XXVI.)

Az „Erős hitem" arra vonatkozott, hogy a Pesten élt Bérczy nem lát(hat)ta munka közben az alsósztregovai kastély „oroszlánbarlang"-jában dolgozott Madáchot. Megállapítását részben a családi emlékezésekre alapította. „Olvasmányaiból nagy csomó jegyzet volt felhalmozva íróasztalán" – emlékezett unokaöccse, ifjabb Balogh Károly (Balogh 1996 39.). Megerősítette Bérczyt következtetésében a hagyaték, amelynek áttekintésére és gondozására őt a család kérte fel, és amely megbízásnak eleget is tett haláláig. Az említett „papirszeletek" (vagy csupán fennmaradt részeik?) ma is megvannak: OSZK Kt. 51 fóliót tesznek ki itt a „Kivonatok a Corpus jurisból" (Quart. Hung. 2075., vö. MKK 215.), hetet a „Történeti anekdoták term[észet]. tudományos jegyzetek" (Fol. Hung. 1402., vö. MKK 215–216.), míg a „Vegyes jegyzetek" 112 lapra ragasztva olvashatók (Quart. Hung. 2076., vö. MKK 329–380., teljes szövegközlésükkel. Korábban – az irodalmi vázlatokkal és töredékekkel együtt közölve –: MÖM II. 713–806.). Az utóbbiak a legkülönbözőbb minőségű, nagyságú és formájú papírdarabkák. Sokszor előfordult, hogy egy régi feljegyzést Madách kivágott és átragasztott egy másik lapra – nem törődve azzal, hogy az egykori sorrend vagy elképzelés szerinti sorszám rajta maradt céduláján, és függetlenül attól is, hogy mi állt a feljegyzés verzóján (számadás, verskézirat stb.).

Madáchnak ez az anyaggyűjtő módszere, felkészülése az írásra nem volt egyedi: a kor képzésében híres mondások és történetek kijegyzése, idézetfüzetek vezetése, kompendiumok készítése mindennapos gyakorlat volt a nyilvános iskolarendszerben és a család körében végzett iskolázásban egyaránt. Hogy mindez Alsósztregován is dívott, azt a költő nővérének, Madách Máriának (1813–1849) idézetgyűjtő füzetei bizonyítják. (Ism.: *Új források a Madách-család történetéhez* = MT 1978 316–317.)

A hagyaték elemzése után Tolnai Vilmos így rekonstruálta Madách általában gyakorolt megírási módszerét: „...a tervvázlatot, a mű egyes részleteit, párbeszédeket, a személyek jellemét és szerepkörét stb. mindenféle apró dirib-darab papirosokra irogatta, sokat törölve, sokat javítva s aztán egyvégtiben írta le az egész szöveget." (Tolnai 1923 V.) Majd rögtön hozzátette, amit a más mű összefüggésében is hasznosítható feljegyzések „átmentése" amúgyis sugallt: „Az Ember Tragédiájának ilyesféle futólagos vázlatai, sajnos, nem maradtak fenn." Vagyis – és most már az apja idézett emlékverseire építő legifjabb Balogh Károlyt, Madáchnak mindmáig legjobb életrajzíróját idézzük: „Az első fogalmazványokat, vázlatait megsemmisíti..." (Balogh 1934 162.) Valóban: a Tolnai által felsorolt vázlatok és jegyzetek csak a be nem fejezett vagy átdolgozásra szánt nagyobb művekről maradtak fenn, az elkészültekről – így *Az ember tragédiájá*ról – nem. A hagyatékban egyetlen olyan cédula akad, amelynek szövegéhez a költő, alkalmasint egy későbbi átmentés pillanatában, utólag hozzáfűzte: „Az Ember traged: 13ik jelenetében rokon." (OSZK Kt. Quart. Hung. 2076. 87. f. r., vö. MKK 370.!)

Ismerünk viszont egy 1 fólió terjedelmű, két oldalán írott Madách-autográfot, amelyet Gyulai összkiadása óta – tévesen – a *Tragédia* vázlatának szoktak nevezni. (Még az MKK-ban is: 218.) A Bérczy helyére lépett Gyulai szerint „egy papirszeleten, a mely az első fogalmazásból maradhatott fenn, ez áll: *'Az Ember tragédiája* drámai költemény. Kezdtem 1859. febr. 17-én, végeztem 1860. márcz. 26-án.' Ezután következnek a jelenetek czímei, s a személyzet [= a szereplők] névsora." (Id. kiadás, VII.) A kéziratlap addigi történetét, amely elszakadt mind a *Tragédiá*nak a KisfT levéltárával az MTÁ-ra került teljes kéziratától, mind pedig az alsósztregovai hagyatéknak a költő fia, Madách Aladár halála után az OSZK-ba került (1913) törzsanyagától, összefoglalta: Tolnai 1925 84–89. Eszerint Madách Aladár, valamikor 1880 és 1908 között, egyik barátjának, Palágyi Lajosnak ajándékozta. Tőle 1921-ben Szász Andor ügyvéd és könyvgyűjtő vásárolta meg. Így eshetett, hogy a Tolnai 1923 az

éppen lappangó autográfot nem használhatta fel. A kéziratlap későbbi útja így alakult: Szász Andor hagyatékából 1943-ban Vasberényi Géza (Dunavecse) tulajdonába került, majd a posszesszor 1981-ben bekövetkezett halála után közgyűjteménybe jutott. Mai jelzete: PIM Kt. V-an. 4662. Formátum- és betűhív közlése: MÖM II. 740. és 741. között. Hasonmás kiadását l. *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”*, bemutatja Kerényi Ferenc, Bp. 1983. (Kézirattár) Mivel az autográf közvetlenül a *Tragédiá*hoz kapcsolódik és ismételten hivatkozunk rá, újraközlése – természetesen formátum- és betűhív formában, javítva – jelen krk.-ban mindenképpen indokolt.

A munkalapnak a VII. szín sorszámához fűzött jegyzetének olvasatáról legújabb vita alakult ki. A Szentírásból vett idézetek itt rögzített számát Halász Gábor 18-nak olvasta (MÖM II., id. helyen); a hasonmás kiadásban pedig olvashatatlannak minősítettük. Bárdos Dóra viszont (*A színpadi időről. Madách vázlatlapjának két kiolvashatatlan szava* = MK ÚjF 35., Bp.–Balassagyarmat 2004. 41–45.) úgy vélte, hogy a K–K1 idézetsorainak 23-as száma 18-ra csökkentendő, mert a két utolsó vers, a XXXV. zsoltár 26. és 27. versének öt sora „már csak a háttérből hallatszik, nem a színpadi beszéd része.” (A magyarázat végső célja annak bizonyítása volt, hogy Madách – igen kifinomult dramaturgiával – színpadra szánta művét.) A kivonás nem indokolható; ugyanaz a szerzői utasítás vezeti be („karban, távolról”), mint az előző három verset.

Bene Kálmán szövegkiadása (*Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok,* Szeged–Bp. 1999. MK ÚjF 14. 10.) 13-nak olvasta a versek számát; a 11., pontosan megjelölt zsoltáridézetet kiegészítette azzal a kettővel, amely szerinte a párbeszéd alatt, a XXII. 21–23. és a XXXV. 26–27. között hangozna el. Ez a XXII. zsoltár 24. és 25. verse lenne. Túl azon, hogy hipotézisét a K–K1-en semmi nem igazolja, nincs magyarázat a zsoltárok „váltására” sem.

E vélekedésekkel szemben, a kézirat (és a hasonmás) tüzetes vizsgálata azt bizonyítja, hogy a szám helyes olvasata: 11. Mindkét számjegy függőleges vonalát a munkalap kettős meghajtása törte meg, ezért „gyanús” az utóbbi 3 vagy 8 olvasatra. A lap tanúsága szerint azonban Madách a 3 számot a szokott módon, a 8 számot viszont széles terpesztéssel és felül nyitott hurokkal írta. A 11 meg is felel a VII. színben megjelölt zsoltárverseknek: XXII. 1–3., XXXV. 1–3., XXII. 21–23. és XXXV. 26–27. A szerző tehát a zsoltárok verseit és nem a K–K1 sorait számolta, ami újabb bizonyítéka, hogy az idézeteket ne számozzuk a kiadásokban.

A munkalap rektóján:

Az ember t[ra]gö[d]iája. *X Szentirás 11 vers*
drámai költemény
kezdtem 1859 Feb 17 végeztem 1860 Mar 26án

1 Menyország 151	5		4 Egyptom	2	– 252	7 Konstantinapoly	4	481x
2 Paradicsom 181			5 Athene		– 266	8 Prága		242
3 Pálmafás vidék 214			6 Róma		– 296	9 Páris		248
						10 Prága		179

11 London	3	– 592	13 Az ür	1	–150	4080
12 Phalanstere		– 444	14 Jegesvidék		–176	
			15 Pálmafás vidék		– 202	

Személyek szereplők	<Égiek> <Szereplők>	<Karok>	Néma személyek
Egy agg eretnek	Az úr	<Angyalok kara>	A csillagok védszellemei
Egy csontváz	Gábor főangyal	<A>	Angyalok kara
Helene Izaura komornája	Mihály —		Nymphák
—	Ráfael —		—
Rudolf császár	Lucifer		Egyptusi rabszolgák

Személyek szereplők	<Égiek> <Szereplők>	<Karok>	Néma személyek
1-2-3-4^{ik} Udvaroncz	Ádám		felügyelőik —
—	Éva		Pháraó kisérete
Robespierre Guadet	Egy Cherub.		—
Egy fiatal marquis	A föld szelleme	munkások	Luczia szolgálói
Egy tiszt	—	rendőrök	Athénei nép
Egy senqulotte	Egy egyptusi rabszolga	kéjhölgyek	— fegyveresek
—	Kimon Milkiades fia	<P> Zenészek	<A chárisok>
Kepler egy tanítványa	<Lucia>	<Polgárok>	<A halál nemtője>
—	<Kimon fia>	<Egy elítélt>	—
Egy bábjátékos	1	Egy phanster [!] beliek.	Gladiátorok római
Egy ibolyaárus kis lány	2 athénei <polgár>		fuvolások
Egy anya 50	3 népből		Tánczosnök
Másik anya	Crispus szabados	– 34	Romai rabszolgák
Egy <polgár> leány	Tersites		Temetési kiséret
1^{ö} Polgár lány	<Severus> polgár		Barbár harczosok
2^{ik} detto	1^{ö} demagóg		—
Egy ékszerárus	2^{ik} demagóg		Lovagok
Egy korcsmáros	1 polgár		Keresztes vitézek
1-2-3^{ik} munkás	2^{ik} Polgár		Konstantinaplolyi [!] nép
Egy kéjhölgy	A halál nemtője		detto katonák
Egy katona	Eros	20	Eretnekek

Személyek szereplők	<Égiek> <Szereplők>	<Karok>	Néma személyek
1ő } mesterlegény 2ik } <Polgár> 1 koldús 2 koldús 64	A Charisok 23 — Catulus kéjencz Hippia } kéjhölgyek Cluvia } Péter apostol — 1 konstantinap. polgár 2ik detto 3ik 4ik 1ő <Egy> barát, 2ik barát <...> Patriárcha 34		Barátok Boszorkányok <Kisértetek> — Udvaroncok Udvarhölgyek — Franczia nép Senquulottok Ujonczok Convent tagok Londoni nép

A munkalap verzóján, csak az első hasábban:

Egy zenész
Egy árus
Másik árus
Egy ifjú
<Anya> <Egy anya>
Czigányasszony
1
2
3
4 } deák
Egy nyegle
1
2 } ik Gyáros
Lovel őrült gyáros <72>
Egy elitélt
Egy tudós
Egy aggastyán
Luther
Cassius
Angelo Mihály
Plátó
<Egy nő>
Egy eskimó 8<4>5
—

A hasonmás kiadás kísérő tanulmányában (56–58.) megcáfoltuk az állítást, hogy a feljegyzés utólag készült volna (Tolnai 1925 88–89.), de eltért a véleményünk Gyulai Pálétól is, aki – mint idéztük – a kéziratot az első kidolgozásból fennmaradtnak állította. Ugyanott bizonyítottuk, hogy Madách a feljegyzést a *Tragédia* megírásával párhuzamosan és folyamatosan vezette: a lúdtollal író szerző a teljes kéziraton mindenütt ugyanott váltott vagy metszett vissza tollat, ahol a kéziratlapon. A szereplők neveinek közlésünkben is látható elrendezése pedig azt szemlélteti, hogy Madách közben kifogyott a helyből. Utólag szúrta be a megírás kezdetének és befejezésének napját. A verssorok számának színenkénti összegezése a készülő mű arányainak szintén folyamatos ellenőrzését szolgálta, ahogyan azt ott a *Mária királynő*höz (1855. január 1 – április 27.) és a *Mózes*hez (1860. június 9 – 1861. november 16.) készített hasonló feljegyzések analógiájával bizonyítottuk. A színek csoportjaihoz fűzött, közlésünkben is szemlélhető arab számok (5 – 2 – 4 – 3 – 1) minden bizonnyal azokat a csoportosított feljegyzéskötegeket jelölték, amelyeket Madách ezúttal is megsemmisített az elkészült kézirat birtokában.

Az elmondottak alapján a „vázlat" helyett a továbbiakban a „munkalap" elnevezést használjuk dokumentumunkra.

Mivel a *Tragédia* esetében is szokott alkotómódszerével dolgozott, Madáchot most sem érdekelte a munkalap verzóján maradt három töredék a XI., a londoni színből: egyszerűen áthúzta őket, érvénytelenítve tartalmukat, amikor a papírlap rektója betelt és a szereplők listája (éppen a XI. színben) áthúzódott a verzóra is. Az összesen kilenc sor terjedelmű három versrészlet a *Tragédia* véletlenül fennmaradt, egyedüli szövegvázlat-együttesének tekinthető. Az első két sor („Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali") változatlan formában került át a londoni színbe: 395–396. sor. Annál többet küszködött a két verzióban is megfogalmazott másik részlettel, amelyből végül a Második mesterlegény dala lett. Az első, még háromsoros változat szerint:

Aki munkás hét után
Tréfás dal és csok között
Tiszta szívvel mulatoz

A négysorosra bővített, második megfogalmazás a későbbi, mert közelebb áll a teljes kézirat változatához, bár nem azonos azzal, sőt az érvényes verzióért folytatott poétai harc a munkalapon látható végeredmény nélkül maradt abba:

A ki munkás hét után
Frígyet az örömmel köt
Csak <Dal> <Tréfás dal> e dallal ajakán
Kaczagja az ördögöt

A könnyebb követhetőség kedvéért itt megismételjük a SZÖVEGÁLLAPOTOK XI: 228–232. sorát a K–K1-ről:

<Aki> A ki munkás hét után
<...n...> Tiszta <szívvel> szívvel, dal között
Csókot és bort <el köszönt> elköszönt,
Kaczagja az ördögöt. –"

A *Tragédia* alkotómódszerére és előanyagára vonatkozó ismereteinket a következőkben foglalhatjuk össze:

- a drámai költemény írásakor Madách a nagyobb terjedelmű műveknél kialakított metódussal dolgozott: csoportosított feljegyzések + egyes részletek kidolgozása; a megírás után ezek megsemmisítése;
- a készülő mű legfontosabb adatait, az arányok ellenőrzését ezúttal is egy folyamatosan vezetett munkalapon végezte.

Az ember tragédiája esetében tehát újabb dokumentumok felbukkanására e részben nem számíthatunk.

Kézirat

Madách Imre általában egy példányban készítette műveit: erről Nagy Ivánnak küldött, 1861. december 23-i levele tanúskodik, amelyben *Férfi és nő* c., fiatalkori drámáját (1843) kérte vissza a Magyar Tudományos Akadémia levéltárából: „...*szokás szerint* nem tartám meg párját." (Kiemelés tőlünk. – K. F.; MÖM II. 932.) Kivételt csak azok a művek képeznek, amelyek pályázatra készültek, és amelyek esetében az idegenkezű leírás feltételnek számított. A *Férfi és nő* azért szélsőséges eset, mert ezúttal (feltehetően a sikertelenség hatására) az autográf kézirat nem maradt fenn, csak a beküldött másolat.

Mindkét motívum felbukkant a *Tragédia* keletkezéstörténetében is. 1861. november 2-án Madách két levelet írt, egyet Arany Jánosnak, egyet pedig Nagy Ivánnak. Bennük szinte szó szerint azonos mondat áll: „...nálam a' kézirat mása nincs meg...", illetve: „...más példányom nincs..." (MÖM II. 864. és 930., 933.) De felmerült az egyetlen kézirat megsemmisítésének gondolata is, Arany Jánosnak megvallva. Ha „te azt rosszalló ítélettel vissza küldöd, – már azóta melegedtem vólna mellette, s Ádám utósó álmát a purgatórium lángja közt álmodta volna végig." (az 1861. november 2-i, említett levélben, MÖM II. 867.)

*Az ember tragédiájá*nak egyetlen autográf kézirata van, és (az eddig idézettek alapján) más kézirat meglétét nem kell feltételeznünk. A KisfT hagyatékával fennmaradt autográf mai jelzete: MTAK Kt. K 531. (Régebbi jelzete: Irodalom 4-r. 395.) Bőrkötésű, aranydíszes kötet; a tkp. kézirat 77 fólió, egyenként 250 × 195 mm lapokból, Arany János kék ceruzás oldalszámozásával (1–150.) + 1 fólió Arany-toldás (a 25. oldal letisztázott megismétlése). Hozzákötve 4 fólión (különböző méretben) Arany 1861. október 27-i levelének melléklete javítási javaslataival (MÖM II. 1003–1013. L. a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK-at!). A kézirat részletes leírása: MKK 217–218.

Hasonmás kiadása: Bp. 1973. Horváth Károly kísérő tanulmányával. A mostani tüzetes írásszakértői vizsgálat megállapította, hogy a fakszimile kutatási célokra teljességgel alkalmatlan. A fekete-fehér másolatban, mivel a textológus közreműködése csak a tanulmányírásra korlátozódott, eltűntek a ceruzás bejegyzések (maradványaikat kiretusálták), többször viszont a verző központozása a rektón is jelentkezik; e vegyes interpunkcióval új, sohasem létezett szövegváltozat jött létre.

Az akadémiai kézirat három munkafázis eredménye. Az alapszöveg, amint azt a munkalap rögzítette, 1859. február 17. és 1860. március 26. közötti megírás eredménye. Terjedelme – szintén a munkalap szerint – 4080 verssor. Jelölése a továbbiakban: K. A javítások kétfélék:

- Madách Imrétől való, autográf változtatások. Ezek eredetére és vélhető időpontjára a Nagy Ivánnak küldött, már idézett, 1861. november 2-i levél szolgál adatokkal, amikor arról tudósít, hogy többek elhárítása után – „múlt tavasszal", azaz 1861 elején Szontagh Pál végre meghallgatta a szerzői felolvasást (MÖM II. 929.). A levél nem szól ugyan a régi jóbarát javítási javaslatairól, de néhány változtatás (például bizonyos névalakok megváltoztatása az V., a IX. és a XII. színben) külső késztetésre utal, bár minden javítás autográf. Hasonló családi hagyomány: Morvay 1898 15–16. Az idézett kitétel 1861 márciusát jelentheti, Madách ugyanis április 1-jétől mint Balassagyarmat országgyűlési képviselője már Pesten tartózkodott, a *Tragédia* kéziratát pedig magával hozta. (Vö. Radó 1987 247.)
- Arany János javításai a K szövegén. E munka időrendi kérdéseivel a *Kiadástörténet* c. alfejezetben foglalkozunk; kezdete 1861. szeptember 12. utánra tehető, l. Arany aznap lelt levelét: „...magam tennék rajta egy-két tollvonást..." (MÖM II. 1001.)

A javítások új szövegváltozatot eredményeztek, ezt K1-nek tekintjük. Szokatlan módon – egyetlen példány létezvén – a két verzió egymás mellett, pontosabban egymáson jelenik meg. Az akadémiai kézirat egészére történő hivatkozás a továbbiakban (értelemszerűen): K–K1. A K és K1 megkülönböztetése már Waldapfel Józsefben felvetődött (Madách 1954 230.), először 1989-ben alkalmaztuk: MVM 1989.

Keletkezéstörténet

Annak ellenére, hogy a drámai költemény megfogalmazásának időszakát napra pontosan ismerjük, *Az ember tragédiájá*nak külső keletkezéstörténete nincsen.

A családtagok is csak utólag, a mű ismeretében kezdtek emlékezni Madáchnak egy-egy szokatlan mondatára, amelyeknek akkor és ott, elhangzásukkor nem volt értelmük. Balogh Károly emlékezett a költőnek egy német nyelven tett kijelentésére, amit Ité Ninának, Majthényi Anna francia társalkodónéjának mondott: „No, Nina kisasszony, most írok ám valamit; az furcsa lesz; Ádám frakkban fog szerepelni benne." Az unokaöccs hozzá is fűzte: „Később értettük meg a célzást, amikor a kilencedik színben találkoztunk Párizsban, a Grève piacon Ádámmal, Danton szerepében – frakkban." (Balogh 1996 148.) Az U alakra épített sztregovai kastély középrészén elhelyezkedő ebédlőbe, felvidéki szóhasználatban a „palotá"-ba kisharanggal csöndítettek étkezésre. Madách Aladár arra emlékezett, hogy „egyszer atyja az ebédhez jövén igy nyilatkozott: – Éppen most irom, hogy 'csöngetnek' és rá tényleg csöngetnek. (XII. szín.)" (Morvay 1898 15.) Legifj. Balogh Károly „Atyámtól" megjelöléssel két olyan szállóigét is idesorolt, amit Madách többször ismételgetett: „Az ebnek is eb legfőbb ideálja, / S megtisztel, hogyha társaúl fogad." (II: 283–284.) és „Nem az idő halad: *mi* változunk..." (III: 521.) (Balogh 1934 162.)

A családhoz hasonlóan, a szűkebb baráti kör sem volt beavatva a készülő mű tervébe. Az ifjúkori, hűséges barát, Szontagh Pál is csupán utólag érthette meg Madách 1860. február 23-i levelének utalását: „Ezennel tehát még egyszer sommállak, mint Danton Robespierret, hogy (nem három hó alatt, mint amaz, de) egy hét alatt ez úton légy. –" (MÖM II. 992–993.) Henriczi Ágoston, Alsósztregova evangélikus lelkésze – a költő a falu mindkét felekezetének kegyura volt – másra emlékezett: „Föltűnt azonban neki, hogy Madách abban az időben sokszor kérdezősködött, mondjon neki bizonyos eseményekre bibliai jelenetet és vonatkozást és vele bibliai tárgyakról tüzetesen beszélgetett. Föltűnt továbbá, hogy Gibbont ez időben sokat forgatta." (Morvay 1898 15.) Idevonható az a családi hagyomány is, hogy Madách a két felekezet papjának és fia, valamint unokaöccse nevelőjének gyakran vetett fel beszélgetésre teológiai és egyéb témákat. Tudomásunk szerint ezt a valamennyi Madách-életrajzban hangsúllyal szereplő történetet a nyilvánosság számára először Kálnay Nándor,

a csesztvei, Madách Károlyéknál alkalmazott nevelő és helytörténész fogalmazta meg (Kálnay 1884 26.).

A színesebb keletkezéstörténeteknek három közös jellemzőjük van: kivétel nélkül már a tágabb baráti-ismeretségi körből származnak, évtizedekkel a költő halála után kerültek papírra, és így a szerzői kontroll lehetősége nélkül, de a *Tragédia* irodalmi, sőt színházi sikerének ismeretében fogalmazódtak meg. Egy héttel a színpadi ősbemutató után jelent meg Jeszenszky Danó (Dániel; 1824–1906) cikke az alább még elemzendő szerzőségi vitában. A cikkíró a szabadságharcban honvédtiszt volt, majd ügyvédként tevékenykedett Balassagyarmaton, e minőségében a Madách-család periratainban 1857 decemberében bukkan fel először a neve (vö. MID 308. és ÚMID 228.!). „Temérdek" álnéven publikáló költő és publicista, valamint lapszerkesztő, akinek rövidéletű Felvidéki Magyar Közlönyében (1862–1863) közölte Madách *Szabadelvűség és táblabíró-politika* c. tanulmányát. Jeszenszky szerint barátságuk 1853, a börtönből és internálásból hazaérkezés után kezdődött. A keletkezéstörténet indító dátuma itt is bizonytalan: „1856. vagy 1857. évben lehetett – bizonyosan nem emlékszem, hogy a szokott társaság ebéd után a kávénál együtt ült. Madách is jelen volt, s élénk részt vett a világtörténelmi s irodalmi tárgyakról folyt eszmecserében. Egyszer felveté Madách, hogy érdemes volna az emberiséget küzdelmeiben dramatizálni. E feladatot a többek közt én drámailag megoldhatatlannak nyilvánitám, s lehetetlennek állitottam a müegység kivitelét. Az emberiség küzdelme még nincs befejezve, mi legyen tehát a dráma vége? Továbbá ki legyen a darab hőse, a kiben az emberiség ügye győzzön vagy elbukjék? stb. Madách álláspontját sokáig vitatta, a nélkül, hogy csak távolról is engedte volna sejtenünk, hogy ő egy ily drámai mü koncepciójával foglalkozik. A vita egészen elméleti téren mozgott. Egyszer Madách egészen elhallgatott és e tárgyat előttünk soha többé szóba nem hozta." (*Madách Imre és Bory László,* PH 1883. szeptember 28.) Jeszenszky hozzáfűzte még, hogy Madách csak kisebb verseiből olvasott fel neki.

A Madách-életrajzot író Palágyinak Jeszenszky újra elbeszélte a történetet. Ekkor konkretizálódott a helyszín és a társaság: Balassagyarmaton ebédeltek Csörföly Imre ügyvéd házánál, Jeszenszky és Bory László mellett még Bodnár István ügyvéd volt jelen. Valamennyien kapcsolatban álltak a perek sorát vivő Madáchokkal; megjegyzendő még, hogy Jeszenszky és Csörföly a Madách Imrétől tisztelt és nagyrabecsült Petőfi ismeretségi köréhez tartoztak. Palágyinál a dátum eltérő és szintén bizonytalan: „1858 körül lehetett..." (Palágyi 1990 338. és nyomán Voinovich 1922 151–152.).

1888-ban Pétery Károly novellista és publicista, 1861-ben Madách képviselőtársa emlékirataiból (*Kirándulás Madách Imrével 1861-ben nógrádi Szontágh Pálhoz*) idézte fel egy közlemény a *Tragédia* keletkezéstörténetét. Eszerint 1861. július 20-án, az országgyűlés szünetében kirándulást téve szülőföldjére, Madách Csalomjáról Horpácsra kocsizva elmesélte, hogy 1853-ban a pesti Újépületben – a megőrüléstől tartva – egy ottfelejtett krétadarabbal a fenyőfa asztallapra dolgozni kezdett: emlékkönyvi versek, dráma és egy félbehagyott regény után kezdte el így (naponta megtanulva és letörölve az írottakat) *Lucifer* címen a drámai költeményt, amelyet 1856/57-ben, a krími háború lezárultával fejezett be. A kéziratával tanácstalankodó Madáchnak Pétery a kiadást ajánlotta, utóbb azonban elfogadva a szerző tervét, együtt vitték el Aranyhoz, akit nem találtak otthon, így Madách más alkalommal egyedül vitte el a kéziratot. (Túri Mészáros István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája"*?, Ország-Világ 1888. december 1.) A cikk a közelítően pontos tények és a legmerészebb fantázia keveréke. Az 1848-as jogalapon állt képviselők között Madách fogsága valóban lehetett beszédtéma: a cikk „Azt már tudod..." fordulattal tért át erre. A vád és a fogság adatai viszonylag pontosak, bár a barátokhoz írott versek és a rossz fogvatartási körülmények a pozsonyi várbörtönre, 1852 őszére jellemzőek, az Újépületben őrzött költő 1853. február 24-én pesti ügyvédjüktől holmikat rendelt levélben, és egészségesnek állította magát: MÖM II. 884–885. A krími háború keltette reményekhez, majd csalódásokhoz kötni szépirodalmi műveket közhelynek számított; emlékeztetünk arra, hogy Gyulai Pál például így magyarázta Vörösmarty rapszódiáját, *A vén cigány*t. Az 1861-es események megint elfogadható pontosságúak: júliusban Madách valóban négy napot otthon és a környéken töltött, de július 3. előtt (vö. Majthényi Anna levelével Károlyiné Huszár Annának, Alsósztregova 1861. július 3. = Majthényi A. 2000 289.!). Az viszont elképzelhetetlen, hogy Madách, aki irodalmi tervét családjával és legszűkebb baráti körével sem osztotta meg, egy kirándulás kapcsán hosszan fecsegett volna műve keletkezéstörténetéről, ezt megelőzően pedig házassága kudarcáról, amint a cikk állítja.

A legendás keletkezéstörténet tovább formálódott 1905-ben, amikor egy népszerűsítő írás (Palágyi könyvével vitatkozva, bár abból újraközölve Jeszenszky történetének második, 1858-as változatát) a Pétery-emlékirat mellett tört lándzsát, sőt (minden filológiai alap nélkül) 1857-re feltételezte a *Lucifer* c. első terv vagy változat elkészültét, amely – Bérczy emlékbeszéde egy helyének tudatos félremagyarázásával – pesszimista befejezéssel

zárult volna, de 1857 és 1860 között a hit feloldó hatására Madách továbbírta művét (Bakonyi H. R.: *Az Ember Tragédiájának keletkezése*, Uránia 1905. szeptember, 321–331.).

A harmadik verzió Plichta Somától származik, aki 80. születésnapján, 1911. június 12-én (hét évvel a történetben szereplő Szontagh Pál és öttel Jeszenszky Danó, az utolsó szem- és fültanúk halála után) Losoncról levelet intézett Jeszenszky István budapesti közjegyzőhöz, Danó fiához. Szerinte 1859 őszén, Alsósztregován egy szüreti vacsorát követő pipázgatás során a társaság (Madách, Szontagh, Jeszenszky, Veres Gyula és Plichta) irodalmi kérdésekről beszélgetett, és „Gőthe Fausztjának elemzésénél Jeszenszky Danó csodálkozását fejezte ki a felett, hogy az ember tragédiájának megírására még senki sem vállalkozott. Mélyen elhallgattunk mindnyájan, a kandalló tüzébe bámultunk nagyon sokáig, – végre a csendet Madách Imre törte meg, – Jeszenszky Danónak vállára tette a kezét, és azt mondta, hogy ő 'Az ember tragédiájá'-nak megírására válalkozik. [!]" Egy év múlva, az 1860. évi szüreten, hasonló helyzetben, az elkészült művet Plichta Soma olvasta fel először Madách egyenes kérésére, éjjeli 1/2 11 és hajnali 5 között, a szerző közbeszőtt kommentárjaival. (A levél: OSZK Kt. Levelestár.) A levelet elsőként Vértesy Jenő idézte tartalmilag a Madách-hagyaték közgyűjteménybe kerülése alkalmából (Vértesy 1914 303–304.), innen került át Voinovich monográfiája mindkét kiadásába (151., jegyzetben). Megjegyzendő, hogy a Madách-hagyatékot 1913-ban átvevő kézirattáros, Sebestyén Gyula Losoncon rákérdezett a levél tartalmára, ám azt mindenki elfogadhatatlannak tartotta. (A nógrádi, Madáchot íróként értékelő közhangulatra a *Fogadtatás* c. alfejezetben visszatérünk.)

A legendás keletkezéstörténetekre azért kellett részletesen kitérnünk, mert kritikai elemzésükre sor nem került, viszont – mintegy Voinovichtól hitelesítve – nemcsak máig éldegéltek, hanem a legújabb életrajzban (Andor 2000) valamennyi az irodalomtörténeti adat rangján szerepel, sőt Pétery nyomán a *Tragédiá*nak immár három változata (1853, 1856–1857, 1859–1860) kronológiai tényként.

Madách a siker után sem tért vissza a K befejezése, az 1860. március 26. előtti műhelykérdésekre. Hogy családja és legszűkebb baráti köre sem tudott a *Tragédia* munkálatairól, annak egyetlen, tudatosan vállalt oka lehetett, amelyet a K ismertetésekor említettünk: az irodalmi kudarctól való félelem. A börtönből szabadulást, majd az átköltözést és a válást (1854. július) követően Madách élete második válságkorszakát élte át (az 1842/43-ra datálható első után), amit csak súlyosbítottak a napi megélhetés, a gaz-

dálkodás gondjai, és amelyet nem enyhítettek a magányos műhely, az éjszakai „oroszlánbarlang" hozta szellemi sikerek:

Ah, de kínos érzés bánt egyszersmind engem,
Látva életemnek hogy felét leéltem,
S amit méltó lenne örökös betűkkel
Feljegyezni, eddig még semmit nem tettem.
(*Éjféli gondolatok*, MÖM II. 325.)

Az 1850-es éveknek a *Tragédia* több motívumát előlegező és a romantikus műfajok (románc, rege, rapszódia) határait feszegető lírája, amelyhez idézett, terjedelmes költeményünk is tartozik, azonban datálhatatlan; 1864-ben elkezdett sajtó alá rendezésük alkalmával maga a költő bontotta fel időrendjüket. Balogh Károly (Balogh 1934, passim) és nyomán legutóbbi kiadójuk, Horváth Károly (1989 500–506.) kellő óvatossággal 1856 és 1858 közé helyezte őket, s mivel a datáláshoz támpontul szolgáló önéletrajzi, „eldolgozatlanul" maradt mozzanatok száma itt már lecsökkent, pontosításra a jövőben sincs sok esélyünk (vö. Kerényi Ferenc: *Madách Imre lírájának kronológiájáról*, It 1991. 385.). Madách 1855-ben még a költőlét kritériumaival viaskodott: „...Göthe a nagy mester meg mondta, hogy minden szenvedély, minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, mikor megszünt szenvedély, érzés és ideál lenni, mikor mint a' túdós orvos sajnálat részvét nélkül bonczkés alá vesszük azokat." (Levele Szontagh Pálnak, Alsósztregova 1855. március 27. – MÖM II. 985.) Egy másik, szintén Szontaghnak írt verses levél jegyzetében a válasz is megtalálható: „Nem az a' költő, ki rímeket csinál, de kinek eszme köre felül van a' köznapin." (Alsósztregova 1856. augusztus 11. – MÖM II. 986.) A következő, 1857. február 7-i episztola már a luciferi nézőpont elsajátításáról adott számot:

Igaz, hogy őrülésig bús világunk
Még azután nevetségessé lesz,
Első szakán már én keresztül mentem,
'S most szívem a' kaczajban majd el vesz. (MÖM II. 989.)

A megjárt utat más versek is őrzik: az *Életbölcseség* 2. versszaka (MÖM II. 274.) és a *Számoltam magammal* c. költemény (MÖM II. 314–316.). Az 1857. február 7-i verses levelet – négy sorral rövidebb, némileg átsimított formában, az idézett személyes vonatkozást szintén elhagyva – Madách *P. barátomhoz* címen átvette költeményei tervezett gyűjteményébe is. (MÖM II. 370–371.). (Ezt egyébként csak a fiatalkori válságdráma, az 1843/44-ben írt *Csak tréfa* monológjaival tette meg.) Az episztola egy-

szersmind misszilis levél volt, Szontaghtól Gyulai Pálhoz, majd Fodor Gyulai Dánielné tulajdonából 1911-ben került az OSZK-ba, a többi, Szontaghnak küldött levéllel együtt (vö. MKK 265.). Megvan a versek között is, Bérczy Károly azonban látta a levélfogalmazványt, közölt belőle – négysoros strófákba tördelve – 36 sort és még mást is: „Birom az eredetit; de ott találtam versei között is, alatta e nyilván később irt sorokat: 'Újra elolvastam a Pálnak küldött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! e méreg igazság, ha tragédia is, s az emberi természet soha sem tagadta meg magát, 's Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg [Bérczy emlékbeszédének kéziratában enyhítve: semmi] marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.' Ime, ez odavetett néhány sor reflexiójában fogamzott meg az *Ember Tragédiá*jának embryója!" (a KisfTÉ-közlésben: 217.) Mivel a rájegyzés a levélen „nyilván később irt", Bérczy közlése óta a fogalmazvány elveszett vagy lappang – a *Tragédia* keletkezéstörténetének kezdetét *1857. február 7. után*ra kell tennünk.

Bérczy egyébként az 1853–57 közötti időszakot az olvasás-jegyzetelés és a versírás periódusának minősítette, a verses levelet tekintette fordulatnak, még „1857. és 1858. szorgalmas, és önmagából uj lelkesülést meritő munka közt folyt le." (I. h. 216–218.) Az azóta finomított, de az alapdátumban változatlan korszakolás a keletkezéstörténeti emlékezések közül – bizonytalan évmegjelölése dacára – Jeszenszky Danóéval viszonylag jól egyeztethető, míg Péteryét a *Tragédia* ötletének korábbi felvetéséről sem Madách lírája, sem hagyatékának más tétele nem erősíti meg. A Plichta Soma-levél valóságtartalmának kérdésére a *Megjelenés* c. alfejezetben térünk vissza.

Itt kell számot vetnünk a Madách szerzőségét vitató nézetekkel is. A gyanúba vett személy Bory László (1818–1861), Madáchék tiszttartójának fia, balassagyarmati ügyvéd, a költő hajdani felkészítője az ügyvédi vizsgára; a *Tragédia* megjelenése óta éldegélő pletykák rögzítője és közreadója pedig a szintén nógrádi Mikszáth Kálmán. Három nappal a drámai költemény színpadi ősbemutatója után, 1883. szeptember 24-én jelent meg a PH tárcarovatában az *Egy ember tragédiája. (Madách Imre és Bory László.)* c. írás, amely méltatta a „lángeszü" Bory Lászlót, ismertette nem publikált irodalmi tevékenységét; azt állította, hogy Madách neki olvasta fel a *Tragédiát*, amelyre Bory jobbító megjegyzéseket tett volna. Ezután következett az ominózus két mondat, amely mellett azonban a közlő nem kötelezte el magát: „Egy bizonyos, hogy Madách magánál kiválóbb szellemnek tartotta Boryt s ennek igen sokszor adott kifejezést. Innen is ered-

tek a mendemondák azután, midőn a 60-as évek elején meglepte az egész országot s meg különösen a költő szülőföldjét a váratlanul jött 'Ember tragédiája', hogy tán Bory László irta azt; a minő regék, mint tudjuk, gyakran támadnak a nagy irók után." (A FL másnap, szeptember 25-én röviden megismételte a tárca tényeit.)

A tárcában említett Jeszenszky Danó azonnal válaszolt: *Madách Imre és Bory László*, PH 1883. szeptember 28. Pontosította a barátság adatait, elutasította a pletykákat, majd közreadta a saját, feljebb idézett verzióját a *Tragédia* ötletének megszületéséről. Jeszenszky ugyan nem leplezte le Mikszáth névtelenségét, ám a helyismeret kétségtelenné tette a kortársak számára a szerző személyét, aki a PH-nak 1881 óta munkatársa volt. A későbbi Madách-szakirodalom ezért névvel vitatkozik a pletykával (Morvay 1897 200. jegyzetben; Morvay 1898 16–17., Palágyi 1900 78.). Foglalkoztatta a kérdés Móra Ferencet is, aki 1936-ban (is) visszatért a kérdésre, és nem az anekdota szintjén, hanem a klasszikusnak kijáró alapossággal foglalkozott vele. Mikszáth szerzőségével ő is tisztában volt még: „Ezt a naiv pletykát (...) a nyolcvanas évek elején Mikszáth Kálmán az irodalomban is forgalomba hozta, ha nem ő találta is ki, sőt azt se mondta, hogy elhiszi." (Móra 1936 124.) Móra az utalásokból kikövetkeztethetően olvasta Mikszáth cikkét, a cáfolatok közül Palágyira hivatkozott, Jeszenszky írását azonban nem ismerte, mert Mikszáthtól átvett olyan adatokat Boryról, amit Jeszenszky már helyesbített.

Mikszáth maga nem válaszolt a cáfolatokra, és sohasem tért vissza a szerzőség kérdésére. Feledésbe merült, anonim tárcacikke nem került be a krk. időrendben illetékes kötetébe (*Cikkek és karcolatok XVII. 1882–1883*, s. a. r. Rejtő István, Bp. 1969.). Nem azonosította a cikk szerzőjét a legújabb életrajzíró tanulmánya sem (Andor 1998).

A Madách szerzőségét tagadó és a Bory Lászlót szerzőnek állító legendák – az ilyen híresztelések természetrajza szerint – a cáfolatoktól függetlenül éltek és terjedtek több nemzedéken át. Latkóczy Mihály selmecbányai tanár, a Madách-családtörténet kutatója 1897-ben Morvay Győző kérdésére megerősítette a pletyka létét, vö. Morvay 1897 200., jegyzetben! Az életrajzi regényéhez anyagot gyűjtő Harsányi Zsolt még 1932-ben is kapott olyan leveleket, amelyekben nógrádi eredetű családok leszármazottai közölték vele a legendát. (A levelek kiadása: Andor 1998 204–212.)

A kézirat fogadtatása

Ezt – akárcsak a megírás napra pontos időkörét – maga Madách rögzítette; Nagy Iványnak 1861. november 2-i levelében írta: „Már több esztendeénél, hogy készen van. Említettem több ösmerősöm előtt hogy írtam egy költeményt mellyben Az isten, az ördög Ádám Luther Dantón, Aphrodite, boszorkányok s tudj isten mi minden játszik; hogy kezdődik a' teremtéssel, játszik az égben az egész földön az ürben – mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki." (MÖM II. 929.) Az egy évig pihentetés Madách bevett írói szokása volt, amint arról ugyanaznap, de már Arany Jánosnak számolt be: „Ha irtam valamit, rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírálhatám mint idegen művet..." (MÖM II. 867.) Mint a kúriás megyékben mindenütt az 1850-es években, Nógrádban is a közéleti fórumait elvesztett nemesség számos tagja különcségek művelésébe merült. Madách baráti köre dúskált az ilyen figurákban; említhetjük a felsősztregovai Sréter Miklóst, a mindent megverselő helyi poétát, a nógrádszakali könyvmolyt, Szentiványi Bogomért, a találmányok iránt rajongó, ám akár a légyről is költeményt író, Kelecsényben lakott Lutter Jánost. (Vö. Balogh 1996 75–87.!) Bory László is idesorolható mint afféle társasági költő, akinek *A bolhák eredete* c. „mythologiai hőskölteméný"-e éppen Madáchnak készült 1856 karácsonyára ajándékul. (Szövegét l. Andor 1998 214–222.!)

Madách nem írt alkalmi verseket. Költeményt 1840 óta nem publikált, fiatalkori publicisztikáját elfelejtették. A *Tragédia* titkolása – mint láttuk, családban és szűk baráti körben egyaránt – nemcsak alkatából, hanem igényességéből is fakadt: „Igen van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz [ti. a mindenáron publikálás], – semmi középszerűt nem adni világ elé." (az Arany Jánosnak küldött, idézett, 1861. november 2-diki levélben, MÖM II. 867.) A meglepő témájú és az alkalmi, udvarházi költészethez képest nagyterjedelmű művel, hirtelen előálló Madáchot tehát a legszűkebb nógrádi nyilvánosságban okkal-joggal fogadta értetlenség, megmosolygás és elhárítás. (Egyben ez lett a szerzőségi híreszteléseknek az alapja is, amelyekről fentebb szóltunk: áttulajdonítva a művet az ismert versifikátorok egyikének.)

Amint a *Keletkezéstörténet* históriáiban tapasztaltuk, utóbb többen igényelték az első olvasó/első meghallgató titulusát. Ez azonban a régi, hűséges barát volt: „Végre mult tavasszal Szontagh Pál barátunknak fel olva-

sám s ő sürgetet[t] adván Aranynak bírálat végett." (Madách levele Nagy Ivánnak, 1861. november 2. – MÖM II. 929.) Ugyanez, a családi hagyományból, anekdotás formában feljegyezve: Morvay 1898 15–16. Az utóbbi helyen egy névjavítást is említettek, mint Szontagh javasolta változtatást a K szövegén: Miltiades nevének írásmódját.

Borsody Miklósnak, fia és unokaöccse nevelőjének maga a szerző mutatta meg a művet: „Pár héttel elutazása előtt történt, hogy egy negyedrét oldalú füzetet adott át Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: Az ember tragédiája." (Balogh 1996 147.) Mint vitapartnert szintén említi a bölcsészeti és teológiai tanulmányokat egyaránt végzett nevelőt a családi hagyomány: Kálnay 1884 26. és – Szontaghra hivatkozva – Morvay 1898 11. Ezek alapján éledt fel legújabban a gyanú, hogy ő volt az, aki „esetleg a házigazdája tollhibáira felhívta a figyelmet." (Nagyné Nemes Györgyi: *Nevelők a második sztregovai korszakban: Borsody Miklós és Jancsó Sándor* = Nagyné–Andor 1997 57.)

Volt olyan szabadkai, lokálpatrióta vélekedés, amely Jámbor Pálnak a *Kiadástörténet*ben részletezendő szerepét kiterjesztette az első olvasó és bíráló funkciójára is. (Jámbor 1861 és 1882 között a szabadkai főgimnázium igazgatója volt, és 1897-ben bekövetkezett haláláig ezután is a városban élt.) A hiedelemre l. *Milkó Izidor hátrahagyott írásai 1. k. Gesztenyefám*, kiadta Szeli István, Novi Sad 1966. 181. Az adatot idéző Krizsán László tanulmányának félrevezető címe van, amit az újabb legendaképződéseket megelőzendő kell megállapítanunk: *Jámbor Pál és „Az ember tragédiája" végleges szövegének kialakulása* (Krizsán 1998).

Kiadástörténet

Mint idéztük, a *Tragédia* első végighallgatójától, Szontagh Páltól származott az ötlet, Arany János bírálatától függővé tenni a döntő pályafordulatnak tekintett kézirat sorsát. Noha Madách lírájára értelemszerűen előbb Petőfi, utóbb az 1850-es években Vörösmarty hatott, szemében Arany 1861-ben *a* tekintélynek számított a magyar irodalomban: az ekkor már Pesten dolgozó Arany a KisfT igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt, a SzF szerkesztője, vitán felül a legnagyobb élő magyar költő, akit 1861. január 9-én választott meg közfelkiáltással Nógrád megye újjászervezett bizottmánya tiszteletbeli főjegyzőnek. (A szakirodalom úgy tudta – Szabad 1967 182., Krizsán 1998 154. –, hogy a javaslattevő éppen Madách volt; a Nővilág 1861. február 1-jei száma azonban Lisznyai Kálmánt nevezi meg javaslattevőnek.)

A lehetőséget az teremtette meg a bírálatra, hogy Madách mint képviselő március utolsó vagy április legelső napjaiban Pestre érkezett, hogy részt vegyen az országgyűlés munkájában, és ekkor hozta magával a *Tragédia* egyetlen kéziratát. Két, egymással összefüggő kérdés vár itt megválaszolásra: hogyan jutott el a mű Aranyhoz, és mikor történt mindez? Madách – nógrádi képviselőtársain kívül – szinte senkit nem ismerhetett az országgyűlés tagjai közül és az irodalmi életben. Ezért közvetítőt kellett keresnie Aranyhoz. Ráadásul az első hetekben még nem kéziratával volt elfoglalva: az országgyűlési regisztráltatás mellett (április 17-én igazolták mandátumát) szabad idejében családtörténeti kutatásokra és konzultációkra készült Nagy Ivánnal (április 13-i, hozzá idézett levelének tanúsága szerint). Mindebben köszvénye akadályozta. Orvosa, Kovács Sebestyén Endre április 20. körül kétheti fekvést rendelt, ami miatt el kellett halasztani Madách Károly május 1-jén született leánya keresztelőjét, hogy azon a felgyógyult keresztapa is részt vehessen, az országgyűlésbe pedig először május 8-án indult a felirat vagy határozat kérdésében induló vitára, „Kovách engedelmével, bár még szenvedő állapotban." A májust a végre megvalósult keresztelő (május 11-én volt Csesztvén) és főleg a május 28-án, az országgyűlésben elmondott beszéd megírása vette igénybe, utána – orvosi tanácsra – ismét kétnapi pihenő következett. (L. öccséhez, Károlyhoz írt április 29-i és május 8-i, valamint anyjához küldött május 29-i levelét! Az áprilisi és májusi eseményekre, továbbá a beszéd fogadtatására: Radó 1987 247–250.) A beszéd itt nem részletezhető sikere, sajtóbeli és röpirat-

megjelenése adhatta meg a szükséges önbizalmat az irodalmi fellépéshez is. Szontagh Pál május 31-én, Horpácsról írott négysoros verse, amely már „hármas koszorut" tűzött barátja fejére („Honfiú; Bölcs; Művész..."), nem egyértelmű kronologizáló adat, mivel a *Tragédia* első olvasójáról van szó, aki talán a művészi-irodalmi diadalnak ezzel az előlegezésével akarta Madáchot korábbi javaslata végrehajtására emlékeztetni, és így inkább buzdításnak tekinthető, mintsem a kézirat átadására tett utalásnak (MÖM II. 1133.).

Minden közvetett adat arra utal, hogy azoknak van igazuk, akik *1861. június 5.*, a felirat vagy határozat kérdésében lefolyt név szerinti szavazás utánra teszik Arany János megkeresését. Újabban – a májusra voksoló Radóval szemben (250.) – így foglalt állást Praznovszky Mihály (Praznovszky 1998 89–90.) és Andor 2000 158. is. A szóban forgó periódus záróköve az a négy napos nógrádi tartózkodás volt, amelyet július 3. előtt otthon töltött, vö. id. Madách Imréné Majthényi Anna levelével Károlyiné Huszár Annához! (Majthényi A. 2000 288–289.)

Ami a kérdés másik oldalát illeti, a szereplők közül Madách 1861. november 2-án írt, két levelében utalt a kézirat átadására. Nagy Ivánnak így: „...ő [ti. Szontagh Pál] sürgetet[t] adnám Aranynak bírálat végett. – Oda adtam..." (MÖM II. 929.); Aranynak pedig az egyéves hevertetés szokásának említése után: „...a próba évet ki állván, azon meggyőződésre hozott, hogy a' nekem jutott fejlődést el értem, most másnak kell ítélni, – így hoztam azt hozzád." (MÖM II. 867.) Amíg az első megfogalmazás még megengedte a nem személyes átadás lehetőségét, az egyidős második már kizárja azt. Arany maga nem tért vissza a megismerkedés jelenetére, ám lapjában, a Koszorúban, a Madách-nekrológ keretében helyt adott az emléknek: „Megkérte Jámbor Pál képviselőtársát, hogy vigye el Aranyhoz, kinek egy munkát akar átadni elolvasás végett. Jámbor teljesítette kívánságát. Arany átvette az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt." (Koszorú 1864. II. félév, 16. sz. okt. 16. 381–382., legutóbb idézte Praznovszky 1998 89.) Az –U. jelű cikk írója Gulyás Pál *Magyar írói álnévlexikon*a (Bp. 1956. 450.) szerint Arany János volt. Valószínűbb azonban, hogy a nekrológíró Gyulai Pál lehetett, akinek így sikerült kiegyenlítenie morális adósságát a megboldogulttal szemben: magánkörben kifejtett véleménye szerint a *Tragédia* nem világirodalmi rangú alkotás, bár a nagyívű vállalkozásába belebukott szerző így is „részvétünket és tapsainkat érdemli." (Levele Csengery Antalhoz, Kolozsvár 1862. márc. 7. – GyPLev 467.) Megígért, részletes

bírálatát azonban sem Csengery BpSz-jébe, sem máshová nem írta meg. (L. erre részletesebben *A mű fogadtatása* c. alfejezetet!) A jelenet elbeszélője azonban ebben az esetben maga Arany lehetett, hiszen lapjában fikciót aligha tűrt volna meg barátja nekrológjában.

Az 1861 júniusára tehető személyes találkozás, amelynek színhelye a Hárompipa utcai lakás és egyben szerkesztőség volt (ma: IX. Erkel u. 20.), Jámbor Pál papköltő (1821–1897) közvetítésével jött létre. Az ő személye jól illik a képbe: Hiador álnéven publikált, az 1848/49-es szabadságharcot verseivel támogatta, az ezért török, francia és angol emigrációba kényszerült képviselőtárs nézetei közel álltak Madáchéhoz, Jámbor szintén a 48-as jogalapon álló határozati párthoz tartozott. Nincs adatunk arról, hogy Madách korábbról ismerte volna. (Vö. Krizsán 1998 152–155.!) Jelenlegi ismereteink szerint Jámbor sohasem tért vissza az általa közvetített találkozásra. Akadt viszont önkéntes jelentkező erre, a *Keletkezéstörténet* alapfejezetében említett Pétery Károly, akinek emlékezését unokaöccse 1888-ban, már Madách és Arany halála után adta ki (Túri Mészáros István i. h.). Eszerint 1861. július 20-i, Szontagh Pálhoz, Horpácsra tett kirándulásukon Madách vetette föl az Aranynak átadás ötletét, majd – Pestre visszatérve – együtt mentek el Aranyhoz, „de nem találtuk otthon. Később Madách egyedül vitte és adta át neki." Noha a legutóbbi életrajz tényként kezeli Pétery emlékezését (Andor 2000 159.), az – akár a *Keletkezéstörténet*ben – ezúttal sem egyeztethető más adatainkkal. Hogy pedig, a kudarctól félve, nem beszélt a *Tragédiá*ról Arany véleményezése előtt, arra a már többször idézett, november 2-i, Nagy Ivánnak írt levél mentegetőző passzusa utal: „...annak pedig hollétét annál kevésbbé volt kedvem el árulni, mert a' soká tartó letartóztatás a siker nem nagy reményével biztatott." (MÖM II. 930.) Még a földi-jóbarátnak sem szólt, nemhogy felületesebb ismerősnek.

Madách csak Arany október 27-i leveléből tudta meg, milyen benyomást keltett a K–K1 13–16. sora, az Úr első megszólalása a bírálóban: „Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem megint elő." (MÖM II. 1004.) Ugyanezt ismételte meg Madách Nagy Ivánnak november 2-án (MÖM II. 930.). „Jámbor Pali sürgetésé"-nek időpontját Radó György a szakirodalom áttekintése után augusztus 10. tájára tette (Radó 1987 254.), valójában nincs adatunk erre. Az ante quem-terminus augusztus 25., amikor Arany a friss felfedezés örömével tudósította Tompa Mihályt, hogy jelentkezett az „első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat." (AJÖM XVII. 574.)

Mivel Arany itt már az egész művet jellemezte (szinte a híres, Madáchot íróvá avató levél előzményének tekinthető fordulatokkal), sőt a stiláris javítás lehetősége is felbukkant, az ujjongás élményfedezete a teljes mű ismerete lehetett. A második, ceruzával a kézben végzett újraolvasásnak viszont pontos dátumát is ismerjük: 1861. szeptember 3–8. Ez a K–K1 150. oldalán olvasható ma is egy kitörölt, szintén ceruzás, rövid értékelés maradványaként: „9 3/8" (Vö. a SZÖVEGÁLLAPOTOK 598. oldalával!) Egyetértünk Tolnai Vilmossal a dátum ilyen értelmezésében (Tolnai 1923. 248.).

Ezután kerülhetett sor a szerző írásos megkeresésére, a híres, 1861. szeptember 12-i levél megírására és elküldésére (MÖM II. 1001.). Felvetődhet a kérdés: miért nem személyesen kereste meg Madáchot? A választ ismét Madách életrajzi kronológiája adja meg: Madách augusztusban mint a nemzetiségi bizottságnak június 26-án megválasztott tagja *A nemzetiségek ügyében* elmondandó beszédére készült, amelyre azonban (az országgyűlés augusztus 22-diki feloszlatása miatt) már nem kerülhetett sor. Ezután megírta a választókhoz írt beszédét, 27-én Balassagyarmaton részt vett (mint megyei bizottmányi tag) Nógrád vármegye kisgyűlésén; a székvárosból szeptember 1-jén érkezett haza Alsósztregovára (Radó 1987 255.). Tehát: Madáchnak ezúttal sem volt érkezése kézirata sorsával törődnie.

A szeptember 12-i levélben Arany már kiforrott kiadói elképzeléssel jelentkezett. A KisfT lesz a kiadó: „...sorról sorra kijelölném a helyeket, hol – semmi esetre sem lényeges – változtatást gondolnék célszerűnek; vagy belenyugvása esetében magam tennék rajta egy-két tollvonást, aztán bemutatnám a társaságnak." A terv jobb megértéséhez utalnunk kell arra, hogy a tevékenységét 1860. május 24-én újrakezdett KisfT, amely 1860. augusztus 1-jén választotta igazgatójául Aranyt, alapító és pártoló tagokat toborzott kiadói tevékenysége támogatására, akiket illetménypéldányokkal honoráltak, évi 60 ív terjedelemben. Az első évben a 750 főt meghaladó pártolói kar kielégítése máris nehézségekbe ütközött: a George Eliot művésznéven író angol szerző, Mary Ann Evans *Adam Bede* c. fordításra kiszemelt regénye (1859) mellől hiányzott a másik mű. (Arany ekkori igazgatói tevékenységére l. Kéky 1936 118. és Gergely Pál jegyzeteit: AJÖM XII. 1966 525–527.!) Madách terjedelmes kézirata nemcsak az 1861. évi illetménypéldány adósságát rótta volna le, de jelentős és eredeti művel, szerzőt avatva toborzott volna új pártolókat a Társaságnak. Ez volt – ha úgy tetszik – Arany János személyes érdekeltsége a *Tragédia* gyors és minél jobb minőségű megjelentetésében.

Többi kiadói motívuma már irodalmi – erős etikai töltéssel. A költő-szerkesztő literatúrai örömét növelte a Tompa-levélben jelzett „önálló irány", amelyet a Petőfi-epigonok elleni indulata magyaráz. A másik motívum – ami viszont az I. szín félretételét indokolhatja –, hogy 1860-ban jelent meg Nagy István fordításában Goethe *Faust*ja, és az átültetés költői értékeiről Aranynak lesújtó véleménye volt. Ezt a faustiáda *Tragédia* részletes bírálatában Madáchnak is kifejtette, amikor a II. szín luciferi verse kapcsán („Segítsetek / Ti elemek / Az embert nektek / Szerezni meg") roszszallóan megjegyezte: „...ez olyan, mint a Nagy István fordításában Goethe." (L. még a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK között!) (Levele Madáchnak, Pest 1861. október 27. – MÖM II. 1006., AJÖM XVII. 603.) Mindenféle epigonizmus elutasítása – ez volt Arany *irodalmi* érdekeltsége.

Nem véletlenül került említésre Petőfi neve – az irodalomba befogadás gesztusainak etikai többletét az adta, hogy Arany mindazt, amit pályakezdéskor Petőfitől kapott, most a „fiatal képviselő"-nek (Tompának nevezte így meg Madáchot) adta vissza. Ha volt valaki, aki a vidékiesség, a gátlásosság érzését, sőt az olykori stiláris esetlenség jelenségét megérthette Madáchban, az Arany, Szalonta egykori aljegyzője volt. A külsőségek is hasonlóak: Arany már a második levelében tegezésre fordította az önözést, 1862 nyarán Csesztvén és Alsósztregován is felkereste új barátját stb.

Az első Arany-levél „Tisztelt Hazafi!" megszólítása pedig arra is utal, hogy az új tehetség feltűnése az irodalomban olyan történelmi pillanatra esett, amikor – mint már sokszor korábban – a felfüggesztett politikai tevékenység feladatkörét átmenetileg a kultúrának, a literatúrának kellett átvennie. Madách ehhez hiteles személyiség volt.

Arany ezeket az érdekeltségeit mindvégig egyensúlyban tudta tartani, ráadásul a mű és a szerző javára. Megfontolásait a sajtó alá rendezés és a kiadás során két, etikai töltésű, de gyakorlati kérdés köré kellett szerveznie:
– a javítások és ennek kapcsán az írói szándék problémája;
– a névhasználat, azaz a szerző felfedésének időpontja és módja.
Arany szeptember 12-i, beköszöntő levelének tanúsága szerint – amint idéztük is – még azt tervezte, hogy előbb javít, majd a jobbított művet mutatja be a KisfT-ban. Helyzetét nehezítette, hogy Madách október 3-i válaszában nem a *Tragédia* jövőjéről intézkedett, hanem az 1861. augusztus 12. és szeptember 28. között átdolgozott, 1843-ban írt akadémiai pályázati dicséretet nyert *Csák Máté* c. drámáját küldte meg (MÖM II. 863–864.). A KisfT október 10-i ülésén Arany ezért még csak szövegszemel-

vények s a szerző megnevezése nélkül méltathatta a művet, de elérte, hogy megbízták, „a mű fölvétele után saját belátása szerint intézkedjék." (Kéky 1936 122 és Gergely AJÖM XIII. 527.) Ezzel az üléssel kezdődött a *Tragédia* hírlelése a nyilvánosság előtt (vö. a *Fogadtatás* c. alfejezettel: 683.!) – és a szerző nevének találgatása, illetve kiszivárogtatása. Nagy Iván Pestről, október 21-ről küldött levelében már azonosítva köszöntötte Madáchot: „...Toldytól kelljen azt nekem meg tudni (vagy sejteni), hogy az irodalmunkban páratlan 's nagyszerü ‚az ember tragoedia'-jának atyja Te légy?" (MÖM II. 1110.)

Arany a felhatalmazás birtokában október 10. és 27. között újraolvasta a kéziratot, és kijelölte a javításra szánt helyeket. Erről Madáchnak október 27-i levelében számolt be: „Nem akartam irni, míg tragédiádon végig nem haladtam észrevételeimmel, de úgy látom, hogy ez kissé több időt vesz igénybe, s én másfelé is el lévén foglalva, nem űlhetek rajta folyvást." (MÖM II. 1001–1002., AJÖM XVII. 599.) Arany szavait a sürgetős munkáról az írásszakértői vizsgálat igazolta. Javításait fekete, kék, piros grafitceruzával és tollal végezte, amelyek között rétegzett felülírás azonban nem állapítható meg: vagyis Arany meg-megszakítva munkáját, mindig az éppen keze ügyében lévő íróeszközzel folytatta azt.

Arany e levélben nemcsak az I–VII. színre tett észrevételeit és javítási javaslatait közölte Madáchcsal (l. ezeket a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK között!), hanem egyúttal tájékoztatta a kiadói feltételekről is: „Az e vállalatba fölvett művekért mérsékelt tiszteletdij is jár (kis ive 20–30 f[orin]t)..." (MÖM II. 1002., AJÖM XVII. 600.) Egyben bejelentette, hogy október 31-én, a Társaság következő ülésén részleteket olvas föl a műből. Az erre vonatkozó „Föltéve, hogy nem ellenzed..." fordulat tkp. udvariasságnak tekinthető, hiszen a Pest–Alsósztregova posta útján, amelynek lassúságára – egy postaforduló tíz napot jelentett – Madách mindig panaszkodott (vö. MÖM II. 871.!), válasza csak utólagos beleegyezés lehetett.

Arany csak a helyesírás korszerűsítését tartotta a megjelenés feltételének, a többi javítást a szerző belátására bízta: „Ha módositásaim nem tetszenének, vagy ha átalában semmit nem akarnál is módositni (...), azt is ird meg. A munka megjelenésére ez nem akadály; csupán *éretted* ajánlottam változtatást." (Uo. Kiemelés az eredetiben.) Ugyancsak Madáchtól függött: „Neved még tudva nincs: tőled függ, mikor legyen napfényre hozva."

A sztregovai szerző maradéktalanul megbízott Aranyban: a névhasználat kérdésében egyáltalán nem nyilatkozott meg; november 2-i válaszle-

velében pedig, miközben a I–IV. szín egyes megoldásait magyarázni igyekezett (l. ezeket a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK között!), az egyetlen és másolat nélküli kézirat tényéből kiindulva, generális felhatalmazást adott a javításokra: „...arra kérlek tehát, hogy kivévén, ha egészen érthetetlen helyet találsz, mellyen eligazodni nem birsz s kérdést tartanál szükségesnek, megjegyzéseidet mintegy revisioúl ne is küld hozzám, valóban megszégyenitő az reám nézve, ki annyira megbízom benned..." (MÖM II. 867., AJÖM XVII. 614.)

A felhatalmazás birtokában Arany egyrészt most már szövegszemelvényekkel érvelhetett a KisfT-ban Madách műve mellett, másrészt (végrehajtva a javításokat) nyomdába adhatta az íveket. Az előbbi keretében kétszer, 1861. október 31-én és november 28-án, a felolvasó ülésen saját maga olvasott fel részleteket. „Ultima 8bris [octobris] felolvastam a tragédia 4 első jelenetét a Kisf[aludy]. társaságban." – írta Madáchnak november 5-én (MÖM II. 1014., AJÖM XVII. 616.). Mivel felhatalmazásával a javításokra ekkor még nem rendelkezett, az I–IV. szín az eredeti formában hangzott el. Ezt magától Aranytól tudjuk, aki a beszámoló levélben ismét visszatért az I. szín 13–16. sorának javítására, megjegyezve: „...melyre egyébiránt rajtam kivűl senki sem tett gáncsot..." (Uo.) November 28-án a már sajtó alatt lévő műnek javított és alkalmasint nyomtatott íveiből olvasott fel Arany; hogy mely színekből, nem tudjuk. (E felolvasások hatására l. a *Fogadtatás* c. alfejezetet: 681–682.!)

A nyomdai munkálatok kezdő dátumát nem ismerjük. Arany – október 27-i levele szerint – még csak kijelölte, de nem hajtotta végre a javításokat („kéziratodon nem változtattam semmit"), ám a felhatalmazás vélhetően november 4/5-i megérkezése után nyilvánvalóan úgy járt el, mint ígérte: „Mihelyt az első küldeményt, észrevételeiddel megkaptam, azonnal kezdhetnők a nyomást." (MÖM II 1002., AJÖM XVII. 600.) November 18-án az első ív kinyomásával már végeztek; Bérczy Károly, a balassagyarmati születésű, ifjúkori jóbarát ugyanis erről a napról keltezte levelét Madáchhoz: „...olvastam Emich nyomdájában az első levonati ívet..." (MÖM II. 1027.) Az viszont szintén Aranytól tudható, hogy tudományos munkának kijáró, három korrektúrafordulóval igyekezett a nehéz, agyonjavított levonatból készülő és menet közben véglegesülő szövegben a sajtóhibáknak elejét venni: „...legnagyobb gonddal magam háromszor javítottam minden ívet..." (Levele Madáchnak, Pest 1862. január 24. – MÖM II. 1016.) Arany nem túlzott: a SZÖVEGÁLLAPOTOK-ban észlelhető, jelentős számú eltérés a K–K1 és az 1861 között érdemi javító munkáról tanúskodik. Az

első kiadásba ezenfelül errata-lapot is fűztek („Egy papir szalagon kijelöltem, hogy megigazíthassa az olvasó."); ezek sh.-javításai a SZÖVEG-ÁLLAPOTOK lapalji jegyzeteiben olvashatók.

Madách 1861 őszén nem járt Pesten (Alsósztregován 1861. november 16-án fejezte be az 1860. június 9-én kezdett és az MTA Karátsonyi-drámajutalmának pályázatára szánt *Mózes*t), ezért a nyomdai munkák szervezése, vezetése, a folyamatos kapcsolattartás Emich Gusztáv akadémiai nyomdásszal szintén Aranyra hárult, amint arról egy pesti, 1862. augusztus 3-diki, Kazinczy Gábornak írt levele tanúskodik, amelyben a szintén illetménykötetnek szánt Molière-fordítása kapcsán Kazinczynak (összehasonlítási alapul) a *Tragédia* nyomdai megoldásait elemezte: „A szólók nevei középre esnek, majusculával, ez tán legcsinosabb. A betű faja garmond. Azon igen apró versaliák, melyekkel az *E. Tragédia* személyei a szövegben nyomvák, nem lesznek. Akkor is csak nyomdai ügyetlenségből, korrektúra után csúsztak az első ívbe; az én szándékom nagyobb betűk használása volt. Hanem azután az első ív másfél ezer példánya úgy lévén nyomva, meg kellett tartanom végig (Arany 1982 531.) Arany nyomdai utasításai mostani kiadásunkban olvashatók.

Mivel a kiadó a KisfT volt, a szerzővel külön szerződés nem készült. Innen van, hogy levelezésükben Arany ismételten visszatért a honorárium kérdésére. A pártoló tagok megnyerését szolgáló illetménykötetek ügyében a „róka fogta csuka" klasszikus esete állt fenn: a tiszteletdíjat a befolyó pártolói támogatásokból kellett fedezni. Az 1861. október 27-i levelében – amint azt más összefüggésben idéztük – Arany még a fordított művekre tervezett honoráriumot ígérte: „Az e vállalatra fölvett művekért mérsékelt tiszteletdij is jár (kis ive 20–30 f[orin]t); a mi ugyan nincs arányban műved értékével..." (MÖM II. 1002., AJÖM XVII. 600.) A mentegetőzés innen vezérmotívumként érzékelhető Arany híradásaiban; kivált, hogy az anyagi előnyöket nem kereső Madách nem reagált ígéretére. A megjelenés időpontjáig annyit sikerült elérnie, hogy: „Az ivenkénti nehány forint helyett, kerek számmal *50 arany* lesz nálam rendelkezésedre. Még ugyan beváltva nincs – mert van ugyan a tavalyi befizetésekből nehány száz forint, de mivel betettem kamatozni a tak[arék]. pénztárba, s most az új befizetések már folynak, ezekből akarom illetményedet megküldeni, a mi pár hét alatt megtörténhetik." (Levele Madáchnak, Pest 1862. január 24. – MÖM II. 1016.) A katonai beszállásolással terhelt, amúgyis rossz levélíró Madách nem válaszolván azonnal a tiszteletpéldányok megküldésére, február 13-án Arany már-már a szerző sértődöttségére gondolt: vagy a ja-

vítások olvastán vagy a honorárium összege miatt. Ezért ekkor részletezte is Madáchnak (1862. január 30. óta a KisfT tagjának) anyagi helyzetüket: „A Kisfaludy-társaság oly társaság, melynek, mint a titoknoki jelentésből olvashatod, egész évi bevétele alapítványai után nem tesz 400 f[o]r[in]tot, s így ebből folyó (benső) költségeit sem bírja fedezni; csupán azon 4 f[orin]t-os befizetésekből honorálhat tehát, melyeket pártolóitól kap. Ezek összege [ti. a pártoló tagok száma] még most is alig haladja az ezeret, s ebből kell [évi] 60 ívet kiállítani, póstán szétküldeni stb. Tiszteletdíjra tehát csak annyit fordíthat, mennyi ebből aránylag esik." (MÖM II. 1017.) Az ívenkénti honorárium 50 aranyra átváltása nem jelentett ugyan emelést (a *Tragédia* 14,5 íve az eredeti kalkuláció szerint is 290–435 forint tiszteletdíjat jelentett volna), ám a gesztus ismét a befogadásé: „...az én föllépésem némileg hasonló volt a tiedhez, s bár én Toldiért 15 – mondd: tizenöt aranyra versenyeztem, s 20-at kaptam, sokért nem válnék meg e début emlékétől." (Uo.)

Madách, bár anyagi helyzete ez idő tájt is igen rossz volt (vö. MID 384–387 és ÚMID 299–305.!), a *Tragédiá*ért kapott összeget a nemzeti művelődés és irodalom közintézményeinek szánta: „...e' tisztelet dijból egy dupla alapítványt akarnék csinálni a Kisfaludy-társaságnál, gondolom hogy az egyszerű alapítvány 60 f[o]r[in]t, úgy 120 f[o]r[in]tot kívánnék alapítani. A többit 200 f[o]r[in]tig kiegészítve, az Akademia tőkéjéhez szántam." (Levele Aranynak, Alsósztregova 1862. február 20. – MÖM II. 870.) A helyzet végül úgy alakult, hogy a napi kurzuson számított 50 arany ~ 328 forint tiszteletdíjból az MTA 200, a KisfT 100 forint adományt kapott, és csak a maradékot vette föl, vö. Arany János levelével (Pest, 1862. március 6. – MÖM II. 1020.) és a Társaság 1864. április 28-i ülésének jegyzőkönyvével (Kéky 1936 122.)! A pénzügyi adminisztrációt is a mindenes igazgató, Arany végezte: „Ezt én mind elintézem. Nyugtatóra [= nyugtára] semmi szükség." (MÖM II. 1020.) Az alapítványtételről Arany a SzF 1862. március 20-i számában adott hírt (AJÖM XIII. 259.).

1861. december 18-án jelentette Arany a Társaságnak a *Tragédia* első kiadása nyomdai munkáinak befejezését (vö. AJÖM XIII. 527.!), a tényleges megjelenés azonban – ismeretlen ok miatt – átcsúszott 1862 januárjára, bár az illetménykötet címlapján értelemszerűen 1861 olvasható. (A húzódó megjelenés sajtóanyagát l. a *Fogadtatás* c. alfejezetben: 683–684.!) A pontosabb időmeghatározás a szakirodalom máig vitatott részkérdése. Balogh Károly csak „1862. január havában" megjelöléssel élt, ő maga január 20-án említette levélben a művet (1996 158.); Morvay Győző január 24-re

(Morvay 1897 152.), Voinovich Géza és az életrajzíró Balogh Károly január 16-ra tette a megjelenést (Voinovich 1922 175., Balogh 1934 188.). Újabban konszenzus alakult ki: 1862. január 12-ben (Radó 1987 267–268.; MKK 297.; Praznovszky 1998 94.) – annak alapján, hogy Arany erről a napról keltezte levelét, amelynek mellékletében megküldte Szász Károlynak a recenzensi példányt saját lapja, a SzF számára írandó kritikához (Arany 1982 519.). Legújabban ugyan Andor Csaba megváltoztatta MKK-beli álláspontját, és – január 12. vasárnapra esvén – egy vélt munkaszüneti nap beiktatásával január 13-ra, hétfőre „csúsztatta át" a megjelenést (Andor 2000 167.); ám mivel egyéb érvelést nem vonultatott fel, nincs okunk, hogy az elfogadott dátumon változtassunk.

Az ember tragédiája megjelenési dátumának így – jelenlegi ismereteink alapján – *1862. január 12*-dikét tekintjük, amit megerősít, hogy január 14-én három újság is egyidőben adott hírt a megjelenésről, l. a *Fogadtatás* c. alfejezetet: 684.! (Ami persze, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a könyv egy-két nappal korábban készült el az Emich-nyomdában.)

Megjelenés a szerző életében

AZ | EMBER TRAGÉDIÁJA. | DRÁMAI KÖLTEMÉNY. | IRTA | MADÁCH IMRE. | KIADTA A KISFALUDY-TÁRSASÁG. | PEST. | EMICH GUSZTÁV, MAGYAR AKADEMIAI NYOMDÁSZ. | MDCCCLXI. (A továbbiakban: 61.)

A címlapot a KisfT emblémája díszítette. A mű – amint arra Arany már idézett, 1862. augusztus 3-i, Kazinczy Gábornak szóló levele utalt – 1500 példányban jelent meg. Ezt a példányszámot (általában az illetménykötetekre, a „Pártolói Könyvtár" részére) az 1861. február 28-i ülés határozta meg (vö. AJÖM XIII. 525.!). (1861. ápr. 25-én a pártolói tagság létszáma 913 volt, vö. AJÖM XIII. 526.!)

A szerző húsz tiszteletpéldányt kapott (l. Arany levelét, Pest 1862. január 24. – MÖM II. 1015.!), amelyet családjában és nógrádi barátai között osztott szét. Erre utal a három ismert dedikáció útja: Veres Pálné Beniczky Herminnek (1862. január 24.), Szentiványi Bogomérnak (1862. január 31.) és unokahúgának, Károlyi Miksáné Huszár Annának (1862. február 2.), vö. MKK 297.! A kutatás további feladatait a tiszteletpéldányok nyomon követésében ebben az irányban jelöli ki Balogh Károly emlékirata is: „Ő 20 példányt kapott és vitt belőle Sréternek is egyet – szánon." (Balogh 1996 158.)

A kötet könyvesbolti forgalomba nem került: „Bolti ára nincs, szétküldetik a Kisfaludy-társaság pártolóinak." (SzF 1862. I. félév, 13. sz. január 30. 208.) Ezért Arany – meggyőződéssel vallva a *Tragédia* remekmű-voltát – már rögtön e megjelenést követően, 1862. január 24-i levelében „egy hihetően nem sokára szükséges 2-ik kiadás"-ról írt, majd kisvártatva, február 13-án megismételte véleményét („...istennek hála, ide s tova sürgető szükség lesz."), sőt március 6-án rá is kérdezett Madách vonatkozó terveire: „Ad vocem, jövő kiadás: mi szándékod van ez iránt?" (MÖM II. 1015., II. 1017., II. 1020.) Mivel Madách válaszáról semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, a kérdést alighanem személyesen beszélték meg. Erre először 1862. március 27-én kerülhetett sor, amikor a szerző Pestre érkezett, hogy megtartsa KisfT-i székfoglalóját, másodszor pedig augusztus 7. és 11. között, közös csesztvei–alsósztregovai–szliácsi időzésük során. Mindenesetre Madách Szász Károlytól – 1862. szeptember 12-i levelében – már akkor kérte bírálója további tanácsait, „...midőn épen müvem második kiadása készül..." (MÖM II. 945.)

Arany az első kiadás megjelenése után is, két levélben is (a hivatkozott január 24-iben és a február 13-án írottban) felajánlotta a szerzőnek, hogy a várt és sürgetett második kiadásban visszaállíthatja eredeti szövegét, amit Madách február 20-án ismételt köszönetnyilvánítás mellett elhárított (MÖM II. 1015–1016., II. 1017., II. 869.). Ezért a második kiadásnak vagy a K–K1 (az Arany-javításokkal együtt) vagy a 61 lehetett az alapja. Mivel – amint azt az első kiadás korrektúrája kapcsán említettük – a K–K1 és a 61 szövegállapota között is mutatkoztak eltérések Aranynak a fenn nem maradt korrektúraíveken végrehajtott további módosításai révén, Madách helyesen döntött, amikor a 61 nyomtatott szövegét vette alapszövegül. Egyetlen kéziratát azonban nem kérte vissza Aranytól, az változatlanul Pesten maradt („...kéziratod nálam még használható állapotban megvan" – írta Arany február 13-án), s végül Aranytól került a KisfT levéltárába és azzal együtt jelenlegi közgyűjteményi lelőhelyére. A 61 egyik tiszteletpéldányát használta kézipéldányul, ebbe jegyezte fekete ceruzával saját és Szász Károlytól kért-kapott javításait.

Emlékeztetünk rá, hogy Szász Arany helyett (l. a 694. oldalt!) írta meg ismertető bírálatát a SzF-be (nyolc részben jelent meg, 1862. február 13. és április 3. között). Madách bizalmát az szerezte meg, hogy Szász volt az egyetlen, aki két konkrét szövegkifogással élt, s rokonszenvét csak fokozta, hogy a Kritikai Lapok 1862. július 1-jei számában megvédte őt Zilahy Károly *Az ember tragédiájáról. (Levéltöredék.)* c. cikkével szemben. (A vitára l. a *Fogadtatás* c. alfejezetet: 690. és 692.!) Mindennek alapján kérte Madách – említett, szeptember 12-i levelében – a szövegben a kritikában említettekhez „hasonló homályos helyek" kijelölését (MÖM II. 945.). Szász – szüreti távolléte miatt – csak október 6-án válaszolt érdemben Sztregovára, ekkor közölte javítási javaslatait, szám szerint újabb 72-őt (MÖM II. 1122–1126.). Így a Szász-féle módosítási javaslatok száma összesen 74.

Madáchnak a javításokat tartalmazó kézipéldánya jelenleg (ismét) lappang. Az 1930-as években Klein Dezső műgyűjtő tulajdonában volt, aki készséggel bocsátotta az akkor fiatal bibliográfus, Kozocsa Sándor rendelkezésére, feldolgozás céljából. Ezeket a jegyzeteit közölte ő évtizedekkel később: Kozocsa 1968 366–373. Maga a példány is felbukkant Szabó Józsefnél (vö. *Madách-gyűjtemény Balassagyarmaton*, Palócföld 1969/3. 77!), ám a győri Xantus János Múzeumba, ahová a Szabó-gyűjtemény leltározatlan állapotban került, a kollekció kétségkívül legértékesebb darabja már nem jutott el. Így munkánk során az MKSz-közleményt használtuk.

A *Tragédia* második (és egyben szerzője életében utolsó) kiadásának szövegmunkáit 1862. október 10. és október 28. közé tehetjük, figyelembe véve a postajárást és a Sztregova–Pest kétnapos utazást is. Ez az intenzívebb periódus „bele is fér" Madách életrajzába: sem a kronológia (Radó 1987 281.), sem a két személyi okmánytár (MID, ÚMID) nem jelez ekkorról olyan tevékenységet, amely elvonta volna Madáchot a munkától. Ezért azt feltételezzük, hogy amikor 1862. október 29-én vagy 30-án Pestre érkezett – útban Nagyváradra, hogy magával hozza volt feleségétől, Fráter Erzsébettől Jolán leányát –, magával hozhatta a 61 javított kézipéldányát, amely Emich számára kézirat helyett szolgált. A szerződés megkötésére 1862. október 30-án került sor. Radó (1987 276.) a szöveget nem ismerve, egy levélbeli, a szerződés 1. pontjára történő hivatkozás alapján a megjegyzést „1862. július előttre" tette. A szerződés leírását l. MKK 519.! Teljes szövege először csak a Madách-okmánytárban jelent meg (ÚMID 306.), ezért itt újraközöljük.

„Szerződés

egy részt Madách Imre mint szerző, más részt Emich Gusztáv id. mint kiadó közt:

1. Madách Imre „Az ember Tragédiája" czimű művének második kiadását (az első kiadás a Kisfaludy-társaság kiadványa) eladja id. Emich Gusztávnak, ki *ezerötszáz* példányt nyomtathat s ezért hatszáz o[sztrák]. é[rtékű]. forint díjat fizet a szerzőnek két rátában, jelesül: 300 f[orin]-tot 1863 évi junius 6án, a második 300 forintot pedig 1863 december 24én; húsz példányt a szerzőnek küld s ezenkivül saját kiadványú művekből 40 f[orin]t értékű könyveket.
2. A kiállítás csinosságáról a kiadó kezeskedik, a correcturát és revisiót elvállalja s a példányok ára a kiállítás költségeihez képest később fog a kiadó és szerző közt megállapitatni.
3. Harmadik kiadás szükségének esetére, a szerző ezt 300 előleg lefizetendő forintért, új 1500 példányban, Emich Gusztávnak kötelezi.

Kelt, Pesten 1862 Oct. 30án

Emich Gusztáv
m[int]. kiadó
Madách Imre
mint szerző"

(„AZ EMICH GUSZTÁV MAGY. AKADÉMIAI KÖNYVNYOMDÁJA." fejléces papíron készült szerződés: OSZK Kt. An. Lit. 3848. Madách aláírása autográf.)

A szerződésen olvasható még a második kiadás pénzügyi elszámolásának igazolása; ez a szövegrész teljes egészében autográf: „Fentebbi szerződés első két pontjából T. Emich Gusztáv urat kötelező feltételeknek nevezett Kiadó Úr hogy eleget tett elösmerem s ezennel nyugtatom. Kelt A. Sztregován, 1864 Feb 17én Madách Imre." (A szerződésnek van továbbá egy pesti, 1868. július 7-i záradéka, amelyben a visszavonuló Emich Gusztáv megbízásából fia a *Tragédia* kiadói jogait az Athenaeum Rt.-re ruházta át.)

A szerződéshez néhány megjegyzést fűzhetünk.

- A tiszteletdíj nagyságát illetően igazolódtak Arany levélbeli mondatai az első kiadásról: „...egy moralis testület kedvező fogadásában bizonynyal több volt rád nézve, mint ha könyvárus *még egyszer annyit* fizetett volna." (Levele Madáchnak, Pest 1862. február 13. – MÖM II. 1017. – Kiemelés tőlünk.)
- Madách elégedett volt ugyan az első kiadás kiállításával („a' lehető leg kedvesebb izlésemre is"), Arany azonban nem. A Kazinczy Gábor-levélből idézett kifogásokat a betűtípusok megválasztásáról a szerzőnek is megismételte levelében (Pest, 1862. március 6. – MÖM II. 1019.), leszögezve mentségét: „De a társaságnak szerződése lévén Emich-hel, se papirja se kiállitása nem lehetett különb" – a 2. pont erre vonatkozik.
- Szokatlannak tűnhet az 1. pont kitétele az Emich-könyvek megküldéséről. Madách leveleiben és intézkedéseiben azonban vissza-visszatért a folyóirat-előfizetés és a könyvtárgyarapítás Sztregováról nehezen lebonyolítható problémája, sőt a *Tragédia* második kiadása honoráriumának első rátájával is hasonlót tervezett, vö. levelével Nagy Iványnak (Alsósztregova, 1863. szeptember 9. – MÖM II. 935.)!
- Végül: hiányzik a szerződésből a „kézirat" átadásának szabályozása, amit közvetett bizonyítéknak látunk amellett, hogy Madách a 61 javított kézipéldányát már át is adta a kiadónak. (Ugyanerre látszik utalni, hogy Kozocsa szerint – 1968 366. – a 61 kézipéldányán neve alá odajegyezte: „a Kisf. társ. tagja." Későbbi átadás esetén az 1863. január 13-án megkapott MTA levelező tagságot is feltüntette volna. A második kiadás – a továbbiakban: 63 – címlapjáról a kívánt irodalmi rang egyébként elmaradt.)

Madách – nyilván a 61 erőltetett ütemű nyomdai előállítására gondolva – hamari megjelenésben reménykedett. Olyannyira, hogy Szász Károlynak nem is köszönte meg 1862-ben a javítási javaslatokat; azt dedikált tiszteletpéldánnyal szándékozván megtenni. 1863. február 1-jén azonban már nem várhatott tovább, mivel „...a kiadás olly sokára halad, hogy már kénytelen vagyok ezt megelőzve e' néhány sorral legalább egy forró kézszorítást küldeni addig is..." (MÖM II. 946.) Emich egyébként csak szokásos üzletpolitikáját követte, aminek sarkalatos elve volt, hogy a nevezetes újdonságokkal az évi négy országos vásár időpontjaira rukkolt elő. (Így járt el már 1847-ben Petőfi *Összes költeményei*vel is.) A szerződés szerinti első fizetési kötelezettség olyan időpontú, hogy abba még a júniusi, Medárd-napi vásár is belefér – szerencsére a megjelenéssel Emich nem várt addig.

A 63 pontos megjelenési napját nem ismerjük. Madách végül 1863. március 18-án postázhatta Szász Károlynak a köszönetnyilvánító levelet és a tiszteletpéldányt (MÖM II. 947.) Figyelembe véve a Pest–Sztregova postázást, a megjelenést 1863. március 10. körülre tehetjük (vö. Radó 1987 290. óvatosabb véleményével: „1863. III. 18. előtt"!), azaz a megjelentetés a márciusi, József-napi vásárra történt.

Semmiféle adatunk nincs Madách és Emich munkakapcsolatáról; ilyet a szerződés 2. pontjának kizáró megfogalmazása szerint nem is feltételezhetünk. Az utókor textológiai véleménye szerint a korrektúrázás átengedése hibának bizonyult. Noha Emich „magyar akadémiai nyomdász" alaposan dolgozott, ez nem érhetett föl Arany János három korrektúra-fordulójának alaposságával. Ezért már a 63-ban megkezdődött a (zömmel ritmikai) szövegromlás, amely utóbb, felgyorsulva, az „igen rossz verselő Madách" minősítéshez vezetett. Annak sincs nyoma, hogy Emich az árat (a kötet 1 forint 80 krajcárba került) egyeztette volna a szerzővel.

AZ | EMBER TRAGÉDIÁJA. | DRÁMAI KÖLTEMÉNY. | IRTA | MADÁCH IMRE. | (MÁSODIK TETEMESEN JAVITOTT KIADÁS.) | PEST, | EMICH GUSZTÁV SAJÁTJA. | MDCCCLXIII.

A nagy tapasztalatú Emich rutinosan dolgozott: megőrizte a 61 tördelését, legfeljebb néhány sor áttördelést alkalmazott, így mind a 61, mind a 63 218 számozott lapot tartalmazott. (Az áttördelésekről a SZÖVEGÁLLAPOTOK lapalji jegyzeteiben adunk számot.) A nagyobb formátum, a megfelelő betűtípusok alkalmazása – az azonos tördelés ellenére – az olvasókban a „Kiállítása az előzőnél sokkal díszesebb" (VU 1863. 25. sz. április 5. 125.) benyomását keltette.

A 63 tiszteletpéldányainak nyomon követésére eddigelé nem történt kísérlet. A kötet honoráriumügyei azonban elhúzódtak. Az országos aszály miatt ínséges 1863. évben Emich késve fizetett, a köszvénnyel betegeskedő Madách pedig 1863. szeptember 9-én Nagy Iván kérte meg az első ráta 300 forintjának felvételére. Hangja az újabb, november 1-jei levélben kétségbeesettre váltott, november 4-én a pesti takarékpénztárnál 120 forintos váltója járt volna le: „...Emichnek mond el e körülményt s ha ő lenne oka, hogy ily kellemetlenségbe jőjek, ezt nekie soha nem bírnám megbocsájtani s valóban nem illő cselekedete lenne. – (...) az itteni pénz szükséget lehetetlen le írni." (MÖM II. 935–936.) Az eset 1864-ben megismétlődött: február 17-én ismét Nagy Iván kérte közbenjárásra. A honorárium második hányada egy újabb, 240 forintos váltó kiegyenlítésére kellett. (MÖM II. 936. – Ennek a levélnek volt melléklete a fentebb közölt szerződés a kifizetés előlegezett igazolásával. Az utóbbi külön közölve: ÚMID 311.; dátumhibával, február 11-nek olvasva.) Noha a két honoráriumügylet részleteiről nem rendelkezünk dokumentumokkal vagy adatokkal, Emich korrektségéről (akit annak idején Petőfi ajánlott e tulajdonsága miatt kiadóul Aranynak) nem lehetnek kétségeink. Ellenkező esetben aligha tervezte volna Madách, hogy a *Tündérálom* második kiadását és összegyűjtött verseit is nála jelenteti meg (MÖM II. 937.). Az előbbi megírására, az utóbbiak sajtó alá rendezésére éppúgy nem kerülhetett már sor, mint *Az ember tragédiája* szerzője életében harmadik kiadására.

1864. október 15-én, amikor az újságok még javában közöltek nekrológokat, keretezett hirdetés jelent meg A Hon c. lapban, amelyet Emich tett közzé, hírlelve benne a 3 forintba kerülő „díszkiadás"-t, amely mellett kaphatók a 63 fűzött, 1 forint 80 krajcáros példányai is. (A „díszkiadás" mibenlétére az *Illusztráció* c. alfejezetben térünk vissza.) További kiadástörténeti vizsgálódásnak kell majd a jövőben eldöntenie, hogy Emich Madách halálhírére – ezt először a Magyar Sajtó c. lap tette közzé október 7-én – reagált-e ezzel, vagy pedig (és ez a valószínűbb) ekkorra sikerült megszereznie, a halálesettől függetlenül, Than Mór festménye metszetváltozatának címlapjogát, ami persze jóval korábbi előkészületeket és tárgyalásokat igényelt. Emich mindkét esetben a 63 eszerint még szép számban raktáron lévő példányait használhatta fel. Ezért a „díszkiadást" nem tekintjük külön edíciónak, nem feltételezhetjük az utánnyomást sem, hanem csupán a 63 címlapkiadásáról beszélhetünk.

Részleges utánközlések a szerző életében

Az Ország Tükre, 1862. 3. sz. febr. 1. 44.: a IV. szín (a megjelenés tényét közölve);

Nővilág, 1862. 5. sz. febr. 20. 71–73.: a XV. szín (a megjelenés tényét közölve);

Emich Gusztáv Nagy Képes Naptára [az] 1863. évre, szerk. Szokoly Viktor és Vadnai Károly, Pest 1862. 99–106.: a IX. szín (Madách arcképével és rövid életrajzával)

Fogadtatás

1911-ben jelent meg Budapesten Endrődi Sándor összeállítása: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Hasonmás, de mutatózott kiadása: Bp. 1972. A munkát Kiss József folytatta: *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban (Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban" c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez)*, gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta Kiss József. Bp. 1987. Fontes 11. Ennek az alapvető munkának mintájára állította össze Praznovszky Mihály *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864* c. kéziratát, amelyet készséggel bocsátott a mostani krk. rendelkezésére. A *Fogadtatás* alfejezet törzsanyagát a 683. oldaltól kezdve az ő adatgyűjtése adja, amelyet a szakirodalommal szembesítettünk és saját kutatási eredményeinkkel egészítettünk ki.

Irodalmi recepció az első kiadás előtt

Az ember tragédiája keletkezés- és kiadástörténetének felvonultatott sajátosságaiból következik, hogy ezúttal és kivételesen a megjelenés előtti irodalmi recepcióról is beszélhetünk, amelyet azonban – más helyen, időben és közegben történvén – mindenképpen indokolt megkülönböztetni *A kézirat fogadtatása* c. alfejezettől.

Az irodalmi recepció kezdete Arany János levele Tompa Mihályhoz (Pest, 1861. augusztus 25.): „Poesisről szólván: valahára födöztem fel egy *igazi* talentumot. Egy kézirat van nálam: *Az ember tragoediája*. Faust féle drámai compositió, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. (...) Mily jól esik ez örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!" (AJÖM XVII. 574–575.)

Az alaphangot és érvelést megismételte Arany János a szerzőhöz intézett 1861. szeptember 12-i levelében, amelynek néhány mondata szinte szállóigévé vált: „Az »Ember Tragoediája« úgy conceptióban, mint compositióban igen jeles mű. Csak itt-ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők. De igy is, a mint van, egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet. (...) Fogadja leghőbb üdvözletemet a gyönyö-

rért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyre költészetünket derítni hivatva van!" (MÖM II. 1001., AJÖM XVII. 579. – Madách a levelet szó szerint lemásolta és elküldte a *Tragédia* első olvasójának, Szontagh Pál barátjának, 1861. szeptember 19-én, l. MÖM II. 994–995.!). Ami a kritikai alapvetést, az „úgy conceptióban, mint compositióban" megállapítást illeti, a mai irodalomtörténet Aranyt igazolhatja és kritikai kiadásunk *Tárgyi magyarázatok* alfejezete ezt szemlélteti is: a *Tragédia* eredetisége nem a részletek újszerűségében és nagyszerűségében rejlett, hanem abban, ahogyan Madách a sokféle ismert adat, előkép, sőt olykor irodalmi-művelődési közhely halmazából egyéni világlátású műalkotást alkotott.

Amint a *Kiadástörténet*nél említettük, Arany János – a kiadandó mű értékeit szemléltetendő – 1861. október 31-én a KisfT-ban az I–IV. szín javítatlan szövegét olvasta fel. A felolvasás hatásáról – jelenlegi ismereteink szerint – több egykorú dokumentummal rendelkezünk (vö. Praznovszky 1998 92–93.!). Maga a felolvasó így emlékezett 1862. március 27-én, a Madách székfoglalóját bevezető üdvözlő beszédében: „Oh, emlékszem én, s mindenkor édesen fogok emlékezni a napra, midőn ama nevezetes műnek, az Ember tragédiájának, habár csupán töredékeit olvasva Önök előtt, majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csodálkozás, itt javalló elégültség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arcain." (AJÖM XIII. 337.)

A másik tudósító Csengery Antal volt, a hajdani centralista elvbarát, aki Erdélyi Jánost Madách reformkori múltjára is emlékeztette: „A napokban igen derék művet olvastak fel a Kisfaludy-társaságban. »Az ember tragoediája« Madách Imrétől, a mi hajdani »Timon«-unktól. E név alatt írt volt rég igen jó czikkeket a P[esti]. Hirlapban. Az ember tragoediája byroni conceptio shakespeareileg kivéve. Roppant erő az egészben és a részletekben egyaránt; csak a verselés gyönge. Ezen igazgat Arany, a hol lehet." (Levele Erdélyi Jánoshoz, Pest 1861. november 2. = ErdLev II. 282.)

Madáchot hárman tudósították a felolvasás sikeréről. Arany János november 5-én írt Sztregovára: „Ultima 8bris [okt. 31-én] felolvastam a tragédia 4 első jelenetét a Kisf[aludy]. társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengeri stb. hogyan kiáltott fel – csupán a localis szépségeknél is – ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is." (MÖM II. 1014., AJÖM XVII. 616. Ezután a levélben tkp. megismételte szeptember 12-i értékelését a műről.)

Bérczy Károly ekkor még nem volt a KisfT tagja; Madáchcsal egyidőben, 1862. január 30-án választották meg (vö. Kéky 1936 124.!). Így a fel-

olvasáson sem vett részt, de a sikerről értesült: „Minap este a casinóban kandalló körűl ülvén többen, Csengery Antal nem győzött elég dicséretet halmozni az »Ember tragoediájára«, melyet Fausttal és Manfreddel helyezett párvonalba." (Levele Madách Imréhez, Pest 1861. november 5. – MÖM II. 1026.)

Nagy Iván szintén nem vett részt a felolvasó ülésen, értesüléseit másodkézből szerezte: „...Toldy Fer[enctől]. és Gregus[s] Ágosttól [ekkor a KisfT titkára] hallottam a magasztalást; az előbbi roppant elragadtatással s valóban a nemzeti irodalom iránti igaz ügyszeretetével, mellyet tőle eltagadnunk nem lehetett, nyilatkozott róla. Elmondta, hogy a Kisfaludy társaság azon gyűlése lángoló örömmel és a meglepőt, nagyszerűt követni szokott ámulattal hallgatta azon néhány jelenetet, mellyet belőle Arany felolvasott – és olly benyomást tett az a jelen voltakra, hogy utánna Szász Károlynak kellvén (előre tett bejelentés szerint) felolvasást tartania, ez azzal fogott felolvasásához, hogy kijelenté, miszerint ő olly ritka, drága és fenséges csemege megízlelése után, millyen a Te *tragoediád* volt, restelli olvasni az ő költeményét, főleg azon pillanatban, mert éreznie kell ama nagyszerűnek hatása után az ő – úgymond – különben is középszerű költeményének [*A kis Ilonka emlékezete* c. versfüzér] mutatványainak gyengeségét és elhangzását. Toldy azt is mondta még, hogy müved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világ hirűvé váland, és epochát fog csinálni a világirodalomban. Szóval pedig szerinte *Vörösmarty* az első, most Te vagy a m[agyar]. irodalom második fényes csillaga. – Gregusstól is hasonló magasztalásokat hallottam. Szerinte a Te müved kerekded, egész, és olly remekűl kivéve, hogy ebben Faustot meghaladta stb. S ő is szintén világ hírűségét jósolja." (Levele Madách Imréhez, Pest 1861. november. – MÖM II. 1111.)

Az irodalmi recepció e sajátos szakaszának számbavétele azért is fontos a *Tragédia* esetében, mert az így véleményt nyilvánítók egy része Madách életében nem írt kritikát a műről, és így alfejezetünk *Értékelő bírálatok* c. passzusában (685–694.) értelemszerűen nem szerepelnek.

Nem elemző híradások

Az első kiadásról

Az első kiadást előzetesen hírlelők

Magyarország, 1861. okt. 12. Greguss Ágost titkár jelentése a KisfT okt. 10-i, rendkívüli üléséről: „A pártolóknak járó hatvanívnyi könyvilletménybe »Az ember tragoediája« cimü eredeti mű felvétele határoztatott. Szerzője nincs megnevezve."

Magyar Sajtó, 1861. okt. 12.
Pesti Napló, 1861. okt. 12.
Sürgöny, 1861. okt. 13.
SzF, 1861. okt. 17.
} a titkári jelentés átvétele

Hölgyfutár, 1861. nov. 2. „Egy irótársunktól" szerzett értesülés az „eredeti szomorújáték"-nak nevezett *Tragédia* „nagy irodalmi becsé"-ről; ismeretlen szerzője kezdő lehet, miután kézirata helyesírási hibákkal van tele." Reménykedik, hogy a „mű szinpadra kerül."

Sürgöny, 1861. nov. 3. Greguss Ágost titkári jelentése a KisfT okt. 31-i üléséről: megismétli az illetménypéldányi megjelentetést, miután Arany az ülésen mutatványt olvasott fel a *Tragédiá*ból.

Hölgyfutár, 1861. nov. 5.
Magyarország, 1861. nov. 6.
} a titkári jelentés átvétele

SzF, 1861. nov. 6. Arany János glosszája vitatkozik a Hölgyfutár nov. 2-i hírével: a kézirat helyesírása „még sem oly képtelenül rossz", továbbá ironizál a színpadi bemutathatóságon: „...vajon Dante »Isteni komédiája« mint bohózat nem buknék-e meg a budai népszínházban?" Vö. AJÖM XII. 52–53. (főszöveg), 393. (jegyzet)!

SzF, 1861. nov. 14.: a titkári jelentés átvétele a KisfT 1861. okt. 31-i üléséről

VU, 1861. dec. 1.: az illetménypéldányi megjelentetés megerősítése; a *Tragédia* „ismeretlen szerzőtől írt jeles mű"

SzF, 1861. dec. 5.: Greguss Ágost titkári jelentése a KisfT nov. 28-i üléséről, amelyen Arany újabb részleteket olvasott fel a sajtó alatt lévő műből; az „egy pár hét alatt a pártolók kezében lesz."

Családi Kör, 1861. dec. 8.: „8–10 nap mulva" megjelenik az ismeretlen szerzőjű „jeles drámai költemény".

Magyarország, 1861. dec. 31.: Greguss Ágost titkári jelentése a KisfT dec. 28-i üléséről, az illetménykötet „az uj év első napjaiban fog szétküldöztetni..."

Pesti Napló, 1861. dec. 31.
Magyar Sajtó, 1862. jan. 1. } a titkári jelentés átvétele

Pesti Hölgy-Divatlap, 1862. jan. 1.: értesüléseket keverő hír a szerző nevének első említésével: „Madách Imre, kinek »Az ember tragoediája« című művéről annyi dicséretest írtak a lapok, legközelebb egy új drámával fogja gazdagítani irodalmunkat."

Hölgyfutár, 1862. jan. 2.
SzF, 1862. jan. 2.
Nefelejts, 1862. jan. 5.
VU, 1862. jan. 5. } a titkári jelentés átvétele

Az első kiadás megjelenését hírlelők

Divatcsarnok, 1862. jan. 14.
Magyarország, 1862. jan. 14.:
Pesti Napló, 1862. jan. 14.
Hölgyfutár, 1862. jan. 16. } bővebb ismertetését is ígérve

Sürgöny, 1862. jan. 16.: szintén „tüzetes ismertetést" ígér, a *Tragédiát* először nevezi „a magyar irodalom »Faust«-já"-nak.

SzF, 1862. jan. 16. (Vö. AJÖM XIII. 257.!)

Pester Lloyd, 1862. jan. 17.: a Sürgöny előző napi minősítésével („der »Faust« der ungarischen Literatur"), először német címmel: „Die Tragödie des Menschen"

Családi Kör, 1862. jan. 19.: bővebb ismertetést ígérve, a kiadásért megdicséri a kispénzű KisfT-ot.

Napkelet, 1862. jan. 19.: visszatérő elemzést ígér a „magyar Faust" elnevezésről.

Nefelejts, 1862. jan. 19.: ismét a „magyar irodalom »Faustja« megjelent" minősítés

Gombostű, 1862. jan. 22.: későbbi tüzetes ismertetést ígér.

Hölgyfutár, 1862. jan. 30.: a Sürgöny névtelen „ujdondásza" megismétli, hogy ő használta először a *Tragédiára* a „magyar Faust" minősítést.

SzF, 1862. jan. 30.: az *Új könyvek* c. rovatban, bolti ára nincs.

Pesti Hölgy-Divatlap, 1862. febr. 1.: a KisfT febr. 6-án esedékes nyilvános nagygyűlését hírlelve nehezményezi, hogy pártoló tagság nélkül a *Tragédia* nem olvasható, lévén illetménykötet.

Divatcsarnok, 1862. febr. 11.: a megjelenés „valóságos irodalmi esemény", szerzője „nagy költő".

Nővilág, 1862. febr. 13.: ugyanazon számban két, egymondatos hír, a *Tragédia* KisfT-i illetménykötetként való megjelenésről, illetve Madách KisfT-i taggá választásáról

Magyar Tudományos Értekező, 1863. febr.: Aigner Lajos könyvészeti összeállításában az 1861. évi könyvtermésről

KisfTÉ ÚjF 1. kötet, 1860/62–1862/63. 69., a Társaság 1861 és 1863 közötti kiadványai sorában: „3. Az ember tragédiája Madách Imrétől. Pest. 1861."

Koszorú, 1863. ápr. 26.: Magyaróvárra küldött szerkesztői üzenet, az 1861. és 1862. évek illetménypéldányainak felsorolásában, az előbbi évnél: „Ember tragédiája" (Vö. AJÖM XIII. 267.!)

A „második, tetemesen javított" kiadásról

[Előzetes hír nem jelent meg.]

A második kiadás megjelenését hírlelők

Koszorú, 1863. márc. 22.: az *Új könyvek* c. rovatban, az 1 forint 80 krajcár bolti ár közlésével

VU, 1863. ápr. 5.: a *Megjelent új könyvek* c. rovatban, a bolti ár közlésével; a „Kiállítása az előzőnél sokkal díszesebb" megjegyzéssel

Értékelő bírálatok Az ember tragédiájáról

[Vajda János]: Nővilág, 1862. jan. 20. 29–30. – Recenziós példány híján csak belelapozás, ám annak alapján is „az egyik legjelentősb műve az utóbbi évtizednek"; „első eset, hogy magyar iró felülemelkedve a szűk specialis magyar élet nézleten, az egyetemes magas világnézpontra állva, általános érdekü műben, az összes emberiség életkérdéseivel, a végtelenség eszméjével foglalkozzék". A világirodalomban is ritka, ilyen tárgyú

remekművek „után e mű nem épen gyönge utánzásnak tünik föl." Drámai hatás és költőiség dolgában messze elmarad a *Faust*tól, amelyhez rögtön hasonlították. Az álom „epikai fogás"; inkább „dialogizált eposz", mintsem drámai költemény. Hiányolja a szereplők „egyénítő jellemzés"-ét: „Mindenütt a szerző maga politizál, bölcseleg..." Legjobb „festés" a londoni színben, legerősebb „politika-bölcseleti felfogás" a IV–V. színben, leggyöngébb „a paradicsom elvesztése ábrázolásában." A magyar irodalom jelenéhez képest így is „valóságos jótékony tisztító villámként hat" és „Madách, mint talentum, beláthatlan magasságban áll" a Nemzeti Színház frázisos drámaszerzői fölött.

A[dolf]. D[ux].: *Az ember tragédiája (Die Tragödie des Menschen)*, Pester Lloyd, 1862. 21. sz. jan. 26.; 27. sz. febr. 2.; 33. sz. febr. 9. – Noha a sajtó a magyar *Faust*nak nevezi a művet, az lényegében különbözik Goethe művétől és a többi faustiádától, és csak annyiban közösek, hogy az emberi lélek alapkérdéseit ábrázolják. Ádám az emberiséget reprezentálja, aki mindig új történelmi alakot ölt. Ismerteti – saját fordításszemelvényeivel (ezeket l. a *Fordítások* alfejezetben!) – a cselekményt. A mű középpontjának a londoni színt, a jelenkor sokszínű ábrázolását tartja. A *Faust*-párhuzamokat itt is felvonultatja. A szituáció és alakpárhuzamokon túl hasonlóságot lát abban is, hogy Madách szintén világos és pontos dikcióval él. Erősebbnek látja Madáchnak a kompozícióban megnyilvánuló reflexió sajátosságait, mint poétai képességeit, ezt az Úr és Ádám viszonyával szemlélteti. Szemben a patrióta beállítottságú magyar irodalommal, Madách egyetemes szerző. Műve mégis hazafias tettnek számít: abban a harcban, amelyet az Arany szerkesztette SzF folytat a nemzetieskedő dilettantizmus ellen.

[Ismeretlen]: *Egy hét története. – jan. 29-kén*, Családi Kör, 1862. 5. sz. febr. 2. 74–76., a tárcarovatban. – A *Tragédia* „egy ujdonság, mely fölér egy hét történetével," általános beszédtéma Pesten. Az igénytelen kötet a magyar irodalomban párját ritkító, halhatatlan, a világirodalomban is számottevő művet tett közzé. A *Toldi* után a KisfT a második nagy költőt avatja. Felidézi emlékeit az országgyűlésben szónokló Madáchról. A továbbiakban – bő idézetekkel – ismerteti a *Tragédia* cselekményét, kifelejtve a XIII. színt.

Greguss Ágost: *Titoknoki jelentés a* [Kisfaludy] *társaság történeteiről s munkálkodásáról az utolsó közülés óta*, Magyarország, 1862. 31. sz. febr. 7. 2–3. – A jelentésbe szőtte bele véleményét a kiadott műről, amelynek a *Toldi*val való hasonlóságát ő is kiemelte a társaság történetében. A *Tragédiát* megjelenése óta a *Faust*hoz és Milton *Az elveszett paradicsom*ához hasonlítják.

A nagyívű szerkezet nem lett akadálya „a drámai egyénítés szokatlan erejé"-nek, a mű „csupa jelkép, és mégis élet; csupa elvonás, és mégis költészet." A legfőbb jóra törekvő, szabadságra vágyó ember ismételt kudarcai a történelemben „nem annyira egyetemes történelmi, hanem egyéni lélektani következetesség szerint váltogatják egymást", azaz Ádám a históriát, amelynek folytonos fejlődése az emberiség hivatása, mint „a Lucifer karján haladó ember látja." Ezért a mű a hívő embert nem tántorítja el. Az ember korlátolt: „vagy az istentől, vagy Lucifertől kell függnie; (...) eljátszott lelki nyugalmát csak ugy nyeri vissza, ha szent bizalommal ismét az isten gondviselése alá bocsátkozik." (A titoknoki jelentést azonos szöveggel ugyanaznap a Magyar Sajtó, a Pesti Napló szintén közölte. Utánközlés: Divatcsarnok, 1862. febr. 11.; SzF, 1862. febr. 20.; KisfTÉ ÚjF I. ($186^0/_2$ – $186^2/_3$), Pest 1868. 25–27. A textust l. még: AJÖM XI. 775–776.! Vö. Kántor 1966 15–18. és Horváth 1989 533–534.!

[Vajda János]: *A jutalomtűzésekről,* Nővilág, 1862. febr. 10. 60. (VJÖM VII. 232.) – A Karátsonyi-díjra minden kinyomtatott vagy színpadon előadott mű is versenyezhessen. Most a *Tragédia* sem nevezhetne, pedig: „Ez bizonnyal egy félember élet [!] tanulmánya, s maga a kidolgozás is legalább pár évet vett igénybe, holott szerző kizárólag e művének szentelhetné idejét." „Madách műve egy szép üstökös, mely azt [ti. a pályázatok színvonal-emelkedését] előjelezi."

Szász Károly: *Az ember tragédiája.* SzF, 1862. I. félév, 15. sz. febr. 13. 228–231.; 16. sz. febr. 20. 244–246.; 17. sz. febr. 27. 260–262.; 18. sz. márc. 6. 275–277.; 19. sz. márc. 13. 293–295.; 20. sz. márc. 20. 308–310.; 21. sz. márc. 27. 324–326.; 22. sz. ápr. 3. 339–342, a Belirodalom-rovatban – A művet „költői irodalmunk igen nagy nyereségének, s átalában feltünő jelenségnek" tartja. A magyar literatúrában sokan kezelik ügyesen a formákat, de igen kevés alkotás van, „mely mély gondolkodás eredménye." Kitér a drámai költemény műfaji jellemzésére (példái: Goethe *Faust*ja, Byron *Manfred*je, Shelleytől a *Beatrice Cenci*), a különbséget a romantikus dramaturgiától „a szerkezet szabadságá"-ban látja. A *Tragédia* világirodalmi értékű: „hatalmasan van kigondolva, gyöngébben megalkotva"; az előbbiben a *Faust*ot is felülmúlja. Elemzi a cselekményt a koncepció nézőpontjából, bő szövegidézetekkel. A befejezés nyitott: „...a tragédiának vége van, hogy a tragédia megkezdődjék." Madách műve „az emberi szellem legmélyebb megoldásu kérdései körül forog", vallási, filozófiai és etikai értelemben is. A történeti Ádám ábrázolásában „az egyén viszonya az egészhez" „nagyszerű eszméje" valósul meg. A tra-

gikai erőt az ábrándokért vagy téveszmékért folytatott küzdése adja, ebből az álomkeret sem von le semmit. Sikerült Ádámot, „a typus-embert minden időkorokon át hiven s változatosan festeni", jellemfejlődését tapasztalatainak gyarapodása adja. Szerelmeinek rajza költői. Éva egyénítése néhol gyengébb, a XI. szín zárószavai például nem illenek London Évájához. Itt „szegény, erényes munkás nőt" látna szívesebben. Lucifernél az egyénítés csaknem teljesen hiányzik: „elejétől végig csak eszme – hideg és rideg..."; jobb az I. és a XV. színben. Az ördög félelme a széptől és a kereszttől (V., VI., XI.) „annyira közönséges és néptudalmi, hogy már alig nevezhetjük jellemzetesnek." A mellékszereplők közül Kimón és a népbeliek, Péter apostol, Helena, az Udvaronc és a londoni szín karakterfiguráit emeli ki. Hibául rója fel viszont Éva okoskodását a II. színben, Lucifer és Ádám egy-egy kizökkenését a IV. színben, Ádám-Danton szónoklata banális. Következetlen a Cigányasszony szerepe, a XII. színben Ádám túl gyorsan, tapasztalatok nélkül ábrándul ki, a XIV. színben Lucifer tőle szokatlanul dicséri „a nélkülözés szülte erényöket" az antik história nagyjainak, és „szinte lelkesül a kereszt első hőseért", Hunyadiért. A kisebb hibák ellenére vitatkozik a Nővilág kritikusával, „hogy Ádám s Évája sem nőheti határozott alakká ki magát..." Noha nincs színpadra szánva, a *Tragédia* stílusa „legtöbbnyire drámai." A bíráló szembenézett a világirodalmi hasonlításokkal is. *Az elveszett paradicsom*mal „csak annyi a közösség, mennyit mindkét költő a bibliából s az eset átalános bölcselmi felfogásából merített." A *Faust*tal indokoltabb az egybevetés: a műfaj, a szereplők egy része, sőt az alapeszme vonatkozásában egyaránt. A különbségeket az irodalmi alapanyagban (ott mondai, itt bibliai) fedezi fel, valamint abban, hogy amíg Goethe tökéletesen megoldotta „az egyén határain belül lehető legtöbb oldalu tüköre az átalánosnak" vállalt feladatát, addig Madách, aki „az egyén rajzát bele olvasztotta s alárendelte az ember átalános rajzának", „eszmei magasságának alatta maradt költői erejével..." (A *Faust* második részénél viszont a *Tragédiát* tartja többre.) Egybeveti a három főszereplőt a két műben. A részletekben olykor tagadhatatlan a Goethe-hatás. Szemléltetésül az I. és a X–XIII. színből hoz példákat. A *Tragédiá*ból hiányzik „a költészet csodabája", és így „csaknem megindulás nélkül" olvasható, míg a *Faust* (recenzens szerint) a „világirodalomnak már vitatáson felül álló legelső remekműve." Madáchra voksol viszont a XV. szín és a *Faust* első részének befejezését összehasonlítva. A *Faust* azonban (második részét is tekintve) teljesebb, a *Tragédiá*ból hiányolja a rabszolgaság, a feudalizmus, a reformáció képeit. Elhárítja a vég néküli hasonlítgatás módszerét (Byron: *Heaven*

and Earth, *Kain*, *Manfred*, Shakespeare: *Hamlet*). Közeli párhuzamnak érzi viszont Victor Hugo *Századok legendája* „nagyszerű rege-cyclus"-át. – Szász Károly a bírálatot átdolgozva, kibővítve utóbb könyv alakban is megjelentette: Győr 1889. Erre a kritikára reagált a szerző is, amikor az itt megjelölt két passzuson túlmenően is a „homályos helyek" kijelölését kérte: „Az »Ember tragédiájáról« eddig tudtomra megjelent ismertetések és bírálatok között csak a tied volt bírálat, ha a jóakaró szava a biró szigorát jóval túl is zengte benne." (Levele Szász Károlyhoz, Alsósztregova 1862. szeptember 12. – MÖM II. 945.) Maga a megrendelő, Arany szerkesztő egyébként nem volt elégedett a bírálattal. „Nem vagyok vele (a bírálattal) megelégedve sokhelyt, különösen a felfogást hiányosnak tartom..." – írta Madáchnak február 13-án, az első közlemény megjelenése napján, de persze az egész recenzió ismeretében (MÖM II. 1020.). (Vö. Kántor 1966 19–21. és Horváth 1989 534–535.!)

Reviczky Szevér: *Az ember tragoediája*, Gombostű, 1862. 18. sz. márc. 1. 550–553. h.; 19. sz. márc. 5. 585–587. h.; 20. sz. márc. 8. 617–621. h.; 21. sz. márc. 12. 648–651. h.; 22. sz. márc. 15. 684–686. h., az Irodalmi kistükör-rovatban. – A másodlagossá vált líra és a meddő drámai kísérletek után Madách műve oly „gazdag kárpótlást nyujt egyszerre", hogy „az elolvasott, áttanulmányozott mesteri mű impressiói" meg-megakadályozzák a tárgyilagos, elemző bírálatot. A *Tragédia* éppúgy „jelmáglya", mint annak idején a KisfT által gondozott *Toldi* volt. A lap hölgyolvasói számára bő idézetekkel ismerteti az I–VII. színt, a továbbiakra azonban csak utal, hogy az olvasás iránti vágyat ezáltal is élessze. Törést lát a mű szerkezetében a XII. szín (amelyet ő az angol XVI–XVII. század ábrázolásának nevez) és „a természettudósok állitotta napkiizzás kora" között, itt megszakad az egyén a társadalom, az egyén és a történelem kapcsolata, helyébe „a jósihlettség szentjánosszerü ábrándja" lép, és csak az Úr zárószavaival köt vissza a történelem tragikumot hordozó végigéléséhez. Az eszmegazdagsághoz „egyszerü, tiszta versalkat" járul. A mű méltó büszkeségünk tárgya lehet Goethe és Lenau *Faust*ja vagy kivált Byron *Don Juan*ja mellé állítva. A *Tragédiát* nem érzi pesszimistának: említett hibája ellenére és többszöri átolvasás után is „nem a csüggedtség, de az alapos előretörekvési remények jogosultságát látjuk az emberiség s annak egyes tagjai működési körében."

Arany János: *Egy üdvözlő szó*, SzF, 1862. I. félév, 26. sz. máj. 1. 401–402. Elhangzott a KisfT 1862. március 27-i ülésén, Madách Imre székfoglalója előtt, a szokásnak megfelelően az új tag bemutatásaként. – Fel-

idézte az október 31-i felolvasás hatását, hiszen „úgyszólván felelősséget, erkölcsi szolidaritást vállaltam vala a sükerre nézve..." A megjelent mű igazolta döntését-döntésüket, mégha a „világirodalmi jelességek mellett netalán érezzük, látjuk is fogyatkozásait." Egy kérdésre tért ki, „mely inkább magán körben, mint sajtó útján felőle olykor nyilvánult: hogy t[udni]. i[llik] e mű nagy mértékben pessimista világnézet kifejezője." Tagadja általában (Byron példájával), hogy a pesszimizmus gátja lenne a költészetnek; a *Tragédiá*ban viszont azt, hogy a Lucifer mutatta „sötét álomképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel": „Ez nem a szerző pessimismusa: ez magából a szerkezetből foly így." – Egykorú utánközlése: VU, 1862. 21. sz. máj. 25. 241–242. (egy Madáchot arcképpel bemutató cikk keretében); részleges utánközlése: *Emich Gusztáv Nagy Képes Naptára 1869. évre*, szerk. Szokoly Viktor és Vadnay Károly, Pest 1862. 3. (szintén Madách fametszetes arcképével Rusz Károlytól) A szöveg az AJÖM-ben kétszer is megjelent: XI. 369–371. (főszöveg), 774–780. (jegyzet), ill. XIII. 337–338. (főszöveg), 575. (jegyzet) (Vö. Kántor 1966 13–14. és Horváth 1989 533.!)

Zilahy Károly: *„Az ember tragédiájá"-ról (Levéltöredék.)*, Kritikai Lapok, 1862. 7. sz. jún. 1. 177–180. – „Tetszik" Madách jelentkezése a kritikusnak, mert „irodalmunk egy tapasztalásokon megszűrt, mélyen gondolkodó fővel gyarapodott", mert a szerző „nem a nyegleség és pajtáskodás tolvajlámpájával, hanem a hivatás és becsületes önérzés napsugara alatt jelenik meg." E ponton túl azonban „e munka mint költemény nem ér semmit, és mint drámai költemény még kevesebbet." Kifogásolja, hogy „minden személyben csak Madách beszél"; szóvá teszi a mű anakronizmusait; az Arany bevezetésében említett luciferi nézőpont „a benyomás összegé"-vel és a mű címével ellentétben állnak. Véleményét nem az Aranynyal és az irodalmi testületekkel való szembenállás motiválja, de a *Tragédiá*t, sok helyütt gyenge *Faust*-másolatnak tartja, és külön is szót emel Szász Károly értékelése ellen, hogy a koncepció kérdésében Madách felülmúlta Goethét is. – Megjelent még egyszer: Zilahy 1866. II. 235–241. (Vö. Kántor 1966 25–27. és Horváth 1989 534–535.!)

Szász Károly: *Egy szó, Zilahy Károly ur „levéltöredékére"*, Kritikai Lapok, 1862. 9. sz. júl. 1. 232. – Visszautasítja Zilahy utalásait korábbi, másokat érintő értékeléseire, a *Faust–Tragédia* egybevetés passzusát viszont Z. K. figyelmetlenül olvasta. (Riedl Szende szerkesztői megjegyzésével, aki méltányosságból közölte e választ, de elhatárolódik a személyeskedésektől.)

Kronosz: *Olvasó-asztal. Észrevételek az Ember tragédiájából*, Nefelejts, 1862. 14. sz. júl. 6. 167–169.; 15. sz. júl. 13. 180–181.; 16. sz. júl. 20. 192–194.; 17. sz. júl. 27. 204–205.; 18. sz. aug. 3. 215–217. – A vallásos keretszínek csak „rámázat"-ot alkotnak, de a természet és a társadalom ilyen, „az erkölcsi és anyagi sülyedtség tragikai czéljához" irányt vett mű szerzője „sem költő sem philosoph, legkevésbbé pedig vallásos ember." „A lázadó szellem" eddigi művei (Lamartine, a fiatal Goethe, Milton, Byron, Foscolo; nálunk Kölcsey *Vanitatum vanitás*a és Eötvös *A karthausi*ja) sem merészkedtek odáig, „hogy az ember elvont fogalmának, ugyszólva az emberiség eszméjének Tragédiáját adják." Szemben azokkal, akik szerint Madách blazírtokat szórakoztató luciferiádát akart írni és azokkal, akik az álomkerettel mentegetik a szerzőt, szerinte átélt, megérlelt élmények hatása alatt dolgozott, s így „legfölebb is az iró tragédiája s tragédiája mindazoknak, kik vele egyformán gondolkoznak." Hiányolja – Goethe *Faust*jával egybevetve – a keresztény vallásban megnyugvás jelenetét (Hippia megtérése szerinte odavetett), mint ahogyan a történeti forrásokból is csak a negatívumokat emelte ki. Noha a szerző hiszi és vallja az eszmék örök voltát, művében ez ellen dolgozik, amit bírálója a XII. színben megidézett négy történelmi személyiség jelenlétével szemléltet. A mű fő motívuma „a társadalommali elégedetlenség", holott a létező társadalom (fejlődése révén) „a legjobb társadalom". (Jó példái között szerepel III. Napóleon, az orosz cár reformpolitikája és az USA déli államainak „véghetlen liberalitássa" is.) A szerző természettudományos műveltsége hasonló irányú, az eszkimószín pedig „a legnevetségesebb valami." Az írók ábrázolják az ördögöt, „de nem adják ördög-kézbe az emberi értelmet és szivet." A mű népszerűsége onnan van, hogy a közönség (a magyarkodó irodalom hatására) elvesztette igazi értékítélő képességét, de ki van éhezve az igazságot hirdető művekre, és ezt ráadásul a KisfT hitelesítette. Mivel azonban Madách „philosofiája oly kevéssé emberi mint keresztény", nem alkalmas vigasztalást nyújtani a keresőknek. Kivétel a „mesterileg kezelt" nőábrázolás. A nyelv nehézkes, a verselés gyenge, hiányzik a költőiség. A részletes ismertetés során hasonló szellemben bírál: kifogásolja, hogy „az Isten egy penzióba küldött főurhoz hasonlit" (I. szín), hogy magára hagyta az embert (II.), hogy a tömeg igenis igényli az urat maga fölött (IV.), hogy hiányzik Miltiádész hazaszeretete (V.). Péter apostol méltatlan statiszta (VI.), Tankréd drámai alakja nincs kibontva (VII.). A legsikerültebbnek a párizsi, a legkevésbé sikerültnek a londoni színt tartja; ez utóbbi helyen még a *Faust*hoz folyamodás sem segít a szerzőn. A XII–XIV. szín komikumba fullad.

Madách mentségéül szolgálhat némileg a XV. szín, az itteni motívumokat azonban nem tudta hatásosan összefogni. Javaslata: a szerző „mondjon fel a Luczifer-barátsággal..."

Zilahy Károly: *Haragos válaszra szelid felelet*, Kritikai Lapok, 1862. 11. sz. aug. 1. 277–280. (Válasz Szász Károly júl. 1-jén közölt reflexiójára) – Folytatva többéves vitáikat, Zilahy megismétli kifogásait a *Tragédiát* a *Faust* fölé helyező koncepcionális kérdésben, és hozzáteszi („az egész romanticizmussal szembeállva") az egyénítés alárendelésének vádját. – Kötetben: Zilahy 1866 II. 242–248.

Erdélyi János: *Az ember tragoediája*, Magyarország, 1862. 197. sz. aug. 28.; 198. sz. aug. 29.; 199. sz. aug. 30. (mindenütt a 2–3. oldalon); 201. sz. szept. 2. 2.; 202. sz. szept. 3. 2–3. (végig a tárca-rovatban) – A romantika széttörte a hármas egység követelményét, és megalkotta „a határtalanság költészeté"-t. Itt „a képzelődés szépsége egyuttal a dolog költői igazsága." Ha azonban „oly tárgyakban fog tetszés szerinti alkotásokhoz a képzelem, a melyek egykor a valódiság világába lépendők, minők az emberi élet, társadalom és erkölcsök fejlődése", a szándék visszájára fordulhat, az író „komolyság helyett idétlen tréfát, morál helyett pamphletet, tragoedia helyett comoediát" állíthat elő. Összefogottan, viszonylag kevés idézettel ismerteti Madách művét, amely „nagy nyereségül mutatkozik drámaszegény irodalmunkban," „tartalmában egész vallás-politikai kincses ház, ugy formájában igen sok eltanulni valót rejt" – így tüzetes elemzésre érdemes. A *Tragédia* a „mysteriumok sorába esik"; „az emberiségnek, mint nagy erkölcsi személynek életét" ábrázolja. A jellemzőnek vélt színek kiválasztásában Madách „inkább bölcselői, mint költészi uton járt el." Így lesz Ádám „fogalom ember", aki egyetemességéből (...) csak *f é l i g* lép ki, és sehol sem bocsátkozik a valóságba egészen, hogy kiteljesedett egyénné erősödnék..." A mű „eszmeburka" (a III. és a XIV. szín összevetéséből vezeti le) „az ember egyénisége isten és Luczifer között: fejlése pedig ama rengeteg pálya, mely a szabad s önérző személyiségre ébredt állapottól (...) a phalanster *e l k é n y s z e r i t e t t* alakjain keresztül a zordon éjszak *e l k é n y s z e r e d e t t* eszkimojáig terjed." A *Tragédia* „alapeszméje Lucziferben van megtestesülve, az indokok tőle származva, és a történelemből leginkább (...) az embervilági történelemnek ördögi része." A „bölcsészi tartalom" primátusából következik, hogy „Az Ember Tragédiáját a részek szerencséje magasztositja". Kifogásolja a Pháraó alakját, amely nem történeti és nem bibliai, de nem tartja következetesnek „az egyéniség szétmállását"-nak ábrázolását sem a VI. színtől kezdve Ádám

alakváltozásaiban. A falansztert mint „a költészet megtámadását" utasítja el, „mi aztán nem az ember, hanem az eszme tragoediája," a pozitivizmus győzelme a költő-próféták felett. A XIV. szín végén pedig „nincs is egyéb hátra, mint végkövetkeztetésül kimondani, hogy »Az Ember Tragoediája« elhibázott czím e helyett: Az Ördög Comoediája." A zárómondat bizalom-fogalma „kevesebb, mint a szeretet, tehát kevesebb, mint a keresztyén vallás nagy parancsa." Ez „a megnyugvás kultusza, de a melyben főalkatrész a fatalismus." A mű költői szépségekkel teljes, ám koncepciója nem eredeti, hanem a *Faust*ra megy vissza, amely mellé állítani a *Tragédiát*, mint Szász Károly tette, „hazai önérzetnek elég, nemzeti hiúságnak sok, kritikai igazságszolgáltatásnak kevés." – A kritikára ismerjük Madách válaszait is. Szász Károlynak írott, 1862. szeptember 12-i levelében a szerző – még csak az első két közlemény ismeretében – így minősítette: „...úgy látom az inkább bölcsészeti tanúlmány, mint aestheticai bírálat lesz." (MÖM II. 945.) Ugyanaznap vagy másnap kaphatta kézhez a kritika 3–5. részét („czikkeidet csak az imént vehettem"), szeptember 13-án ugyanis levelet írt – a teljes bírálatról – Erdélyinek, akit még pesti egyetemi éveiből, az Ifjú Magyarország köreiből ismert. Ebben megvédte a IV. színt, a Pháraó kiválasztását („csak egyet a számtalan Pháraó közül"), indokolta kora természettudományos nézeteivel az eszkimószínt. Hosszabban írt a XII. színről, a falanszterjelenetről. Nem a szocialisztikus eszmék kigúnyolása volt az írói szándék. Ennek kapcsán megfogalmazta az alapeszmét (ami jól megfeleltethető a *Keletkezéstörténet*ben említett eszmecsírának, a rájegyzésnek a Szontagh Pálnak írt, 1857. február 7-i verses levélben): „Egész művem alap eszméje az akar lenni, hogy a mint az ember istentől el szakad s ön erejére támaszkodva cselekedni kezd: Az emberiség leg nagyobb s leg szentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyönge, mi az emberi természet leg bensőbb lényében rejlik, mellyet le vetni nem bir, (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum) de bár kétségbe esve azt tartja, hogy eddig tett kísérlete el vesztegetett erő fogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindég előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem vette is észre, s azon emberi gyöngét, mellyet saját maga le győzni nem bir, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utólsó jelenet »küzdj és bizzál«ja vonatkozik. (...) Inkább irtam legyen rosz »Ember tragédiáját« mellyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó Ördögi komédiát, mellyben azokat nevetségessé tettem." (MÖM II. 877. és ErdLev II. 298.) – Erdélyi kritikája többször megjelent, így *Pá-*

lyák és pálmák c. kötetében (Bp. 1886. 440–487.). (Vö. Kántor 1966 22–25. és Horváth 1989 535–536.!) Legutóbbi kritikai igényű kiadását l. Erdélyi 1991 382–405 (főszöveg), 599–600. (jegyzet).!

Nem publikált irodalmi recepció a megjelenés után

Arany János, akinek személyes és eszmei érdekeltségét *Az ember tragédiája* kiadástörténetében elemeztük, igyekezett kézben tartani a kritikai recepció megszervezését is. Erről Madáchot kétszer is tájékoztatta: „A mű kapós lesz, úgy látszik, s a kritika, ha nem föltétlen magasztalással, de még is *szépen* fog róla nyilatkozni. Gyulai a Budapesti Szemlében ír róla tanulmányt; a Figyelőben – én nem akartam az első szót – először Szász Károlylyal olvastatom." (Pest 1862. január 22. – MÖM II. 1016. Kiemelés az eredetiben.) Ugyanezt megismételte néhány hét múlva következő levelében. Miután megindokolta, miért nem ő ír kritikát a SzF-be – KisfT-i igazgatói és lapszerkesztői terhei mellett a művel való hosszú foglalkozás utáni csömörét hozva fel indítékul –, már szervező munkája eredményéről is írhatott: „...Szász Károlyra bíztam az első bemutatást, miután Gyulai a B[uda]pesti Szemlébe igérkezett volt, Salamon pedig (s csak ezek az én kritikusaim) három lapnál van robotban. De most ez utóbbi is ígérte hogy fog írni róla..." (Pest 1862. február 13. – MÖM II. 1018.)

Mindez az irodalmi élet helyszíneitől távol élő Madáchot megnyugtathatta, ám nem rejtette el azokat a megosztó jeleket, amelyek a *Tragédia* nyomán az eladdig egységesnek hitt írócsoporton belül jelentkeztek. Arany – mint idéztük – 1862. január 13-án Szász Károlynak úgy küldte meg a recenzensi példányt, hogy saját és Gyulai Pál véleményét is formulázta az irányelvül szabott „erősebben gondol, mint érez" megállapításban. Gyulai szándéka publikus volt: 1862. január 10-én, tehát még a megjelenés előtt Csengery Antal, a BpSz szerkesztője emlékeztette is rá („»Az Ember tragoediáját« illetőleg számolok igéretedre." – GyPLev 461.). Gyulai március 7-i válaszában kifejtette véleményét. Világirodalmi egybevetésben (Dante, Milton, Goethe) kívánt elemezni, ám véleménye gyökeresen eltért Aranyétól, éspedig a *koncepció* kérdésében: „...nem remekmű, sőt bármely nagy költő sem alkothatott volna belőle azt, mert conceptiója csak eszmében látszik nagyszerűnek, de valóban költőileg kivihetetlen, vagy legalább is nagyon kétes, aztán Madáchban épen az hiányzik, mi nélkül az ilynemű költemény, legyen bármilyen mélyen átgondolt, nem lehet halhatatlan:

a phantasia rendkívüli ereje, az előadás elragadó varázsa, a nyelv souverain hatalma. Ez lesz a világirodalmi szempont, s a mű valódi kritikája. Hazai szempontból méltányolni fogom a szokatlan és merész törekvést, s mindent, ami a mű egészében, részeiben valóban szép, méltányolni fogom a kitűnő tehetségű költőt, ki óriási küzdelemre kelt, s ha nem győzött is, de a küzdelemben oly erőt fejtett ki, hogy részvétünket és tapsainkat érdemli." (GyPLev 466–467.) Gyulai egyébként nem készült éleshangú kritikára, hiszen ehhez szükséges indítékai – esztétikai silányság, rossz irodalmi tendencia, etikai problémák – ezúttal hiányoztak. A levél tanúsága szerint fél ívet meg is írt bírálatából (kézirata elveszett vagy lappang), de nem fejezte be, és nem is közölte. Annak ellenére, hogy április 4-én Csengery újra biztatta: „Bár mit írsz, kiadom." (GyPLev 467.), Gyulaiban a taktikai-irodalompolitikai megfontolások kerekedtek felül. Véleményét sem ekkor, sem Madách halála után nem közölte, és amikor (Bérczy Károly halálával) rámaradt a Madách-hagyaték irodalmi gondozása, 1880. évi háromkötetes összkiadásának előszavában sem értékelte a *Tragédiát*, a szerző életrajza helyett pedig Bérczy KisfT-i emlékbeszédét illesztette a kiadásba.

A teljes mű ismeretében változott meg Csengery Antal véleménye. Őt (l. a *Fogadtatás* 681–682. oldalát!) az első felolvasás után még a lelkesedők között említhettük. 1862. április 4-én viszont ezt írta Gyulainak: „Különben én nem tartok annyit e műről, mint Arany s mások. Nagy baj mikor a költő nagyba vágja a fejszéjét, s nem tudja kihúzni. Reám a mű rendkivűl pessimisticus hatással volt. Arany [a KisfT-i beköszöntő beszédében] azt vitatja, nem az volt a költő czélja. Annál roszabb. Azt mondja Arany, csak az ördög látatja kétségbe ejtő szinben a világot! De hát az eszkimó kunyhó! Ily vég után nagyon nyomorú végűl a vigasz. Általában az egészben az öreg Úr igen nyomorú szerepet viszen. Engem boszantott. A földi czudarságokkal szemben nem látom a mennyei harmoniát valódi költői lélekkel nemcsak kivíve, de gondolva sem. S nem látom kiemelve, hogy csak az ördög láttatja a ferde oldalt. Nem érzem a világtörténelmi szellemet a korszakok fölött. S e korszakok jellemzése se teljes. S a kivitel majd mindenütt mögötte marad az eszmének. Mindezek mellett én is sok becsülendőt találok e műben, sok szépet, többet a gondolatban, mint az egész és a részletek conceptiójában, mint kivitelében." (GyPLev 467.) A szerkesztő Csengery ehhez még hozzátehette Erdélyi Jánosnak: „Szerettem volna, ha Madáchról írt czikked is a Szemlében látott volna napvilágot. Örömmel olvastuk."

(Pest 1862. szeptember 28. – ErdLev II. 302.) Gyulai visszavonulásával a BpSz Madách-bírálat nélkül maradt.

Greguss Ágost kezdeti lelkesedése, KisfT-i titoknoki véleménye sem egyezett egészen későbbi ítészi és lapszerkesztői meggyőződésével, és ebben – akár Gyulait és Csengeryt – a kritikai recepcióban mind nagyobb szerephez jutott kritikus hangnem motiválta: „Be kár, hogy az »Ember tragédiájá«-ról irottak kicsusszantak az „Ország" [a Magyarországot 1862. október 1-jével felváltó lapnak Greguss volt a felelős szerkesztője] tárczájából! Azt igazi üdülés volt olvasnom – kivált a sok izetlen lé után, melyben azt a derék sültet már émelyedésig megforgatták." (Levele Erdélyi Jánoshoz, Pest 1862. szeptember 13. – ErdLev II. 296.) A Sárospatakon tanító Erdélyi éppúgy nem válaszolt e szerkesztői dicséretekre, amint annak sincs nyoma, hogy Madách értelmező levelére reagált volna. Az írói körök „csalódottságára" a *Tragédia* kapcsán l. Németh G. Béla jegyzetét (AJÖM XI. 774–777.) és Horváth Károly kritikatörténeti alapvetését (Horváth 1989 532–555.)!

A *Fogadtatás* c. alfejezetben (682.) említett lelkesedők közül nem esett szó még Toldy Ferencről. Ő szintén nem nyilvánult meg a *Tragédiá*ról, ám közvetett álláspontjaként értékelhető, hogy folyamatosan átdolgozott-korszerűsített műve, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban* aktuális kiadásában (Pest 1865), amelyben már Madách lezárt pályájával nézhetett szembe, és amelyben élő írókat is szerepeltetett, Madách és a *Tragédia* nem fordult elő.

Kezdődő kultusz a recepcióban

Amióta, Dávidházi Péter könyvének megjelenése óta (*„Isten másodszülöttje." A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp. 1989.), a kultusztörténet önálló diszciplinává nőtte ki magát, a recepcióadatokat ebből a szempontból is elkülönítjük. A *Madách-jelenség 1861–1864* c. tanulmányában Praznovszky Mihály sikerrel mutatta ki a kultuszjelenségeket már a szerző életében (Praznovszky 1998). Adatait itt rendszerezve közöljük.

Versek Madáchhoz

Szontagh Pál 1861. május 31-én rövid, négysoros verssel köszöntötte Horpácsról barátját országgyűlési beszéde után, és ebben – mint a *Tragédia* eladdig egyetlen olvasója – már hármas minőségben üdvözölte Madáchot: „Honfiú; Bölcs; Művész", mintegy megelőlegezve az általa remekműnek tudott drámai költemény sikerét (MÖM II. 1133. Legutóbb: Praznovszky 1998 106.).

Eötvös Károly: *Tudomány és mivelődés. „Az ember tragoediája" szerzőjének*, Szépművészeti Csarnok, 1862. 8. sz. nov. 24. 86. – A nyolc strófás, egyenként kilenc verssorból álló költemény szerzője ekkor a pápai kollégium végzős joghallgatója. Szövege legutóbb: Praznovszky 1998 143–144.

Szász Károly: *Madách Imréhez*, Alföldiek segélyalbuma MDCCCLXIII., szerk. Reviczky Szevér és Zilahy Károly, Pest 1864. 27–28. – A hat strófás, 48 soros költemény egyike az e műfajban (is) igen termékeny Szász alkalmi verseinek. Az albumot szemléző B. O. joggal állapította meg róla: „...Szász Károlytól »Madách Imréhez«, keveset ér." (Kalauz, 1864. 4. sz. jan. 31. 27.) Szövege legutóbb: Praznovszky 1998 145.

Madách Imre 1864. február 11-én levelet írt Pajor István balassagyarmati ügyvédnek, Nógrád alkalmi versírójának. Költőnk szemgyulladásával mentegette magát „szellemdús verseid" kései visszaigazolásáért, az esztétikai elemző értékelést azonban (egy személyes találkozás és beszélgetés ígéretével) elhárította. Nem tudjuk, volt-e a megküldött művek között Madáchhoz szóló episztola. Mivel Pajor 1864-ben két költeményben is parentálta Madáchot, harmadik alkalmi versét pedig 1890-ben (!) írta, Madách balassagyarmati portréjának elhelyezése alkalmából, ez nem zárható ki.

(A költő halálát követő versek és általában a halál utáni kultuszadatok természetesen nem szerepelnek kötetünkben; az érdeklődők Praznovszky tanulmányában találnak áttekintést erről.)

Álhírek a szülőföldről

A *Tragédia* népszerűségének közvetett hatása, hogy az országos sajtóban Madách sikerére építve két alkalommal is nógrádi vonatkozású hírek jelentek meg. Ezek ugyan mindkét esetben tévesnek bizonyultak, de – úgy tűnik – a szűkebb haza hírei nem voltak nagy fia nélkül közölhetők.

A Gombostű 1862. évi 13. számában, február 12-én a Hírcsarnok-rovatban jelent meg az alábbi hír: „Nógrád magyar hölgyei a jövő tavaszon a Petőfi által oly szépen megénekelt Salgóvár romjain majálist fognak rendezni, mely alkalommal azért, hogy a volt nógrádi képviselő, Madách Imre a Kisfaludy-társaság tagjául választatott, gyüjtést is fognak eszközölni, hogy a megye hölgyei a társulat alapitó tagjai közé léphessenek." A többszörös kultuszépítő és egyben irodalompártoló vállalkozás hírét átvette a Pesti Hölgy-Divatlap is: 1862. 4. sz. február 15. 46. Egy losonci levelező (– z. szignó alatt) március 3-i levelében cáfolta a hírt (Gombostű, 1862. 19. sz. márc. 5., a belső borítón).

A következő eset sem váratott sokáig magára. A VU 1862. 19. száma május 11-én jelentette kishírben, hogy „Jeszenszky Danó s Madách Imre politikai hetilapot szándékoznak megindítani Balassagyarmaton." Május 13-án a Divatcsarnok is átvette a hírt a lapról, „melyet a nógrádi gazdasági egyesület rendes közlenyeül választott." A VU 21. száma május 25-én viszont azt közölte: „*Jeszenszky* Danó tudatja, hogy a B[alassa]. Gyarmaton megjelenő vegyes tartalmú lapot *Madách* Imre részvétele nélkül, egyedül ő indította meg." Ennek a hírnek volt némi valóságalapja: Madách ugyanis az 1860. november 5-i újjáalakulás óta a Nógrádi Gazdasági Egyesület egyik alelnöke volt. Az új lap, a Felvidéki Magyar Közlöny pedig első és harmadik számában, július 1-jén és október 7-én közölte Madách *Szabadelvűség és táblabiró-politika* c. tanulmányát. Hogy a híresztelés valóban kultuszadatként értékelhető, bizonyítja, hogy a cáfolat és a mutatványszám megjelenése után a lapok – az élen a VU-val – Madách szerzői közreműködését emelték ki az új lapban. Vö. Praznovszky 1998 108.!

Fordítások, külföldi recepció

Amint arra a *Fogadtatás* c. alfejezetben (682.) utaltunk, az 1861. október 31-i, KisfT-i felolvasás sikere már felvetette a világirodalmi befogadás és egyben a drámai költemény fordítói lehetőségeit is. Nagy Iván másodkézből szerzett információi szerint „Toldy azt is mondta még, hogy müved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világ hirüvé váland, és epochát fog csinálni a világirodalomban." Greguss Ágost „szintén világ hirüségét jósolja." (Levele Madách Imréhez, Pest 1861. november – MÖM II. 1111.)

A szerző életében négy nyelvterület érdeklődésével számolhatunk, és megdőlni látszik a nézet, hogy Madách életében a *Tragédiá*nak teljes, idegen nyelvű fordítása nem jelent meg. Áttekintésünkhöz ezúttal is alapvető Radó György életrajzi kronológiája és Praznovszky Mihály sajtótörténeti anyaggyűjtése. Ezekhez társul Radó György többrészes tanulmánya: *Az ember tragédiája a világ nyelvein* (Radó FK). Mindezt kiegészítette – már 40 nyelven 113 fordítással – Praznovszky Mihály korlátozott példányszámban, kézirat gyanánt megjelent összeállítása a Nemzetközi Madách Társaság számára: Praznovszky 1995. Azóta az alábbi fordítások jelentek meg:

- Le manusheski tragedija (cigány, lovari nyelvjárás; ford. Nagy Gusztáv, Bp. 1996. – MK ÚjF 4.), vö. Praznovszky 1995 7.!
- Di tragedye funem mentshn (jiddis; ford. Yosef Holder, Balassagyarmat 2000. – MK ÚjfF 17.), vö. Praznovszky 1995. 11.!
- Tragedy of the Man (angol; ford. Tomschey Ottó, Bp. 2000. – MK ÚjF 21.)
- A traxedia do home (galego; ford. Asztalos Lajos és Gonzalo Navaza Blanco, Bp. 2002. – MK ÚjF 28.)

Német

1. Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht von Emerich Madách. – Pester Lloyd, 1862. 21. sz. jan. 26. 2.; 27. sz. febr. 2. 2.; 33. sz. febr. 9. 2. – A három közlemény elemzés a *Tragédiá*ról (vö. a *Fogadtatás* c. alfejezettel: 686.!), szemléltetésül A. D. (Adolf Dux, a Pester Lloyd főmunkatársa, a magyar írók szorgalmas fordítója) saját átültetésében 335 sort mutatott be, vö. Radó FK 1964. 317. és Praznovszky 1995 12.! A szö-

vegek (a közlés sorrendjében): III. 505–555., XV. 4017–4117., XI. 2550–2623. 2664–2676. 2697–2698. 2747–2752. 3074–3098. 3099–3141.

A mutatványközléshez egy, jelenlegi adataink birtokában véglegesen el nem dönthető filológiai vita is kötődik. Madách 1862-ben levelet kapott Eötvös Józseftől, amelynek kelete: „Széchenyi-hegy, 1/9 862". Ebben „jeles műved" fordítását küldte meg az eredetivel egybevetésre Madáchnak (MÖM II. 1027–1028., vö. még MKK 273.!). A levél kapcsán két kérdés vethető fel: hogyan olvasandó a dátum, és mi az a „jeles mű"? A levél első közlése: Palágyi 1900 438. Ő, majd nyomán Staud Géza (1942 II. 216.), Halász Gábor (MÖM II. 1210.) és Andor Csaba (MKK 273.) 1862. szeptember 1-jének értelmezte, Radó (1987 267. és FK 1964 317.) január 9-nek olvasta. Ugyanő nem a nemzetiségi tanulmányt (*A nemzetiségek ügyében,* MÖM II. 694–703.) sejti a fordított mű mögött, hanem a *Tragédia* Dux-féle fordításszemelvényeinek autorizálását látja a levélben. Kérdésnek maradtak: hogyan juthattak Duxhoz a még meg sem jelent mű (korrektúra)ívei? Hogyan került Eötvös a képbe? Ennek ti. csak úgy van értelme, hogy Eötvös volt az 1861. évi országgyűlés nemzetiségi bizottságának elnöke, Madách pedig tagja; – 1861. november 2-i, Nagy Iványhoz küldött levelének tanúsága szerint – el nem mondott beszédét eljuttatta Eötvöshöz, aki azt „olly kitűnőnek találta, hogy mint mondá e' tárgyban jobbat készíteni nem lehet." (MÖM II. 930.) Ezért – szemben Radó György véleményével – a levelet és ismeretlen mellékletét nem kapcsolhatjuk a Dux-szemelvények megjelenéséhez.

2. Magazin für die Literatur des Auslandes (Leipzig), 1862. márc. 19. – A PN híre szerint „Opitz Tivadar ur a Kisfaludy-társaság utolsó közgyűléséről szólván (...) következik egy rövid kivonata a titoknoki jelentésnek..." (1862. 73. sz. márc. 29. 1.)

Koszorú, 1863. 18. sz. máj. 3. 427–428.: Egy német lap a Madách „Ember tragédiájá"-ról (a Külföldi szemle-rovatban) – Theodor Opitz, aki eredetiben olvas magyar irodalmat, *Egy magyar philosoph költő* címen a Magazinban ismerteti Madách művét. Az ismertetés után Arany véleményével értékel; utal az *Egy üdvözlő szó*ra, amelyben Arany „azt hitte, hogy védenie kell őt [ti. Madáchot] az ellenében felhozott pessimismus vádja ellen." Egy kérdésben Arannyal is vitatkozik: Lucifer az embert nem fizikai értelemben, hanem „csak erkölcsileg kívánja megsemmisiteni", a XV. szín térdre hulló Ádámja azonban Lucifer tervének kudarcát jelenti az ember előtt

„mind inkább eredeti fényében megjelenő örök hatalom", a vallás ellenében. – Noha Gergely Pál Arany ismertetésének nevezte a cikket (AJÖM XIII. 546.), az sem az AJÖM XI., sem XII. kötetébe nem került bele.

3. Alexander Dietze fordítása (*Die Tragödie des Menschen*, Pest, 1865, két kiadásban) kötetben ugyan már Madách halála után jelent meg, ám hírverése, sőt mutatványközlése és füzetes kiadása még a költő életében történt. A fordító németországi születésű, aki 1859-től mint a br. Splényi család nevelője élt Erdélyben és tanult meg magyarul, 1864/65-ben a pesti evangélikus gimnázium német nyelvtanára volt, majd visszatért Németországba. Más, a magyar irodalommal kapcsolatos tevékenységéről nem tudunk, mint ahogyan annak sincs nyoma, hogy Madáchcsal felvette volna a kapcsolatot. (A fordítóra l. Károsy 1935.!) A fordítás értékelésére l. Erdélyi K. 1895., Morvay 1897 228–230. és Radó FK 1964 318–320.!

Szépművészeti Csarnok, 1862. 6. sz. nov. 9. 72.: a sikerültnek mondott fordítást késznek jelzi.

VU, 1862. 45. sz. nov. 9. 537.: az egymondatos hír még munkában lévőnek mondja az átültetést.

Ungarische Nachrichten, 1863. 9. sz. jan. 9. 2. és 10. sz. jan. 10. 2.: késznek jelzi a fordítást, és mutatványt közöl belőle, a teljes IV. színt.

Koszorú, 1863. 16. sz. ápr. 19. 383.: a *Tragédiát* a berlini [!] Magazin für die Literatur des Auslandes méltatta; miért nem talált Dietze kiadóra? A kétmondatos glossza a szerkesztőtől való, vö. Arany 1993 104. (13. glossza)!

Koszorú, 1863. 19. sz. máj. 10. 455.; a fordítást Király János, a Pesti Hölgy-Divatlap kiadó-tulajdonosa fogja a német verzió, a Mode Zeitung mellékleteként, hat füzetben kiadni, 1863 júniusában kezdve a közlést, „a mű minden esetre sokat veszt érdekéből a szakadozott megjelenés által." Vö. AJÖM XII. 111. (főszöveg), 434. (jegyzet) és AJÖM XIII. 268. (főszöveg), 569. (jegyzet)!

A Dietze-fordításnak erről a füzetes kiadványáról a szakirodalom eddig nem vett tudomást. Minden bizonnyal azért nem, mert könyvtárainkban egyetlen példány sem található a Mode Zeitungból és füzetes mellékletéből; magánarchívumokban, családi könyvtárakban lappanghat belőle. A két, 1865. évi kiadást megvizsgálva (eltérő előszóval, de azonos szedéstükörrel), kizárható a lehetőség, hogy ezek bármelyike azonos lenne az 1863-as füzetkiadással, annak el nem kelt példányaiból készült volna. Hogy a fü-

zetkiadás valóban megvalósult, arra a Pesti Hölgy-Divatlap 1864. szept. 1-jei, alább még hivatkozandó híre utalt, megjegyezve Dietze fordításáról: „...melyet laptársunk [ti. a Mode Zeitung] hozott volt..."

A következő híradások ismét a kötetkiadásra vonatkoznak:

Pesti Hölgy-Divatlap, 1863. 14. sz. júl. 15.: a borítón keretezett hirdetés a Dietze-fordítás előfizetési felhívásával, egy forint/példány áron. Előfizetési pénzek a lap szerkesztőségébe irányítandók. Hogy ez valóban a kötetkiadás tervére vonatkozott, arra l. a Koszorú megjegyzését az 1864. jún. 5-i számban az előfizetés sikertelenségéről! (Arany 1993 115. 102. glossza)

A Hon, 1863. 160. sz. júl. 16. 5.: az Újdonságok-rovatban az előfizetés rövid megismétlése

Magyar Tudomány Értekező, 1863. 5–6. sz. dec. 492–493.: a Kolozsvári Közlönyre hivatkozással a Dietze-fordítás befejezésének híre – azzal a megjegyzéssel, hogy korábban már fordított Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, Dózsa Dánielt és másokat is.

Koszorú, 1864. 18. sz. máj. 1. 431.: Dietze (Adolf Sternberg társaságában) a *Buda halála* német fordításán dolgozik. A hírt melankolikus kérdés követi: „Hát Dietze több rendbeli fordításaiból – »Ember tragédiája Petőfi elbeszélő költeményei« – mi lett?" A hír mind az AJÖM köteteiből, mind a kiegészítő Arany 1993-ból hiányzik ugyan, de Arany Jánosírásnak tekinthető.

VU, 1864. 35. sz. aug. 28. 360.: Adolf Kugler kiadásában a fordítás rövidesen megjelenik, Lipcsében nyomják majd. Ismerői dicsérik az átültetést.

Pesti Hölgy-Divatlap, 1864. 17. sz. szept. 1., a borítón: Lipcsében készül a Dietze-fordítás kötetkiadása.

4. Karl Maria Benkert (Kertbeny Károly) fordítása [?]. A fordító brüsszeli levele alapján Arany János adta hírül az átültetés létét és közeli megjelenését, bár ez utóbbiban – a Dietze-fordítás sorsának alakulását látva – kételkedett: Koszorú, 1864. 23. sz. jún. 5. 551., vö. Arany 1993 (102. glossza)! A fordításról semmiféle más adatunk nincs, ezért Radó FK 1964 és Praznovszky 1995 sem tud róla.

Francia

A hazánkban tartózkodott Ludovic Rigoudaud újságíró 1863. október 12-én francia nyelvű levelet írt Madáchnak a pozsonyi Zöldfa-fogadó 68. szobájából. A magyarul gyengén tudó vendég, akiről nincsenek közelebbi adataink, a magyar irodalom tanulmányozása közben találkozott Madách „szép és értékes munkájával" („une oeuvre de gout et mérite"), amelyet teljesen lefordított, ám a véglegesítéshez szüksége volna a szerző magyarázataira és felvilágosításaira (MÖM II. 1119–1120.).

Mint Madách 1864. február 17-i, szintén francia nyelvű válaszleveléből kiderül, a levelet Rigoudaud a *Tragédia* kiadója, Emich útján juttatta el, jókora késéssel, Alsósztregovára. Válaszát Madách Pestre küldte Nagy Iván útján, szintén Emichnek. (Maga a francia válasz: MÖM II. 944., a kísérőlevél: uo. II. 937.) A késés miatt a fordító, aki időközben Pesten is időzött, ismeretlen helyre távozott, és így Madách hiába adta meg címét és fejezte ki készségét az együttműködésre, a munkakapcsolat nem jött létre (vö. Nagy Iván rájegyzésével Madách francia válaszára – MÖM II. 944.!); a fordítás pedig elveszett vagy lappang.

Szláv nyelvek (orosz, szerb–horvát)

A Hon c. hírlap két nappal Madách halála után adta hírül Ujdonságokrovatában, hogy a pesti egyetemen Ferencz József professzor az induló szemeszterben a *Tragédiát* „széptanilag méltatja orosz és szerb–horvát hason méretű műfordításokban." (1864. 229. sz. okt. 7. 4.) A „hason méretű" nehezen értelmezhető megfogalmazás: feltehetően nem két teljes átültetésről volt szó, hanem a két nyelv egyenlő arányáról a felolvasások során. Így valószínűleg csak részletek készültek illusztrálás céljával. (A hírt a PN október 11-i száma is megerősítette, vö. Praznovszky 1995 17. és 20.!) A szlavisztika professzorának nem ez volt az egyetlen irodalmi kapcsolata: ő tanította oroszul Bérczy Károlyt, hogy az eredetiből készíthesse el *Anyegin*-fordítását.

Illusztráció

Than Mór *Ádám az űrben* c. olajfestményét az MNG őrzi (ltsz. 2766.). A nagyméretű – 173 × 202 cm – kép a *Tragédia* első és a szerző életében jelenlegi ismereteink szerint egyetlen illusztrációja, amely (az egykorú leírás szerint) „Madách költeményéből azon jelenetet ábrázolja, amint a föld szellem visszaszólítja Ádámot, ki dacos önbizalommal Luciferrel a megmérhetetlen ürben ismeretlen czél felé repül." (VU, 1864. 6. sz. febr. 7. 62.) A festő tehát annyit változtatott Madách szövegén, hogy a Földszellemet meg is jelenítette (mégpedig az istenábrázolás hagyományos eszközeivel, mintegy az Úr képviselőjeként), amíg a XIII. színben csak szava hallható a szerzői utasítás szerint. A Sixtus-kápolna Michelangelo-freskói által ihletett kép mai, sommás művészettörténeti értékelését l. Cennerné 1982 15.! Az életmű-katalógusban a festmény fekete-fehér reprodukciójával: uo. 91. (61. tétel)

A festmény – a róla szóló legkorábbi híradás tanúsága szerint – 1863 augusztusa előtt elkészült, és belőle metszetváltozat is készült. Ez utóbbi került ezután a 63 díszkiadásnak borítójára, vö. a *Kiadástörténet* c. alfejezettel!

VU, 1863. 33. sz. aug. 16. 295.: a Magyar Képzőművészeti Társulat aug. 5-i igazgatóválasztmányi üléséről, a kiadandó album tartalmáról: „...miután Székely Bertalan úr versenyzett művét visszavette, – Thán[!] Mór úrnak a mücsarnokban levő, az »Ember tragédiája« című olajfestménye választatott, s annak közzétételével Grim[m] Rudolf úr bizatott meg."

Koszorú, 1863. 18. sz. nov. 1. 431.: a Társulat okt. 15/16-i választmányi ülése a tárgyévben két füzet kiadása mellett döntött, megerősítve, hogy az egyik kiválasztott mű Than Mór *Tragédia*-jelenete.

Koszorú, 1864. 25. sz. dec. 27. 599.: a Társulat 1863. febr. 18-án festménysorsolást tart, a legmagasabb becsára két Than-képnek van, az egyik „Jelenet az ember tragédiájából..."

VU, 1864. 6. sz. febr. 7. 62.: a Társulat albumának III. füzetében megjelent Than Mór festményének kőnyomata. „Kőre rajzolta Grim[m] Rudolf, nyomatott Pollák testvéreknél."

JELENET AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁBÓL (Madach [!] Imre költeménye után) Festette Than Mór. Rajzolta Grimm Rezső. Nyomt[atták]. Pollák Testvérek Pesten 1864. 470 × 350 mm, felül 30 mm magasságban

íves. – A kísérő szöveglapon K. G. [Kazinczy Gábor?]: *Jelenet Az ember tragédiájából. Than Mór képe.* Ebben az irodalom és a képzőművészet egymásra hatásáról olvashatunk, majd – a mélyebb elemzés elhárításával – így értelmezi a képet és az alapjául szolgáló szöveget: „...a kép magyarázatául is a szemlélőt csak a könyv 13-ik szinére utaljuk, melyben a föld szelleme visszaszólitja Ádámot a földre, ki nyügnek és nyomornak tapasztalván ezredéveken át a földi létet; ön lelke erejébe vetett daczos bizalommal más ismeretlen czél, más lét felé repűl az ürben, Luczifer kiséretében. Jelentése az, hogy az ember rabja e földnek, melyen tul csak gondolatban, óhajban emelkedhetik, de életföltételei lelánczolják a porhoz, habár e széttéphetlen lánczcsörgése végig kinozza is a tudalmas lelket kiolthatatlan szomjusággal, mely a magasba vonja szüntelen, de melyet el nem ér, sőt bele sem tekinthet." (Megjegyezzük, hogy a Rudolf → Rezső névmagyarítás a korban bevett, vö. Rudolf trónörökös „Rezső királyfi" néven emlegetésével, így Grimm Rudolf és Rezső azonos személy. A másik Grimm-testvért Vincének hívták.)

Koszorú, 1864. 26. sz. jún. 26. 619.: a Magyar Képzőművészeti Társulat június 16-i választmányi ülésére hivatkozva közli, a kőnyomat „második nyomása is elkészült."

Pesti Hölgy-Divatlap, 1864. 13. sz. júl. 1. a borító Hírszekrény-rovatában: „Thán [!] Mór birodalmi alapból ezer f[o]r[in]t-on vett nagyszerű festményét: Jelenet az »Ember tragoediájából« a nemzeti múzeumnak ajándékozták." – Az MNG nyilvántartása szerint a vásárló és ajándékozó I. Ferenc József volt, ami megmagyarázza a hír óvatoskodó megfogalmazását is.

(Megjegyezzük még, hogy a Bolond Miska c. élclap 1862. április 13-i számában megjelent, *„Az ember tragédiája"* címet viselő, hat képből álló karikatúra-sorozat csak a címet kölcsönözte Madách művéből, más összefüggésben nincs vele.)

A színpadra állítás terve

Semmiféle feljegyzés vagy levélbeli célzás nem utal arra, hogy Madáchot foglalkoztatta volna főművének színpadra állítása. Az eredeti magyar drámának mindig is szűkében lévő irodalmunkban a javaslat azonban szinte azonnal felvetődött. Azt követően, hogy Arany János részleteket olvasott fel a KisfT 1861. október 31-i ülésén a műből, november 2-án (egy résztvevő írótól szerzett, másodkézi közlés alapján) a Hölgyfutár a még ismeretlen szerzőjű, kezdő literátornak tulajdonított és „eredeti szomorújáték"-nak nevezett *Tragédiá*ról megjegyezte: „Óhajtjuk, hogy az elterjedt jó hir teljesen valósuljon akkor is, midőn a mű szinpadra kerül." A hírre november 6-án reagált Arany folyóirata, a SzF, amely már pontosabban, „eredeti dramatizált költemény"-nek nevezte a *Tragédiá*t, végül így zárta a hírt: „Ami a »színpadon megállhatást« illeti: szeretnők tudni, vajon Dante »Isteni komédiája« mint bohózat nem buknék-e meg a budai népszínházban? Pedig az már csak remekmű." (Vö. a *Fogadtatás* alfejezettel: 683.!)

Arany könnyedén ironikus mondata nemcsak *Az ember tragédiájá*t helyezte világirodalmi távlatba, de színháztörténeti szempontból is eligazító fontosságú. Sőt: nem is csupán általában utalt az emberiségköltemények színpadra állításának nehézségeire (magyar példánál maradva: Vörösmarty *Csongor és Tündé*je is csak 1866-ban, a Színi Tanoda vizsgaelőadásán kapott először színpadot), hanem kifejezésre juttatta irodalmias rosszallását a könyvdráma, a lélekszínpad nevében a látványos népszínház ellenében, amelyet Molnár György Budai Népszínháza képviselt (1861 és 1864, majd 1867 és 1870 között). A szabadságharcban is résztvett Molnár, első igazi rendező-talentumunk a Nemzeti Színház megkövesedő romantikája mellett és ellen igyekezett visszaállítani a reformkor színészetének jelentőségét, közönségvonzó és közönségformáló hatását.

1861 október–novemberében Molnár természetesen nem ismerhette még a meg sem jelent *Tragédiá*t, ám Arany jövőbe utalása zseniálisnak bizonyult. A színigazgató-rendező 1863 májusában és júniusában a színpadtechnika akkori fővárosában, Párizsban, díszletmunkásnak állva tanulmányozta a második császárság híres látványosságait, *Az ördög pilulái* c. Offenbach-operettet éppúgy, mint a *Peking ostroma* vagy a *Marengo* c. történelmi tömegjátékokat. (Molnár Györgyre és a Budai Népszínházra l. Mályuszné 1959; Mályuszné 1964; Pukánszkyné 1979, valamint Molnár György önéletrajzi kötetét: Molnár 1881.!) Molnár, aki 1863. július 18-án

érkezett haza, megvásárolta és Pestre szállíttatta azt a tükrös laterna magica-rendszert, amelyből a „Dubosq-féle modérateur elektrum lámpa és batteria, mely 82 elemre volt összeállítva" 1.200, a „két nagy tükörüvegtábla" maga 2.200 forintba került. (Vö. Molnár 1881 389.! A mutatvány leírása uo.)

Hogy az importált színpadtechnikát működtetni tudja, Molnárnak nemcsak színházát kellett átépítenie „Bauquer Sándor ur franczia gépész" által, a kulisszaszínpad zárt terét feloldó kísérleteihez szövegkönyveket is találnia kellett. Két héttel Párizsból történt hazaérkezése után a fővárosi sajtó máris az immár két kiadásban megjelent drámai költemény színrevitelének tervéről adott hírt. 1863. augusztus 1-jén a Pesti Hölgy-Divatlap az Ujdonságok-rovatban jelentette, hogy „Molnár ur, a budai népszínház igazgatója, azon különös tervvel foglalkozik, jövő télre a látható, de érinthetetlen szellemekkel, *Madách Imre* »Ember tragoediáját« jeleneteztetni s előadni." Másnap a VU hírlelte: „(*Madách, Ember tragédiáját*) szinpadra alkalmazva, Molnár a budai szinházban szinre hozni szándékszik, még pedig a szellemeket előtüntető gép alkalmazása mellett."

Amikor tehát Madách halálhíre kapcsán a Hölgyfutár 1864. október 13-án arról írt, hogy a *Tragédia* színpadra állítása Molnárnak „régi terve", nem túlzott. A Hölgyfutár azt is megjegyezte, hogy Molnár „már nagyjából skizzirozta a szinpad számára s nem is mond le reményéről, hogy azt a közönségnek illő kiállítással bemutathatandja." Az említett vázlatokból a színigazgató-rendező semmit nem publikált; azok nem maradtak fenn. Mint ahogyan annak sincs nyoma, hogy Madách megfordult a Budai Népszínházban, vagy Molnár a szerzővel kapcsolatot kereste volna. A Hölgyfutár híre egyébiránt a Sürgöny 1864. október 9-i számára adott válasz volt. Ott, a tárcarovatban (szintén a halálhír kapcsán) a következő javaslat olvasható: „A nemzeti szinház az elhunyt költő iránti kegyeletének szép jelét adná, ha egy pár estvét az 'Ember tragoediája' előállitására szánna. Miként értjük mi e mű szinpadositását, alkalmilag [= alkalomadtán] el fogjuk mondani. Mindenesetre hiányzanék valami drámai művészetünkből, ha e költői mű soha se elevenittetnék meg a szinpad által." A Sürgöny azonban később nem tért vissza a dramatizálás miként jére; óvatos megfogalmazása („egy pár estvét") egyébként is azt sejteti, hogy itt legalább annyira kultusztörténeti, mint színházművészeti megfontolásról van szó.

A Nemzeti Színházban Tóth József, Kolozsvárott Ecsedi Kovács Gyula foglalkozott utóbb a *Tragédia* színrevitelével (az 1864. évi hírekre és ezekre a tervekre l. Németh 1933 7.!). Az ősbemutató a Nemzeti Színházban 1883. szeptember 21-re maradt Paulay Ede színre alkalmazásában és ren-

dezésében. Molnár György érdeméből ez mit sem von le, sőt színháztörténeti értékét növeli, hogy bár más-más eszmei és művészi indíttatásból (Molnár a párizsi népszínházak nyomán haladva, Paulay a historizáló német meiningenizmus mintája szerint), de mindketten közérthető, közönségvonzó látványszínház lehetőségét látták a *Tragédia* színrevitelében. Az ősbemutatóig pedig a Nemzeti Színházban is el kellett végezni a színpadtechnika megújítását, jelesül a játéktér megnagyobbítását és a színpadi villanyvilágítás bevezetését.

Az ember tragédiája kéziratának vizsgálata, kriminalisztikai eszközökkel, módszerekkel

Madách Imre főművében az elsődleges szövegezést, a szövegben fellelhető javítások tartalmát, Arany János közreműködésének mértékét az irodalomtörténészek régóta vitatják. A már-már öncélú viták befejezése, az ellentmondások feloldása értelmében született az az elképzelés, hogy írásszakértő igénybevételével, kriminalisztikai eszközökkel és módszerekkel közelítsük meg a *Tragédia* krk.-a javára a vitatott kérdéseket, az ezekre adandó válaszaink pedig mindenki számára bizonyíthatóak legyenek.

A textológia és a kriminalisztika együttműködése – ilyen terjedelmű szövegen – példa nélküli. Kisebb vállalkozások vonatkozásában azonban tekintélyes múltra tekinthetünk vissza. Az első kísérlet az 1980-as évek elején történt, amikor a felkért írásszakértők, Kárászi Attila és Polgárfi István Kölcsey Ferenc *Az ivó* c. versének teljesen áthúzott szövegét, valamint a *Rákos nimfájához* egy strófáját sikerrel rekonstruálták. Vö. Kölcsey Ferenc: *„Mi az élet tűzfolyása?" (Kilenc vers)*, bemutatja Kerényi Ferenc, Bp. 1981. (Kézirattár) 24–34.! A második esetben Arany János *Buda halála* c. művének kéziratában fellelhető, a szerző által leragasztott versszakok elsődleges szövegeinek megállapítása volt a feladat, most már az én feladatom. Vö. Monostory Klára: *Arany János műhelyéből (A Buda halála keletkezéséhez)*, ItK 1991. 396–416.! A harmadik rekonstrukciós vizsgálatot 1994-ben végeztem, amikor Kölcsey Ferencnek *A szép Lenka* c. versét kellett szövegében helyreállítanom, miután az autográf kéziratot a szerző többszörösen áthúzta. A szöveg a kritikai kiadásban jelent meg: Kölcsey 2001 654–658.

A szöveg-helyreállításnak a kézeredetek megállapításával együtt – mint vizsgálati metódusnak – tehát kialakulhattak a kriminálteknikában alkalmazott vizsgálati eszközei és módszerei, amelyek az említett időszakban, ha lassan is, de érzékelhető fejlődésen mentek keresztül. A speciális megközelítést igénylő, rekonstrukciós kézeredet-meghatározások módszertana (a fejlődést kihasználva) szintén modernizálódott.

Az első ilyen jellegű vizsgálat tisztán a kriminalisztikai fotográfiai módszerekre épült. Abban az időben a fotóeljárások voltak képesek az áthúzott, olvashatatlanná tett szöveg írásnyomaiban található festékanyagok között létrehozni az ún. kontrasztkülönbségeket – már amennyiben ez egyáltalán lehetséges volt. A szöveg-helyreállítás sikere azon múlott, hogy az

elsődleges szöveg írásnyomain a fedésre milyen minőségű és mennyiségű festékanyagot alkalmaztak. Azokban az esetekben, amikor azonos vagy hasonló festékanyagok fedték egymást, az eltakart, elsődleges szöveg tartalma nem volt rekonstruálható. A vizsgálati időt az növelte meg, hogy a speciális felvételeket és a szükséges pozitív–negatív anyagokat csak fotótechnikai eljárások keretében lehetett előállítani.

A módszerek fejlődésével nemcsak a vizsgálatra fordított idő csökkent, hanem lehetővé vált olyan áthúzott szöveg elsődleges tartalmának helyreállítása is, amelyen a fedést közel azonos összetételű festékanyagokkal végezték. Ezen a területen korszakos áttörést jelentett a polarizált fényben végrehajtható fotózás, amely az 1960-as évektől már ismert technikai eljárás volt. A polarizációs szűrővel készített színes felvételek színhűségét biztosító apocromatikus lencserendszer szinte csodákra képes: az azonos összetételű festékanyag között is bizonyos árnyalati különbözőséget biztosít, szerencsésebb esetekben viszont teljes egészében szétválasztja az eredeti szöveget az áthúzásoktól, ezáltal olvashatóvá válik az elsődleges szöveg tartalma.

A rekonstrukciós vizsgálat következő fázisában a speciális színes felvételekről – a bizonyíthatóság érdekében – diapozitívok készíthetők, amelyeken az indifferens vonalanyagokat manuálisan eltávolítva olvasható lesz a lefedett szöveg vagy ennek részlete. (Szemben a korábban alkalmazott fotótechnikai retusálással, ahol csak a szabadon hagyott betűelemek maradtak sértetlenek, és a rekonstrukció során ezeket a részleteket egészítette ki a vizsgálatot végző személy.) Amíg tehát a régebbi eljárás nem megalapozott sajátosság-feltárást biztosított a kézeredet megállapításához, addig az általam alkalmazott, finomított eljárás bizonyíthatóan biztosítja a szöveg kézeredetének behatárolását. Egyúttal teljességgel kizárja a vizsgálatot végző személy szubjektivitását is.

A módszer – úgymond – gyenge pontját az indifferens vonalak manuális eltávolítása jelenti, mert ez a munkafolyamat rendkívül időigényes. A *Tragédia* rekonstrukciós vizsgálatának idejét e fázis növelte meg. A kézirat teljes vizsgálata, a tizenöt színhez rendelt fotómellékletek és diapozitívok elkészítése, a vizsgálati eredmények leírása közel négy évet vett igénybe.

Madách műve esetében a feltett kérdések arra irányultak, hogy a teljes kéziratban előforduló javítások alatt mit tartalmazhatott az elsődleges szöveg, illetve a különböző elváltoztatásokat ki készítette. Az ehhez szükséges komplex szakértői vizsgálat következtetésekre adott alkalmat olyan kérdésekben is, mint hogy a szerző, illetve a javításra felkért Arany János mi-

lyen metódussal, milyen sorrendben végezte a javításokat; lehetővé vált az írásjelek kézeredethez kötése is.

A vizsgálat első szakaszában kialakítottam azokat a módszertani szabályokat, amelyek alkalmazásával – a költségkímélés mellett – a kitűzött cél viszonylag gyorsan és eredményesen érhető el. Az I. szín szövegvizsgálata során az alkalmazható eszközök és módszerek közül a polarizációs szűrővel készített színes felvételek bizonyultak a legmegfelelőbbnek. Ezután meghatároztam a szakértői vizsgálat lebonyolítási menetét, a feltárható eredmények írásba foglalásának mikéntjét és a fotómelléklet szerkezetét.

A vizsgálat lefolytatását nagyban befolyásolta, hogy a mű eredeti kéziratát hetente egy alkalommal három órára kaptuk meg. A makroszkopizálást ezért két fázisban hajtottam végre. Az első alkalommal összeolvasás történt, amelynek során rögzítésre került valamennyi elváltoztatás, javítás. A munkának ebben a szakaszában jelöltük ki a javításoknak azt a részét, amelyről a következő szakaszban feltétlenül szüksége volt a polarizációs szűrővel színes felvételek készítése.

A munkafolyamatok fázisokra bontása, ezen belül az eredmények színenkénti rögzítése és a szakvélemény részekre bontása biztosította az irodalomtörténész-textológus és az írásszakértő párhuzamos és viszonylag folyamatos munkáját, a nagy volumenű feladat gördülékenyebb elvégzését. A színenként rögzített szakvélemény szerkezetét a feladat sajátosságainak figyelembevételével alakítottam ki. A feltártakat soronként rögzítettem. Az első bekezdés a javított sorok szabad szemmel olvasható szövegét tartalmazta. A következő bekezdésben a rekonstruálható elsődleges szövegtartalmat rögzítettem. Az ezutáni kettőben a szerző, illetve Arany János kézeredetéhez köthető javítások részletezése történt meg. A szakértői szempontból kategorizált javításokat színenként táblázatokban, számszerűsítve is összegeztük. A kategóriák meghatározása az egész műre nézve egységes, azokat a teljes kézirat áttekintése után véglegesítettük. A megfogalmazásban és a csoportosításban a lehetőségig figyelembe vettük a következő, Madách Imre és Arany János helyesírását jellemző fejezet szempontjait is.

Az alábbiakban közölt, színenkénti részletezés azzal az előnnyel is jár, hogy bemutatja az elvekben meghatározott vizsgálat gyakorlati kontrollját és a módszer finomodását is a felhalmozódó tapasztalatok függvényében.

Címlap (a rovatok értelemszerű alkalmazásával)

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szó vagy szótag törlése, javítása	1	–
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	1	–
Kezdőbetűk javítása	1	–
Összes javítás kézeredet szerint	3	–
Összes javítás a címben	3	

I. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	25
Teljes sor törlése új sor beírásával	2	4
Új sor beírása előzmény nélkül	2	1
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	4	7
Szó vagy szótag törlése, javítása	13	16
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	16
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	9	20
Kezdőbetűk javítása	3	9
Kettőzött betűk javítása	–	7
Ékezet, aposztróf javítása	–	10
Központozás javítása	3	28
Összes javítás kézeredet szerint	36	143
Összes javítás a színben	179	

Megjegyzések az egyes rovatok értelmezéséhez:
– a szerzői utasításba beleértettük a megszólaló személyek nevét is;
– a sor „részbeni" változtatása egy szónál hosszabb szövegre terjed ki;
– szónak tekintettük a névelőt vagy kötőszót is, ha az egy betűből áll, de önállóan szerepel;

– betűkapcsolatnak neveztük a több betűre kiterjedő változtatást, amely nem alkot szótagot, és itt tartottuk számon a szerző vakarásos törléseit is.

Már az I. szín vizsgálata során tisztán láthatóvá vált, hogy a szerző javítási metódusa drasztikus: tollkéssel távolította el az elsődleges írásnyomokat, majd ezt követően írta le ugyanoda az új változatot. Ezeken a helyeken a tinta festékanyaga minden esetben vastagabb és sötétebb árnyalatú; az elsődleges tartalom nem rekonstruálható.

Arany János ezzel szemben finomabbnak minősíthető módozatokkal dolgozott. Megállapítható volt, hogy magát a javítást több folyamatban végezte, és hogy ezek során mint sajtó alá rendező rögzítette – minden esetben grafitceruzával – a nyomdai utasításokat, amelyek a betűtípus megválasztására, a kiemelésekre, a tördelésre vonatkoztak. (A szakértői vizsgálat e grafikai anyagokra nem terjed ki; természetesen a *Szövegállapotok* lapalji, szövegkritikai jegyzeteiben olvashatók.) Arany legalább két munkafolyamat keretében javított. Ezt a megállapítást a grafitceruza, illetve a nyomokat fedő tinta festékanyaga igazolja. A változtatásokat a szerző által használtnál világosabb színű tintával, áthúzással, beszúrásos jelek alkalmazásával, föléírással, illetve a sor elejére vagy végére helyezéssel végezte. Így az általa okozott elváltoztatások szövegtartalma szinte 100%-os eredménnyel megfejthető.

II. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	75
Teljes sor törlése új sor beírásával	6	3
Új sor beírása előzmény nélkül	7	–
Sor részbeni törlése, javítása	5	9
Szó vagy szótag törlése, javítása; szórend módosítása	25	23
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	38
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	17	19
Kezdőbetűk javítása	1	3

Kettőzött betűk javítása	–	14
Ékezet, aposztróf javítása	–	15
Központozás javítása	5	25
Összes javítás kézeredet szerint	66	224
Összes javítás a színben	290	

A II. szín grafikai anyagából már Madách Imre kézírás-szokásairól is bizonyos következtetéseket le lehetett vonni. Az általános íráskép gyors és lendületes írásmozgást tükröz. A szavak közötti távolság kicsi. Ugyanakkor a szavakban lévő betűk kötése elég gyakran hiányzik. A szerzői javítások viszonylag kis számúak, ám a tollkéssel eltávolított elsődleges írásnyomok megsemmisítése olyan durva, hogy több esetben lyuk keletkezett a kéziratlapon.

III. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	63
Teljes sor törlése új sor beírásával	2	4
Új sor beírása előzmény nélkül	–	–
Sor részbeni törlése, javítása	6	4
Szó vagy szótag törlése, javítása; szórend módosítása	8	36
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	57
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	11	39
Kezdőbetűk javítása	–	–
Kettőzött betűk javítása	–	15
Ékezet, aposztróf javítása	–	22
Központozás javítása	–	39
Összes javítás kézeredet szerint	27	279
Összes javítás a színben	306	

Arany többfázisú javítása során először a helyesírást igazította ki, majd ezután került sor a tartalmi változtatásokra. Ezek más-más íróeszköz nyomait tükrözik: az elsődleges, gyors javításokat (ideértve a tartalmi helyek kijelölését) és a nyomdai utasításokat fekete grafitceruzával végezte. A későbbi munkafázisból kék, majd piros színű grafitceruzás jelek láthatók a kéziratlapokon. A véglegesnek szánt tartalmi változtatások mindenütt tintával készültek, amelyek gyakran a grafitceruza írásnyomain észlelhetők. Ez a tinta – infraoptikai tulajdonságait tekintve – teljesen eltér a szerző által használt tinta anyagától: színben világosabb és a polarizációs szűrő párhuzamos állásában „világít".

Jellegzetes a szereplők neveinek és más, sorközépre írt utasításoknak a javítása. A madáchi rövidített névalakokat Arany kiegészíti; ugyanezt teszi az aláhúzásokkal is. A pontokat szinte valamennyi helyen kihelyezi, de előfordul, hogy csak megerősíti a központozást.

Ezen a ponton már egyértelmű, hogy a *Tragédia* kéziratának 1973. évi hasonmás kiadása tudományos vizsgálatok céljára alkalmatlan: egyrészt az akkor alkalmazott fekete–fehér fotótechnika miatt a grafitceruzás jelölések eltűntek (nyomaikat kiretusálták), másrészt a megerősített központozás a kéziratlap verzóján véletlenszerűen akár interpunkciós javításnak is tűnhet.

IV. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	95
Teljes sor törlése új sor beírásával	32	1
Új sor beírása előzmény nélkül	15	1
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	5	10
Szó vagy szótag törlése, javítása	25	60
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	47
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	27	65
Kezdőbetűk javítása	1	7
Kettőzött betűk javítása	–	16

Ékezet, aposztróf javítása	–	54
Központozás javítása	1	127
Összes javítás kézeredet szerint	106	483
Összes javítás a színben	589	

A IV. színben a 25. kéziratoldalt (nyolc és fél sor kivételével) Arany szinte teljesen átjavította. Az eredeti sorokat kihúzta, és a változtatást a sorok közé iktatta be. Az olvashatóság érdekében javításait egy új oldalra letisztázta (magát a másolást nem tekintettük javításnak), majd ezen is további kiigazításokat eszközölt. (Ezért van a kéziratban ismétlődő, kétszeri 25. oldalszám.) Mindezek – akár a korábbi színek tapasztalatai – arra utalnak, hogy a kevés idővel rendelkező Arany ennek ellenére sok gondot fordított a *Tragédia* átfésülésére. Az új, kizárólag Arany kezétől származó kéziratoldal elegendő mintául szolgált ahhoz is, hogy az abból feltárható írássajátosságok révén a másutt végrehajtott javítások grafikai anyagának kézeredetét viszonylagosan nagy biztonsággal szét lehessen választani. Az itt fellelt, Arany János kezétől származó minta mennyisége és minősége a szakértői módszertanban az írásmintával szemben támasztható követelményeket maximálisan kielégítette.

V. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	108
Teljes sor törlése új sor beírásával	1	6
Új sor beírása előzmény nélkül	4	–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	6	15
Szó vagy szótag törlése, javítása	28	29
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	63
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	22	54
Kezdőbetűk javítása	2	6
Kettőzött betűk javítása	–	19

Ékezet, aposztróf javítása	–	37
Központozás javítása	2	130
Összes javítás kézeredet szerint	65	467
Összes javítás a színben	532	

VI. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	126
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	2
Új sor beírása előzmény nélkül	–	–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	3	12
Szó vagy szótag törlése, javítása	17	40
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	69
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	28	41
Kezdőbetűk javítása	6	4
Kettőzött betűk javítása	–	25
Ékezet, aposztróf javítása	–	31
Központozás javítása	5	93
Összes javítás kézeredet szerint	59	443
Összes javítás a színben	502	

A mindenre kiterjedő szakértői vizsgálat során a VI. színben, a 42. kéziratoldalon teljesen kirajzolódó, mutató-, középső és gyűrűsujjtól származó lenyomat volt feltárható. A bőr fodorszálaiban detektálható festékanyag megegyezik a szerző által használt tinta anyagával, amiből arra következtethetünk, hogy a lenyomat nagy valószínűséggel Madách kezétől származik. [Tolnai Vilmos még több, részlegesen kirajzolódó ujjlenyomatot észlelt, vö. Tolnai 1925 90.!]

A hatalmas mennyiségű javítást magára vállaló Arany – a gyors ütemű munka következményeképpen – szintén hibázik, vagy nem következetesen módosít. A szerző szerint konzekvens névalak-rövidítései közül a VI. szín-

ben a „Péter a." alakot nem egészítette ki, a 266. sor után pedig „Péter ap." alakra javított.

VII. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	1	150
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	1
Új sor beírása előzmény nélkül	1	–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	5	15
Szó vagy szótag törlése, javítása	54	38
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	1	75
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	44	61
Kezdőbetűk javítása	2	9
Kettőzött betűk javítása	–	42
Ékezet, aposztróf javítása	2	34
Központozás javítása	15	129
Összes javítás kézeredet szerint	125	554
Összes javítás a színben	679	

A VII. szín viszont arra nyújt szemléletes példákat (így az „Ádám" névalak következetes ékezethiányával, amit persze Arany módosít), hogy Madách a *Tragédiát* gyorsan, nagy lendülettel, feszült alkotói állapotban vetette papírra. Kézírására ezért jellemző a nagyon kicsi szóközök használata, illetve a szavakon belüli betűkötések hiánya. Ezeken Arany átírással, egybehúzogatással segített, megkönnyítendő a nyomdász munkáját.

A szín nagy terjedelme miatt itt különösen jól érzékelhető, hogy a szerzői és az Arany-javítások aránya kéziratoldalanként nem változik.

VIII. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	47
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	1
Új sor beírása előzmény nélkül	1	–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	2	6
Szó vagy szótag törlése, javítása	19	32
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	69
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	8	33
Kezdőbetűk javítása	3	1
Kettőzött betűk javítása	–	30
Ékezet, aposztróf javítása	–	24
Központozás javítása	5	87
Összes javítás kézeredet szerint	38	330
Összes javítás a színben	368	

A színeket a szerző számokkal jelezte, ezeket az I–VII. szín élén Arany betűvel kiírta. A VIII. színtől azonban a változtatástól eltekintett. Újabb jele az időhiánynak, most már Madách generális javítási felhatalmazásának birtokában.

IX. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	6	51
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	–
Új sor beírása előzmény nélkül	–	1
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	1	6

Szó vagy szótag törlése, javítása	14		38
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–		73
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	12		39
Kezdőbetűk javítása	3		–
Kettőzött betűk javítása	–		26
Ékezet, aposztróf javítása	1		25
Központozás javítása	6		64
Összes javítás kézeredet szerint	43		323
Összes javítás a színben		366	

X. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete		Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–		48
Teljes sor törlése új sor beírásával	1		–
Új sor beírása előzmény nélkül	3		–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	2		3
Szó vagy szótag törlése, javítása	12		6
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–		38
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	12		18
Kezdőbetűk javítása	2		–
Kettőzött betűk javítása	1		18
Ékezet, aposztróf javítása	1		12
Központozás javítása	2		25
Összes javítás kézeredet szerint	36		168
Összes javítás a színben		204	

XI. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	3	225
Teljes sor törlése új sor beírásával	4	1
Új sor beírása előzmény nélkül	–	1
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	7	22
Szó vagy szótag törlése, javítása	30	60
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	143
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	34	120
Kezdőbetűk javítása	8	3
Kettőzött betűk javítása	5	49
Ékezet, aposztróf javítása	2	47
Központozás javítása	11	206
Összes javítás kézeredet szerint	104	877
Összes javítás a színben	981	

XII. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	4	164
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	–
Új sor beírása előzmény nélkül	–	–
Sor részbeni törlése, javítása, szórend módosítása	3	9
Szó vagy szótag törlése, javítása;	20	39
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	106
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	26	110

Kezdőbetűk javítása	5	2
Kettőzött betűk javítása	4	42
Ékezet, aposztróf javítása	2	53
Központozás javítása	11	145
Összes javítás kézeredet szerint	75	670
Összes javítás a színben	745	

XIII. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–	39
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	–
Új sor beírása előzmény nélkül	–	–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	–	4
Szó vagy szótag törlése, javítása	3	9
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–	39
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	4	34
Kezdőbetűk javítása	1	1
Kettőzött betűk javítása	1	17
Ékezet, aposztróf javítása	–	22
Központozás javítása	2	35
Összes javítás kézeredet szerint	11	200
Összes javítás a színben	211	

XIV. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete	Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	1	50
Teljes sor törlése új sor beírásával	–	–
Új sor beírása előzmény nélkül	–	1

Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	–		2
Szó vagy szótag törlése, javítása	10		12
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–		38
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	6		47
Kezdőbetűk javítása	3		2
Kettőzött betűk javítása	–		11
Ékezet, aposztróf javítása	–		22
Központozás javítása	–		61
Összes javítás kézeredet szerint	20		246
Összes javítás a színben		266	

XV. szín

Javítás, módosítás megnevezése	Madách Imre kézeredete		Arany János kézeredete
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok, aláhúzások átírása, kiegészítése	–		44
Teljes sor törlése új sor beírásával	–		1
Új sor beírása előzmény nélkül	–		–
Sor részbeni törlése, javítása; szórend módosítása	1		6
Szó vagy szótag törlése, javítása	3		18
Szóhatárok javítása, betűcsoportok összekötése	–		53
Betű(k) vagy betűcsoport(ok) javítása, törlése, megerősítése	6		35
Kezdőbetűk javítása	–		3
Kettőzött betűk javítása	–		23
Ékezet, aposztróf javítása	–		32
Központozás javítása	1		96
Összes javítás kézeredet szerint	11		311
Összes javítás a színben		322	

Az alábbiakban táblázatban összesítjük a *Tragédia* kéziratán feltárt változtatásokat a kézeredet szerinti bontásban:

(L. a kihajtható összesítő táblázatot!)

Vállalkozásunk sikeréhez nagyban hozzájárultak olyan segítők, akiknek ezúton szeretnénk megköszönni áldozatos munkájukat: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kézirattári osztályvezetőjének, dr. F. Csanak Dórának (aki engedélyezte a kézirat laboratóriumi vizsgálatát), dr. Horányi Károly tudományos munkatársnak (több éven keresztül vigyázta a kézirat sérthetetlenségét a vizsgálat idején), valamint a dokumentálási munkákban közreműködő, a speciális felvételeket kidolgozó fotográfusoknak, Szekeres Józsefnek, Kovács Mártonnénak és Steiger Józsefnek.

DR. WOHLRAB JÓZSEF
igazságügyi kéz- és gépírásszakértő

Összesítő táblázat (címlap + I–XV. szín)

A szín száma	*Címlap*		*I.*		*II.*		*III.*		*IV.*		*V.*		*VI.*		*VII.*		*VIII.*		*IX.*		*X.*		*XI.*		*XII.*		*XIII.*		*XIV.*		*XV.*		*Összes javítás*		
Kézeredet	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	MI	AJ	
Javításszám	3	–	36	143	66	224	27	279	106	483	65	467	59	443	125	554	38	330	43	323	36	168	104	877	75	670	11	200	20	246	11	311	825	5718	
Színenkénti javítás	3		179		290		306		589		532		502		679		368		366		204		981		745		211		266		322		6543		
Javítás típusa																																	Javítástípusok összegzése		Összes javítás %-ban MI	AJ
Szerzői utasításban lévő nevek, címek, számok aláhúzása stb.	–	–	–	25	–	75	–	63	–	95	–	108	–	126	1	150	–	47	6	51	–	48	3	225	4	164	–	39	1	50	–	44	15	1310	1,32	22,91
Teljes sor törlése, új sor(ok) beírásával	–	–	2	4	6	3	2	4	32	1	1	6	–	2	–	1	–	1	–	–	1	–	4	1	–	–	–	–	–	–	–	1	48	24	5,83	0,42
Új sor beírása előzmény nélkül	–	–	2	1	7	–	–	–	15	1	4	–	–	–	1	–	1	–	–	1	3	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–	33	5	4,02	0,08
Sor részbeni javítása	–	–	4	7	5	9	6	4	5	10	6	15	3	12	5	15	2	6	1	6	2	3	7	22	3	9	–	4	–	2	1	6	5	130	6,07	2,29
Szó v. szótag javítása	1	–	13	16	25	23	8	36	26	60	28	29	17	40	54	38	19	32	14	38	12	6	30	60	20	39	3	9	10	12	3	18	282	456	34,22	7,97
Szóhatárok javítása	–	–	–	16	–	38	–	57	–	47	–	63	–	69	1	75	–	69	–	73	–	38	–	143	–	106	–	39	–	38	–	53	1	924	0,12	16,16
Betű(k) v. betűcsoport(ok) jav.	1	–	9	20	17	19	11	39	27	65	22	54	28	41	44	61	8	33	12	39	12	18	34	120	26	110	4	34	6	47	6	35	267	735	32,40	12,68
Kezdőbetűk javítása	1	–	3	9	1	3	–	–	1	7	2	6	6	4	2	9	3	1	3	–	2	–	8	3	5	2	1	1	3	2	–	3	41	50	4,97	0,87
Kettőzött betűk jav.	–	–	–	7	–	14	–	15	–	16	–	19	–	25	–	42	–	30	–	26	1	18	5	49	4	42	1	17	–	11	–	23	10	354	1,21	6,19
Ékezet, aposztróf jav.	–	–	–	10	–	15	–	22	–	54	–	37	–	31	2	34	–	24	1	25	1	12	2	47	2	53	–	22	–	22	–	32	8	440	0,97	7,87
Központozás javítása	–	–	3	28	5	25	–	39	1	127	2	130	5	93	15	129	5	87	6	64	2	25	11	206	11	145	2	35	–	61	1	96	69	1290	8,37	22,56
																																			100,00	100,00

Madách Imre és Arany János helyesírásáról

Arany János kötetünkben meghatározott javításainak tartalmi elemzése nem a krk. feladata. A szövegből és a szövegjavításokból leszűrhető elsődleges következtetések levonása azonban igen. Az írásszakértői véleményből s a táblázatos kimutatásból (mivel azok sajátos, bár egyeztetett szempontrendszert érvényesítettek) az alábbiakat állapíthatjuk meg:

- Arany javításainak 74,3%-a tekinthető helyesírási jobbításnak,
- további 22,91%-a technikai szerkesztés céljait szolgálta. (Együtt: 97,21%.)

Ezekből következően a tartalmi módosítás az Arany-javítások 2,79%-ra szűkül. Vagyis a szerkesztő-kiadó költőtárs tartotta magát második, 1861. október 27-i levelében foglalt álláspontjához, ahol a helyesírást látta vitán felül megváltoztatandónak: „... (kivéve néhol a helyesírást, mert azt minden esetre kell)", ti. módosítani (MÖM II. 1002., AJÖM XVII. 600.). Mindez azért hangsúlyozandó, mert az újabb kvantitatív vizsgálatok, a sorok nagy számán végrehajtott változtatásokra hivatkozva, a K-K1 megkülönböztetést abszolutizálták: „Az ember tragédiája kétszer született meg. Először MADÁCH sokat emlegetett sztregovai oroszlánbarlangjában 1859. febr. 17-e és 1860. márc. 26-a között, majd másodszorra ARANY János keze alatt, 1861 őszén." (Striker 1996 113.) Most, hogy az írásszakértői vizsgálat megsokszorozta az Arany-javítások számát, nem növekedett ezzel automatikusan az érdemi javítások száma, sőt részarányuk csökkent. Mindössze öt olyan esetet találtunk (az Arany-módosítások 0,08%-a), amikor Arany szövegelőzmény nélkül írt be új sort; közülük is kettő a színpadi helyzetet magyarázó szerzői utasítás. Ugyancsak nem találni nyomát a többfázisú megírásnak vagy interpolálásnak az állítólagos *Lucifer* c. műből, egy *„Ős-Tragédiá"*-ból. (Vö. a *Keletkezéstörténet* c. alfejezettel!) Sem az íráskép megváltozása, sem a javítások hiánya nem mutatja korábbi, összefüggő szöveg átmásolását, holott a nehezen fogalmazó Madách igyekezett átmenteni korábbi művei használható részeit, akár néhány mondat erejéig is, amint arra a *Tárgyi magyarázatok* alfejezetében több példát is hozunk. Ugyanezt szemlélteti az általunk meg nem különböztetett, de a német textológiában külön kezelt, ún. azonnali szerzői javítások (Sofortkorrektur) viszonylag egyenletes eloszlása is.

Ami az Arany-javítások csaknem háromnegyedét kitevő helyesírást illeti, a két költő a korabeli ortográfiai gyakorlatnak szinte végpontjain helyezhető el. Madách – apjának írt fr. nyelvű névnapi köszöntése szerint – öt és

fél éves korában már tudott írni (MÖM II. 891.); anyjának írott korai levelei tanúsága szerint (MÖM II. 891–892.) a házitanítóktól azt az archaikus helyesírást sajátította el, amelyet a Magyar Tudós Társaság első szabályzata már 1832-ben korszerűsített: *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai*. Arany viszont – mondhatni – mindig is tolla után élt: városi nótáriusként, gimnáziumi tanárként, majd mint szerkesztő és mint a Kisfaludy Társaság igazgatója folyamatosan adminisztrált. Helyesírása így korszerű és biztos volt, amit csak erősített, hogy szívesen foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel.

Madách ugyanakkor nyelvhasználatában és helyesírásában is „reformkori ember" maradt (vö. Mihályi 1964!); ezen vármegyei tevékenysége mit sem változtatott. Barta János a *Duló Zebedeus kalandjai* c. Madách-novella (1842) kapcsán írta le ortográfiáját is megszabó alkotói szokásait: „... kéziratából ki lehet olvasni, hogy írás közben szinte indulatszerű hév viszi előre, olyannyira, hogy betűket felcserél, kihagy..." (Barta 1942 61–62.) Ugyanilyen, az írásszakértői vélemény által a *Tragédia* K-n is rögzített sajátosság figyelhető meg már 1843. december 1-jei, Szontagh Pálnak írott levelében, amelyben a következő, önirónikus részlet található: „ – ???,; –.; – Ezen interpunctiocat úgy nézd, mint segéd sereget, pótold velek a hiányokat, tudom sok helyt ki maradtak, hol a gondolat gyorsab vólt kezemnél." (MÖM II. 957. és Győrffy 1959 72.)

Arany szöveggondozásának alapelveit (szerencsére) egyidős forrásból ismerjük: abból a bírálatból, amelyet # jegy alatt Petőfi *Az apostol* c. elbeszélő költeményének megcsonkított, sőt átírt kiadásáról írt az SzF-be (AJÖM XI. 344–345.) „Nem is haladt azóta [ti. Petőfi óta] a magyar helyesírás, kivéve talán, hogy az ő kettős *ly*-ei helyett (me*ly*, i*ly*, o*ly*) egy *ly* kapott lábra..." – ez a *Tragédia* esetében is alapvető javítástípus lett; zömét teszi az írásszakértői vélemény „Kettőzött betűk javítása" cím alá foglalt, 343 esetben (az összes Arany-javítások 5,91%-ában) észlelt módosításainak. A recenzióból kitűnik, hogy Arany általában híve volt a költői egyéni helyesírás megőrzésének: *Az apostol* kapcsán például elhárította a köny > kö*nn*y, eml*e*jét > eml*ő*jét (a jambus rontása miatt), álmodj' > álmodj, lombokr*u*l > lombokr*ó*l, kin*n* > kin*t*, va*j*on > va*l*jon, fö*l*éjök > fe*l*éjök típusú javításokat, a szóhatárok eltolását, és a kiadónak (a *Tragédiát* is kinyomtató Emich Gusztávnak): „Nem volt joga felcserélni, elhagyni, más helyre rakni Petőfi írásjeleit..." Mindezeket Madách művén is érvényesítette.

Ugyanakkor a korabeli írói gyakorlat számottevő egyéni változatokat mutatott; az Akadémia 1855-ben létrehozott Nyelvtudományi Bizottsága

kezdettől fogva törekedett is az „országosan megállapodott szokás" kialakítására (vö. Szemere 1974 15–16.!). Arany sajátosságait Simonyi Zsigmond vette számba. Ő is kiemelte az aposztrófok elhagyását (az írásszakértői vélemény „Ékezet, aposztróf javítása" címszava alatt; a 413 eset, 7,12% zöme), az egybeírás–különírás következetlenségeit, és rögzített néhány egyéni megoldást, ami témánk szempontjából azért fontos, mert bizonyítja Arany megértését az egyéni változatok iránt; kivált, ha azokat még ritmikai megfontolás is támogatta (Simonyi 1916).

Már Simonyi említette, hogy Arany (Akakievics Akaki álnéven, illetve A. A. monogram alatt) saját lapjában, a Koszorúban, 1865-ben cikkekben foglalkozott – erős etimologizáló hajlamról téve tanúbizonyságot – számára fontos nyelvészeti kérdésekkel. Hozzátehetjük, hogy *Az „AKI az akadémiában*, illetve *A „vajon" kérdéséhez* (AJÖM XI. 512–516. és 845–846.; uo. 517–520. és 846–847.) a *Tragédia*-javítások szempontjából is fontosak. Az előbbi írásban Arany a különírás mellett érvelt (a ki, a mely, a hol stb.), mivel egy ősnyelvi tagolatlan felkiáltásból (a! e!) lett mutató névmás névelővé átalakult előtagját látta benne, amelynek teljesebb alakjából (a'ki) csak a kényelem hagyatta el az aposztrófot; az ún. „pattanó kettőzés" rövidülése (akki > aki) pedig a kiejtést is szegényíti. Arany szófejtése elszigetelődött (Toldy Ferenc, Pompéry János foglalt ellene állást), ezért még a Koszorú utolsó, 1865. június 25-i számában is visszatért rá egy glossza erejéig (AJÖM XI. 192. és 474.). A K1 munkafázisában mindenesetre, felfogása szerint, következetesen elválasztotta Madách egybeírt vonatkozó névmásait. (Vö. még Simonyi 1916 3–4.!) A *vajon*t Arany saját lapjaiban következetesen rövid mássalhangzóval írta, minthogy a vaj ~ vajh > vagy kötőszó származéknak tartotta, amely röviden ejtve a köznyelvben is jelentésmegkülönböztető szerepet kapott a felszólító módú *valljon* alakhoz képest, és a *vajjon* is csak akkor engedhető meg, ha a versmérték úgy kívánja. Ilyen szellemben javított a *Tragédiá*n is.

Nem kíván(t) külön argumentálást Madách vitathatatlan archaizmusainak javítása, amilyen az igekötő és a mögötte álló ige összekötése (ez tette – a vonatkozó névmások mellett – a „Szóhatárok javítása" típus alá foglalt módosítások másik nagyobb csoportját) vagy a hiátuspótló *j* beírása. Ugyanez vonatkozik tájszavaira és nyelvjárási alakváltozataira. „Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene..." – írta Arany, 1861. november 5-i levelében. (A kiemelés is tőle, vö. MÖM II. 1014., AJÖM XVII. 616.!) Balogh (II.) Károly unokaöcs emlékezései ugyanakkor egy patriarchális, jobbágyaival nap mint nap érint-

kező földesurat állítanak elénk (Balogh 1996 42. és Balogh 1934 122.). 1861. november 2-án, tehát nem az Arany-levélre válaszul vagy mentegetőzésül, a kertjében dolgozó palóc parasztok dalát küldte meg Aranynak (MÖM II. 868., AJÖM XVII. 615.). Ugyanakkor mind Alsósztregova, mind pedig Csesztve (1844 és 1853 közötti lakóhelye) „tót falu"-minősítést kapott (Fényes 1851 IV. 162. és I. 218.). A palóc tájnyelv hatása Madáchra ezért igen csekély. A nógrádi nyelvszokás részének tekinthetjük a több helyütt használt *silled* (süllyed) alakot, a *dölfö*st, a *szemetlenség*et, a *picin*t, a *bizon*t, a *sikojtás*t. (Arany valamennyit a köznyelvi változatra javította.) Valódi tájszó a *fékető* (főkötő) és a *guliba* (kunyhó, viskó).

Arany a K nagyszámú germanizmusa láttán így folytatta az idézett, 1861. november 5-i levelét: „Talán előbb kaptad a német s átalában idegen culturát, hogy sem a magyar nyelvszellem kitörölhelenül ette volna be magát nyelvérzékedbe." (MÖM II. 1014., AJÖM XVII. 616.) Javításainak értelmezésére l. a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK-at!

Drámai költeményről lévén szó, a további egybevetéshez Arany egykorú Shakespeare-drámafordításait használhatjuk, a *Szentivánéji álom* (1858–1863) és a *Hamlet* (1866) magyar szövegét: AJÖM VII. 1–80. és 81–239. E tekintetben Arany álláspontját 1862. január 24-i levele tartalmazta: „... öntudatosan úgy jártam el, hogy a szerint használjak hosszú vagy rövid hangzót (*i*, *í*, *u*, *ú* stb.), egyes vagy kettős consonánst (*mely*, *melly*) a mint a jambus igényli vala..." (MÖM II. 1016.) Valóban, a drámafordítások számos hasonló példával szolgálnak, és magyarázzák Arany toleranciáját a ritmikai célzatú egyedi megoldások iránt. Hogy a *Tragédia*-javítások eseteinél maradjunk, ilyen volt a verseiben is következetesen használt *ne'kül* (a *nélkül* alakváltozataként), amely így jó jambust eredményezett vagy a simuló kérdőszó mindkét alakjának (-e ~ -é) elfogadása. (Ez utóbbira a *Tragédia* vonatkozásában Szabó T. Attila külön alfejezetben tért ki, vö. Szabó T. 1972.!) A névutók és igeképzők hosszú magánhangzója (*-úl*, *-úl)* esetében pedig a napi helyesírási gyakorlat kettőssége érvényesülhetett, a rövidülés tendenciajellegével, amelyet azonban csak 1915-ben tett kizárólagossá a szabályzat. (Vö. Szemere 1974 95–96.!)

Szintén a műfajból következett a K-n javító Arany dilemmája. A helyesírás korszerűsítése során ugyanis gyakran szembekerült a kor gyakorlatában szinte kizárólagosnak érzett drámai jambusvers ritmikájával. A koránt-sem könnyeden író Madách ortográfiai kényszermegoldásokon át törekedett *jambusi* sorok megfaragására, míg Arany megelégedett *jambikus* sorokkal – akár saját gyakorlatában. Egyetlen példát hozunk ennek szemléltetésére.

A SZÖVEGÁLLAPOTOK IV. színében, a 68. sorban Madách „úgy-e bár" alakját Arany nemcsak úgy javította, hogy kitette a második kötőjelet, hanem egyszersmind lehúzta az *ú* ékezetét is. Az első kiadásban (61) viszont ismét a madáchi szóalak olvasható, ami csakis úgy képzelhető el, hogy a három korrektúraforduló valamelyikének ívén felülbírálta saját javítását. Hogy Arany ezen a problémán a K1-n túlmenően is gondolkozott és dolgozott, azt éppen a hasonló, a K1 és a 61 között végrehajtott nagyszámú javítás bizonyítja. Ezeket a megoldásokat tehát semmiképpen nem tekinthetjük „ritmikai szövegromlás"-nak. Ráadásul a 61 szövegében Madách is elfogadta ezeket, miután nem élt az Arany felkínálta lehetőséggel, hogy a második kiadásban visszatérjenek a K változatához. A 63 kiadásakor hasonlóan gondos munka nem folyt.

Az elmondottakból következik, hogy a 61 helyesírása jobb állapotú, mint az „ultima manus" elve szerinti 63, ahol a szövegkritikai jegyzetekben már élnünk kellett a „ritmikai szövegromlás" fogalmával és az emendálással.

Végül említenünk kell a Madáchnál és Aranynál közös megoldásokat, amelyeket mai nyelvérzékünk egyértelműen hibának tekint. A mellérendelő tagmondatok határát kötőszó (és, s, vagy) előtt a 19. században nem jelölte vessző. Ezt szabályzat csak 1901-ben fogalmazta meg, részleges érvénnyel, vö. Szemere 1974 252–254.! Az alárendelő tagmondatok kötőszavai előtt – bár nem következetesen, de – szintén gyakori a vesszőhiány. Kivált akkor, ha a kötőszóval új verssor indult. Ilyenkor a kötelezően nagybetűs sorkezdet szinte központozással ért fel. Egy látványos példa a *Hamlet* Arany-fordításából (IV. felv. 595–597. sor): „... mit mernél csinálni / Hogy tettel inkább légy atyád fia / Mint puszta szóval?" (AJÖM VII. 206.)

A megállapított szöveg textológiai elvei

A *Tragédia* Madách életében megjelent két kiadásának (61, 63) szövege következetlen. És nemcsak a jambus-problémák okán. A mű nagy terjedelme miatt maradtak sh.-k, elírások és megoldatlan kérdések ritmikailag azonos vagy közömbös helyzetben is. Az 'árjadoz' ~ 'áradoz' ingadozást (SZÖVEGÁLLAPOTOK, I. [71], IV. [204a], VII. [424]) és a hasonló eseteket, az egybe- és különírás ellentmondásait stb. nehéz lenne bármivel is indokolni. A „SZÖVEGÁLLAPOTOK"-ból ezért közvetlenül nem lehet korszerűsített helyesírású, emendált textust készíteni: szükség van előbb a következetlenségek feltárására, rögzítésére és értelmezésére. A „MEGÁLLAPÍTOTT SZÖVEG"-nek ez a feladata.

Madách ékezésének kérdésében vlsz. sohasem sikerül végleges megoldásokra jutni. A pont és vessző határán álló, az írás nekilendülő fázisaiban igen gyakori írásjeleket már Arany és a szedő is így vagy úgy olvasta; kézirat híján a 63 sajtó alá rendezésekor a szerző ezzel nem foglalkozott; a mai írásszakértő pedig csupán rögzíthette a helyzetet, ami gyakran még a versritmus említett kérdésével is kombinálódott.

Kiadásunk során, megmaradva a szerző életében dívott helyesírási gyakorlatnál, megőriztük a *cz* használatát: kiavulása helyesírásunkból hosszabb folyamat eredménye, amelynek pillanatnyi helyzetére utalni az adott műben generális megoldással (*cz* > *c*) nem célszerű. A kétjegyű kettős mássalhangzók átírásától (*szsz* > *ssz*) pedig azért tekintettünk el, mert ezek Arany típus-javításai közé tartoznak.

Tárgyi magyarázatok

Ha van mű, amelynek magyarázatainál célszerű felidéznünk a krk.-ok vonatkozó feladatát (a hiteles szövegek megállapítása mellett a szöveghez fűződő, elsődleges következtetések levonása), akkor *Az ember tragédiája* az. Egyetérthetünk Baranyi Imrével: „Az 1870-es évektől kezdve a pozitivista hatáskutató iskola (...) egyenesen szabad vadászterületként kisajátította a Tragédia körül kínálkozó nagy lehetőségeket." (Baranyi 1963b 101.) A fordulatot 1914-től számolhatjuk, amikor Voinovich Géza kijelentette: „Madách általában keveset ismert abból, amihez hasonlították." (Voinovich 1914 500.) Noha ezután a szellemtörténet csökkentette ezt a hasonlítgató, már-már parttalan kedvet, a marxista kutatás pedig elsősorban az ideológiai forrásokat firtatta (a mű ellenében és a szerző védelmében egyaránt), a krk. készítőjeként ma is szembe kell nézni a magyarázatok tengerével. A kísértés egyébként változatlanul élő, csak mostanság a kutatás (úgymond) szabadsága lett a hivatkozási alap a bizonyítatlan vagy éppenséggel bizonyíthatatlan hatások, párhuzamok deklarálásához. Ezért a jelenleg élő hipotézisek közül azokat említjük, amelyek kutatása folyamatban van és filológiai érveléssel megközelíthető.

Feladatunk gyakorlati lévén, nem kívánunk állást foglalni abban a létező vitában, hogy a szöveg megállapítása és az elsődleges következtetések levonása mennyiben tekinthető interpretációnak. A teljes szakirodalom birtokában azokat a magyarázatokat adjuk, amelyek egyrészt a szöveg értéséhez (és nem értelmezéséhez) szükségesek, másrészt kiállják a filológiai bizonyíthatóság próbáját. Ezek kiterjedhetnek az életmű, az egykorú literatúra és a világirodalom területére. A roppant adathalmaz tételes átvizsgálásakor eltekintettünk a romantikus közhelyek és a közös forrásokra visszamenő párhuzamok és fordulatok felvonultatásától. Szűrőként működhetett Madách könyvtárának 1915 óta ismert jegyzéke (Szücsi 1915), a korabeli folyóiratirodalom mind teljesebb feltárása (hiszen a klasszikusok sem olvastak mindent eredetiben), a költő javított kiadásban is hozzáférhető feljegyzéseinek gyűjteménye (MKK 299–421.). Figyelembe vettük a szerzőnek azt az alkotói sajátosságát, hogy nehezen megfogalmazott, kiküzdött, de végül találónak és jónak érzett formulázásait átmentette újabb műveibe is. Végül sokat segített a *Tragédia* műfajtörténeti helyének egyre pontosabb meghatározása (elsősorban Horváth Károly kései publikációiban) és a korai Madách-kultusz részletes esettanulmánya (Praznovszky 1998.).

A színek elején általában összegeztük azokat a forrásokat, amelyeket Madách használt, hiszen ezek – főleg a történelmi színek vonatkozásában – markánsan különböznek. A szöveghelyeket a MEGÁLLAPÍTOTT SZÖVEG sorszámaival jelöljük; szükség szerint hivatkozunk a SZÖVEGÁLLAPOTOKRA-ra is, amikor a K jobban segíti a forrás vagy párhuzam feltárását. A teljes életmű kritikai kiadása híján Madách más művei esetében – az említett feljegyzések kivételével, ahol két jelzetet adunk – a MÖM I–II. köteteire hivatkozunk.

Cím

A címadásra egyetlen, Szontagh Pál terjesztette anekdota utal. Eszerint a Veres Pálék vanyarci taván csónakázó Madách összesározta fehér vászonnadrágját, amire Szontagh megjegyezte: „Lám, az ember tragédiája!" A vendégségből hazatérőben Madách ezután utalt készülő nagy művére, amelynek keresve sem találhatott volna jobb címet (vö. Voinovich 1922 152.!). A K címlapján a befejezés dátuma (1860) fölött mindenesetre a végleges cím olvasható, hasonlóképpen a munkalapon. Ha az anekdotának volt alapja, 1859 nyarán történhetett.

I. szín

Forrása bibliai hely: „Lőn pedig egy napon, hogy eljövének az Istennek fiai, hogy udvaroljanak az Úr előtt; és eljöve a Sátán is közöttük." (Jób 1,6) A *Faust* égi prológusának is ez lévén a forrása, nem állapítható meg, közvetlen vagy közvetett hatás alatt dolgozott-e Madách. Goethe mellett az újabb kutatás John Milton szerepét hangsúlyozta, akinek nevét költőnk csak a *Tragédia* után írta le, mégpedig Kisfaludy társasági székfoglalójában (*Az aesthetika és a társadalom viszonyos befolyása*, 1862. április 2., MÖM II. 572.), és könyvtárában is csupán kisebb, második eposzát őrizte ném. nyelven, nagyapja beszerzéséből (*Das wiedereroberte Paradies*, Basel 1752, vö. Szücsi 1915 14.!). *Az elveszett paradicsom*nak viszont ismerhette akár magyar szövegét is: Baróti Szabó Dávid egy hat énekre rövidített lat. verzióból készült, hexameteres fordítását (részletközlése: 1787, teljes: 1789, 1802[2]) vagy Bessenyei Sándor fr.-ból készült prózafordítását (1796, 1812[2]). A kérdésre l. Szöllősi 1983, Lukácsy 1983 és Horváth 1984b!

0/1 [szerzői utasítás] Forrása szintén bibliai hely: „Látám az Urat az ő székében ülni, és az egész mennyei sereget az ő jobb- és balkeze felől mellette állani." (Mikeás szavai; 1Kir 22,19)

2 *Dicsérje őt...*: a Zsolt 148,2 alapján: „Dicsérjétek őt angyalai mind; dicsérjétek őt minden ő serege!" (Vö. Alexander 1900 1.!)

5 *gyönyör*: itt „öröm", „boldogság" jelentésben

1–12 Az angyalok karát az „egyezményes filozófia", jelesül Heténvi János és Szontagh Gusztáv harmónia-fogalmára vezette vissza: Bíró 2004 48–51.

13–16 Az Úr szövegének forrása Ludwig Büchner *Kraft und Stoff* c. művének (1855) „Unabänderlichkeit der Naturgesetze" c. fejezete (vö. Marót 1914 és Kardeván 1914.)! Magyarul is hasonló olvasható Kolb művelődéstörténetében: „Határozottan ellene nyilatkozunk azon nézetnek, miszerint a' világtörténet' minden eseményei csak egy elővégzet' (praedestinatio) munkái legyenek, melly által isten mint valamely gépmester csak a' világegyetem' gépét intézi." (Kolb 1844 I. 23–24.) Madách egyik céduláján rögzítette, hogy a ném. eredeti megvásárlását tervezte: „Megvendő művek: Kolb Geschichte der Menschheit und Kultur" (MÖM II. 757., MKK 374.)

14 A sor Aranyé, de a mechanikus képalkotás előzménye megvan Madáchnál is, a *Férfi és nő* c. dráma IV. felv.-ának Herakles-monológjában: „...Ő az alkotó? / Miért nem méri meg mennyit bír a gép...", azaz az ember (MÖM I. 73.). A részletet Arany persze nem ismerhette.

17 *véd-nemtői*: „e szó (...) latin genius alatt (...) a jó szellemet" jelenti (CzF IV. 808. h.), vagyis: védszellemek, őrangyalok

20/21 [szerzői utasítás] *Szférák zenéje*: Püthagorasz görög filozófus szerint az égitestek által forgásuk során keletkezett, harmonikus, de az ember számára nem hallható hangok. A közvetlen forrás Cicero műve, a *Scipio álma* (*Somnus Scipionis*), amely megvolt a sztregovai könyvtárban is (vö. Szücsi 1915 19.!). Ugyanezen forrás alapján szerepel a *Faust* mennyei prológusában is. Madách korára már csak költői metafora, Alexander Humboldt szerint (*Kosmos*, 1845–1847) megcáfolt „hangmítosz". Utóbbi is megvolt Madách könyvtárában (vö. Szücsi 1915 27.!).

21 *büszke láng-golyó*: a Nap

23 *szerény csillagcsoportnak*: a naprendszernek

25 *e parányi csillag*: a Föld

26 < *dőre szikra* > *GYÖNGE LÁMPA:* hasonló az *Éjféli gondolatok* c. versben: „S mig földünkön népek küzdenek vérben állva, / Földünk mint kis szikra áll a mindenségben..." (MÖM II. 326., vö. Morvay 1897 52.!)

29–32 a centrifugális és centripetális erők ábrázolása

33 *amaz*: ismét a Föld

36 *béket*: „Önálló *béke* értelemben, a tárgyesete *béket* (...) azonban helyette inkább béke divatozik." (CzF I. 518. h., vö. Alexander 1900 3.!) Versben is szerepelt Madáchnál: *Boldogság és szenvedély* (MÖM II. 46.).

38 a Hold

41–42 „...a csillagászat azt tanítja, miszerint a világtestek teremtetése, valamint a miriád évek előtt, úgy jelenleg is szakadatlanul foly, s örökké folyand; miszerint a teremtésben megállapodás nincsen (...) szintugy képeztetnek a világ véghetetlen mindenségében szünet nélkül miriád új világtestek is, melyeknek támadása szinte annyi világtestek vesztének felel meg." (Nendtvich 1851 525.) A két sort Arany éppen emiatt kifogásolta, ám Madách – forrására nem hivatkozva ugyan – védte álláspontját, l. a SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK-at! Reformkori irodalmi előzménye is volt, Vajda Péter a *Dalhon* I. füzetében (1839) írt „elhunyt, létező s még nem fogamzott csillagok"-ról. (Új kiadása: Vajda 2004 413.)

49 *kedves ifju szellem*: a Földszellem

50 a Föld

51 az éjszaka és a nappal

52 az évszakok változása. A 21–60. sor magyarázatát – más értelmezés lehetőségét is fenntartva – Alexander 1900 2–3. és Kardeván 1939 nyomán adjuk.

60/61 *Gábor* [Gábriel] *főangyal*: mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben szerepel. Az előbbiben (Dán 8,16–26 és 9,21–27) Isten parancsának megfelelően a próféta látásait magyarázza, az embert okítja („...jöttem ki, hogy értelemre tanítsalak."). Az Újszövetségben ezzel összefüggésben az isteni tudás és szándék közvetítője (Lk 1,19–20 és 26–38). A három főangyal más-más szempontú köszöntése a *Faust* mennyei prológusában is, amint azt már Szász Károly észrevette (SzF 1862. márc. 27.).

65 *Hozsána*: (héber-lat.) üdv, dicsőség. Eredetileg segélykérő fohászkodás Istenhez vagy földi uralkodóhoz: Mk óta (11,9–10), amikor a jeruzsálemi nép üdvözölte így a bevonuló Jézust, az ujjongó hódolat megnyilvánulása.

Eszme: Madách több cédulája tanúskodik a gondolattal való birkózásról: „11. Az isten véghetlen bölcs – mert felfogásunk a bölcsességről szinte emanációja." (MÖM II. 760., MKK 355.) Egy másik cédulán: „Az isten értelem-e (de nem érzelem.)" (MÖM II. 768., MKK 367.) Végül, már az emberre vonatkoztatva: „Eszméink nem lehetnek ellentétben az Isten felfogásaival, hogy így fejezzem ki magamat – mert elménk hatalma kifolyása." (MÖM II. 805., MKK 322.)

65/66 *Mihály főangyal*: az Újszövetségben (Jel 12,7) az angyali seregek vezére az égi sárkány legyőzésében

70 *Erő*: az anyag mozgatója értelmében szerepelt már a *Csongor és Tünde* II. felv.-ának Tudós-monológjában („Erő az Isten!"), l. VÖM 9. 45.! (Taxner-Tóth Ernő jegyzete szerint ott ez Schedius Lajos filozófiájának hatása: uo. 820.)

70/71 *Ráfael főangyal*: az apokrif Tóbiás-könyv szerint az ifjabb Tóbiás kísérője, az ember(iség) őrangyala. Héber neve szerint is: isten gyógyít.

75 *Jóság*: Madách egyik céduláján vonatkozó dilemmája olvasható: „12. Véghetetlen jó nem lehet oly értelembe[n], hogy minden bamba kérést meg halgason, ez tökéletlenség lenne – 's innen látszik mi támad az esztelenül össze halmozott dicséretből – Nem lehet pedig, mert fel kellene tennönk, hogy véghetetlen bölcsességű határozatját egy pimasz kérésért fel forgatva ezer világokból álló rendszerét változtatná." (MÖM II. 760, MKK 355.) A három attribútum, a Szentháromság erkölcsi tartalma előzményeire Augustinusnál, Aquinói Tamásnál, Dante *Isteni színjáték*ában, Campanellánál, a kortárs Lamennais-nál, valamint a közvetlen forrásul szolgáló Herdernél l. Waldapfel 1900 és Kármán 1905 61–62.! A Herder-hely: *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, III. k. 15. könyv, 4. fejezet: „Macht, Weisheit, Güte."

76 *Lucifer*: (lat.) fényhozó. Bibliai ősforrása (Iz 14,12) gúnydal a babiloni királyra: „Miként estél alá az égről fényes csillag, hajnal fia!? Levágattál a földre..." A Biblia lat. fordítását, a Vulgátát készítő Hieronymus az i. sz. V. század elején a *hajnalcsil-*

*lag*ot Lucifernek fordította; a babiloni király és a bukott angyal történetének hasonlósága alakította ki a Lucifer = Sátán (Jób 1, 6–12) azonosítást. A fellázadt és bukott angyalok motívuma nem szerepel az ószövetségben, vlsz. hagyományból került be az egyházatyák írásaiba: 2Pét 2,4; Júd 6; Jel 12, 7–9. (Vö. Horváth 1984b és Horváth 1993) A romantikusok közül Byron (*Cain*, 1821) a Biblia 1611. évi hivatalos ang. fordítása nyomán meghagyta a Lucifert; Victor Hugonál (*La fin de Satan* c. eposztöredékében, 1886) a megváltott Sátán visszakapta égi, Lucifer nevét. Noha Madách névhasználatát többen is Byronra vezették vissza, erre nem volt szüksége, ui. a régi Károli-fordításban és a Vulgátában – mindkettő megvolt könyvtárában – egyaránt a Lucifer nevet találta. A kérdésre l. Pollák 1936 140.; Scheiber 1996 121.; Horváth 1993 307–308.! A sátán/ördög említéseit Madách korábbi műveiben és leveleiben összegyűjtötte: Voinovich 1922 305–306. Felfogásának egyéni voltára l. a 113–123. meg a 143. sort és jegyzeteit!

77–78 A két sor kérdése a *Faust* prológusára megy vissza: „Kommst du nur immer anzuklagen?" (Vö. Voinovich 1922 517.)

82 *Nem is sejtettél bennök*: az Eszme dicséretének (61–65. sor) tagadása, vö. Kármán 1905 67.!

85 *vonzza, űzi, és taszítja*: a newtoni tömegvonzás elméletének metaforikus összefoglalása; egyben az angyalok első karénekéből a 29–32. sor tagadása

89–93 az Erő dicséretének (66–70. sor) tagadása (vö. Kármán 1905 67.!), továbbá a XII. szín laboratórium-jelenetének előrejelzése

98 *Dicsőségedre*: a Jóság dicséretének (71–75. sor) tagadása, vö. Kármán 1905 67.!

103 *Játék*: a gondolat Eötvös Józsefre vezethető vissza: „Nem ismerek istentelenebb állítást annál, melly szerint a mindenható önmagának és az angyaloknak mintegy időtöltésül hozta e világra az embert..." (Eötvös 1854 II. 455., vö. Kardeván 1947 22.!) Eötvös nagy állambölcseleti művét Madách bizonyíthatóan ismerte, belőle készült jegyzete is fennmaradt: MÖM II. 763., MKK 324. Az itt Lucifer idézte álláspontot Madách korábban egy legendájában maga is képviselte, l. *A nő teremtetése* c. versét (MÖM II. 188–191.), ahol a teremtés Jehova „pajkos gondolatja". Vö. még a 143. sorhoz fűzött magyarázattal!

110 A sor előzményének Baróti Szabó Dávid Milton-fordítását tekintette Lukácsy: „Zengeni vég nélkül nagy-létét...” (Lukácsy 1983 1765.) Horváth Károly is párhuzamot vont Milton Sátánjának „valami zordon, tragikus fenség”-e és Lucifer között: „Beszédei hasonlatosak ahhoz, ahogyan Madách Lucifere szónokol patetikusan az I. színben.” (Horváth 1993 319–320.)

113 *mindöröktől fogva élek én*: Madách itt isteni attribútummal ruházta fel Lucifert. Könyvtárában megvolt Ludwig Feuerbach munkája, a *Das Wesen des Christentums* (Szücsi 1915 27.), így tisztában volt a monoteista istenhit politeista előzményeivel. L. még a 143. sorhoz fűzött jegyzetet!

114 *nem szült-e az anyag*: az Úr kérdésével, amelyre Lucifer a 127. sorban ad választ, a szerző még a *Tragédia* után is küszködött. „Székfoglaló” címen egybefoglalt cédulái közül három vonatkoztatható ide: „Az isten nem egy-e a világgal, hol határai”: „Mégis mindenütt egy kezdetre utasítatunk s egy vég lesz”; „Darwin rendszere, mégis feltételez egy organismust legalább s honnan ez.–” (MÖM II. 759., MKK 365.)

119 *eszméid közt az ürt*: Kármán Mór (Kármán 1905 69.) a fordulatot Lamennais *Esquisse d'une Philosophie* c. munkájára (Paris 1841. I. k. XIV. és 123.) vezette vissza. Lamennais szerint a teremtés, az eszme megvalósulása egyben különbségtétel („la distinction”) is. L. erre még a 127. sort is! A szerzőnek három másik műve megvolt Madách könyvtárában, ennek ismerete csak feltételezhető.

123 *a tagadás ősi szelleme*: a *Faust*ban Mephisto hasonlóan mutatkozik be: „Ich bin der Geist der stets verneint!” (Morvay 1897 87., és Voinovich 1922 338–339.; utóbbi emlékeztet rá, hogy „e kifejezés a német philosophia nyelvében közkeletű.”)

139–140 A bukott angyal harcának hiábavalósága a *Faust* nyomán (vö. Voinovich 1922 517.!)

143 *Együtt teremténk*: Ludwig Feuerbach nyomán (l. a 113. sor jegyzetét!) *A nő teremtetése* c. versében a „nagy Elohimok” Jehova ötletét valósítják meg: „Mindenki teremtsen, mint szeszélye súgja, / Közösen készítsük el a porvilágot...” Lucifer ottani hatalommegosztási igényét („Készen áll a föld, most kormányozzuk együtt!”) Jehova azzal utasítja el, hogy „a földnek királyát”,

a férfit ő teremtette. Ott harc és Lucifer veresége következik (MÖM II. 188–191).

145 *Éden fái közt*: „És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől..." (1Móz 2,8) Eredetileg az Isten sétálókertje: „... a ki hűvös alkonyatkor a kertben jár vala..." (1Móz 3,8), az ember számára sorskert lett. (A kert-motívum ábrázolásának Madách előtti hazai értelmezésére, *Tragédia*-utalással, l. Vörös 1991 78–98.!)

146 *E két sudar fát*: „És nevele az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest és eledelre jót, az élet fáját is, a kertnek közepette, és a jó és gonosz tudásának fáját." (1Móz 2,9)

150–151 Lucifer jóslata enyhébb a *Faust*nál, ahol Mephisto egyenesen fogadást ajánl (vö. Morvay 1897 87–88. és Voinovich 1922 517.!).

153 *az Úrnak, ki törvényt < szabott > HOZOTT*: a Biblia nyomán: az Úr „törvényt szabott és nem tér el attól." (Zsolt 148,6) Arany itt a Bibliától eltérő fordulatra javított, hogy enyhítse a „mesteremberes önelégültség"-re (I:13–16. sor) visszautaló, bár autentikus szóalak keltette hatást.

II. szín

A paradicsomi állapot rajzában és az Éden elvesztésében Madách egyaránt támaszkodott a Bibliára (1Móz 2, 15–3, 24), az erre épülő és az I. szín forrásainál tárgyalt irodalmi hagyományra (Miltontól Byronig). Az „édenizmus", azaz a prehisztorikus korokat a bibliai teremtéshagyománnyal összekötő állapot ábrázolása során Madách felhasználta a természet és az ember fiatalságának motívumát is, amely Herdertől származott, ám a romantika már széltében használta, a költőhöz pedig feltehetően Büchner *Kraft und Stoff*ja megerősítő hatásával érkezett. (Vö. az Ádám fokozatos öregedését célzó szerzői utalásokkal!) Versmotívum is: *Életünk korai*, *Gyermekimhez* (MÖM II. 258–259. és 344–347.).

0/1 [szerzői utasítás]: *paradicsomban*: l. az I:145 sorhoz fűzött jegyzetet!
a tudás és az örökélet fái: l. az I:146. sorhoz fűzött jegyzetet!
ÁDÁM: (héber) a. m. ember. Elsődleges feladatát Istentől kapta: „És vevé az Úr Isten az embert, és helyezteté őt az Éden kertjé-

be, hogy mívelje és őrizze azt." (1Móz 2,15) Ábrázolására l. Horváth 1984a!

ÉVA: nevét Ádámtól kapta, már a bűnbeesés után, „mivelhogy ő lett anyja minden élőnek". (1Móz 3,20) Teremtésére a Biblia kétféle történettel utal: „...Isten képére teremté őt: férfivá és asszonnyá teremté őket." (1Móz 1,27) A férfi oldalbordájából való teremtés: 1Móz 2, 21–23. Az előbbi is megvan Madáchnál, a *Férfi és nő* c. fiatalkori drámájában, Héraklész Zeuszra tett istenkáromlásában: „A sárgyúrót, ki részeg mámorában / Az embert két példányban nyomta ki." (MÖM I. 59.)

1 Éva első megszólalásának előzménye Sanchia szövegében (*Nápolyi Endre*, III. felv. 1. jelenet): „Vajmi szép az élet, mi édes élni, ha még oly ifjú a kebel..." (MÖM 967–968. – Schéda 1978 615.)

2 *úrnak lenni*: „... monda nékik Isten: (...) uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon." (1Móz 1,28)

10 *e két fát kerüld*: „De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert a mely napon ejéndel arról, bizony meghalsz." (1Móz 2,17) Madách korábban, egyik versében még ezt a tilalmat verselte meg: „Mért ültette Isten édenbe / A tudásnak széles ágú fáját? / A fa terjedt s lassanként elölte / Árnya a kertnek minden virágát." (*Hit és tudás*, MÖM II. 302.) Eltért viszont bibliai forrásától és a két fa tilalmát már együtt szerepeltette a *Leány és nő* c. költeményben: „Szerelem az éden, lánnyal élünk benne, / Két fának tilos csak csábító gyümölcse. / Egyik átkos fája a mindentudásnak, / Másik büszke fája halhatatlanságnak..." (Itt forrásul a költő 1Móz 3,22 versét jelölte meg, MÖM II. 263., vö. Kardeván 1948.!) A *Tragédia* kompozíciójába az utóbbi értelmezés illett, vö. az I:146. és a II:11. és a II:111–112. sorral! A különbség lényegi: a két fa együttes tilalma esetén az ember eleve halandó, míg a Biblia szerint az életfától való eltiltás csak a bűnbeesés után, annak hatására következett be. Madách az irodalmi hagyományból itt Byront követte, vö. Alexander 1900 11–12. és Voinovich 1922 258., jegyzetben!

27–37 Éva vallomása visszatért a *Mózes*ben is, ahol a fiatal címszereplő szólt hasonlóan a Pharaóhoz: „Mi bennem érez, gondol és lehel, / Magad vagy Pháraó! – Sugárod az, / Mely napjához hűtlen nem is lehet." (MÖM I. 704.)

30 *hő vágyad*: a jahvista teremtéstörténet szerint az Úr veszi észre Ádám magányosságát: „Nem jó az embernek egyedül lenni; szerzek néki segítő társat, hozzá időt." (1Móz 2,18) Ezután került sor a bordából való teremtésre.

38–43 Ádám válaszának előképe az *Isten veled* c. versben: „Hittem sugárod voltam, és te rózsa, / Mely illatot s színt tőle nyer csupán." (MÖM II. 74., vö. Voinovich 1922 374.!)

54–62 Lucifer megtorpanása és szánalma Miltonnál is (IV. 365. és 415.), a *Faust*ban is: „Die Menschen dauern mich in ihren Jammertagen, / Ich mag sogar die armen selbst nicht plagen." (Voinovich 1922 317–318.) A magyar irodalomban Eötvös József regényének, *A karthausi*nak egyik eszmefuttatásában is fellelhető: „...hogy azon szerencsétlen tudáshoz jussunk, mellyet később annyiszor átkozunk, és mellyért kiűzve gyermekédenünkből, mint ember-eldődink a' tudás fájáért a' paradicsombol, elvesztjük azt, mi által boldogokká válhattunk volna: az érzeményt." (Eötvös 1852 I. 49., vö. Kardeván 1913/1914 5.!)

69–70 A *Faust*ban hasonló hely: „Versinke denn! Ich könnt auch sagen: steige! / 'S ist einerlei... / Und ob es auch in jenen Sphären / Ein Oben oder Unten gibt..." (Morvay 1897 88.)

74 *porondból*: a föld porából, vö. 1Móz 2,7: „És formálta volna az Úr Isten az embert a földnek porából..." Az egykorú szótári definíció szerint: „Apró kövecs, összezúzott, porrá törött kő, föveny." (CzF V. 313. h.) L. még a XV:116. sort!

82 *A létezésnek édes örömét*: szóvisszhang a *Faust*ból („die süsse Gewohnheit des Daseins"), vö. Voinovich 1922 407.!

85–87 A három sor előzménye a *Commodus* c. fiatalkori dráma I. felv.-ában: „A kis féreg nem annyira tart-e jogot, mennyire erejével tartani bír, a férget a kis madár eszi meg, s a kis madár mindent magáénak tekint, minél erősebb. De jő a sas, előtte rab a kis madárka is." (MÖM I. 837., vö. Voinovich 1922 156.!) Madách a gondolatsort a XIV. színben is felhasználta: 67–70. sor.

94 *a gondolat*: Lucifer Cainhoz hasonlóan fordul (Byron: *Cain*), és megvan a *Faust*ban is, ahol az észt Mephistopheles az „embererő java részének" nevezi (Alexander 1900 16. és Voinovich 1922 316., jegyzetben).

106 Éva lelkesedését Madách akadémiai székfoglalójában megismételte mint a nő egyik alapvető személyiségvonását: „A szép és

rendkívüli, erősebben meghatja a nőt s így jobban is lelkesül érte, mint a férfi." (*A nőről, különösen aesthetikai szempontból*, 1864 – MÖM II. 585., vö. Voinovich 1922 391.!)

130 *Az ebnek is eb legfőbb ideálja*: a gondolat ősforrása az i. sz. VI. század éleai bölcse, Xenophanész, aki a négerek fekete és pisze, a trákok kékszemű és vöröshajú isteneiről írt, valamint felvetette az ökrök és oroszlánok hasonló istenképének hipotézisét. Őt idézte a *Kraft und Stoff*ban Madách közvetlen forrása, Büchner is: „Und wenn die Ochsen und Löwen Hände hätten, Bilder zu machen, so würden sie Gestalten der Götten zeichnen, wie sie selbst sind usw." De már a reformkorban közismert fordulat lett nálunk is; Eötvös József szintén használta, Kőrösi Csoma Sándor-emlékbeszédében: „Az ember istenében is csak önképe mását imádja" (1843). (Vö. Marót 1914 és Kardeván 1914!)

133 *állsz felette*: az eb-példázat Madách verseiben is előkerült. A *Gyermekimhez* című̈ben a kutya szemében olvasható üzenet: „... nézd, nézd testvéredet, / Bár elsőszülött vagy s nékem Istenem, / Meg ne vess, Isten van szinte feletted..." (MÖM II. 346., vö. Voinovich 1922 157.!) *Az angyal útja* c. regében a fiú kötözgeti az őt védő, érte megsebesült kutyát: „Hálásan néz a fiúra az eb, / E hű társ, ki éden kertéből már / Száműzött apánkat elkisérte / S oldalánál bú s szerencse közt jár." (MÖM II. 174.) Személyes élményen alapuló motívum: az életrajzírók is megemlékeztek Madách Gioco ~ Zsoko nevű kutyájáról, l. Balogh 1996 41–42. és Balogh 1934 132–133.! Madách le is rajzolta, vö. Nagyné–Andor 1997 32. tétel!

153–162 Éva okoskodása Cain gondolatmenetére emlékeztet Byron drámai költeményében: „Érthetetlen / Ha ott nőtt a fa, mért nem neki nőtt? / S ha nem neki nőtt, mért nőtt oly közel, / S mért volt oly szép?" (Eörsi István ford.)

177 *Legyünk tudók, mint isten*: „... olyanok lésztek, mint az Isten: jónak és gonosznak tudói." (1Móz 3,5)

180 [beékelt szerzői utasítás] *CHERUB*: (héber) a mezopotámiai és egyiptomi kultuszokból a zsidó–keresztény kultúrkörbe átkerült, szárnyas, mitológiai lények. Az angyalok második rangsorába tartozók, Isten hírvivői. Őrző funkciójuk a frigyládáig vezethető vissza, amelyet képmásuk díszített és védett. A Bibliában (1Móz 3,24) a bűnbeesés után látták el az édenkert őrzését – most már

az emberrel szemben is –, miután az első gondozó és őr, Ádám alkalmatlanná vált feladatára: „És kiűzé az embert, és oda helyezteté az Éden kertjének keleti oldala felől a Kerúbokat és villogó pallos lángját, hogy őrizzék az élet fájának útját."

185 *El innen*: Madách verseiben, így a 133. sor jegyzetében idézett *Az angyal útja* c. regében vagy az *Önvád* c. szerelmes versében („Nem volnék mint száműzött Ádám most, / Kinek az Édent önkeze bezárá." – MÖM II. 15.) még a hagyományos, bibliai felfogás érvényesült, itteni ábrázolása – először Ádám mondja ki a távozás szándékát, az Úr általánosabb „elhagylak" döntése után – már a mű logikáját követi.

III. szín

0/1 [szerzői utasítás] *Pálmafás vidék*: Arany, sőt – kézirata híján – a szerző sem vette észre a 61 sh.-ját, a *„Pompás* vidék"-et. (A K-K1 a helyes alakot tartalmazta.) A több mint száz évig élt sh.-nak „értelmezői" is akadtak Alexander Bernát és Kardeván Károly személyében, akik a Föld és a Földszellem fiatalságával (vö. a 49. sorral!) magyarázták a téves jelzőt (Alexander 1900 3. és Kardeván 1935 23.), mit sem gondolva azzal, hogy az édenkert után az önerejére szorult emberpárnak semmilyen vidék nem tűnhetett „pompás"-nak.

1 *Ez az enyém*: „Az első ember, aki bekerített egy földdarabot, és azt találta mondani: ez az enyém, s oly együgyű emberekre akadt, akik ezt el is hitték neki, ez az ember teremtette meg a polgári társadalmat." (Jean-Jacques Rousseau: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*, 1755 – Kiss János ford.) Rousseau német nyelven és eredetiben is megvolt az alsósztregovai könyvtárban, vö. Szücsi 1915 23.! A párhuzamra l. Waldapfel 1942 159–160.! Hasonlóképpen: az *Emil* c. regényben a magántulajdon fogalmát a bekerített kerttel értetik meg a gyermekkel, vö. Vörös 1991 84.! Az 1–4. sort Martinkó András Vörösmarty *Délsziget* c. eposztöredékére vezette vissza (1826): „Kilépett / És úrnak mondotta magát. Elvette gyümölcsét / A fiatal fától s megevé..." A gyermek Hadadúrra vonatkozó sorokat nem érezzük meggyőző párhuzamnak (Martinkó 1978 189.).

12 *ipar*: „...Erős mozgás, törekvés, haladás, melyben valaki teljes erejét megfeszíti. (...) Különösebb jelentése: szorgalom a kézi és gyári művek eléhozásában, jövesztésében..." (CzF III. 105. h.) Itt az általánosabb értelemben veendő.

20 *Üres kézzel taszítván*: (1Móz 3, 17–19) „Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban."

27 *a világnak anyja*: „Nevezte vala pedig Ádám az ő feleségét Évának, mivelhogy ő lett anyja minden élőnek." (1Móz 3,20) Büntetése a bűnbeesés után, az Úr szavaival: „Felette igen megsokasítom viselősséged fájdalmait, fájdalommal szülsz magzatokat..." (1Móz 3,16)

35–36 A gondolat bőbeszédűbb, kezdetlegesebb megfogalmazása a *Commodus*ban. (II. felv. 3. jelenet), Pertinax szövegében: „Csak addig édes minden, míg esdjük azt s a percig tartó csillagfutás után csak síremléke: gyászos élvezet." (MÖM I. 860. – Schéda 1978 618.)

43 *a súlyos bilincstől*: a gravitációtól

59 *ki-vált*: melléknévi értelemben: „A többi közől bizonyos tekintetben, és tulajdonságaira nézve kitünő." (CzF III. 892. h.) Alexander Bernát szerint az ember megkülönböztetése ez az állatvilágtól (Alexander 1900 28.). Szerintünk együtt értelmezendő a 72. sor *különvált* szavával, azaz Ádám „magosb szellem" voltára hivatkozva, a teremtett természet egészétől határolja el magát. Vö. még a IV:177. sorral!

62–64 A kérdés Büchner *Kraft und Stoff*jára megy vissza, a „Schöpfungsperioden der Erde" c. fejezetre, vö. Marót 1914 és Kardeván 1914!

68 *egy arasznyi lét*: Büchner id. művének „Die Zweckmässigkeit in der Natur" és „Urzeugung" c. fejezetei nyomán, vö. a fenti irodalommal! L. még a 175. sort!

76–105 A természeti erők megtapasztalása Morvay Győzőt a *Faust*ból a címszereplő Walpurgis-éji pokoljárásának látomására emlékeztette. (Morvay 1897 89.)

85 *delej*: mágnesesség. Nyelvújítási, azaz „újabb kori szó." (CzF I. 1197–1198. h.)

91 A fordulat Ludwig Feuerbach könyvének 13. fejezetéből került Büchnerhez, vö. Marót 1914 és Kardeván 1914! Mivel Madách könyvtárában a *Das Wesen des Christentums* megvolt (Szücsi 1915 27.), a *Kraft und Stoff* ismerete pedig bizonyított, a pontos forrás a kettő közül nem állapítható meg.

101–102 A testi erők és a lelki működés kapcsolatát l. Büchner *Kraft und Stoff*jának „Gehirn und Seele" c. fejezetében, vö. Kardeván 1914 és Voinovich 1922 436.!

103 *Elégek!*: Alexander Bernát a monológ kulcsszavának tartotta; Ádám megértette, hogy „testének élete: kémiai folyamat, égés." (Alexander 1900 30.)

101–105 Előzménye a *Kórágyon* c. vers: „Vad láng ég orcámon, ereimben / Pusztító tűz lüktet vér helyett / Érzem, érzem minden dobbanással / Éltem mily gyorsan elsiet. // Láthatatlan lelkek szítogatják / Azt talán, mint ember a tüzet..." (MÖM II. 306., vö. Voinovich 1922 158.!) Jó példa arra, hogy a nehezen verselő Madách hogyan emelt át egy sikerültnek érzett versrészletet más gondolati erőtérbe.

125 *E földnek szellemét*: a *Faust*-beli Erdgeist nyomán, amint azt Adolf Dux már a Pester Lloyd 1862. február 9-i számában megírta.

126 *szép szerény fiú*: vö. az I:49. „kedves, ifju szellem"-minősítésével!

131 *Ki vagy te, rém*: vö. a *Faust*tal: „Schreckliches Gesicht!" Ott, mivel Faust idézte föl, az ő szövegében. Goethe le is rajzolta a jelenetet.

135–137 Faustnak az Erdgeistre vonatkozó szövege nyomán: „Hab' ich die Kraft dich anzuziehn besessen, / So hatt' ich dich zu halten keine Kraft." (Vö. Voinovich 1922 519.!)

142–144 A Föld szellemének szavait Madách egyik cédulája előlegezi: „Az isten nem egy-e a világgal, hol határai" (MÖM II. 759., MKK 365.)

144/145 [szerzői utasítás] *NYMPHÁK* (gör.–lat.): a természeti erőket megszemélyesítő, a természetet benépesítő, szép nők formájában elképzelt és ábrázolt mitológiai lények.

159 *A fürkésző bölcsésznek*: „Új alkotású [= nyelvújítási] szó. (...) Szoros értelemben a[nnyi], m[int]. a hellen-latin *philosophus*", azaz tudós (CzF I. 791. h.)

161 Vö. Faust hasonló felkiáltásaival: „Welch Schauspiel! aber ach! ein Schauspiel nur!" (Alexander 1900 35.)

177 *egynapos rovar*: kérész, népnevén tiszavirág

180 A szállóigévé vált sor, „az időfogalom biológiai relativitása" (Czeizel 1980 65.) egyben romantikus közhely is volt, vö. például Pap Endre *Új év* c., 1845 és 1847 közötti versével: „O, nem te mulsz el; mi mulunk el..." (Pap 1852 I. 68.)

185–191 A „méheraj" példázata Büchner *Kraft und Stoff*jából való (245.), vö. Voinovich 1922 435.! Madách egyik céduláján is megvan: „A köz [= közös] szellem, az egy idea látszik a tömegen a méh kason az állatokon. Hányszor gondolnak többen egyet egy társaságban." (MÖM II. 753., MKK 372.) A hangyaboly és a méhraj mint az állati „társadalom" példái: Eötvös 1854 I. 83.

195 A hetedízigleni, tehát örökletes bosszú forrása a Biblia: „... hétszeres a bosszú Kainért..." (1Móz 4,24) Lámekh szavai, tehát köztudomásúnak számítható hagyomány.

196 *Köszvényedet*: ez Madách betegsége (is) volt, amit az ő korában – tévesen – öröklődőnek tekintettek, vö. Czeizel 1980 59–60. és Czeizel 2001 92.!

206–207 A motívum klasszikus előzményei Cicero *Somnus Scipionis* c. műve, amelyet az I:20/21. szerzői utasítása kapcsán már említettünk, valamint Vergilius eposzának, az *Aeneis*nek álomjelenete (IV. ének, 752–886. sor), vö. Révay 1923! Mindkét klasszikus mű megvolt Madách könyvtárában (Szücsi 1915 19.). Az álom szinte „felszabadító" szerepére a romantikus ábrázolásban l. Albert Béguin monográfiáját: *L'âme romantique et le rêve,* Paris 1939.!

IV. szín

A Kronosz álnevű bíráló (Nefelejts, 1862. júl. 20.) és Erdélyi János (Magyarország, 1862. aug. 30.) anakronizmusnak tekintette a Pháraó filantrópiáját; a szerző mintájának a Biblia meg nem nevezett fáraóját tartották, József történetében (1Móz 27.). Erdélyi kritikájára Madách magánlevélben válaszolt, megfogalmazva a történeti színek idősűrítő és ezért általánosító tendenciáját: „Pháraóban nem éppen a József Pháraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan Pháraó közül, kik nagyra törekvő önérzettel gulákat építettek, kik közül soknak a neve is homályban van, s így a történeti ellentét mindjárt nem lesz oly merev." (Alsósztregova, 1862. szept. 13. – MÖM II. 877.) Madách konkrét forrását nem volt nehéz felismerni (Morvay 1897 122. és Voinovich 1922 272.): valóban nem a bibliai történet fáraójára gondolt, akit a történettudomány mai álláspontja II. (vagy Nagy) Ramszesszel, az Újbirodalom XIX. dinasztiájának uralkodójával azonosít az i. e. XIII. században, hanem Hérodotosz történetírói munkája alapján dolgozott. A belőle készült jegyzetei sorában olvasható

Menkauré fáraóról, Keopsz fiáról, az Óbirodalom IV. dinasztiájáról (i. e. 2700–2500 körül) készült feljegyzése: „Mycerinus (vagy Mencheres) jó király a' templomokat meg nyitotta miket elődei bezártak s. a. t. mégis az orákulum azt mondá, hogy csak 6 évig fog uralkodni, míg elődei igen soká uralkodtak, ezt ő panaszkodván az orákulum azt mondta »épen azért halsz meg, mert az istenek 150 évig akarják Egyptomot sanyargatni s te boldogitod.« Ekkor egész Egyptomot éjel is kivilágította s devorált mindig, hogy 12 évet élvezzen hat alatt." (MÖM II. 774., MKK 338.) Hérodotosz a II. könyv 129. fejezetében írt a nála Mykerinosz néven emlegetett fáraó szelídségéről, a 134.-ben pedig utalt arra, hogy a többinél kisebb piramisát nem ő építtette (a történettudomány mai véleménye szerint nem ő fejezte be), vö. Hérodotosz: *Történeti könyvei*, ford., bevez. és jegyz. Geréb József, Bp. 1892. I. k.!

0/1 [szerzői utasítás] *gúla*: piramis. A CzF Egyiptomot hozza fel példának (II. 1131–1132. h.), miután így definiálta: „Oszlop, melynek alja hengerded vagy négyszegű, s fölfelé lassanként összemegy, és legtetején csúcsosan végződik. (Obeliscus, Pyramis.)"

26–31 A monumentum-építést hasonlóképpen értékelte már Vörösmarty Mihály is, a *Csongor és Tünde* V. felv.-ában, az Éj szövegében: az ember „Halandó kézzel halhatatlanúl / Vél munkálkodni, és mikor kidőlt is / Még a' hiúság' műve van porán, / Még kőhegyek ragyognak sírjain, / Ezer jelekkel tarkán 's fényesen / Az ész az erőnek rakván oszlopot." (VÖM 9. 152., a párhuzamra l. Martinkó 1978 188.!) A hajdani nagylét jelenlét a fiatal Madáchnál is, az *Egyptom 's Hazánk* c. epigrammában (*Lant-virágok*, Pest, 1840. 42.; MÖM II. 825.).

60 *láttad már*: visszautalás a III:43–54. sorra (vö. Alexander 1900 41.!)

66–68 A *Mózes* I. felv.-ában a Pháraó hasonlóan szól majd az ország helyzetéről: „Melyet gyógyítni amint nem bíránk / Kicsinyleni kezdettük és nevetni." (MÖM I. 704.)

68 *S kaczagja durván az erő s anyag*: Alexander (1900 41.) és Voinovich (1922 435.) szerint Büchner művének, a *Kraft und Stoff*-nak (1855) címéből. Csakhogy a sor végleges megfogalmazása Arany-javítás, Madáchnál csak „az erő kaczagja", vö. a SZÖVEGÁLLAPOTOK IV:65–65/a sorával!

74 *a mint föllelél*: Alexander Bernát a 63 „*föl*lelél" alakját homályosnak talált. Két magyarázatot adott: elkülönülve voltak, most

találta meg / most látja a férfi, hogy a nő mennyire szereti. A K-K1 és a 61 „meglelél" alakja egyértelműbbé teszi az utóbbi értelmezést (Alexander 1900 41.).

77 *Milljók egy miatt*: a *Mária testvérem emlékezete* c. versében Madách több helyütt is az ellentétes helyzetre (a milliókért életüket áldozó egyesek) már szinte a szállóige megfogalmazását próbálgatta: „...milliók / Csak az egyes értékét növelik," „Csak egykettő van milliók helyett." (MÖM II. 344., vö. Morvay 1897 53. és Voinovich 1922 461.!)

138–143 Palágyi Menyhért túlzó véleménye szerint „voltaképen az előjogairól önként lemondó magyar nemesség lappang" a Pháraó szavaiban (Palágyi 1900 314.). Voinovich ezt már első kiadásában megcáfolta (Voinovich 1914 161.).

144–147 Madách egyik ismétlődő gondolata egyre világosabb megfogalmazásban. Már a fiatalkori *Commodus*ban is (IV. felv. 2. jelenet): „Gyáva nép, (...) Te igának születél, igába görbede fejed, midőn láttad először a napvilágot..." (MÖM I. 894.) Palizsnay szavai is, a *Mária királynő* II. felv.-ának 3. színében: „Húr a nép, melyet a nagyok pengetnek." (MÖM I. 272.) Később visszatért a *Mózes* III. felv.-ában az aranyborjú-jelenet több helyén is; a legmarkánsabb párhuzam: „A nép csak dőre eszköz / Egyes nagyok kezében, akik a / Világtörténetet vérrel írják." (MÖM I. 768.) A párhuzamokra l. Morvay 1897 53. és Voinovich 1922 156.!

165 *tömét*: sűrűjét, vö. CzF VI. 408. h.: „... a tér nagyságával megfordított arányban álló, vagyis téraránylag sűrűebb állományú testeket jelentő szók" gyöke

183 *légyen mind szabad*: a felszabadítást már Erdélyi János (Magyarország, 1862. aug. 30.) Schillerre vezette vissza, Rudenz szavaira a *Tell Vilmos*ban: „Und frei erklär' ich alle meine Knechte."

187 A *Faust* nyomán: „Du glaubst zu schieben und du wirdst geschoben." (Vö. Alexander 47.!)

217–218 Hasonló helyzet és megfogalmazás már a *Commodus* c. drámában (IV. felv. 1. jelenet), a címszereplő császár szövegében: „Hallgass, te nő vagy, nem értesz ehhez. Mesterséged a csók, semmi több." (MÖM I. 885. – Schéda 1978 615.)

229–238 A Lucifer felidézte látomás már korábban is megfogalmazódott, így a *Hétköznapi történet* c. „beszély"-ben: „Az órjási gúlák, az

ezredéves múmiák, melyekben az ember dacos harcra lépett végzete ellen, furcsaságnak maradnak csak fenn a faj között..." (MÖM II. 477.), valamint *Az angyal útja* c. regében: „Palotáik, büszke síremlékik / Sárga porban, romban fekszenek rég." (MÖM II. 173.)

237 *mint múmia*: a holttest bebalzsamozását Hérodotosz részletesen leírta (II. könyv, 86–90. fejezet). A Menkauré-szarkofágot 1838-ban a British Múzeumba szállító hajó a Földközi-tengeren elsüllyedt, csupán a fakoporsó fedelét menthették meg. Hogy az akkor Pesten egyetemi tanulmányait folytató Madách olvasott-e erről valamelyik német magazinban, további kutatásokat igényel. A saját holttest megpillantását újkori haláltánc-motívumnak tartotta: Kozáky 1925 500.

250 *Vezess, vezess új czélra*: a történeti színek végén ismétlődően elhangzó felszólítást Ádám részéről mint „a gradáció" [nem szimmetrikus, jobb felé haladó halmozás] fűzérének elindítóját, az „abbc...mn" képlettel definiálta Fónagy Iván (Fónagy 1999.), aki szerint egyébként a *Tragédia* történeti színei is „tiszta gradáció"-nak minősíthetők.

256–257 A két sor előzményét Martinkó András Vörösmartynál találta meg *A Rom* második álmában: „Nem volt elég (...) / ...látnia a szolga szerelmet: / Szíve rokont keresett s szívet, mely érte dobogjon." (Martinkó 1978 191.)

V. szín

A görög városállamról készült nagyszámú történeti munka okozta, hogy a kutatók a színnek több forrását valószínűsíthették: Hérodotoszt (Morvay 1897 125.), Curtiust (Alexander 1900 70–72.). A költő azonban elsősorban Cornelius Nepos *Vitae excellentium imperatorum* c. művéből merített, amely Miltiádész és Kimón élettörténetét is tartalmazta, és amely ném. fordításban és kétnyelvű (lat.-ném.) kiadásban, két példányban is megvolt a család könyvtárában (Szücsi 1915 19–20.). Palágyi ebben a színben a magyar reformmozgalom fonák ábrázolását látta (Palágyi 1900 316.); cáfolata: Voinovich 1914 161.

0/1 [szerzői utasítás] *LUCIA*: Miltiádész feleségét valójában Hégészipülének hívták.

MILTIADES: athéni politikus és hadvezér, a győztes marathóni ütközet (i. e. 490) egyik sztratégosza. A következő évben (i. e. 489) büntető hadjáratot vezetett a perzsákhoz csatlakozott szigetek ellen.

KIMONNAL: Miltiádész fiával (? – i. e. 449), aki a harmadik perzsa háború idején, i. e. 478-ban tűnt fel hadvezérként. Megnövekedett politikai befolyása miatt i. e. 461 és 454 között száműzetésbe küldték. 451-ben sikerült fegyverszünetet létrehoznia Athén és Spárta között, így egyesült erővel fordulhattak szembe az újabb perzsa támadással. A fölöttük aratott döntő győzelmet azonban nem érte meg, Küprosz ostroma alatt halt meg.

1–32 Éva-Lucia és Kimón jelenetét Madách saját drámájából, a *Mária királynő* V. felv. 2. színének nyitójelenetéből vette át; ott Margit, II. (Kis) Károly király veje és fia, László várják Nápolyban az uralkodót haza (MÖM I. 340–341., vö. Morvay 1897 130. és Alexander 1900 54.!).

42/43 [szerzői utasítás] *DEMAGÓG*: az athéni népgyűlések szónoka, átvitt értelemben: uszító, lázító.

51 *A disz-szekérről*: amelyen a győztes hadvezér a diadalmeneten felvonult.

52/53 Az antik elképzelés szerint az áldozati állat virágfüzérrel ékesítése még kedvesebbé tette azt az istenek szemében.

63 *Aphrodite*: a szerelem istennője a görög mitológiában.

66/67 [szerzői utasítás] *EROS*: Aphrodité fia, szerelemisten.
CHARISOK: a báj istennői, Aphrodité kísérői.

72 *bánalomnak*: megbánásnak. „Valamely kedvezőtlen dolog fölötti szomorkodás, sajnálkozás..." (CzF I. 409. h.)

75 *Lemnost*: az Égei-tenger szigetét Miltiádész az említett büntető hadjárat során i. e. 489-ben hódoltatta.

76 *Pháros nál*: szintén a perzsákhoz pártolt sziget az Égei-tengeren. Huszonhat napi sikertelen ostroma után tért vissza Miltiádész Athénba.

83–84 A népítéletről hasonlóképpen monologizált Maternus (*Commodus*, IV. felv. 4. jelenet): „Oly örömmel nézi a nép fölröpülni babérfüzérekkel, mint vérzeni a hóhérbárd alatt, mert neki mulatságot szerez." (MÖM I. 905. – Schéda 1978 905.)

93–106 A jelenet előzménye a *Mária királynő* III. felv.-ának 3. színében: „... Hagyd anyám, / Nem látod-é mentségét tetteiknek / Rossz rongyaikban..." (MÖM I. 293. vö. Voinovich 1922 156.!)

128/129 [szerzői utasítás] *KÉT NYMPHA*: l. a III:144/145. [szerzői utasítás]-át! A Földszellem ottani kísérői, szebbik énjének megtestesítői, itt Éva védői, vö. Sőtér 1956 78–80.!

131–132 *e mindig megifjuló, örökké / Szépnek látása*: szemben Ádámmal, az édenizmust őrző Éva nem öregszik a történelmi színekben

152–155 A négy sor (szóvisszhangokkal teljes) előzménye a *Mária királynő* V. felv.-ának 2. színében, Margit szövegében: „Ne jöjj Károly, ne jöjj, mert jöttödön / Örülni sem tud nőd. – Elhágy erőm, / Elmém zavart. – Fiam! tarts fel fiam, / Még jó nevet sem hágy reád apád – –" (MÖM I. 342., vö. Morvay 1897 54.!)

157 *e mell vérzik*: Miltiádész valóban megsebesült Pharosz ostrománál. Kudarca miatt tetemes, 50 talentum pénzbüntetéssel sújtották.

168 *Athéne Pallas*: Zeusz leánya; a bölcsesség, a mesterségek és tudományok és az ezeknek keretet adó városi élet istennője. Athén város legfőbb pártfogója, itt ebben a minőségben szerepel.

168–169 Vö. Margit szavaival (*Mária királynő*, II. felv. 1. szín): „... a győzelmes kardot / Pihenni függesztik oltár fölé." (MÖM I. 260., vö. Morvay 1897 54.!)

183 *Darius*: I. Dareiosz (i. e. 558–486), perzsa király. 522-től uralkodott; 492-ben és 490-ben sikertelen hadjáratot vezetett a görög városállamok Athén szervezte szövetsége ellen.

189 *Marathonnál*: i. e. 490-ben

242 *Hádes*: a holtak birodalma, az alvilág

247 *Egykor lugost...*: visszautalás a III:5–7. sorára

248–253 A tiráda előzménye a *Commodus* IV. felv.-ának 1. jelenetében Lucius szövege apja, Arrius holtteste fölött: „Te erényes hölgy, légy kerítő, légy semmirevaló, oszd csókjaidat bérért. (...) Te honfi, add el hazádat. Te gyermek, öld meg atyádat, hogy örökölhess!" (MÖM I. 890., vö. Voinovich 1922 157.!)

254 *Vérpadra mostan*: a hagyomány szerint Miltiádész börtönben halt meg, és fia, Kimón fogta le szemét. Mint szembeszökő anakronizmust említette Zilahy Károly (Kritikai Lapok, 1862. június 1.).

256/257 [szerzői utasítás] *Lucifer áll bárddal*: a kivégzés végrehajtójának szerepét haláltánc-motívumnak tekintette: Kozáky 1925 500. Vö. még a IX:250. sorhoz fűzött magyarázattal!

VI. szín

A római szín főforrása Edward Gibbon *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire I–VI.* (1776–1778) c. munkája volt, amelyet Madách már egyetemi barátaival, a nyolcak körében is forgatott, vö. *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*, BpSz 102. sz. 1885. jún. 352.! Johann Sporschill német fordításában (1837) Alsósztregován is megvolt, vö. Szücsi 1915 21.! Gibbon műve forrásul szolgált Madách *Commodus* c. drámájának is; éppúgy, mint Teleki László *Kegyenc*ének, Hugó Károly *Brutus és Lucretiá*jának vagy Lónyay Menyhért elveszett *Lucretiá*jának. A forrásműre l. Vértesy 1916. 24. és Tolnai 1927! A tivornya forrása lehetett még Edward George Bulwer *The Last Days of Pompeii* (1834) c. regénye (vö. Tolnai 1927 168.!); munkái német fordításban megvoltak a családi könyvtárban (Szücsi 1915. 14.). Kristóf György *A karthausi* c. Eötvös-regény báljeleneteire hívta fel a figyelmet (Kristóf 1923), ám ebből csak annyi áll meg, hogy a társaság jellemzésére Eötvös hőse „Juvenál satirái"-nak hangját használja (Eötvös 1852 I. 156.), a szín névanyaga pedig zömében tőle származik, l. alább!

0/1 [szerzői utasítás] *Apenninek*: közép-itáliai hegység
lecticával (lat.): heverővel, amelyen a rómaiak félkönyökre dőlve, fekve étkeztek
SERGIOLUS: gladiátor, előkelő nők szeretőjeként a név – mint a névanyag egésze – Iuvenalistól származik (*Satirae*, VI. 105.), vö. Tolnai 1927 168.!
MILÓ: Titus Annius M., i. e. 52-ben megölette politikai ellenfelét, Marcus Claudiust (II. 25.)
CATULUS: Domitianus császár alatt, szegény sorból felemelkedett újgazdag (III. 29.)
JÚLIA: a gyakori női név Iuvenalisnál kétszer is megtalálható: mint Vespasianus császár vérfertőző leánya (II. 32.) és mint Domitianus elcsábított unokahúga (III. 33.)
HIPPIA: egy szenátor felesége, aki Sergiolusszal Egyiptomba szökött (VI. 82.)
CLÚVIA: leszbikus kéjnő (II. 49.)
dőzsölnek: a jelenet hangulatára utalt már a *Commodus* vázlatának „Jellemek"-re tett megjegyzése: „... kéj mámorba akarja magát mártani, de már semmi nem ingerli, a' csók hideg, a' kaczajok

gyérek. (...) Éltét szereti, haláltól fél." (MÖM II. 713., MKK 410.) Említette: Baranyi 1963a 40.

4 *Herculesre*: a görög mitológia nagyerejű hősét, Zeusz és Alkméné félisten-fiát a rómaiak is honosították. A nevére tett fogadkozás köznyelvi fordulat volt; a. m. isten bizony, istenuccse.

27 Utalás a Sergiolus–Hippia történetre (Iuvenalis: *Satirae*, VI. 103.), l. fentebb a HIPPIA név magyarázatát! A *roncsolt* jelző arra vonatkozik, hogy Iuvenalis részletezi a megviselt gladiátor testi fogyatékosságait és sérüléseit (csonka kéz, sisaktól feltört homlok, duzzadt orrcimpa, könnyező szem), vö. Tolnai 1927 168–169.!

29 *Tantalusként*: miután rászedte az isteneket, halála után azzal büntették, hogy szomját és éhét nem csillapíthatta, holott a víz álláig ért, az érett gyümölcsök pedig karnyújtásnyira függtek tőle.

30 *Herculesnek ereje*: itt férfiúi képesség, nemzőerő értelemben; utalással az *Antologia Graeca* egyik darabjára (Lib. VI. Titulus VIII., Epigr. VI.), amelyben Thespius király ötven leányáról esik szó, akik Herculestől 49 fiút szültek, vö. Tolnai 1927 170.!

31 *Proteusként*: alakját változtatni tudó tengeristenként. Madách vehette az *Odüsszeia* lat. fordításából (IV. 380–570.) vagy Ovidius *Metamorphoseséből* (VIII. 720.), mindkét mű megvolt könyvtárukban, vö. Szücsi 1915 19.! A lehetséges forrásokra l. Tolnai 1927 169.!

32–34 A gondolat Madách egyik céduláján is megtalálható: „Nappal a nagy hír száz élvezet elfoglalja s este magányos ridegségben érzi magát – irigyli szolgáját ki szerető nő karjába alszik s így egyenlő vele, mert fél élete boldog." (MÖM II. 769., MKK 336.)

42 *ángolnás tavamba*: Alexander Bernát szerint nem közönséges angolna, hanem tenyésztett muréna, amit (állítólag) rabszolgák húsával etettek, hogy kövérebb legyen (Alexander 1900 77.). Madách forrása lehetett Karl Julius Weber *Demokritosa* (1832–1835, V. k. 19. fejezet), illetve annak magyar átdolgozása (Aszalay József: *Szellemi omnibus az élet útjain*, Pest 1855–1856. II. 101.). Az idősebb Pliniusra visszamenő megkülönböztetése a két halfajnak a névanyagot adó Iuvenalisnál is: *Satirae*, V. 99. 103., vö. Tolnai 1937 273–274.!

49 *Recipe ferrum!:* (lat.) Fogadd a vasat! A legyőzött gladiátor halálos ítélete, amelyet a 48/49. sorok közötti szerzői utasításban leírt kézmozdulat kísért.

92 *a fekete halál*: a pestis. Rokonszavai a színben: *dögvész* (171. sor), *döghalál* (191. sor). Rómában a nagy járvány i. sz. 250 és 255 között volt, vö. Alexander 1900 80.! A járvány leírása az Eugène Sue *Örök zsidó* c. regényében ábrázolt párizsi pestisre emlékeztette Reviczky Szevért (Gombostű, 1862. március 8.).

112–116 Lucretia Tarquinius Collatinus felesége volt Tarquinius Superbus római király uralkodása alatt. Férje távollétében („az özvegy ágyban" – 112. sor) a király fia, Sextus Tarquinius meggyalázta. Az asszony maga mondta el a történteket férjének, majd öngyilkos lett. A témát ötfelvonásos tragédiában dolgozta fel Madách diáktársa és barátja, Lónyay Menyhért, még közös egyetemi éveik alatt (1837–1840), ám éppen Madách éles kritikája miatt, felhagyott a drámaírással, vö. Lónyay önéletírásával (i. h.)! Hugó Károly szintén megírta (*Brutus és Lucretia*), a bemutató 1847-ben volt a Nemzeti Színházban. Bár nyomtatásban is megjelent, nincs adat, hogy Madách felhasználta vagy akár csak ismerte volna.

120 *Brutus*: az utolsó római király, Sextus Tarquinius unokaöccse, Tarquinia fia. Lucretia sorsát látva, bosszút esküdött, és az ő vezetésével döntötték meg a királyságot, száműzve a Tarquiniusokat (i. e. 509 körül). A történetet l. Ovidius: *Fasti*, II. 780–852. sor (febr. 24. a „regifugium", a királyfutás napjáról írva)! Ovidius műveinek 1789-es, velencei kiadása volt meg Madách könyvtárában, vö. Szücsi 1915 19.! Brutus és Collatinus lettek az első consulok. Amikor patrícius ifjak összeesküvést szőttek az elűzöttek érdekében, Brutus és Vitellia két fia, Titus és Tiberius is közéjük keveredett. Brutus ekkor fiait halálra ítélte és kivégeztette. A történetet Livius örökítette meg (*Titi Livii ab urbe condita libri*, I–II.). A *Brutusok* címen Madách drámát is tervezett, amelynek jelenetezéséről feljegyzést készített (MÖM II. 735–735., MKK 335–336.). Egy másik feljegyzés szerint a dráma mottója „Mindenek fölött a szabadság és köz jó" lett volna, és az egyik Brutus neje „tudakolja mért fog [férje] durva hősökkel kezet, mért ugrik fel ágyából éjel..." (MÖM II. 734–736., MKK 407.) Mindazonáltal Clúvia dalának második strófája annyira általános, hogy nem zárható ki, miszerint a leghíresebb Brutusról,

a római köztársaság utolsó nagy személyiségéről (i. e. 85–42) szól, aki a Philippinél történt csatavesztés után öngyilkos lett. Nem segít a kérdés eldöntésében Madách *Éjféli gondolatok* c. verse sem, amelyben ugyan három versszak szól Brutusról, de szintén általános megfogalmazásban. Bár a „... százszor trónra lép a rabló, / Míg egy Brutus jő és megbukik harcában..." sorok inkább Julius Caesar és Brutus szembenállására illenek jobban (MÖM II. 324–327.).

130 *egy két ily őrült*: az őskeresztények, vö. még a 162–163. sorral!

157–161 Ádám kifakadásának előzménye lehet Iuvenalis (*Satirae*, VI. 179–181.) vagy – romantikus átköltésben – Heine (*Tannhäuser*, 1836, I. 6.), vö. Tolnai 1927 169.!

176/177 [szerzői utasítás] *tibiákkal*: (lat.) egyenes sípokkal, fuvolákkal.

186/187 [szerzői utasítás] *nyílt koporsóban*: a holttest nyíltszíni megjelenítését mint a testiséget büntető rothadás jelképét és a hatására bekövetkező megtérési jelenetet újkori haláltánc-motívumként értékelte: Kozáky 1925 500.

187 *holnap nekem, ma néked!*: a lat. közmondás („Hodie mihi, cras tibi".) megfordítása. (Megismételve, szintén Lucifer szövegében, a 234. sorban.)

189 *obulust*: (gör.–lat.) ezüstpénzt, amelyet a görögök és a rómaiak a halott szájába tettek, hogy ki tudja fizetni az átkelési díjat az alvilág révészének, Kháronnak.

190/191 [szerzői utasítás] *PÉTER APOSTOL*: eredeti neve Simon, foglalkozása halász volt, mielőtt Jézushoz csatlakozott. A tizenkét apostol egyike, aki nevét és egyházszervezői feladatát magától Jézustól kapta: „... te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat..." (Mt 16,18) Szentföldi tevékenysége után (Csel 2–5, 9–12, 15) a hagyomány szerint i. sz. 44-ben Rómába érkezett, és második római tartózkodása idején, i. sz. 67-ben vagy 68-ban esett áldozatul a Néró alatti keresztényüldözéseknek.

193–228 Péter apostol átkának forrása (már Gibbon számára is) az Újszövetség: 2Pét 2. Korai megfogalmazása Madáchnál a *Commodus* III. felv.-ának 1. jelenetében. „Első keresztény: (...) Nem érzitek-e az átkot, mely városokon fekszik? Az égnek átka ez. Nem látjátok-e, az emberek mint kerülik egymást vérengző vadállatként, bennek a döghalál csírája van. Nem látjátok-e véreteket

éhhel elhalni és megmentésére nem adhattok néki egy darab száraz kenyeret, míg ott fent a kéj és gyönyör bősége ural. Átok, átok! (...)
Keresztények: Nem látjátok-e az elpusztult templomok csarnokit, mellyekben a halál illatozik felétek, s ki sem megy beléjek, imádni istenét, mert mindki jobb szereti életét. (...) Emberek! Lehúny a nap, hogy dicsőbb fényben ragyoghasson újra; legyetek egyetértő testvérek[k]é, és a szabadság szent napja deríti fel borús lelkeiteket. Átok, átok!" (MÖM I. 867–868.)

223 *Thebaisnak*: Felső-Egyiptom tartományának (Alexander 1900 87.)

224 *anachorétákkal*: (gör.) önsanyargató, vezeklő sivatagi remetékkel, a szerzetesek elődeivel (Alexander 1900 87.)

226 *Mi még izgassa*: a test sanyargatása, a fájdalom

230 *orcusnak tüze*: (lat.) alvilági tűz, gyehenna

234 L. a VI:187. sorához fűzött magyarázatot!

265–266 A két sor előzménye Madách versében, *A megváltó*ban: „Közöttünk csak a véres kereszt maradt / Ijeszteni a jogkövetelőt." (MÖM II. 247., vö. Voinovich 1922 155. és Baranyi 1963a 76–77.!)

269 *barbár harczfiak*: Rómát, amely i. sz. 395-től elvesztette a nyugatrómai birodalom fővárosának rangját, az V. században gótok és vandálok dúlták fel és rabolták ki.

278 *az egyénnek felszabadulását*: kifejtése a 285–287. sorban. Forrását Baranyi Imre Hetényi János cikkében (*A nőnem emancipátiója a kereszténység által*, Ath 1840. II. 373–374.) találta meg, vö. Baranyi 1963a 42–44.! Hasonlóan vélekedett Eötvös József is: Eötvös 1854 II. 428., vö. Kardeván 1947 24.!

VII. szín

Ennek a színnek is Edward Gibbon volt a legfontosabb forrása, vö. Vértesy 1916 24–25.! Figyelemreméltó azonban Voinovich Géza megjegyzése, amely a VII. és VIII. szín megválasztásakor Hegel hatására utalt (Voinovich 1922 271–273.). A *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (1837) c. posztumusz alapművében a középkor végét a művészet és tudomány fejlődésének tudta be, és említette a homousion-vitát is; az újkor kezdetének a reformációt tekintette.

0/1 [szerzői utasítás] *patriarcha*: az 1054. évi egyházszakadás óta Bizánc bukásáig (1453) a konstantinápolyi érsek a keleti kereszténység főpapja volt.

TANKRED: egyetérthetünk Voinovich Géza véleményével (Voinovich 1922 267.), hogy Madáchnak inkább csak a névre, mintsem a hiteles történelmi alakra volt szüksége. Tankréd (?–1122) már az első kereszteshadjáratnak résztvevője volt, előbb Galilea, majd (1204-től haláláig) Antiochia fejedelme lett. Nevével Madách sokhelyütt találkozhatott: Torquato Tasso *Gerusalemme liberata* c. barokk eposzában (1581), Voltaire *Tancrède* c. drámájában (1759; megvolt könyvtárában, vö. Szücsi 1915 15.!), Rossini *Tancredi* c. operájában (1813; a pesti Német Színház 1840-ig játszotta, a diák Madách akár láthatta is), Disraeli regényében (*Tancred or the New Crusade*, 1847). A közvetlen forrás azonban minden bizonnyal Gibbon volt, aki a kereszteshadjáratok legtisztább hősének nevezte. A kérdésre l. Alexander 1900 95–96., Vértesy 1916 24–25. és Elek 1941!

3 *rabolni jöjön kedvök újra*: korábbi garázdálkodásaik után 1204-ben a keresztesek el sem jutottak a Szentföldre, hanem elfoglalták Bizáncot, és ott latin császárságot alapítottak.

5 *szerályok*: (perzsa) háremek

8 *a szent jelet*: a kereszteslovagok ruhájukon a kereszt jelét viselték

12 *szent bölcseje*: a hadjáratok kinyilvánított célja Jézus szülőföldjének, élete színterének és sírjának fölszabadítása volt a szeldzsuktörökök alól, vö. a 134. sorral!

17–19 Általánosabb érvényű megfogalmazása a *Költő barátomhoz* c. versben: „... hogyha olykor egy / Magasztos lélek méltóan cselekszik, / Addig rágodnak rajta a henyék / Korcs felfogással, míg átoknak érik." (MÖM II. 366., vö. Voinovich 1922 155.!)

31 *Hol a szellem van, ott a győzelem*: a sor visszatért a *Mózes* II. felv.-ában, Jehova szavaiban: „A szellem az csak ami győzhetetlen." (MÖM I. 737., vö. Morvay 1897 54. és Voinovich 1922 202., jegyzetben!)

64 *hírhedett almát*: Szodoma keserű gyümölcseiről szó esik Mózes búcsúénekében (5Móz 32,32). A porbelű alma toposza az antik történetírók által megörökített példázatként került be az európai kultúrközkincsbe, a reformáció irodalmával a magyar literatúrába is. A témáról átfogóan legutóbb: Lukácsy 1994 256–

268. Uo. (384., jegyzetben) felsorolta a toposz tekintélyes hazai szakirodalmát is.

69 *Pháros*: (gör.) világítótorony. Az egyiptomi Pharos-sziget nevéről, ahol az alexandriai kikötőt jelző világítótorony állt. Az ókor világcsodái között számontartott, 122 m magas épületet i. e. 277 körül emelték, és az i. sz. III. században földrengés pusztította el.

76 *miazmákat*: (gör.) betegségeket okozó, káros kigőzölgéseket

80–89 A „szent tanok"-hoz l. Madách *Az őszinte ortodox* c. epigrammáját: „Tanaink oly szentek, oly valók, / Hogyha Krisztus szállna újra le, / És ellenkezőjét mondaná, / Mint eretnekkel bánnánk vele." (MÖM II. 386., vö. Voinovich 1922 157–158.!)

90–95 Ezt az eszmefuttatást Szász Károly bírálatában „okoskodás"-nak nevezte: „... a népi iskolai furfangos kérdést halljuk: egy szem homok még nem domb, kettő sem, száz sem, ezer sem: – épen hány szemnél kezdi érdemelni a domb nevet..." (SzF, 1862. márc. 13.)

99 *a kereszténység fővárosában*: Konstantinápoly az 1054. évi egyházszakadás után lett a keleti kereszténység székhelye, amíg a nyugati egyház fővárosa (és pápai székváros) Róma maradt. A várost i. sz. 330-ban alapította Constantinus császár Büzantion görög gyarmat helyén. I. sz. 394 óta volt a kelet-római birodalom császári székhelye.

102–103 *a Homousiont, / Vagy Homoiusiont?*: (gör.) azonos vagy hasonló lényegű-e Jézus, a Fiú az Atyával a szentháromság tanában. „... a hit elfogadta, amit az ész tagadni nem mert: hogy a legfőbb Isten véghetetlen tökélyeit csak magához hasonlóval közölhette, de lényegük egyenlőségét tagadták. A görög szó, amelyet a titokteljes hasonlatosság kifejezésére választottak, homousion volt, és az az egyetlen betű, amely a homousiont – egylényegű – és a homoiusiont – hasonlényegű – megkülönböztette, a legdühösebb viszályokat idézte elő..." az i. sz. IV. században, de a viták véglegesen csak a VI. században fejeződtek be. Madách közvetlen forrása itt is Gibbon könyve volt, amelyből (Hegyessy Kálmán későbbi fordításában) idéztünk. A vitára l. még Morvay 1897 135–136.!

114 *Keresztény-cinicus*: olyan szerzetesek, akik, az ókori cinikus filozófusok mintájára, megvetették az evilági élet minden kellemes-

ségét. Az itt kezdődő jelenethez köthető Madách egyik cédulája: „Mondják a Cath. egyház győzött minden eretnekségen, viharon, igen mert ami győzött, az volt Catholicus." (MÖM II. 751., MKK 363.) Madách egyéni szóalkotása.

122 *mestered*: Jézus

126–128 Madách egyik céduláján is: „Nagy eszközökkel élni kis célokra v[agy] megfordítva comicum." (MÖM II. 767., MKK 380.)

132 *Tamás*: a 12 apostol egyike, aki nem volt jelen Jézus tanítványai körében való, feltámadás utáni megjelenésekor, és addig nem is hitte el azt („hitetlen Tamás"), amíg nem érintette meg mestere sebhelyeit (Jn 20, 24–29).

134 *a szent sír*: Jézus sírja Jeruzsálemben

158–159 *Nem békét, de harczot / Hozok a földre*: Jézus szavai: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert." (Mt 10, 34)

171 *a rimini zsinat*: i. sz. 360-ban a homoiusion híveinek kedvező nyilatkozatot tett

173 *Nicaeában*: i. sz. 325-ben a Nagy Konstantin császár által összehívott zsinat az ő jelenlétében a homousion hittételét fogadta el, Jézusról megállapítva: „egylényegű az Atyával (homousion tó pari)..."

173–174 *más igaz hivő / Zsinatban*: az utalás vlsz. a 381-es konstantinápolyi zsinatra vonatkozik, amely a homousiont dogmává emelte, a homoiusion hívei ezután eretneknek számították, vö. a 159–163. sorral!

178 *Árius*: (? - i. sz. 336), egyházatya, a homoiusion tanítója. Különösen Egyiptomban és a Közel-Keleten volt népszerű. Követői az ariánusok.

a két Euséb: ariánus főpapok, Caesarea és Nikodémia püspökei. Az előbbi a niceai zsinaton (l. a 173. sorhoz fűzött jegyzetet!) közvetíteni igyekezett a két álláspont között.

179 *Atanásiust*: Egyiptom érseke, a homousion rendíthetetlen híve, akit az ariánusokkal rokonszenvező császárok ötször száműztek (összesen húsz évre), de a nicaeai zsinaton döntő szerepe volt a homousion győzelmében.

183–184 *a nagy Babylon, / Az a kéjhölgy*: az i. e. VIII–VI. században elszenvedett babiloni fogság óta, amelynek előtte Nabukonodo-

zor i. e. 587-ben Jeruzsálemet is elfoglalta és feldúlta, Babilon (Bábel) városa a bűn és a pogányság jelképe volt a zsidók szemében, vö. 2Krón 36, 6–20.! János jelenéseiben is így szerepel: „... a nagy Babilon, a paráznáknak és a föld utálatosságának anyja." (Jel 17,5) Nőalakban megszemélyesítve: „És az asszony, amelyet láttál, ama nagy város, amelynek királysága van a földnek királyain. (Jel 17,18) Babilon leomlása: Jel 18,1–19.

186 *A hétfejű sárkány*: a végítélet előtt a tengerből megjelenő fenevad (Jel 13,1–10), a végítélet alkalmával a mennyei seregek foglya, akit pokolra vetnek (Jel 19,20).

187 *szent János:* J. apostol, Zebedeus fia, Krisztus egyik első tanítványa. A hagyomány neki tulajdonítja azApokalipszis látomását, az idézett *Jelenések könyvét* (is).

189 *kígyók*: az Antikrisztus (a sárkány) és a paradicsomi kígyó azonosságára: „... a nagy sárkány, ama régi kígyó, aki neveztetik ördögnek és a Sátánnak..." (Jel 12,9)
torkosok: a hét főbűn egyike

199 A verssor Kölcsey Ferenc *Zrínyi éneke* (~ *dala*) c. verséből (1830) a 18. sor igenlő átvétele: „'S fényt a' késő századokra vét?" (Kölcsey 2001 157.) Kölcsey összkiadásának első három kötete megvolt Madách könyvtárában (Szücsi 1915 18.). A párhuzam először: Alexander 1900 106.

200/201 [zsoltárok] A zsoltárszövegek Károli Gáspár fordításából valók, amely megvolt a költő könyvtárában, de annak összeírásakor a példányt már nem találták (Szücsi 1915 24.). A XXII. 1. textusán két apró korszerűsítést hajtott végre. A XXII. 3. megszakítása dramaturgiai szándékkal történt, a XXXV. 3. végéről két mondat maradt el: „...mondjad az én lelkemnek: Én vagyok a te megtartód!" (Vö. Kardos 1933 366–369.!)
[szerzői utasítás] *tractatusokkal*: (lat.) könyvecskékkel, amelyek a bűnök pénzért történő földi megváltását ígérték, vö. a 250–259. sorral! Az ún. búcsúcédulák árusítása egyik közvetlen kiváltó oka lett a reformáció mozgalmának. Vlsz. erre utalt Madách Szász Károlynak írt levelében (1863. márc. 18.): „Igyekeztem tehát a reformátió nehéz kezdeteiből a munkálódó emberi szellem küzdelmes első csiráit fölhasználni s ezt a Tankred, meg Kepler jeleneteiben véltem utólérni..." (MÖM II. 947., vö. Horváth 1989 544.!)

202–203 Horace Walpole mondása, miszerint az életet egyaránt lehet tragédiának és komédiának nézni, vö. Voinovich 1922 343.! Madách közvetlen forrását nem ismerjük, de a gondolat két céduláján is olvasható: „A comicum s tragicum elve csak egy lehet, a sírás és nevetés nagyon rokon." (MÖM II. 750., MKK 352.), illetve: „A comicum és tragicum egy Don Quisot Brutus" (MÖM II. 751., MKK 363.).

206–208 Napóleon kedvenc mondására megy vissza: „Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas." (Vö. Alexander 1900 107.!) Korábban, bár kevésbé frappáns formában, megvan a fr. Marmontelnél és az ang. Paine-nél is.

217 *Üldött*: üldözött

230–233 A romantikus személyiség egyik alapproblémáját Madách már a *Nápolyi Endré*ben megfogalmazta (IV. felv. 1. jelenet): „... vajmi kevesen vannak, kik önmagoknak tudnak teremteni századot, többnyire csak, kiket csodálunk, korunk gyermekei, kiket az forgószélként emelt fel, de felemelve máris esésre ítélt." (MÖM I. 979.) Voinovich másik párhuzama, mely az *Éjféli gondolatok* c. versben (MÖM II. 327., vö. Voinovich 1922 462.!) az ember és a sors viszonyára vonatkozik, így távoli és erőltetett. A példázat forrását végül Eötvös Józsefnél találta meg Kardeván Károly: „Bármennyire usszék is valaki egyideig az ár ellen, végre is magával ragadja az; s mint az egyes hatalmát személyes erőinek szük határai határozzák: ugy a gyülekezetek absolut hatalmát is, mennyiben szükségkép mozognia kell, s e mozgalom csak bizonyos irányban lehetséges." (Eötvös 1854 I. 392., vö. Kardeván 1947 27.!) L. még a 434–435. sort, Lucifer szövegét!

241 *embernyomot*: emberöltő, nemzedéknyi idő; a CzF második jelentése szerint: „Időszak, mely szerint új-új nemzedék következik..." (CzF II. 337–338. h.)

242–244 *A Nápolyi Endre* idézett helyén az előbbi gondolat folytatásaként: „De vannak, kik önmagoknak alkotnak világot s ezek azok, kiket a hajnal hirnökeként sokáig üldöz az álmos nép, ezek azok, kiknek teremtésükön rágódik egy korcs utóvilág." (MÖM I. 979., vö. Voinovich 1922 462–463.!) A gondolat a reformkorban közkeletű volt. Madách is olvashatta az Ath 1840. évi kötetében (II. 458.) *Az igazság* c. anonim cikket: „Alig van a társaságot [=társadalmat], egyházat és státust [=államot] illető va-

lami fontos igazság, melyet valaha eretnekségnek, s felségsértésnek ne tartottak volna, és az egykor hóhérkéz által ünnepélyesen megégetett munkákat később a míveltebbek, s jobbérzésűek kezei közt forogni láttuk." (Baranyi 1963a 69–71.) Madách egyik céduláján, együtt a tragikum és komikum közelségét rögzítő példázatokkal, ez áll: „... magok el ismerik minden 5 évben, mi ellen 5 év előtt még küzdöttek." (MÖM II. 766., MKK 320.)

250–259 A bűnbocsánatot áruló barát szövege szó szerint Gibbon LVIII. fejezetéből származik, vö. Vértesy 1916 25.! L. még a 200/201 [szerzői utasítás]-ához fűzött magyarázatot!

257 *solidival*: (olasz) itáliai váltópénzzel

266 *haszinte*: ámbár, noha, vö. CzF II. 1445. h.!

268/269 [szerzői utasítás] *ISAURA* (a szövegben fonetikusan Izóra): a név forrásaira l. a VII:0/1 [szerzői utasítás] jegyzeteit! Az ott felsoroltakon (Tasso, Rossini, Disraeli) kívül felmerülhetett még Kisfaludy Károly *Első Ulászló* drámatöredéke (1820), amelyben egy magyar leány, Izóra beleszeretett az átvonuló kereszteshad egyik vitézébe. Izóra monológja megjelent az Aurora 1823. évi kötetében (163–163.), és ez megvolt a sztregovai könyvtárban is, vö. Szücsi 1915 19.! A hipotézis: Elek 1941. A kérdés, akár a *Tankréd* esetében, nem dönthető el egyértelműen. A leány mögött sejtettek életrajzi emléket is: Madách fiatalkori szerelmét, a tüdőbajban elhunyt Dacsó Lujzát, akinek emlékére a költő *Fagyvirágok* címen ciklust is írt, vö. Palágyi 1900 324.! Ezt a feltételezést Voinovich is lehetségesnek tartotta (Voinovich 1922 400.); valójában semmi nem bizonyítja, így a Lujzához-Lujzáról írt versek hangulati és szövegpárhuzamai sem meggyőzőek. A találkozás előképe lehetett Tasso vagy Byron (*The Transformed Deformed*, 1824), melyben Arnold megmenti zsoldosaitól a templomba igyekvő Olympiát, akibe beleszeret, vö. Voinovich 1922 273.! (Ném. nyelvű Byron-összkiadás volt Madách könyvtárában, vö. Szücsi 1915 17.!)

283 *test így átszelleműlve*: az egyetlen szöveghely, amely a *Lujzához* c. versre megy vissza: „... a test átszelleműle benned..." (MÖM II. 17., vö. Voinovich 1922 400.!)

291–293 A gondolat megtalálható Madách egyik céduláján is: „A szerelem minden emberrel azt hiteti el, hogy ő fedezte fel, hogy még előtte senki úgy nem szeretett. S unalmas másra nézve s nevet-

séges" (MÖM II. 753., MKK 372.). Tolnai Vilmos a forrást Karl Weber *Demokritos*ában találta meg (1832–1835, V. k., a *Die Liebe* c. fejezetben): „Die Dichter singen: Ein Schauspiel für Götten, / Zwei Liebenden zu seh'n (Goethe) – es mag sein, aber ein Sterblicher hat dabei als Dritter die sterblichste Langweile." Mikes Kelemennél is megvan a *Törökországi levelek* 86. darabjában: „... a szeretetben egy harmadik mindenkor alkalmatlan." (Vö. Tolnai 1937 274.!)

297 A jelenet – amint azt már Zilahy Károly éles kritikával megállapította – „... *Faust*ból a kerti négyes sétának nagyon kézzelfogható és nagyon gyenge másolata..." (Kritikai Lapok, 1862. jún. 1.)

428 *nemtők ezreit*: a szóra l. az I:17. sor jegyzetét! Éva azonban a III. szín 145–150. sorára, saját szövegére utal vissza, ahol a Földszellem által felidézett, a természeti erőket megjelenítő nimfákra reagált.

434–435 L. még a 230–233. sorhoz fűzött magyarázatot!

435/436 [zsoltárok] A Károli Gáspár fordította XXII. 23.-ban Madách elírta vagy módosította a szöveget: „gyülekezet*nek*" helyett egyszerű többesszámot használt („gyülekezetek"). Kardos Albert furcsállta, hogy a református Arany nem vette észre és nem javította (Kardos 1933 369.).

439/440 [zsoltárok] A XXXV. 26-ot Madách megrövidítette, elhagyta a bajbanlévőkön örvendezőket megátkozó passzust, mivel az nem illett a barátokhoz (Kardos 1933 369.)

[szerzői utasítás] *CSONTVÁZ*: a Halál megjelenési formája az újkori haláltánc-jelenetekben, vö. Kozáky 1925 500.! L. még megszólalását a 441–442. sorban és Lucifert róla a 455–457. sorban!

452–454 A *Faust* Mephistophelesének szavai nyomán: „Auch könntet ihr auständig-nackter gehen, / Das lange Faltenhemd ist übersittlich –" (Voinovich 1922 332.) A jelenet (amelyet újkori haláltánc-motívumnak értékelt: Kozáky 1925 500.) azonban a mű szerkezeti logikájából következik: a nimfák, akik a III. színben a Földszellem egyik arcát képviselték, Éva-Lucia védői voltak az V. színben, és akikre a VII:428. is vonatkozott, most a Földszellem másik arcát mutatják, vö. Sőtér 1965 80.! Kardeván Károly szerint ez a metamorfózis a népi vallásosság körébe tartozik, megfelelően a Kisfaludy társasági székfoglalóban írtaknak:

„A vallás az észnek költészete s a költészet a szív vallása. (...) De a vallásnak, hogy e célnak megfeleljen, (...) hajlékonyan kell hozzásimulnia a népszellem örökké alkotó módosításaihoz. (...) a nép örök ifjú alkotóereje, kiapadhatatlan költészete észrevétlenül alkot a mereven szabályozott vallás mellett, szíve ürének kitöltésére, – hogy úgy mondjam, saját házi használatára." (*Az aesthetika és társadalom viszonya befolyása*, 1862 – MÖM II. 580–581.) Hogy Heine hatása lenne, mint Kardeván írja, nem bizonyítható, vö. Kardeván 1933 193–196.!

VIII. szín

Fő forrását Breitschwert *Johann Kepler's Leben und Wirken* (Stuttgart 1831) c. munkájában találta meg Mikola Sándor (Mikola 1908; rövid Kepler-életrajz: Morvay 1897 139–140., l. még Voinovich 1922 273–274.!)

0/1 [szerzői utasítás] *Prágában*: a színben szereplő Rudolf császár 1583 és 1612 között – csaknem megszakítás nélkül – a prágai várban, a Hradzsinban tartotta udvarát.
Kepler: Johannes K. (1571–1630), csillagász és matematikus. 1600 és 1612 között Rudolf udvarában élt, majd II. Mátyás csillagásza volt. Később Linzben vállalt tanári állást. 1626-ban II. Ferdinándnak a protestánsokat kitiltó rendeletének hatására Németországba költözött: Regensburgban és Ulmban élt, dolgozott. 1598-ban kb. egy hónapot Magyarországon is töltött, vö. Mikola 1908 5.!
famulusa: (lat.) er. szolga. A középkortól a professzoroknak segítő idősebb diák. Kepler is így kezdte pályáját az udvarnál az előző udvari csillagász, Tycho de Brahe mellett 1600–1601-ben.
BORBÁLA: Barbara Müller von Mühlbeck (1566?–1611). Mint fiatal özvegy lett 1597-ben Kepler (első) felesége. Származására valóban büszke, csillogni vágyó és zsémbes, nehéz természetű asszony volt. Depressziója utóbb őrültséggé fokozódott. Hűtlenségéről azonban nincsenek adatok. (Vö. Mikola 1908 5. és 7.!) A korábbi szakirodalom alapján Voinovich Géza is elfogadta, hogy színbeli viselkedésének élő modellje Madách felesé-

ge, Fráter Erzsébet volt (Voinovich 1922 400., legutóbb Horváth 1984 204.).

RUDOLF: (1552–1612): 1572-től magyar, 1575-től cseh király, 1583-tól császár, e néven a második. Jelentős mecénás és műgyűjtő. Szenvedélyes érdeklődést tanúsított a technikai találmányok és az alkímia iránt, idejének és vagyonának tekintélyes hányadát is erre áldozta. Madách egyik cédulája szerint: „A bölcsek köve keresése a mauroktól és zsidóktól leginkább űzetve, a kémiát lealacsonyító, sok fejedelem is letékozlá népe kincseit (Rudolf)." (MÖM II. 794., a feljegyzés 1964 óta lappang: MKK 380.)

19 *horoskópomat:* (gör.–lat.) egy adott időpontban a csillagok együttállásából az emberi sors alakulására készített jóslást

21 *conjucturákban:* (lat.) a csillagokhoz viszonyított együttállásban

25 *climactericus napok*: kedvezőtlen időpontok

26 *a nagy műt*: a „bölcsek kövének" keresését, amely a fémeket aranynyá képes változtatni, egyben univerzális, mindent gyógyító csodaszer és fiatalító. Egykorú definíciója: KET 1831 I. 130., A. B. P. [=Almási Balogh Pál] ALCHYMIA szócikkében. Mai meghatározása: Szt 1997 82–83. (Újvári Edit szócikke)

28 *Hermes Trismegistust*: a Hermésszel azonosított egyiptomi holdisten, Thot görög neve és jelzője (tris megistus = háromszor legnagyobb). Őt tartották az alkímia és a mágikus mesterségek atyamesterének, alapműveket tulajdonítottak neki. (Vö. Hornok Sándor előszavával: *Hermész Triszmegisztosz összegyűjtött tanításai*, ford. Hornok Sándor, Bp. 1997.[3] 7–8.!)

29 *Synesiust*: (i. sz. 375–412), keresztény püspök és újplatonikus bölcselő, akinek alkímiai munkákat is tulajdonítottak.

Albertust: A. Magnust (1193–1280), dominikánus szerzetes, skolasztikus bölcselő. Két alkimista könyvet is írt, de több mű szerzőjének is tartották.

Paracelsust: (1493–1541); korának leghíresebb orvosa, szintén alkimista.

30 *Salamon kulcsát*: a zsidó királyt a középkorban nagy varázslónak és aranycsinálónak tartották, a neki tulajdonított varázskönyvet (Clavicula Solomonis) nevezték így. Említve van Goethe *Faust*jában is.

32 *a vénhedt királyt*: az aranyat, a legnemesebb fémet, az alkimisták legfőbb célját

33 *a holló*: a bölcsek köve előállítása kezdeti, „negrido" állapotának szimbóluma, vö. Szt 1997 83.!
a veres oroszlány: a kén, az ősanyagnak tekintett sulphur jelképe; a bölcsek köve előállításának harmadik fázisa, vö. Szt 1997 83.! A *Faust*ban is előfordul Faust és Wagner beszélgetésében (Alexander 1900 128.). Madáchnak a 0/1 [szerzői utasítás]-ban idézett cédulája így folytatódott: „Barbarikus neveket hoztak be így: veres oroszlán, fehér sárkány stb." (MÖM II. 794.)

34 *a kettes mercur*: kéneső, a szó alkímiai értelmében minden érc alkotórésze és így átalakíthatóságuk egyik feltétele.

34–35 „Az átalakulás hét fokozatát asztrológiai megfelelésekkel is kapcsolatba hozták, eszerint az egyes fokozatok a hét bolygó hatása alatt állnak." (Szt 1997 83.) A holló szimbóluma a Mercurius volt, féme a higany, amely még a Saturnusszal hozható összefüggésbe. Vlsz. erre vonatkozik *A két planéta*-utalás.

36 *az érczek bölcseletsava*: Madách egyéni szókapcsolata, jelentése nem világos.

37–38 *a nedves tüzet, / Száraz vizet*: a két elem átmeneti állapota, amelyben már elvesztették alapvető tulajdonságaikat, átalakíthatókká váltak.

39 *A szent menyegző*: a bölcsek kövének előállítása

25–41 Rudolf alkimista szakszövegének főforrása Johann Christian Wiegleb *Historisch-kritische Untersuchung der Alchemie* (Weimar, 1777) volt, amely a KET továbbvezető bibliográfiájában is szerepelt (I. 132.), a KET pedig megvolt Madách könyvtárában, vö. Szücsi 1915 28.! Wiegleb felvilágosult művében megvan a szöveg teljes névanyaga és (az allegorikus elnevezések kivételével) valamennyi motívuma. A hiány, valamint Madách kétszer idézett cédulájának névanyaga (*Asophol*, *Maschich* – vö. MÖM II. 794.!) arra utal, hogy más forrást is használt, amelyet további kutatásnak kell felderítenie.

44 *új tanoknak híveül*: a reformációnak. Kepler, Madách ábrázolásától eltérően, evangélikus volt, sőt eredetileg prédikátornak készült, ám Kopernikusz tanainak követése miatt eltanácsolták (vö. Alexander 1900 128. és Mikola 1908 4.!).

45 *tételt:* tetteit, cselekedeteit, vö. CzF VI. 273. h.!

46–50 Történeti tény: az ismert füvesasszonyt boszorkánysággal vádolták, 1615 és 1621 között fogságra vetették, és valóban fia aka-

dályozta meg kínvallatását, majd eszközölte kiszabadulását is (vö. Alexander 1900 128., Mikola 1908 8. és Kovácsné 1934!).

56 *Atyád* (...) *korcsmáros vala*: katonáskodásai között valóban foglalkozott ezzel a mesterséggel. Egyébként zsoldosként feltehetően éppen Magyarországon esett el (vö. Alexander 1900 128–129. és Mikola 1908 3.!).

57 *nemességed*: Kepler családja nemesi származású volt, ezt házasságkötésekor igazolta is a Müller família kérésére (vö. Alexander 1900 129.!).

75 *Az újításnak átkos szelleme*: a protestáns puritanizmus. Valójában Barbara Müller, férjéhez hasonlóan, evangélikus volt. Ide utalt Madách Szász Károlynak írt, 1863. márc. 18-i válaszlevelében: „Igyekeztem tehát a reformátió nehéz kezdeteiből a munkálódó emberi szellem küzdelmes első csiráit fölhasználni s ezt a Tankred, meg Kepler jeleneteiben véltem utolérni..." (MÖM II. 947., Horváth 1989 533.)

103 *szükségem volna pénzre*: Barbara Müller valójában gazdag özvegyként ment hozzá Keplerhez, ám a protestáns-üldözések következtében vagyonát fokozatosan elvesztette (vö. Alexander 1900 129–130.!).

118 *És hirdetem, mit jól tudok, hamis*: Kepler valóban készített megrendelésre ilyeneket, sőt saját elsődleges horoszkópját is összeállította, ám nem hitt bennük, amint azt önéletrajzából vett idézetekkel szemléltette: Alexander 1900 139., Mikola 1908 7.

120 *sibyllák:* (gör.-lat.) az antikvitás jósnői

126 *a szférák titkos harmóniája*: Kepler a bolygómozgás hármas törvényének felfedezője

128 *üres*: Rudolf halálakor Keplernek 12000 forinttal tartozott a kincstár, vö. Alexander 1900 139.!

145–176 A jelenet és a párbeszéd menete a *Nápolyi Endre* II. felv.-ának 3–4. jelenetére megy vissza, vö. Schéda 1978 615.

177 *kevercse*: vegyüléke. A nyelvújítási szó Madách korában is ritkának számított, a CzF sem ismeri.

177–180 *A nő teremtetése* c. Madách-vers (MÖM II. 188–191.) summázata (vö. Voinovich 1922 159.!). Horváth Károly szerint a 180. sor Fráter Erzsébet költői felmentése (Horváth 1984 204.).

182 *nativitásra:* (lat.) az újszülött számára készített, elsődleges horoszkópra

241/242 [szerzői utasítás] *A marseillaise*: a forradalom védelmére siető marseille-i önkéntesek indulója, Rouget de l'Isle dallama és szövege (1792). 1795-től Franciaország nemzeti himnusza. 1848/49-ben nálunk is forradalmi tömegdal.

IX. szín

A francia forradalom ábrázolásához Madách fő forrása a Timon álnéven író Louis Marie de la Haye Cormenin *Livre des Orateurs* c. munkája volt, amelyben külön fejezet (223–255.) foglalkozott Dantonnal, és amelynek 13. kiadása (Paris 1844) nemcsak megvolt Sztregován, de a költő kézikönyvtárában is állott (vö. Szücsi 1915 28.!). Cormenintől Madách nem csupán álnevét kölcsönözte (Madách Timon álnéven publikálta a centralista Pesti Hírlapban 1844–1845-ben nógrádi tudósításait, vö. MÖM II. 607–628.!), a francia szerző politikai nézeteire is hatott, hiszen államelméleti főműve, a *De la Centralisation* (Paris 1842) a hazai centralistáknak, így Madáchnak is szinte bibliája volt (szintén a kézikönyvtárban elhelyezve; a kérdésről legutóbb: Fenyő 1997 292–293.). A Cormenin-szövegpárhuzamokat (csak Danton-beszédidézetek) Czóbel Ernő tárta fel (Czóbel 1912). Thomas Carlyle *The French Revolution* c. művének (1839) ismeretét mutatta ki Becker Hugó (Becker 1908 117–118.). Az addig ismert hatások összegezése: Voinovich 1922 274–275. Jelentősebb kiegészítéseket tett: Szigetvári 1926.

0/1 [szerzői utasítás] *Páris Grève-piaczává*: a forradalmi népgyűlések színhelye. (Ma: Place de l'Hotel de Ville, azaz a Városház tere.) Régebben valóban voltak itt kivégzések, a nyaktiló azonban a forradalom alatt nem itt állt és működött, hanem a Place de la Révolutionon, a mai Place de la Concorde-on; ott végezték ki Dantont is, vö. Szigetvári 1926!

guillotin: a nyaktiló, amely eredetileg emberbaráti célból, a kivégzések gyors és fájdalommentes végrehajtására készült, feltalálója, Joseph Ignace Guillotin (1738–1814) nevét viseli.

DANTON: Georges D. (1759–1794), ügyvéd. A forradalom után Párizs ügyésze, 1792-ben igazságügyminiszter. 1793-ban a girondistákhoz közeledett, ezért a jakobinusok 1794. március 31-én elfogták, Saint-Just vádirata alapján halálra ítélték, majd április 5-én kivégezték.

1 *Egyenlőség, testvériség, szabadság!* –: e hármas jelszóra építette fel Madách képviselői programját *Politikai hitvallomás*ában, amelyet 1861. március 12-én, tehát a *Tragédia* megírása után, de megjelenése előtt keltezett Balassagyarmaton, és amelyben a fogalmak aktuálpolitikai értelmezését is adta. Szövege: MÖM II. 683–684., vö. még Szabad 1967 424.! A jelszó elemei Madáchnál azonban már jóval korábban is felbukkantak, az 1843/44-ben írt *Csak tréfa* c. társadalmi drámájában, ahol a köztársaságért rajongó főhős, Zordy Lorán titkos társaságot hoz létre „Szabadság!" jelszóval, és szerelmi vallomását így teszi meg: „Szabadság és nő oly rokon; (...) – s nincs-é ottan is / Egyenlőség – szabadság?" (MÖM I. 107. és 147.)

6 „*Veszélyben a hon*": a törvényhozó nemzetgyűlés 1792. július 5-i felhívása

9–10 Danton mondata: „A szövetkezett királyok fenyegetnek bennünket; s mi, kihívásul a harcra, egy király fejét gurítjuk lábaikhoz." (Carlyle-től idézte Becker 1908 117. és Voinovich 1922 175. Mivel a Madách használta példányról semmit sem tudunk, Baráth Ferenc későbbi magyar fordításában idézzük.) XVI. Lajost 1793. január 21-én végezték ki.

11–13 A párizsi községtanács az ész tiszteletét emelte volna a forradalom új államvallásává, de a Konvent (a jakobinusok hatására) rövidesen a Legfőbb Lény kultuszát tette a helyére.

23–26 Szintén Danton hiteles szavai: „Eh! que m'importe de'être appelé buveur du sang? Que m'importe ma réputation? Que le France soit libre, et que mon nom soit flétri!" (Cormenintől idézte Czóbel 1912 862.) Ádám-Danton szavai a forradalmi erőszak jogosságáról Madách személyes véleményét is tükrözik, aki centralista létére e kérdésben a márciusi ifjakhoz állt közel már 1847 őszén, amikor a követválasztás kapcsán írta barátjának, Szontagh Pálnak: „... mind inkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne bóldogsághoz, és a franczia forradalom alatt is azok vóltak a leg becsületesebb emberek, kik leg több vért ontottak." (MÖM II. 980.) A kérdésről legutóbb: Fenyő 1997 292–293. Hogy véleménye később sem változott, azt a *Mózes* (1860–1861) III. felv.-a bizonyítja, amelyben Mózes az aranyborjú imádásával árulóvá lett népet Józsué kardjával tisztíttatja meg, a moabiták közelgő támadásának dacára is.

A Danton-beszédet a 21. sor alapján teljesen félreértette, biológiai szelekciónak magyarázta: Czeizel 1980 64–65.

36–38 Szintén Danton saját szavai ugyanabból a beszédéből: „Le peuple n'a que du sang, il le prodigue." (Cormenin i. m. 251., vö. Czóbel 1912 862.!)

41 [beékelt szerzői utasítás] *EGY TISZT*: Palágyi Menyhért a költő öccsének, Madách Pálnak (1827–1849) „allegorikus képmásá"-t látta benne kielégületlen becsvágyával (Palágyi 1897 343.). A merev azonosítás ellen már Voinovich szót emelt („már ez túlzás" – Voinovich 1922 160.). Hozzátehetjük, hogy a Madách Pál életét feltárt újabb vizsgálódások végleg megcáfolták a kielégületlen becsvágy-indokolást, vö. Kerényi 1971! (A költő öccse ui. 22 évesen Nógrád másodalispánja volt.)

70–72 A gyanús foglyok felkoncolása 1792. szeptember 2. és 5. között történt meg.

77 *Convent*: (fr.) a nemzetgyűlés neve 1792. szeptember 21. és 1795. október 26. között

82 [beékelt szerzői utasítás] *SANS-CULOTTE*: (fr.) térdnadrág nélküli. A térdnadrág arisztokrata viselet volt; a sans-culotte-ok a kispolgárságot és a munkásokat jelentették.
MARQUIST: (fr.) őrgróf.

84 *fehér-ruha*: „Fehérszövetből készült, mosható ruha. Különösen alsó ruhanemű..." (CzF II. 644. h.) Az utalás arra vonatkozik, hogy a foglyokat már megmotozták és megfosztották felső ruházatuktól.

91–93 A MARQUIS válasza Vergniaud felelete volt Robespierre-nek: „Si nous sommes coupables et que vous ne nous envoyez pas devant le Tribunal révolutionnare, vous trahissez le peuple. Si nous sommes calomniés et que vous ne le declairez pas, vous trahissez la justice." (Cormenin i. m. 240., vö. Czóbel 1912 863.!)

96 *nincs czím egyéb*: a nemesi rangokat és címeket az Alkotmányozó Nemzetgyűlés már 1790. június 19-én eltörölte.

115 *Rolandnál*: R. de la Platière (1734–1793), girondista politikus, 1792/93-ban belügyminiszter. A jakobinus diktatúra elől megszökött, ezért feleségét fogták el és végezték ki 1793. november 10-én. A hírre R. öngyilkosságot követett el.

121–122 A megvádolt girondista konventtag, Lanjuinais szavai, 1793. június 2-án, amikor félbeszakították beszédét: „La prêtre l'immolait, mais il ne l'insultait pas." Magyarul 1845 óta volt olvasható:

„... az állatot (...) a' pap megáldozta, de nem gúnyolta azt." (Mignet, François-August-Marie – Gaal József ford.: *A' francia forradalom története*, Pest 1845. I. 272.) Vö. Szigetvári 1926 157.!

129 *úgy gyötör az egyedűllét*: Danton valójában nős volt. Első felesége, egy párizsi kávés leánya 1792-ben, kevéssel férje miniszteri kinevezése után, meghalt, de betegsége alatt maga készítette elő Danton második házasságát egy vallásos, királypárti leánnyal, hogy ezzel fékezze politikai aktivitását.

144 *Catilinát*: Lucius Sergius C. (i. e. 108–62), a római köztársaság ellentmondásos egyénisége, aki a népnyomort saját hatalmi céljai érdekében igyekezett felhasználni. Cicero szónoklatai leplezték le, ezek válogatott gyűjteménye (*Orationes selectae*) megvolt a sztregovai könyvtárban (Szücsi 1915 19.).

Brutust: l. még a VI:120. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot! Itt azonban (a 151. sor összefüggése is erre utal) a római köztársaság utolsó nagy politikusáról van szó (i. e. 85–42).

151 *Caesárnak*: Caius Julius C. (i. e. 100–44). Az íróként is számontartott hadvezér-politikus művei latinul és kétnyelvű, lat.-fr. kiadásban is megvoltak a családi könyvtárban (Szücsi 1915 20.).

195/196 [szerzői utasítás] A kettős nőalakot Voinovich Géza Madách létezett szerelmi kapcsolataiban nyomozta, eszerint a márkiz mintája „talán" Lónyay Etelka volt, míg a sans-culotte asszonyé „egy Borka-féle viszony" (Voinovich 1922 400). A feltételezés nem bizonyítható, sőt nem is valószínűsíthető: a romantika nőábrázolásának (angyal-ördög; vö. a 212. és a 219. sor minősítő megnevezéseivel!) közhelye került itt történelmi helyzetbe.

202–203 A gondolat visszatért Madách akadémiai székfoglalójában (1864): „A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, s így jobban is lelkesül érte, mint a férfi. (...) Minden üldözött új vallásfelekezetnek lelkesült nőmártírjai, minden néplázadásnak asszonytigrisei vannak." (*A nőről, különösen aesthetikai szempontból*, MÖM II. 585.)

206 *hagymázban*: tágabb értelemben véve „Meggyöngülésből származó láz neme." (CzF II. 1289–1290. h.)

223/224 [szerzői utasítás] *ROBESPIERRE*: Maximilien R. (1758–1794), ügyvéd. Az 1789-es gyűlésben szülővárosa, Arras képviselője volt. 1790-től a jakobinus klub elnöke, 1791-ben a párizsi törvényszék közvádlója, 1792 szeptemberétől a Konvent tagja. 1793

júliusától a Közjóléti Bizottság állandó tagja, 1794 júniusában és júliusában a Konvent elnöke.

SAINT-JUST: Louis S-J. (1767–1794). 1792 szeptemberétől a Konvent tagja és egyik leghatásosabb szónoka. 1793-ban a forradalmi terrort irányító konventbiztos Elzászban; 1794-ben tagja a jakobinus diktatúra triumvirátusának.

225–226 Danton saját szavai Guadet-nek: „Ah! tu m'accuses, en se redressant de tout sa hauteur, tu m'accuses moi! tu ne connais pas ma force!" (Cormenin i. m. 250., vö. Czóbel 1912 863.!) Itt találjuk meg a magyarázatát, miért írt Madách a K-ban Guadet névalakot, holott Danton vádlója Saint-Just volt. A javítás feltehetően Szontagh Pál ajánlott változtatásainak egyike.

248–249 A híres jóslat Cormenin-nél: „Robespierre! je t'ajourne à comparaître avant trois mois sur l'échafaud!" (Cormenin i. m. 252., vö. Czóbel 1912 863.!) Dantont 1794. április 5-én, Robespierre-t, Saint-Justöt és 20 jakobinus társukat 1794. július 28-án végezték ki.

250 *Bakó*: l. az V:256–257. sor közötti szerzői utasításhoz fűzött magyarázatot!

X. szín

A forrást már A. D. [= Adolf Dux] ismertetése megjelölte a Pester Lloyd 1862. február 9-i számában: „... die Szene mit dem *Schüler*, welche an die ähnliche Szene in Goethe's Faust erinnert." Szász Károly – terjedelmes bírálatának nyolcadik folytatásában – ugyanezt írta: „... Kepler *tanítványa*, egy hajszálig hasonlít Mephistó *Schülerjéhez*. A különbség a jelenetben csak az, hogy Madáchnál Ádám maga benevolizálja a tanítványt, s ez az ő Kepleri minőségéhez elég jól is illik, – de még sokkal Goethénél Mephistopheleshez, ki Faust hosszú talárjába bujva ördögileg bánik el a tapasztalatlan Schülerrel. Maga ez, mindkét helyt egy forma." (SzF 1862. I. 22. sz. április 3.; szövegpéldáját l. a 75–76. sor jegyzeténél!)

7 *isten szikráját*: Barta János magyarázata szerint az ember romantikus ábrázolásában az isteni hányad „az egyénben és a tömegben egyaránt ott dolgozó teremtő élet"; s mint ilyen, a fordulat hívószava lesz a XI. szín nyitókórusa „élet"-fogalmának (Barta 1942 135–136.).

8 *vérrel és sárral*: Eötvös Józsefnél ugyanígy a szóvisszhang pontosságával: „A forradalom magát vérrel és sárral szennyezé be: azért fordultak el tőle." (Eötvös 1854 I. 345., vö. Kardeván 1947 30.!)

70–71, 74 A *Faust* szövegpárhuzama: „... möchte gern was auf der Erden / Und in dem Himmel ist erfassen, / Die Wissenschaft und die Natur." (Morvay 1897 94., Voinovich 1922 521.)

75–76 A *Faust*ban: „Doch müsst ihr euch nicht zerstreuen lassen." (Szász K., i. h.) Szász – egyébként túlzó – megjegyzése: „... mintha csak szabad fordítást olvasnánk, annyira egy nyomon látjuk menni a két költőt..." (Vö. még Voinovich 1922 521.!)

88–92 A gondolat előzménye az eretnekek minősítésében, ott Lucifer szövegében: VII:242–244. Megvan már Madách egyik fiatalkori céduláján is, a Werbőczy Istvánról tervezett dráma feljegyzései között: „Miért én szenvedek, lessz kor mely szabadon mondja, 's bámulandnak, hogy mink így szenvedtünk érte." (MÖM II. 725., MKK 387.) Forrása: Baranyi 1963a 73. Távolabbi párhuzam, szállóigévé sűrítve: „Ne légyen senki bölcsebb, mint kora." (*Csák végnapjai*, III. felv., MÖM I. 413.)

99–100 Madách céduláján is: „A metafisica annak poezise, mit nem tudunk..." (MÖM II. 752., MKK 364; Voinovich 1922 155.)

118 Vö. Baranyi megjegyzésével: „Ez a gondolatkör Madách világértékelésének, történelemfelfogásának eredeti, ősi [?] eleme." (Baranyi 1963a 72.) Valójában a hegeliánus történetszemlélet kulcsfogalmának, a világszellem fejlődésének idealkalmazott megfogalmazása. Baranyi Madách egyik céduláját is idézte: „A történetet soha sem a magunk szempontjából kell megitélnünk de a kor szempontjából az akkor leg magasztosabb most leg bolondab lehet. Az akkor hitt dolgokkal" (Baranyi 1963a 72–73.; MÖM II. 767., MKK 367.)

154–156 A gondolat szintén ismétlődik Madáchnál (vö. Voinovich 1922 458–459.!). Már a Szontagh Pálnak írott, 1843. jan. 12-i levélben felbukkant fiatalkori válságkorszakában: „... élet terveinkel, vágyainkal, reményeinkel úgy vagyunk, mint a mókus, melly ha kerekében agyon fáradja magát, 's azt hiszi mérföldeket halladt, ugyan azon bizonyos helyen van.–" (MÖM II. 955.) A *Pál öcsém sírjánál* c., 1849 utáni versben: „Miért művelted hévvel lelkedet? / Hogy ott légy, hol a gyermek és buta / Kit véled együtt a sír eltemet?" (MÖM II. 340.)

170–175 A *Faust*ban, Mephistopheles szövegében: „Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, / Und grün des Lebens goldner Baum." (Morvay 1897 95., Voinovich 1922 522.) A távolinak tűnő párhuzam közelebbi, átmeneti megfogalmazása Madách egyik céduláján: „Először czifra theóriákat gyártunk, aztán visszatérünk a természethez." (MÖM II. 753., MKK 372.)

XI. szín

A *Tragédia* első, hazai német ismertetője, A. D. [= Adolf Dux] a londoni színt tartotta a mű eszmei csomópontjának, a drámai költemény legszínpompásabb képének nevezte, majd megjegyezte: „... aber auch voll der deutlichsten Spuren von der Einwirkung des Göthe'schen »Faust«." (Pester Lloyd, 1862. 21. sz. január 26.) Szász Károly – ismertető bírálatának nyolcadik részében – hasonlóképpen „tarka és érdekes életkép"-nek nevezte a színt, amely „mindenestől fogva felettébb emlékeztet Faustra." (SzF 1862. I. 22. sz. április 3. 339.)

0/1 [szerzői utasítás] *Tower*: (ang.) torony. A Themze partján London középkori erődje.
vásár: már Morvay Győző észrevételezte, hogy „Madách sohasem látta Londont, különben nem írhatta volna, hogy a Tower és a Themse [!] között vásár van, mert a Tower már az ő idejében házak közé szorult vár, melynek déli oldala egészen a Themsére rúg ki." Anélkül, hogy a *Faust* több jelenetének hatását vitatta volna (ezekre összefoglalóan l. Voinovich 1922 377.!), ő William Hogarth Sztregován megvolt metszetének hatását mutatta ki: „A Hogarth-féle vásáron megleljük a bábjátékost, aki az angolok előtt annyira kedvelt Ádám–Éva históriát bemutatja, megvan a »fürge majom«, mely póznán mászkál, van korcsmáros, kéjhölgy, zenész, árús, lányt cirógató ifjú, kártyát vető cigányasszony, életelixirt áruló nyegle, lovagkort felidéző bódé..." (Morvay 1915). A szóban forgó metszet *A southworki vásár* (1735). Reprodukáltuk a *Tragédia* iskolai kiadásában: Matúra Klasszikusok l. Bp. 1992, 1993[2] 95. Hogarth nevét – Shakespeare és Byron mellett – mint az ang. szellem egyik legnagyobbját említette a költő Kisfaludy társasági székfoglaló-

jában: *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása* (1862 – MÖM II. 572.). A szín „egyik vélhető irodalmi mintáját" – Párizsra értve – Eötvös József regényének, *A karthausi*nak XXI. fejezetében, Armand kiábrándult szövegében találta meg Striker Sándor: Eötvös 1852 I. 134., vö. Striker 1996 I. 87.!

1–4 Kezdetlegesebb megfogalmazásban *A halál költészete* c. kisciklus I. darabjában: „Vadon zajong az élet működése / Erőlködik és küzd a sokaság, / Egymást törik hullámi, mások buktán / Emelkedik, ki a felszínre hág." (MÖM II. 329., Morvay 1897 55.)

1–21 A nyitókar egészét Szász Károly a *Faust*ból származtatta: „Mindjárt elől a kar, mely a vásári zsibongásból egyéolvadva hangzik a magosba fel, mintegy kivont szesze azon különböző koroknak, miket Goethe annyira szeret *Faust*jában alkalmazni..." (i. h.)

23 *tömkeleg*: a XVIII. század végéről adatolható szó „a[nnyi]. m[int]. labyrinthus. (...) Átv[itt]. ért[elemben]. szövevényes, összvebonyolódott dolog, ügy, melyen eligazodni igen bajos, vagy ép[p] nem lehet." (CzF VI. 413. h.)

50 Faust kifakadása nyomán: „Du bist und bleibst ein Lügner, ein Sophiste!" (Morvay 1897 95., Voinovich 1922 339.)
sophista: (gör.) a bölcselet tanítója az ókori Athénban, Madách korára már pejoratív jelentése („hamisan okoskodó") az elsődleges.

53 Hasonló korképet adott Madách az 1840-es évek Pestjén játszatott „beszély"-ben, a *Hétköznapi történet*ben: „Így enyész közülünk a regényes, a kitűnő, az egyéni, így terjed a középszerű, egyhangú, unalmas oltár, tűzhely körül s a szellemvilágban." (MÖM II. 477., hivatkozva Baranyi 1963a 47.)

56 *mocsár csak*: hasonlóképpen minősítette a korabeli Párizst Armand Eötvös József *A karthausi* c. regényének XXI. fejezetében (Eötvös 1852 I. 134., vö. Striker 1986. I. 87.!)
békával tele: előzménye a *Mária királynő* c. dráma I. felv.-ának 1. színében Palizsnay jellemzése saját koráról: „Megfojt e kisszerű kalmár világ, (...) E poshadás, hol csak békák teremnek." (MÖM I. 230., vö. Szegedy-Maszák 1978 146.!)

64 *doctrinaire*: (fr.) elvont elvek alapján gondolkodó, azokhoz makacsul ragaszkodó. A reformkorban így gúnyolták a centralista liberálisokat, akiknek csoportjához Madách is tartozott (vö. Fenyő 1997. 9.!).

107 *Népost*: Cornelius N. (i. e. 100. k. – 32), római történetíró. Életrajzai valóban iskolai tananyagul szolgáltak a reformkorban. Lat. és kétnyelvű, ném.-lat. kiadása megvolt Madách könyvtárában is: Szücsi 1915. 19. és 20. A *Vita excellentium imperatorum* az V. színnek is egyik forrása volt, l. ott!

e piros fiúk: a négy tanuló, a 316–332. sor jeleneténekszereplői

112 *Shakespeare*: William Sh-t (1564–1616) a romantika a zseni legragyogóbb példájaként ünnepelte és tisztelte. Műveinek 1836-os, ném. nyelvű összkiadását Madách 1839-ben, pesti egyetemista korában szerezte meg könyvtárába: Szücsi 1915 20.

114 *torz*: Hogarth metszeteinek általában vett hatását elemezte Morvay 1914.

144–151 A polgárlányok jelenetét már Szász Károly a *Faust*ra vezette vissza: „Da sieh mir nur die schönen Knaben! / Es ist wahrhaftig eine Schmach; / Gesellschaft könnten sie die allerbeste haben, / Und laufen diesen Mägden nach!... – mindezt csaknem szórul szóra ott találhatjuk a magyarban is." (SzF 1862. I. 22. sz. április 3. 339.)

155 A sor a Bibliában: „... ímé, minden csak hiábavalóság..." (Préd 1, 14)

160–161 Forrása Lukács Móric tanulmánya, a *Néhány szó a socializmusról* (Lukács 1843 55.). „Mások (...) az emberkéznek 's erőnek gépekkel felcserélésében" látják a társadalmi bajok gyökerét, vö. Tolnai 1911 382.!

163 *dús*: „Általános ért[elemben]. igen gazdag ember." (CzF I. 1315. h.)

165 *mint a múltkori*: utalás Lovel fiának történetére, l. a 466–472. és a 475–480. sort!

181 *bacchanális*: (lat.) tivornyázó, dorbézoló

197 *nadályként*: pióca, „Átv[itt]. ért[elemben]. (...) ki másnak vagyonán élődik..." (CzF IV. 683. h.)

198–203 A dalról már A. D. [=Adolf Dux] megállapította: „Dies erinnert an eine Stelle im *Faust* (Walpurgisnacht), wo die mit Faust tanzende *Schöne* singt: Der Äpfelchen begehrt ihr sehr / Und schon vom Paradiese her. / Vor Freuden fühl' ich mich bewegt, / Dass auch mein Garten solche trägt." (Pester Lloyd, 1862. február 2.)

222–225 A *Faust* nyomán, mit várhat a címszereplő az ördögtől: „Ein Mädchen, das an meiner Brust / Mit Äugeln schon dem Nachbar sich verbindet..." (Alexander 1900 1750., Voinovich 1922 523–524.)

241 A *Faust* hatására, Szász Károly megfogalmazása szerint: „Maga Éva, azáltal hogy oly ártatlan-szendét játszik s épen templomból jő, akaratlanul is Gretchenre emlékeztet, bár az óriási különbséget hamar átlátjuk..." (SzF 1862. I. 22. sz. ápr. 3. 339.)

242 Forrása Ovidius *Ars amatoria* c. művének 99. sora: „Spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae." Szemben Voinovich Géza véleményével (aki a 464. sorra vonatkoztatta), idevonhatónak tartjuk inkább Gretchen szövegének két sorát a *Faust*ból: „Darf ich, leider, nicht auf der Gassen, / Noch in der Kirche mit [ti. a Fausttól kapott ékszerekkel] sehen lassen..." (Voinovich 1922 523.).

245 *pietista*: (lat.) itt – pejoratív értelemben – ájtatoskodó, kegyeskedő

256 *zsolna*: zöldharkály, Grünspecht. A CzF 1874-ben megjelent VI. kötete (1272. h.) e sort idézi irodalmi előfordulásként. Madách máshol, az *Isten keze, ember keze* c. vers természetleíró részében is használta, vö. MÖM II. 230.!

277–280 Az Anya magatartása (megőrzött szóvisszhangokkal) már a *Csak tréfa* (1843) II. felv.-ának 2. színe zárójelenetében megvolt, ahol Széplakiné oktatja leányát, Jolánt a két udvarló egyidejű megtartására (MÖM I. 152.).

281–282 Hasonló helyzet és szöveg a *Faust*ban: „Mein schönes Fräulein, darf ich wagen, / Meinen Arm und Geleit Ihr anzutragen?" (Morvay 1897 96.)

319 *kalmár világot*: a jelzős szerkezetet (és külön a jelzőt is) Madách előszeretettel használta korfestésre. A *Mária királynő* c. dráma I. felv.-ának 1. színében Palizsnay szövegében: „Megfojt e kisszerű kalmár világ..." (MÖM I. 230., vö. Szegedy-Maszák 1978 146.!) De előfordult lírájában is: „Hadd dicsérje más a város tarkaságát, / A kalmár világot, mely száz izgatást ád..." (*Isten keze, ember keze* – MÖM II. 229.)

325–327 A tanulók kívánságairól már Szász Károly szövegpárhuzammal mutatta ki a *Faust* hatását: „... itt is s ott még a szavakban is meglehetősen találkoznak." (Szász K., i. h.) A *Faust*-idézet: „Die schönsten Mädchen, und das beste Bier, / Und Händel von der ersten Sorte..." és „Ein starkes Bier, ein beizender

Toback, / Und eine Magd im Putz das ist nun mein Geschmack." (L. még Morvay 1897 96. és Voinovich 1922 522–523.!)

328 *philisztert*: (ném.) nyárspolgárt

331–332 Az ELSŐ TANULÓ szövege, amely Ádámot fellelkesíti, a *Vigadjunk* c. Madách-versben is: „Derék fiúk lépendnek nyomdokunkba, / Kikben örömmel megujulhatok. / Közöttük él lelkünk..." (MÖM II. 275.)

339–342 A közgazdasági eszmefuttatás Lukács Móric tanulmányát követi (Lukács 1843 55–56.): „... a' gyártulajdonosok mintegy kényszerítvék, olcsó kiállíthatás végett a' munkabért, mennyire csak lehet, lenyomni." (Vö. Tolnai 1911 382.!)

343–344 Az ELSŐ GYÁROS válasza ugyanonnan (Lukács 1843 53.): „... elébb utóbb zivatarnak kell kitörni, mellynek első jelei már Anglia' gyármunkásainak lázongásában mutatkoznak..." (Vö. Tolnai 1911 381–382.!)

346–347 Ez Malthus nézete a túlnépesedésről, vö. Czeizel 1980 65.! Nézeteit ismertette Czilchert Róbert (*Az általános elszegényedés és a párizsi szegénybeteg intézetek*, Ath 1838. II. 158.): „... ki a bajt az emberek felette nagy számban, az orvoslást a szaporodó népesedés csökkentésében kereste, s ennél fogva az oktalan házasságok gátoltatását, s a mindamellett is születendő gyermekek elhagyatását javasolta." (Vö. Baranyi 1963a 52–53.!) Lukács Móric is idézte, vö. Tolnai 1911 380.!

382/383 [szerzői utasítás] *NYEGLE*: „Újabb időben a francia *charlatan*, német *Markschreider* kifejezésére divatba hozott szó." (CzF IV. 896. h.) A két megadott jelentés közül a második illik ide: „Különösen mondják oly orvosokról és sebészekről, kik tudományokat, ügyességeket, gyógyszereiket úton-útfélen hirdetik, magasztalják, ajánlgatják."

388–390 Lucifer magyarázatának forrása: „A tudományban ugyan számosb és többnemű eredményekben mutatkoztak a szabad concurrentia következménye [!], de szélesb dilettantismusban, selejtes sokatírásban, s kontárságban, s a figyelmet méltót elnyomó silányságok tömegében is..." (*A jelenkor társas élete*, ném.-ből ford. Kéri, Ath 1841. II. 1107.; hivatkozta Baranyi 1963a 49.)

395–396 *Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali*: forrását Tolnai Vilmos kutatta ki. Karl Julius Weber *Demokritos, oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen*, 1832–1835 c. művének XII. kö-

tetében, a 21. fejezetben (Ueber Komische Grabschriften) olvasható Jodocus szakács sírfelirata: „Hic jacet Jodocus, / Qui fuit Romae coquus, / De gratia speciali / Mortuus in Hospitali!" (Vö. Tolnai 1917 47.!) A könyvtárlistán ugyan nem szerepelt, ám Balogh (II.) Károly – Madách Aladárnak, a költő fiának segítve a könyvtárrendezésben – látta a példányt, amely eszerint megvolt Sztregován, vö. Tolnai 1937 273.!

401 *élet-elixir*: (arab) gyógyító és fiatalító varázsital

406 *astrologiája*: (lat.) csillagjóslása

409–410 Az európai kultúrkörben széltében ismert szállóige forrása Plutarkhosz adomája, amely franciául Montaigne, majd Maréchal de Catinat megfogalmazásában rögzült: „Il faut être bien héros pour l'etre aux yeux de son valet de chambre." (Tolnai 1914 317–318.) Innen került át Weber *Demokritos*ába (a X. kötet Die Grossen c. fejezetébe): „Es gibt keine grossen Männer in den Augen ihrer Kammerdiener..." – utalással a fr. forrásra („sagt ein witziger Franzose"): Tolnai 1937 274–275. Nálunk Ormós László idézte *Embernagyság* c. cikkében (Ath 1841. II. 545. ném.-ből – hivatkozta Baranyi 1963a 111.); de megjelent Aszalay József *Demokritos*-fordításában is: *Szellemi omnibus az élet útain*, Pest 1855–1856, III. 318.

422 *maitresse-ének*: (fr.) kitartott ágyasának

453 *esetleg*: vö. a XII:309. sorral („dőre vakeset")! „Véletlenül, előre nem gyanítva." (CzF II. 404. h.)

462–463 Éva lelkesedésére l. Madách akadémiai székfoglalóját: *A nőről, különösen aesthetikai szempontból* (1864): „Minden borzasztó látványnál s kivégzésnél, izgatottságot keresve, feles számmal van jelen..." (MÖM II. 585., Voinovich 1922 391. Ugyanerre l. még a 493. sort!)

459–486 Az Elítélt jelenetének lírai előzménye (azonos morális tartalommal) *A rab utolsó útja* c. Madách-vers (MÖM II. 264–266.)

489 *a társaság*: a társadalom. CzF (VI. 119. és 120–121. h.) még 1874-ben is alig elkülöníthető tartalommal mindkét alakot tartalmazza. Madách műveiben hasonló a kettősség, a *Tragédiá*-ban (vélhetően a jobb jambus kedvéért) következetesen ez az alak szerepel.

488–490 L. erre az említett, *A rab utolsó útja* c. Madách-verset: „Gúnyol ki mondja: óv a társaság, / Nem egymásért lép az ember belé, /

De egymás ellen. –" (MÖM II. 264–266.) A gondolat megvan egyik céduláján is: „Minden bűnnek a társaság alapja." (MÖM II. 764., MKK 327.) Forrását Felicité Lammenais közismert művében, a *Paroles d'un croyant*ban találta meg Gy. Juhász László. Ludwig Börne ném. fordítása (*Worte des Glaubens*) megvolt a sztregovai könyvtárban (Szücsi 1915 15.): „Die Armut ist Tochter der Bösen, dessen Kern in jeder Gesellschaft ist." (Gy. Juhász 1930 90.) A „társadalmi bűn" kérdéskörének reformkori tárgyalására l. (e szöveghelyet idézve) Baranyi 1963a 52.!

505 *philantróp*: (gör.) emberbarát

521–522 Vö. Faust szavaival Mephistónak: „... hast / Du rotes Gold, das ohne Rast / Quecksilber gleich, dir in der Hand zerrinnt." (Morvay 1897 97.)

536–540 A XII:6–9. sorban is visszatérő gondolat előzménye Madách egyik, a nagypolitikát hiányoló céduláján: „Mi e' mái kor politikája, mi nyomorúlt eszmék, – mi semmi! – Nagy harczok, 's változik-e az emberiség sorsa? (...) Csak a' tudományban lett előmenetel." (MÖM II. 765–766., MKK 319–320.)

549/550 [szerzői utasítás]: a haláltánc keretének vélhető mintáját Eötvös regényében, *A karthausi* IV. fejezetében találta meg Striker Sándor: „Egy elromlott világ' romjai felett állunk-e már, mellynek szétdőlt építményei között nem marad hátra nemünknek egyéb, mint kétségbeesés és halál?" (Eötvös 1852 I. 33., vö. Striker 1996 I. 87.!) Belohorszky Pál ebben a jelenetben látta a „Kierkegaard-elvű gondolkodás" szerint „az esztétikai stádium legtökéletesebb rajzá"-t (Belohorszky 1973 896–898.!). A haláltánc mintájának Lukácsy Sándor Homonnay Imre *Beszélgetés a' versíró és a' halál között* (Buda 1845) c. művét tartotta, ahol az 552 búcsúzó disztichon között valóban szerepel a Tanuló, a Színész (= Bábjátékos), a Bölcselnök, a Szerelemlány, a Vendéglő, a Kóldús, a Posztógyáros, a Szép leány, az Ifiú és az Anya. A történelmi személyiségek búcsúversei között pedig megvan a XII. szín szereplői közül Plato és Luther, valamint Kepler és Lucretia is (Lukácsy 1994 342–350.!). Uő arra is emlékeztet, hogy Homonnay más műve (Ovidius-fordításai) megvolt a sztregovai könyvtárban, vö. Szücsi 1915 18.!

554 *Bölcső s koporsó ugyanaz*: a fejlődéseszmével szemben álló körforgás-elméletek jogosultságát az egyes ember életében Madách el-

fogadta. (Giambattista Vico elméletét feltehetően Jules Michelet kiadásában és közvetítésével ismerhette meg, vö. Fáj 1992.!) L. erre még *Élet és halál* c. versét, amelynek zárósora ugyanígy: „... bölcső és koporsó egy." (MÖM II. 256–257.) Hogy meggyőződésében 1849 családi tragédiái is erősítették, arra l. *Pál öcsém sírjánál* c. versét: „... bölcsőnk és a sír / Egy pont csak..." (MÖM II. 340., a párhuzamot idézte Barta 1942 157.) A gondolat egyik leágazásának tekinthető a Tanítvány kérdése, vö. a X:154–156. sorokhoz fűzött jegyzettel! A gondolat előzménye Goethe *Unbegrenzt* c. versében: „Anfang und Ende immerfort dasselbe." (Fried 1983 60.)

584–591 Éva zárószavairól már A. D. [=Adolf Dux] megállapította: „... ist dieser Art Éva's nicht eine Illustration zu Gretchen Worten: »Gericht Gottes! Dir hab' ich mich übergeben!« (...) Sie erinnen der Chor und die Soli der Sterbenden an den Gesang der Lemuren in Faust's Sterbestunde." (Pester Lloyd, 1862. 27. sz. febr. 2., az ismertetés 2. részében) A nő megdicsőülése Madách leleménye az újkori haláltánc-ábrázolásokhoz képest, vö. Kozáky 1925 500.! Előzménye megvan Madách lírájában is: „Tőled jő minden, mi jó, mi szép, / És előled bűn, vakság, enyészet / Megrettenve gyászos éjbe lép." (*A rab virágaihoz*, MÖM II. 71., vö. Sőtér 1965 49.!)

XII. szín

A „phalanster" hívószó miatt Charles Fourier (1772–1837) utópista rendszerét vették forrásul gyanúba. Szigetvári Iván egyenesen a főmű posztumusz kiadásának (*Théorie de l'unité universelle*, 1840) elmélyült ismeretét feltételezte (Szigetvári 1898). Voinovich Gézának igaza van abban, hogy Madách könyvtárlistáján, céduláin, levelezésében nincs nyoma ennek (Voinovich 1922 275–276.), ám vannak olyan mozzanatok – l. még a 240. sorhoz fűzött magyarázatot! –, amelyek legalább futólagos vagy másodkézből való ismeretét feltételezik. Erre utalt legutóbb: Waldapfel 1965. Tolnai Vilmos érvelése, 1911 óta Lukács Móric tudóstársasági székfoglalóját (Lukács 1843) tartjuk a szín fő forrásának, vö. Tolnai 1911; l. még Baranyi 1963a 53–61.! Madách azonban Fourier-től csak az elnevezést és a keretet kölcsönözte. (A tételes egybevetést l. Alexander 1900

197–198., 219–221., Voinovich 1922 282. és Waldapfel 1965.!) A technikai fejlődés és a vele járó antihumánus jelenségek költői párhuzamaként említhető – Madách ti. nem ismerhette – Vörösmartytól *Az örök zsidó* második vázlata (1847–1848), a „szóló gépek háza", amelyben az ördög mint „gépművész" a gépeket emberré alakítja: „... ellopván angyal korában a' teremtő erőnek egy szikráját, mellyet ezredek óta tartogatott, hogy ezen lelkekből szerezhessen egy kielégítőt..." (VÖM 10. 438–439. és 767–771.)

0/1 [szerzői utasítás] *nagyszerű*: „A maga nemében kiválólag nagy, nagyságában kitűnő, jeles, lélekemelő." (CzF IV. 714. h.)
phalanster: (fr.), a gör. falanx = csoport, közösség szóból. Fourier elképzelése szerint az 1800 fős csoport (a „phalange") „egy közös, roppant nagyságú *phalanstère*-nek nevezendő épületben laknék, mellyben különböző nagyságú szállások, közös konyha, ebédlő, pincze, nagy, világos és szép munka- és gyűléstermek volnának, utczák helyett fedett és télen fűthető széles folyosók szolgálnának stb." (Lukács 1843 60.) Hálózatuk lépne a nemzeti keretek helyébe. Hogy az 1850-es évek literátus értelmisége hogyan értelmezte a falansztert, arra jó példa Mocsáry Lajos *A magyar társasélet* c. műve, amely a kozmopolitizmus fenyegetéseként így fogalmazott: „Phalanstereket fogsz találni, de sehol kedélyes tűzhelyet. Magad semmisem vagy, csak tagja, csekély atomja a nagy egésznek, mely elnyel és semmibe se vesz. Szám vagy, nem személy, mint a fegyencz, rendelkeznek veled, mint zerussal a számvetők." (Pest 1855. 6.) A könyv ismeretére Madáchnál nincs adat.
EGY TUDÓS: a *Faust* Wagnerére vezette vissza: Morvay 1897 98.

24 *kandivá:* „...kiváncsian ideoda tekingető, pislogató, ki minden apróságot látni, tudni vágy." (CzF III. 363. h.)

48 *Nagy művemben*: szervetlen anyagból élőlény előállításában, amelyet a kor materialista alapműve, Büchner *Kraft und Stoff*ja (1855) lehetségesnek tartott. Művészi előképe a *Faust* II. részének homunculus-motívuma, amint azt már A. D. [= Adolf Dux] észrevette: „... mittelst der Retorte Organismen zu Stande bringen, den *Homunculus* künstlich zu zeugen." (Pester Lloyd, 1862. 21. sz. január 26.) Szász Károly hasonlóképp vélekedett: „... itt a tudós vizsgálódásai s chemiai kutatásai felette emlékeztetnek a Faust-féle eszmékre, itt is üvegben látjuk az életműves természettől

ellopott müfolyamot (állítólag) készülni, forrani – s Faust »homunculus«-ával (üvegben készült »embercse«, mely Faust második részében szerepel) – csaknem színről színre találkozunk." (SzF 1862. I. 22. sz. április 3. 340.)

77 *organismus*: (lat.) működő, élő szervezet

97 *Al-borak*: (arab) villám. Gábriel arkangyal szárnyas lova, amelyen Mohamed próféta bejárta a hét égen keresztül a földet Mekkától Jeruzsálemig, vö. Alexander 1900 202.! A reformkorban így hívták Széchenyi István egyik kedvenc lovát is.

103 *Bűnét is, a tulajdonnak fogalmát*: a Lukács Móric székfoglaló tanulmányában említett Owen rendszerében nincs személyes tulajdon (Lukács 1843 65., vö. Tolnai 1911 385.!) Proudhon szállóigévé vált, de Lukácstól nem idézett mondásának („La propriété c'est le vol", 1840) ismerete nem bizonyítható Madáchnál.

102–104 A kutya viselkedéséről Madách hasonlóképpen írt az *Egy őrült naplójából* c. lírai ciklusának 28. darabjában: „Ember! te nagyszerű méregfa, / Környezetedet is megmérgezed, / Im bűneidet eltanulja / Leghűségesb barátod is, – ebed; ! S míg jó ruhához hízelegve jő, / A rongyos koldust megugatja ő." (MÖM II. 385., vö. Voinovich 1922 158.!)

111–112 Az itt párbeszéddé oldott Cato-idézet („Az ökör a szegény rabszolgája a szegény a gazdag ökre") Madách egyik céduláján is fennmaradt: MÖM II. 781., MKK 356.

132 *alumínért*: 1827-ben a ném. Wöhler állította elő, nagybani termelését 1854-ben a fr. Henry Sainte-Claire Deville demonstrálta. Az új fémet 1855-ben a párizsi világkiállításon mutatták be. Madách feltehetően erről szóló híradást olvashatott, ezért írja franciásan a névalakot. (Vö. Tolnai 1914b!)

160 *költemény*: az Odüsszeia. Lat. fordítása (1783-as velencei kiadásban) megvolt Madách könyvtárában, vö. Szücsi 1915 19.!

163 *Homernak*: Homérosz (i. e. 8. sz.), gör. költő. A két eposz, az *Iliász* és az *Odüsszeia* mellett az ókorban más műveket is tulajdonítottak neki.

164 *Hadesnek*: az *Odüsszeia* XI. énekében jut el az ithakai király az alvilágba.

166 *Tacitus Agricolája*: Publius Cornelius T. (i. sz. 55–100), római történetíró életrajza Julius Agricoláról, Britannia meghódítójá-

ról. Tacitus négykötetes összkiadása megvolt Madách könyvtárában, vö. Szücsi 1915 19.!

189 *Ultima ratio regum*: (lat.) a királyok utolsó, végső érve, ti. a háború. II. Frigyes porosz király jelmondata, amelyet ágyúira öntetett. Weber *Demokritos*ában is megvolt (X. kötet, a Der Krieg c. 14. fejezetben). Magyar huszáradomával megtoldva Aszalay József magyar fordításában is: *Szellemi omnibus az élet útain*, Pest 1855–1856. II. 99., vö. Tolnai 1917 47–48.!

228 *megélhetés*: a szó Lukács Móric tanulmányából való (Lukács 1843 53.), a CzF-ban nem szerepel, vö. Tolnai 1911 381.!

240 *Négy ezred év után a nap kihűl*: a hőhalál-elméleteket, az entrópia félelmeit Lucifer már az I:87–88 sorban exponálta: „... míg minden kihűlt, / És megmarad a semleges salak." Az ősforrás a Biblia, Babilonia pusztulása: Iz 13, 10. A *Csongor és Tünde* V. felv.-ában az Éj monológja zárult hasonló látomással: „Sötét és semmi lesznek: én leszek, / Kietlen, csendes lény nem lakta Éj." (VÖM 9. 152.) Vajda Péter *A nap szakaszai* c. prózaversének *Az utolsó éj* c. fejezetében (Buda 1834) is ez olvasható: „Akkor sötét golyó lesz a nap az égen... A földet pedig hó és jég födendi." (Új kiadása: Vajda 2004 32.) Madách a reformkori sajtóban szintén találkozott ezekkel az elméletekkel (az Ath vonatkozásában: Baranyi 1963a 61–62.), közvetlen forrása pedig Nendtvich Károly tanulmánya volt (Nendtvich 1851, vö. Riedl 1906 és Voinovich 1922 279.!). Noha Nendtvich számításokat is közölt a Föld jövőjéről, a 4000 év sem nála, sem Lukács Móric Fourier-ismertetésében (Lukács 1843) nem szerepelt. Megvan viszont Fourier főművében: *Théorie de l'unité universelle = Oeuvres complètes de Charles Fourier*, Paris 1840. III. 271., vö. Waldapfel 1965 390.! Eszerint a naprendszer kihűlését 4000 évvel a katasztrófa előtt jelzik majd a természet változásai, ez lesz a végső hanyatlás kora. Mivel Madách a XIV. színben is következetesen használja a motívumot, feltehetően ismerte Fourier számításait.

252–253 A két sor a *Faust* II. része nyomán, Mephistopheles Wagner homunculus-kísérletét szemléli: „Ein Mensch? Und welch verliebtes Paar / Habt ihr in's Rauchloch eingeschlossen?" (Alexander 1900 207., Voinovich 1922 524., jegyzetben)

253 *organisál*: szerves életet teremt, azaz nemz.

300–301 *Ez a lombik nekem / Nagyon szűk és nagyon tág*: visszautalás arra, hogy Ádám a III. színben látta működés közben a természet erőit. A „nagyon szűk" a III:475. sorra céloz (a Földszellem önkörében végtelen), a „nagyon tág" pedig a III:483–485. sorra: „elrészletezve" kell őt keresni, vö. Tolnai 1903!

319 *LUTHER*: Martin L. (1483–1546), szerzetes és teológusprofesszor, 1517-ben a wittenbergi 95 tétellel a reformáció elindítója. A pápa 1520-ban, a császár 1521-ben közösítette ki. 1522-ben készült el az Újszövetség, 1534-re (többekkel) az Ószövetség ném.-re fordításával. Hallei, 1788-as, közös kiadásuk megvolt Alsósztregován, sőt Morvay szerint a költő kézikönyvtárában tartotta, és ugyanott őrizte kétkötetes katekizmusát és 1783-ban kiadott levelezését is, vö. Szücsi 1915 24.! Ez inkább Kardeván Károly igazát bizonyítja, aki a hitújító szimbolikus ábrázolását látta a kazánfűtésben; szemben Szelényi Ödön véleményével, aki „bámulatosan sikerült travesztálás"-ról írt. A vita: Szelényi 1906 és Kardeván 1933.

323–330 A kazánfűtés szimbóluma Széchenyi István *Kelet népe* c. röpiratának (1841) kedvelt, hatszor használt képe, vö. Kardeván 1933 87.! Széchenyi műve nem maradt fenn Madách könyvtárában, de Kossuth erre készült *Felelet*e igen és a gróf más művei is, vö. Szücsi 1915 27–28.!

334 *CASSIUS*: Caius Longinus C., római hadvezér, a Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője, Caesar egyik merénylője, aki a philippi-i csatavesztés után (i. e. 42) öngyilkos lett. Tolnai Vilmos szerint kiválasztása Shakespeare *Julius Caesar*ja alapján (I. felv. 2. jelenet) történt: Tolnai 1911 385. Madách már 1839-ben megszerezte az 1836-os ném. összkiadást könyvtárába, de olvashatta Alsósztregován magyarul is Vörösmarty fordításában, az ún. „kézi kiadásban", vö. Szücsi 1915 18. és 20.! Shakespeare hatására utal a „halvány Cassius" szabadsághősként szerepeltetése *Csak tréfa* c. drámájában (MÖM I. 184.) és *Költő barátomhoz* c. versében (MÖM II. 366.).

341–342 *koponyád / Alakzata*: a Franz Joseph Gall (1758–1828) svájci ném. anatómus általa kifejtett elmélet, a frenológia szerint a koponya alkata határozza meg az egyén képességeit. „... én e' tudomány igazságáról meg vagyok győződve..." – írta Nagy Iványnak, akinek egy értekezést is megajánlott a témában 1861. december

23-i és 1862. január 14-i levelében (MÖM II. 932–933.). Valóban szerepelt tanulmánytervei között és több céduláján (MÖM II. 750., 752., 760., MKK 330., 364–365.). Dolgozószobájában egy parókatartó fejforma állt fából, amelyre a költő rárajzolta az egyes képességek helyeit: „A frenologikus »Haubenstock« ott állt a faliszekrény melletti sarokban." (Balogh 1996 37–38. Nyomán fia is, Madách-életrajzában: Balogh 1934 121. Mindkét helyen *Tragédia*-idézetekkel. A frenológiával kapcsolatban l. még Voinovich 1922 277. és főleg Morvay 1934 80.!) Azonban „A P[h]renológiának nem az egyes organum kimutatása a tárgya." (MÖM II. 752., MKK 364.) Őt a következő, szintén egyik céduláján olvasható kérdés izgatta: „*Nagy külömség* azért van é bizonyos forma képünk v[agy]. koponyánk, mert illyen jellemünk van vagy meg fordítva?" (MÖM II. 755., MKK 373.) A költő válasza e szín 341–343., 386–387. és 396–397. sorában található.

347 *Philippinél*: ennél a makedóniai városnál vívták meg és vesztették el utolsó csatájukat a római köztársaság hívei i. e. 42-ben Brutus és Cassius vezetésével, akik azután önkezükkel vetettek véget életüknek. (Együtt említették őket már Madách fiatalkori drámájában, a *Csak tréfá*ban is: MÖM I. 187.) Madách kompozíciós elve szerint az öregedő Ádám többször hivatkozik olyan eseményekre, amelyek nem jelentek meg a történeti színekben. Arany ezt az álomjelenetekben vízióként elfogadta, csak a keretszínekben vitatta, vö. a II:78. sorhoz kapcsolódó SZÖVEGKRITIKAI DOKUMENTUMOK-kal, Arany 1861. október 27-i levelében!

351 *Plátó*: Platón (i. e. 427–347), gör. filozófus. Fiatalon verseket és drámákat írt; ideatanával az objektív idealista filozófia megalapítója. A 357. sor tanúsága szerint *Állam* c. utópiája okán kerülhetett a jelenetbe, vö. Alexander 1900 212–213.! Megjegyezzük, hogy az ÚMM 1850/51. kötetében, ahol Nendtvich 1851 megjelent, Hunfalvy Pál terjedelmes tanulmányt közölt a *Platóni Köztársaság* címen.

358 *MICHEL-ANGELO*: Buonarrotti M. (1475–1564), a reneszánsz egyik legsokoldalúbb művész-egyénisége; szobrász, festő, építész, költő egyszemélyben.

375 *világtekét*: a földgömböt

319–378 A lezajlott jelenetre a *Tragédia* egyik első bírálója, Erdélyi János (Magyarország, 1862. szept. 3., a kritika 5. folytatása) Victor Considérant-tól idézett párhuzamot: „... helyesnek volna-e található erőtetni a szereplést, megváltoztatni a hivatás rendjét, kényszeríteni Nodiert, hogy tehenet őrizzen, M[adam]e. Staelt, hogy hányja le a bögre tajtékát, Vaucansont, hogy operát írjon, Mozártot, hogy gépeket eszkábáljon, Rafáelt, hogy gyertyát mártson, Michel Angelot, hogy mindezt vásárra vigye, és a kuktát, hogy szentszűzarczokat fessen s bazilikákat építsen?" (*Destinée sociale*, Besançon 1844. II. 214., alkalmasint saját fordításában. Legutóbb: Erdélyi 1991 402.) L. még Dobossy 1958!

381 *közös növelde*: ez a saint-simonizmus elve volt: „... szükségesnek tartatik a' gyermekeknek nyilvános együtt neveltetése." (Lukács 1843 58., vö. Tolnai 1911 384.!)

389 *Semirámis*: szépségéről híres, mondabeli asszír királynő. Újabb példa a kompozíció térben és időben való tágítására.

422 *párjaúl igényli*: a nőközösség Owen utópiájának része volt, l. Lukács 1843 65., vö. Tolnai 1911 385–386.!

424–425 A XIX. században úgy vélték, hogy a specifikus betegségek direkt módon öröklődnek, vö. Czeizel 1980 62.!

436–437 A gondolat, enyhített formában, átkerült a *Mózes* I. felv.-ába is: „S csak lelkesülés szült mindég nagyot. –" (MÖM I. 725., vö. Morvay 1897 55–56. és Voinovich 1922 202., jegyzetben!)

XIII. szín

Az űrjelenetnek egyetlen, kizárólagos forrása nincsen; s mivel a romantika szabad tér- és időjátéka alapvető technikának számított, a szakirodalom is meglehetősen széles körben kereste a mintákat. A *Tragédia* első bírálói közül Szász Károly – ismertető elemzésének nyolcadik részében – a *Faust*-ra utalt: „... a Harzgebirgi Walpurgis-Nacht szeszélyes kóborlását idézi elménkbe, bár kétségtelenül egészen más fölfogással." (SzF 1862. I. 22. sz. ápr. 3. 339.) Bodor Aladár a költő fiának, Madách Aladárnak egy levélbeli utalása alapján az 1850-es évek spiritiszta divatjához és irodalmához kötötte a színt (Bodor 1905 10.); Kármán Mór a fr. Jean Reynaud *Ciel et terre* c. művének (Paris, 1854) azt a gondolatát látta itt visszatérni, hogy az ember más és más bolygón fog új életet kezdeni az örökkévalóságig

(Kármán 1905 109–110.). Az addigi kutatásokat korrekten összegező Voinovich Géza felidézte ezeket, ő maga azonban Byron *Cain*ját (1821) tartotta Madách fő forrásának, és idézte Byron levelét Moore-nak (Ravenna, 1821. szept. 19.): „Couvier gondolatára támaszkodom, hogy a világ háromszor-négyszer is elpusztult." (Voinovich 1922 278.) A *Cain* szövegpárhuzamait is egybegyűjtötték: Alexander 1900 228–229. és Voinovich 1922 510. Újabb szövegpéldákkal érvelt a közelmúltban Byron mellett Kádár Judit is, aki joggal emlékeztetett a Byron melletti, filológiailag értékelhető adatokra: Madách 1840-ben egy közelebbről nem datálható, Lónyay Menyhértnek írott levélben Byron *Az ördög sétája* [*Cain*] c. műve után érdeklődött (Győrffy 1959 101. és MKK 237–238.). Az ang. költő tízkötetes ném. összkiadása (*Sämmtliche Werke*, Stuttgart 1845) megvolt sztregovai könyvtárában, vö. Szücsi 1915 17.! Madách forrása lehetett még a korábban – I:20/21 – említett Cicero-mű, a *Scipio álma* (*Somnus Scipionis*), amely szintén ott állt a családi bibliotékában, vö. Szücsi 1915 19.! A magyar irodalomból hagyományosan Csokonai Vitéz Mihály versét *(Az Ember; a' Poézis' első Tárgya, 1801)* szokták előzménynek tekintetni, ahol nemcsak a gondolati utazás, de a „levegői hang" is megvan, vö. Baránszky 1974 360–361. és Cs/ÖM V. 74–75. (főszöveg), 501–508. (jegyzet)! A térben és időben szabad repülés ~ szárnyalás ~ gondolati utazás Madách lírai verseiben ismétlődő motívum volt már az 1850-es években: *Az angyal útja* (MÖM II. 171–175.), *Éjféli gondolatok* (MÖM II. 324–327.), *A halál költészete* (MÖM II. 328–338.), *Őrüljek meg* (MÖM II. 304–306.).

0/1 [szerzői utasítás] *a többiek közé vegyűlten*: a 25–26. sor előlegezése. A kozmosz és föld arányain való elmerengés, a „Földünk mint kis szikra áll a mindenségben" sor konklúziójával az *Éjféli gondolatok* c. vers 44–64. sorában (MÖM II. 325–326.).

2–5 Visszautalás a XII:439–443. sorára, ahol a „gyors segély"-ként, azaz menekülésként végrehajtott újabb utazás célja nem tisztázódott.

9–12 A gondolat előképe a *Faust*ban: „Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust, / Die eine will sich von der andern trennen; / Die eine hält in derber Liebeslust / Sich an die Welt, mit klammernden Organen; / Die andre hebt gewaltsam sich vom. Dust / Zu den Gefilden hoher Ahnen." (Morvay 1897 99. és Voinovich 1922 411.)

35 *Szerelem és küzdés nélkül*: ezt a látszólag váratlan mellérendelést

a XI:584–591. alapozta meg; előkészíti a XV. szín isteni szózatra fogékony Éva-ábrázolását is, vö. Martinkó 1978 205.!

44 *Antaeus*: Antaiosz, Poszeidón tengeristen és a földanya, Gaia fia. Legyőzhetetlen volt, amíg anyjával érintkezett. Héraklész fojtotta meg, miután felemelte a földről.

51 *ázalag féreg:* „A vízben, szeszes italokban, s más folyékony testekben létező parányi állatkák. (Infusoria)." (CzF I. 360. h.)

65–69 Hasonló gondolat Eötvös Józsefnél, az ember „gondolatai nem emelkedhetnek túl e' föld' porán." (Eötvös 1852 II. 45., vö. Kardeván 1913/1914 5.!)

65–71 Az emberi lét anyaghoz kötéséről Büchner *Kraft und Stoff*jának (53.) hatását mutatta ki Voinovich: „... dass die Gesetze des Denkens die Gesetze der Welt sind." (Voinovich 1922 436.)

70–72 A gondolat megfogalmazásával Madách sokat küszködött céduláin: „ – Igy a természetet mondják mi bölcsen van elrendelve minden szükségletre, – igen mert mi bele nem paszol, ki mustrálja magát". Ugyanazon a cédulán: „A mi értelmünk a jó és czélirányosról épen azon természettől van alajítva és abstrahálva, melyet itélni akarunk." (MÖM II. 752., MKK 363–364.) Egy másik feljegyzésben, már a főműre utalva: „Minden okosan van a' természetben igy tartja eszünk, mert azt is az alkotta, hisz ha nem volna, el veszett volna. Azért tartjuk okosnak mert úgy van, s úgy van mert kell lennie. Az Ember traged[iája]: 13ik jelenetében rokon." (MÖM II. 757., MKK 370., vö. Voinovich 1922 436–437.!)

79 *jegeczül*: kristályosodik, azaz ásványná, szervetlen anyaggá válik, szemben a növénnyel, azaz a szerves, élő anyaggal. A párhuzamból lett szembeállításra l. még a III:88. sort!

90 *Szentelt pecsét*: visszautalás a II. színre, a halhatatlanság fája fölötti luciferi jog visszavételére. Ugyanakkor előremutatás a XV: 128. sorra, az Úr szavaira, vö. Martinkó 1978 207.!

104–106 A „lírai logika" szerint itt, „az erőnk szerint végzett küzdés = a boldogság egyik fajtája" formula első elhangzásakor végződik a *Tragédia*: Martinkó 1978 203.

115 *A czél halál*: a gondolat már a fiatalkori *Commodus*ban is, Condianus szövegében (IV. felv. 3. jelenet): „Nem érjük-e így is el a célt, mely minden földi keservtől felold? Nem érjük-e el a célt, mely mindnyájunkat egyenlővé teszen?" (MÖM I. 897. – Schéda 1978 618.)

116 *e küzdés maga*: reformkori irodalmunk a küzdést tekintette a leg-

főbb emberkritériumnak, a Szerb Antal által „és mégis"-filozófiának nevezett képességet pedig a romantikus magyar nemzetkarakter részének tartotta. A Kölcsey Ferenc *Küzdés* c. versével (1814) indult tematika ívét Berzsenyi Dániel, Széchenyi István, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor életművében mutatta ki a kutatás, mindenkor az itteni 113–116. sort tekintve e szellemi vonulat klasszikus összegezésének. L. erre leginkább: Barta 1942 149–154, Baranyi 1963a 129–134, Martinkó 1978 208–214, Szegedy-Maszák 1978 156., Lukácsy 1995 97–99. és 356–359.! Baranyi Imre a fenti névsort Vajda Péterrel bővítette, idézve *Időszakok* c. írását a *Dalhon* c. füzetsorozat első darabjából (Pest 1839. 198.): „A Főlény [= Isten] törvényül adá a természetben a küzdést, mindeneknek mindenekkel való küzdését, a küzdés sikere a haladás..." (Vö. Baranyi 1963a 130.; új kiadása: Vajda 2004 419.) Madách nemcsak átvette a küzdéseszme primátusát, de abszolút értéknek is tekintette, 1849 után kibővítve azt az újrakezdés képességével, ami a *Tragédia* történeti színei szerkezetének és személyiségeinek egyaránt meghatározója lett. Az 1855-ben átdolgozott *Mária királynő* c. történeti drámájában (V. felv. 4. jelenet) Palizsnay így beszélt: „Óh, mért küzd hát az ember? s hát mért küzdne, / Azért hogy küzdjön." (MÖM I. 361., Voinovich 1922 143. és 465.) Hasonlóképpen tett lírájában is. A beletörődés ellen lépett fel *A megelégedés*ben, ahol együtt szerepelt az ádámi és a luciferi magatartás közös gyökere: „... keblem te míg lehelsz, / Magasbra törj, kételkedj, csatázz!" (MÖM II. 299.) A *Csak béke, béke* már közvetlenül az itteni megfogalmazást előlegezte: „Küzdés az élet, nyugvás a halál..." A zárósorokban pedig: „Én küzdve bukhatom. / De a sorssal sohasem alkuszom." (MÖM II. 328. vö. Voinovich 1922 374.!) A *Tragédia* pesszimizmusát vallott Gelencsér Géza Ádám Sziszüphosz-paradoxona beteljesülését látta e sorokban: Gelencsér 1970 916.

119 A sor előzménye Madách verseiben is megvan. A *Zsibvásáron* c. költeményben: „Más világ lép fel, ha mi leléptünk, / A mi nékünk szent volt, gúny tárgya..." (MÖM II. 223.) Az *Éjféli gondolatok*ban is: „Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket / A megváltozott kor csak mosolyogni fogna..." (MÖM II. 326., vö. Voinovich 1922 463–464.!) Idézte a sort Baranyi Imre is, aki ezt összekapcsolta a XI:118. sorával, l. ott! (Vö. Baranyi 1963a 72–73.!)

121 *Chaeroneánál*: Khaeróneiánál. I. e. 338-ban itt verte szét II. Philiposz makedón király a görög városállamok egyesített seregét, véget vetve ezzel önállóságuknak.

123 *Constantinnal*: Nagy Konstantin római császár (i. sz. 274–337), a kereszténységet államvallássá emelte, és sikerrel állította meg – ezáltal is – átmenetileg a birodalom széthullását.

125–127 Ezek a ki nem fejtett, a VII. és a VIII. szín világába vezető utalások folytatták és erősítették azt a kompozíciós elvet, amelyet Madách már a XII. színben használt, vö. a XII:347. és 389. sorához fűzött jegyzettel!

128–133 Madách feljegyzései között ismételten előfordult: „De az eszme előre megy, észre sem veszik mint fogy a föld a lábok alatt, (...) s magok el ismerik minden 5 évben, mi ellen 5 év előtt még küzdöttek. –" (MÖM II. 766., MKK 320.) Egy másik cédulán a gondolat szintén a 119. és a X:118. sorának problémájához kapcsolódóan: „A történetet soha sem a magunk szempontjából kell megitélnünk de a kor szempontjából az akkor leg magasztosabb most leg bolondabb lehet az akkor hitt dolgokkal" (MÖM II. 767., MKK 367.). Ismét másik feljegyzésben, konkrét magyar politikai utalást megelőzően: „A kor emberei el avúlnak ez természetes, mert az élet halad." (MÖM II. 772., MKK 376., vö. Voinovich 1922 464. és Baranyi 1963a 72–73.!) A koreszmék itteni eszköz-voltát hangsúlyozta Martinkó András – összefüggésben a 103–105. és 114–116. sorral (Martinkó 1978 207–208.).

135 *a tudós szavát*: l. a XII:240–248. sorát!

143 *imént*: a XII. színben

XIV. szín

Madách és a korabeli entrópia-elméletek kapcsolatára l. a XII:240. sorhoz fűzött jegyzetet! Ami a kapcsolódó eszkimó-motívumot illeti, már Baranyi Imre kiemelte *Az Eszkimók* c. anonim, nyilván nyugat-európai forrásból fordított-kompilált cikket (Ath 1837. 18. sz. márc. 2. 137–138.), amely – szokásaikat ismertetve – végül leszögezte: „Az eszkimó embernek volt teremtve, de úgy hal meg, mint állat." (Baranyi 1963a 62–64.) A két motívum a szín konkrét forrásában összekapcsolódott: Nendtvich 1851,

vö. Riedl 1911.! Palágyi Menyhért a színt politikai allegóriának, a szabadságharc bukása utáni időszak ábrázolásának tekintette (Palágyi 1900 288.); azt már Voinovich cáfolta (Voinovich 1914 161.).

0/1 [szerzői utasítás] Forrása Nendtvich jóslata: „Azon jelenetek, t[udni]. i[llik]. melyeket jelenleg csak a polárkörök szomszédságában veszünk észre, mindig lejeb az egyenlítő felé húzódnának, míg végre azt is elérnék, s annak jelenleg égő homok sivatagait dermesztő hideg, forró vizeit pedig soha többé meg nem olvadó jég borítná." (Nendtvich 1951 534.) Vö. még a 9–14. sorral! A leírás mögött személyes és közvetlen tájélmény is rejtőzhetett, vö. a *Télen* c. Madách-verssel: „És előttem a nap vérszínű golyója / Oly borongó arccal ég, mint síri lámpa, / Azt hinné az ember halvány fátyolában, / Hogy tán elfogyott már minden hő sugára. // S íme a végső jel is letűne lassan, / Mely a föld és ég közt állott még határúl, / És egész világ egy órjás jég-golyó lett, / Mely tán egy Titánnak épült sírlakául." (MÖM II. 224., vö. Morvay 1897 55.!) A képsor stilizációja is megtalálható Madách lírájában. A jégvidék a birodalma a *Viharkirály* c. költemény címadójának (MÖM II. 181.), egyik színhelye *Az angyal útja* c. legendának (MÖM II. 575.), és előfordult *Az utolsó ítélet* c. „török legendában" is: „Elfogyott a napfény, fagy jött és setétség..." (MÖM II. 192., vö. Morvay 1897 49.!)

22 *Ez órjás síron*: a szerzői utasítást és az idáig terjedő leíró részt az újkori haláltánc-motívum lezárásának érezte: Kozáky 1925 500.

27 *Nyomorun-é, törpülve*: „... az ember elhagyandja azt [ti. a kihűlő Földet] testre és lélekre elgyengülve és félig törpülve..." (Nendtvich 1851 536.)

53/54 [szerzői utasítás] *ESZKIMÓ*: kiválasztásában és életelveinek meghatározásában még Büchner *Kraft und Stoff* c. művének „Die Gottesidee" c. fejezete is hatott, a „grönlandiakról" szólva: „... dessen höchster Wunsch in dem reichsten Überfluss an Thran und Fischen sich ausspielt." (Vö. Marót 1914, Voinovich 1922 435.!) Az „Eszkimo tompa agya" mint közkeletű metafora említve van Fuchs Tamás cikkében is, amelyben a teremtésmítoszt igyekezett összekapcsolni a racionalizmus révén „a szünteleni tökéletesbülés"-sel (Élk 1846. II. 5. sz. aug. 1. 133–136.).

galibából: kalyibából, gunyhóból. A palóc tájszót – szemben

a III. szín 0/1 [szerzői utasítás]-ával – Madách meghagyta, talán éppen az említett, közvetlen tájélmény hatására.

58–59 Az antropomorf istenképzetre l. a II:282–283. sorhoz fűzött magyarázatot!

104 *konyhánk gőze csak*: a 117. sorig terjedő párbeszéd forrását Marót Károly Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzai*nak Nagy Sándorról írt darabjában, a 22. fejezetben találta meg, ahol a makedón király az alvásban, a szeretkezésben érezte meg halandó voltát, és mértékletességet szabott az étkezésben, vö. Marót 1915 785–786.! Lucifer tirádájában (108–117. sor) valóban szerepel a kéj, a jó ebéd, a heverés. Plutarkhosznál Nagy Sándor nevelőjére, Leonidásra hivatkozott, mint elvei forrására, és vlsz. igaza volt Marótnak, hogy Madách itt félreértette forrását, amikor a thermopülei hős Leonidászt emelte be példázatába. A klasszikus gondolat – a Nagy Sándor-utalással együtt – átkerült Byron *Don Juan*jába: „... who / Would pique himself on intellects, whose use / Depands so much upon the gastric juice?" (V. ének, 32. stanza, vö. Marót 1915 784–785.!) Byron tízkötetes, ném. nyelvű összkiadása megvolt Madách könyvtárában, vö. Szücsi 1915 17.! A determinista tanok sorában a költő a reformkori sajtóban, jelesül az Ath-ban is olvashatott hasonlót, vö. Baranyi 1963a 92.! Egyik céduláján Moleschott-idézetként olvasható: „Ha Irland levest enne, s Anglia burgonyát, az lenne szabad ez rab." MÖM II. 756., MKK 372.) A gondolat folyamatosan foglalkoztatta Madáchot, már korai drámájában, a *Csak tréfá*ban (1843–1844) a III. felv. végén az önéletrajzi vonásokkal is felruházott főhős, Zordy Lorán az emberszeretetről vallja: „Éhség fájdalma az csak, mert mihelyt / Van mit rágódnunk, máris elfelejténk." (MÖM I. 179.). A IV. felv.-ban ugyanő „rágó erőmű"-nek nevezte az embert (MÖM I. 100.). Lírai versei között is, az *Egy őrült naplójából* c. epigrammaciklus 4. és 6. darabjában: „Hitvány erőmű az az ember / Az ész, e mozgató, alig keres / Annyit, mint a mit rossz fűtője / A jó gyomor tőle igénybe vesz." Illetve: „Két vezérrugója van csupán / A gyomor s a szemnek ingere..." (MÖM II. 377–378.) Megerősíthette ebben Eötvös József is, aki *A falu jegyzője* (1845) c. regényének VIII. fejezetét kezdte így: „... életnézetünk s gondolataink legnagyobb része, sőt nem ritkán azon érzemények, melyek emberi természetün-

ket leginkább nemesíték, gyomrunk állapotától függnek...” (Vö. Pais 1918.!)

109 *Leonidás*: spártai király, uralkodott i. e. 491 és 480 között. 480-ban a thermopülei szorosban hősi halált halt 300 társával a Xerxes perzsa király túlerőben lévő hadai ellen vívott csatában. Azóta a hősiesség, a hazaszeretet és az önfeláldozás jelképe. Ilyen értelemben említve már az *Éjféli gondolatok* c. versben is (MÖM II. 325.).

110 *barna levesével*: a közmondássá vált spártai egyszerűséget, ideértve a közös étkezés

112 *még pénze sincs*: az ezüstpénz használatának megszüntetését Lükorgosz törvényei írták elő, hogy megakadályozzák a szabad spártai polgárok vagyoni differenciálódását (ennek demoralizáló hatását Madách az V. színben ábrázolta), és így biztosítsák Spárta egységét, védelmi képességének fennmaradását. A forrás itt Plutarkhosz, a *Párhuzamos életrajzok* Lükorgosz-fejezete.

112–113 *lucullusi / Villában*: Lucius Licinius L. római hadvezér az i. e. I. században, aki azonban nem vitézségéről, mint inkább fényűzéséről és gazdagságáról vált legendássá, amellyel egyébként a tudományt és a művészeteket is bőkezűen támogatta.

115 *Brutus*: a feleség megnevezése egyértelművé teszi, hogy itt Caesar nevelt fiáról (i. e. 85–42) van szó. L. még a VI:120. sorhoz fűzött magyarázatot!

128 *nagy Hunyad*: Hunyadi János (?– 1456), hadvezér és kormányzó. A *Tragédia* egyetlen magyar történeti utalása.

132 *Luther*: l. a XII:319. sorhoz fűzött magyarázatot!

133 *Leo*: Giovanni de Medici (1475–1521), 1513-tól – Bakócz Tamás esztergomi érsek ellenében megválasztva – X. Leó néven római pápa. E minőségében Luther kiközösítője.

136 *Napoleon*: Bonaparte N. (1769–1821). 1794-ben lett tábornok, 1796-ban itáliai hadparancsnok, 1799-től a Francia Köztársaság első konzulja, 1804-ben koronázták császárrá. A családi bibliotéka számára a költő apja, id. Madách Imre valóságos kiskönyvtárat gyűjtött Napóleonról és koráról, vö. Szücsi 1915 7., 11., 21–22.! (Madách céduláin többször is előfordul a Napóleon név, ám a szövegösszefüggésből – mindig az 1850-es évek kisszerűvé lett politizálása kapcsán említette – kiderül, hogy III. Napóleon fr. császárról van szó, akit Madách egyhelyütt „nyomorult parvenü”-nek nevezett.)

128–138 Az öröklött–veleszületett képességek megvalósíthatóságát befolyásoló alkalmak és környezeti tényezők fontosságáról Madách már a reformkori sajtóban tájékozódhatott: Baranyi 1963a 94–95. *Éjféli gondolatok* c. versében kétszer is visszatért rá: „Óh hány Leonidás, hány Grachus megy sírba, / Senkitől nem sejtve, mert ennek a forum, / Annak Thermopylae nem jöve utába!" (MÖM II. 325.), továbbá: „És mért lesz a gyermek, ki Cato lehetne / S meghal torokgyíkban csecsemő korában, / Vagy megannyi lángész, aki sírban nyugszik / Eltörpülve, éhen, alkalom hiányban?" (MÖM II. 326., vö. Voinovich 1922 461–462.!)

160–162 Hasonló gondolat Madách akadémiai székfoglalójában (*A nőről, különösen aesthetikai szempontból*, 1864): „... valamint az erkölcsi és aesthetikai szépnek eszményképeit a nő szolgáltatja: úgy az erkölcsi s aesthetikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani." (MÖM II. 588., vö. Voinovich 1922. 389.!) A nő „megtestesült / Költészet" minősítése visszautalás a XI:588. sorára, egyben előkészítése a XV:166. sornak, az Úr feladatkijelölő szavainak a nő számára.

161 *torzalak*: karikatúra (CzF V. 375. hasáb)

164–166 A természeti népek e szokására l. a Bibliát: 1Móz 12 és 19,8–20. Madách forrása Karl Julius Weber *Demokritos*a (1832–1835) volt, az V. kötet „Die Eifersucht" c. fejezete: „Lappen, Grönländer und Wilde finden eine Ehre und Gastfreundschaft darin, dem Fremdling die enge Pforte zu öffnen, wenn er da eingehen mag. (...) Von den Völker der Natur ist bekannt, dass sie den Fremdling nicht selten um die Ehre bitte, ihre Weibern, Töchtern (...) gütigst beizuwohnen." (Vö. Tolnai 1937 275–276.!)

167 *Aspásiát*: szépségéről és szellemességéről híres athéni hetéra az i. e. V. században, Periklész kedvese.

XV. szín

3 *míg*: miközben, mialatt

6–7 Az üstökös megjelenése és a földrengés a néphit szerint jelentős, általában kedvezőtlen változások előjeléül szolgáltak, vö. Ipolyi 1854 212. és 277.!

8–11 A romantika gyakori kérdésfelvetése már a *Férfi és nő* c. Madách-dráma V. felv.-ában, Héraklész szövegében megfogalmazódott: „Mi is itt lent az élet? Pillanatnyi / Álom kínszenvedés, vagy álméden..." (MÖM I. 91., vö. Voinovich 1922 469.!)

23 *az akarat szabad*: Baranyi Imre előzményeként Horváth Mihály (Wilhelm Waschmuth nyomán írt) tanulmányát említette (*Szükség és szabadság a földi életben*, Ath 1838. II. 835–840., vö. Baranyi 1963a 92–98.!): „Az ember a természet urától nemcsak képességet vőn a szükség törvényeit kinyomozni, ő az akarat szabadságával is ellátva van..." (I. h. 96.) A magyar reformkor cselekvés-kultuszának határait firtató problémakör megfogalmazásában Madách Eötvös József véleményéhez állt közel, aki szerint „egyetlen tételt sem bizonyít annyi tény, mint azt, hogy az ember szabad akarattal bír, és hogy a kitünő egyéniségek jelentékeny befolyást gyakorolhatnak egy ideig egyes népek, sőt az egész emberiség fejlődésére..." Ám: „nem tagadhatni, hogy az egyes ember el van látva az akarat szabadságával, de embertömegek csak kisebb mértékkel bírnak e tulajdonnal." (Eötvös 1854. II. 443. és I. 41., vö. Kardeván 1947 25.!) Ezekre a tapasztalatokra vonatkoznak Ádám szavai a következő öt sorban. L. még a 179–180. sorhoz fűzött magyarázatokat!

33–34 A „statisztikai determinizmus" (vö. Czeizel 1980 71–72.!) érvelésének forrása Büchner *Kraft und Stoff*jának „Der freie Wille" c. fejezete, vö. Marót 1914 255–258. és Kardeván 1914 408–409.!

35–43 Lucifer bélféreg-példázatának mintája ugyanott, Büchnernél: „... dass die jugendlichere Form dieser Geschöpfe in solchen Thieren lebt, welche von Thieren, die erwachsene Form beherbergen, zur Nahrung dienen." (*Kraft und Stoff*, az „Urzeugung" c. fejezetben, 69., vö. Marót 1914 255–258., Kardeván 1914 418–409., Voinovich 1922 435–436.!)

54–58 A morálstatisztikai érvelés szintén Büchnertől: *Kraft und Stoff*, 256., vö. Voinovich 1922 436.!

63 *Nem egy magam*: az emberiség kiirtása után hasonlóan érvel az utolsó ember is, az *Egy őrült naplójából* c. Madách-epigrammaciklus lírai hőse: „S kivégezem végül enmagamat: / Hogy ujra Isten légyen már az úr, / És éden kerte ujra felvirúl." (MÖM II. 385., vö. Sőtér 1965 47.!)

66 *vége a komédiának*: jelenlegi ismereteink szerint Petőfi Sándor *Csendes élet* c., Koltón, 1847 októberében írt versének 1. sora. A költemény 1858-ban jelent meg először nyomtatásban (*Petőfi Sándor újabb költeményei 1847–1849*, II. 72.), így Madách ismerhette.

68 *vég s kezdet*: a következő sor általános, a történeti színek egészére érvényes megjegyzése előtt ez konkrét visszautalás a XI:554. sorra, a haláltáncot megelőző kar szövegére.

75 *e világ urának*: visszautalás a III:1–4. sorra

87 *Uram, legyőztél*: Belohorszky Pál itt és a következőkben véli megtalálni a „Kierkegaard-elvű gondolkodás" harmadik, vallási stádiumát (Belohorszky 1971 892–896.). Megjegyzendő, hogy az ő, idézett és óvatos megfogalmazását is elutasította Németh G. Béla (Németh G. 1973 868–873.), ám ennek ellenére legújabban már nem párhuzamokról, hanem idézetekkel támogatott Kierkegaard-hatásról esik szó (Belohorszky 1973, Bárdos 2001 95–110.). A közvetítőt Borsody Miklósban, az alsósztregovai nevelőben látják (Bárdos 98–102.). Az újkeletű legenda könnyen cáfolható: Borsody még 1872-ben sem említi iskolai célra készült áttekintésében Kierkegaard nevét (*A philosophia mint önálló tudomány s annak feladata* = a Lőcsei Kir. Kath. Főgymnasium értesítője az 1871/1872. tanévről, Lőcse 1872. 1–62.).

94 *Fiad*: Káin. Az ő történetét (a 1Móz 4,3–11-re hivatkozva) Madách romantikus legendában dolgozta fel: *Az első halott* (MÖM II. 140–142., vö. Horváth 1989 542.!). Byron *Cain*jának ismeretére l. a XIII. szín bevezető jegyzeteit!

96–98 Éva jóslata Krisztus születéséről „praeevangelium"; érzelmi prófécia, amelyben nincs szó Jézus váltsághaláláról, vö. Horváth 1989 542.!

98 *Testvériséget*: visszautalás a VI:277. sorra, Péter apostol szózatára

100 [beékelt szerzői utasítás] Az Úr nyíltszíni megjelenítése itt is az Ószövetségre megy vissza: „Az isten maga áll elő és Jóbot meggyőzi mindenhatóságáról, bölcsességéről stb." (Jób 38.) Vö. Morvay 1897 118. és Voinovich 1922 261.!

105 *érzelemnek*: Lucifer szájába adott előrejelzése, hogy a mű feloldása etikai–poétikai síkra tevődik át, vö. Martinkó 1978 203.!

110 *Uram!*: Ádám itt kezdődő, kérdéseket és kétségeket megfogalmazó monológjának mintája ismét a Biblia: „Jób vallomástétele Isten előtt...” (Jób 42, 2–6)

116 *porond*: l. a II:74. sorhoz fűzött magyarázatot!

128 *a titkot*: azaz az emberi ész számára felfoghatatlan és így megoldhatatlan problémák körét. Ezeket – Immanuel Kant *Kritik der praktischen Vernunft* c. műve alapján – Galamb Sándor a szabadság, az Isten és a halhatatlanság kérdésében határolta körül (Galamb 1917). Barta János szerint a befejezés „közeli rokonságba hozza” Madáchot Kanttal (Barta 1942. 152.), de a fenti Kant-mű nem bizonyítható ismerete miatt Galamb véleménye hipotézis maradt.

157–158 Vajda Péter *Időszakok* c. írásában: „Hogy az emberfajjal ez [ti. a visszafejlődés] ne történjék, végetlen távol és kimondhatatlan messze tűzeték ki neki a cél. (...) Tágos tehát még a munkamező, mely férfiúi karokra várakozik, hol ki-ki szelleme sugallata szerint dolgozhatik, örömét találva a munkában, gyönyörködve a sükerben és dacolva az akadályoknak.” (*Dalhon* I., Pest 1839. 198–199., idézte Baranyi 1963a 130.). Új kiadása: Vajda 2004 419.

163–166 A *Faust* II. részének zárómondata nyomán: „Das Ewig-Weibliche / Zieht uns hinan.” (Vö. Alexander 1900 284.!) L. még a 169. sor „Vigasztaló, mosolygó genius”-minősítését! Hasonlóan fogalmazott már Erzsébet a *Mária királynő* c. Madách-dráma I. felv.-ának 3. színében: „...mint nálatok okoskodás / Szül, férfiak, azt nőknél sejtelem / Suttogja sokszor sokkal biztosabban.” (MÖM I. 247., vö. Szegedy-Maszák 1978 155., jegyzetben!)

166 *Költészetté*: l. még a XI:588. és a XIV:161–162. sorához fűzött magyarázatot!

157–169 Az Úr itteni szózatát Szontagh Gusztáv teizmusával rokonította Bíró Béla (2004 52–53.).

172–178 Vö. Mephistopheles önjellemzésével, a már eldőlt erkölcsi dualizmus helyzetében, Goethe *Faust*jában: „Ein Teil von jener Kraft, / Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.” (Vö. Alexander 1900 246. és Voinovich 1922 326.!)

176 *végtelen leend*: Lucifer Sziszüphosz-paradoxonának az I:138. sorában megjövendölt beteljesülését látja itt: Gelencsér 1970 919.

179–180 A szabad választást mint az etikus cselekvés előfeltételét Kant *Kritik der reinen Vernunft*jára vezette vissza az újabb irodalom, jelesül Dieter P. Lotze (1981 97–98.), Eisemann György (1992 17–20.) és – a kérdést össze is foglaló – Striker Sándor (1996 I. 88–93.). Kantnak ez a munkája megvolt a sztregovai könyvtárban (vö. Szücsi 1915 23.!), a Madách Aladár posszesszori bejegyzésével ellátott kötet részletező, azt a költőhöz kötő leírása: Striker 1996 I. 94–101. L. még a XV:23. sorhoz fűzött magyarázatot!

181–182 A *Faust* angyali kara nyomán: „... hat an ihm die Liebe (...) / Von oben Teil genommen..." (Vö. Voinovich 1922 328.!)

179–198 Az ANGYALOK KARA egészét Herbart *Ueber die aesthetische Darstellung der Welt* (1804) c. művére vezette vissza Kármán 1905 86. és Voinovich 1922 440–441.

202 A szállóigévé lett zárósor emendálásáról évekig tartó vita folyt az 1930-as években. Kardos Albert – észlelve a számos kiadás szövegromlását – három pontban foglalta össze véleményét: a sor végén felkiáltójelnek kell állnia; a „küzdj" aposztrófja elhagyható, mert nem ikes igéről van szó; a megszólítás és a felszólítás (nem lévén kötőszó) központozással elválasztandó. (Kardos Albert: *Hogy végződik „Az Ember Tragédiája"*? Debreceni Szemle, 1934. 420–422.) A sor tehát nála: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!" Tolnai Vilmos, az 1923. évi krk. sajtó alá rendezője, megismételte a K-K1, 61 és 63 általa megőrzött változatát: „Mondottam ember, küzdj' és bízva bízzál!" Engedményre legfeljebb a „bízzál" ékezésében volt hajlandó Madách kézírásának bizonytalansága alapján (Tolnai Vilmos: *Hogy végződik Az Ember Tragédiája?*, Debreceni Szemle, 1935. 28–29.). Kardos Albert válaszában fenntartotta véleményét: az aposztróf megtartását önkényesnek tartotta, mivel a krk. az aposztróf gyakoribb eseteit elhagyta (Kardos Albert: Hogy végződik az *„Ember Tragédiája" – mégegyszer?,* Debreceni Szemle, 1935. 130–131.). A vitához kapcsolódott a mű új ném. fordítójának, Mohácsi Jenőnek a véleménye. Szerinte a zárósor utólagos függelék; a sorkezdő ige múlt ideje pedig arra utalna, hogy az Úr már mondta az intést, de Ádámra az akkor nem hatott. A korábbi ném. fordítók zöme jelen idejűnek vette és tolmácsolta az igét. Mohácsi ezt nem fogadta el, de a központozásban ő is új változatot ala-

kított ki: „Ich sagte dir: Mensch, kämpfe und vertraue!" (Mohácsi Jenő: *Bemerkungen zur „Tragödie des Menschen"* = *Emlékkönyv* Balassa Józsefnek (...) 70. születése napjára, szerk. Beke Ödön, Benedek Marcell, Turóczi-Trostler József, Bp. 1934. 96.) Tolnai újabb megszólalásában már Mohácsinak válaszolt: a K-K1 ismeretében elvetette a „toldalék-elméletet", a zárósor szerves és indokolt; nélküle – ahogyan az egyházi bírálók állították – valóban pesszimista lenne a mű (Tolnai Vilmos: *Hogyan végződik az „Ember tragédiája" II.?*, Debreceni Szemle, 1935. 131–133.). Három év múlva – más szakfolyóiratban, más szereplőkkel – a sorkezdő ige idejéről robbant ki vita. Zolnai Gyula szerint a „Mondottam", mivel a felszólításra vonatkozik, „nyomatékos, ünnepies jelen idő." (Zolnai Gyula: *Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!,* MNy 1938. 43–44.) Kardeván Károly szerint az Úr a XV. szín biztatásait foglalja össze, viszont nem adhat formailag jelen, tartalmilag jövő idejű feleletet Ádám utódai kérdéseire, ezért „Nemcsak alakilag, hanem értelmileg is múlt idő." (Kardeván Károly: *Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!,* MNy 1938. 244–245.) Amint az a vitacikkek címéből is megállapítható, az emendálás kérdésében sem sikerült közmegegyezésre jutni. A polémia mára – a textológia fejlődésével – okafogyottá vált: tudományos kiadásban a zárósor (is) betűhív, ahogyan az MEGÁLLAPÍTOTT SZÖVEGünkben is áll, míg a népszerű kiadásokban emendálunk: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!" Megjegyezzük még, hogy az irodalmi közvéleményben, kivált az idősebb olvasók körében, máig él egy legenda, miszerint a zárósort Arany írta volna hozzá Madách szövegéhez. Ez vlsz. Mohácsi „toldalék-elméletének" és az Arany-javítások körüli többszöri vitának vulgarizálódott változata.

Névmutató*

Agricola, Julius 782
Aigner Lajos 685
Albertus Magnus 764
Alexander Bernát 629, 733, 734, 739, 740, 742–744, 746, 747, 749, 752, 753, 755, 756, 759, 760, 765, 766, 776, 780, 782, 783, 785, 787, 979
Almási Balogh Pál 764
Anastasius → Athanasius
Andor Csaba 629, 634–636, 660–662, 664, 672, 700, 741
Aquinói Tamás 735
Arany János 5–10, 14, 16, 18, 20, 26, 30, 32, 34, 36, 38–42, 46, 48, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 66, 68, 70, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 94–96, 98, 100, 102, 104, 106, 110, 112, 114, 118, 120, 127, 128, 130, 134, 136, 138, 142, 144, 146, 148, 150, 152, 154, 158, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 192, 194, 198–200, 202, 204, 206, 208, 210, 212, 216, 220, 224, 226–228, 230–232, 234, 236, 240, 242, 244, 246, 248, 250, 252, 254, 262, 264, 266, 268, 270, 272, 274, 276–278, 282, 284, 286, 288, 290, 294, 296, 298, 300, 302, 304, 306, 308, 310, 312, 314, 316, 320, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 334, 340–342, 346, 348, 350, 352, 354, 356, 366, 368, 370, 372, 374, 376, 378, 380, 382, 384, 386, 388, 390, 392, 394, 396, 400, 404, 406, 412, 414, 416, 418, 420, 422, 424, 428, 430, 432, 434, 438, 440, 442, 444, 446, 448, 450, 452, 454, 456, 458, 460, 462, 464, 466, 468, 470, 471, 474, 476, 484, 486, 490, 492, 494, 496, 498, 504, 506–508, 512, 514, 516, 518, 520, 522, 526, 527, 530, 536, 540–542, 544, 546, 548, 550, 552, 554, 556–558, 562, 564, 566, 568, 570, 572, 574, 576, 578, 580–582, 584, 586, 588, 590, 594, 596, 598, 602, 603–605, 607–622, 628, 629, 631, 637, 638, 652, 653, 661–671, 673, 674, 676–678, 680–683, 686, 689, 690, 694, 695, 700–702, 706, 709–723, 725–730, 733, 734, 738, 742, 746, 762, 785, 799
Arius (Árius) 758
Aszalay József 752, 778, 783
Aszpásia (Aspásia) 794
Asztalos Lajos 699
Athanasius (Atanásius) 621, 758
Augustinus, Aurelius 735

Babits Mihály 5, 629
Bajza József 633
Bakócz Tamás 793
Bakonyi H. R. 657
Balassa József 799
Bálint Endre 6
Balogh Károly, ifj. 629, 643, 654, 661, 671, 673, 727, 728, 741, 778, 785
Balogh Károly, legifj. 629, 644, 654, 658, 672, 728, 741, 785
Baránszky Jób László 629, 787
Baranyi Imre 630, 731, 752, 755, 761, 772, 774, 777–779, 783, 789, 790, 792, 794, 795, 797
Baráth Ferenc 768
Bárdos Dóra 645
Bárdos József 630, 796
Baróti Szabó Dávid 732, 737
Barta János 630, 726, 771, 780, 789, 979
Bauquer, Alexandre 707

* Tartalmazza az előszó, a szövegkritikai jegyzetek és a teljes jegyzetapparátus névanyagát, kivéve a mitológiai alakokat és az irodalmi szereplőket.

Becker Hugó 630, 767, 768
Béguin, Albert 745
Beke Ödön 799
Belohorszky Pál 630, 779, 796
Bene Kálmán 645
Benedek Marcell 799
Bérczy Károly 643, 644, 656, 658, 669, 681, 695, 703
Berzsenyi Dániel 789
Bessenyei Sándor 732
Bíró Béla 630, 733, 797
Bodnár István 655
Bodor Aladár 630, 786
Bogoly József Ágoston 5, 630
Borsody Miklós 662, 796
Bory László 655, 658–661
Börne, Ludwig 779
Breitschwert 763
Brutus, Junius, római consul 753
Brutus, Decimus Junius 753, 754, 770, 785, 793
Bulwer, Edward George 751
Büchner, Ludwig 633, 733, 738, 741, 743–746, 781, 788, 791, 795
Byron, George Gordon Noël 632, 635, 687–691, 736, 738, 739, 741, 761, 773, 787, 792, 796

Campanella, Tommaso 735
Carlyle, Thomas 767, 768
Cassius, Caius Longinus 784, 785
Catilina, Lucius Sergius 770
Catinat, Maréchal de 778
Cato, Marcus Porcius 782, 794
Catulus 751
Cennerné Wilhelmb Gizella 630, 704
Cicero, Marcus Tullius 733, 745, 770, 787
Claudius, Marcus 751
Cluvia 751
Considérant, Victor 786
Constantinus → Konstantin, Nagy
Cormenin, Louis Marie de la Haye 631, 767–769, 771
Cornelius Nepos 748, 775
Curtius, Rufus 748
Czeizel Endre 630, 744, 745, 769, 777, 786, 795
Czilchert Róbert 631, 777
Czóbel Ernő 631, 767–769, 771
Czuczor Gergely 630

F. Csanak Dóra 724
Csengery Antal 636, 664, 665, 681, 682, 694–696
Csokonai Vitéz Mihály 631, 787
Csörföly Imre 655

Dacsó Lujza 761
Dánielisz Endre 629
Dante Alighieri 683, 694, 735
Danton, Georges 654, 661, 688, 767–771
Dareiosz, I., perzsa király 750
Darwin, Charles Robert 737
Dávidházi Péter 696
Dénes Szilárd 5, 631
Deville, Henry Sainte-Claire 782
Dietze, Alexander 701, 702
Disraeli, Banjamin 756, 761
Dobossy László 631, 786
Domitianus, római császár 751
Dózsa Dániel 702
Dux Adolf 686, 699, 700, 744, 771, 773, 775, 780, 781

Ecsedi Kovács Gyula 707
Eisemann György 631, 798
Elek Oszkár 631, 756, 761
Emich Gusztáv 669, 670, 675–678, 703, 726
Endrődi Sándor 680
Eörsi István 741
Eötvös József 631, 633, 634, 681, 700, 736, 740, 741, 745, 751, 755, 760, 772, 774, 779, 788, 792, 795
Eötvös Károly 697
T. Erdélyi Ilona 631
Erdélyi János 631, 681, 692–696, 701, 745, 747, 786
Erdélyi Károly 631
Euseb, püspökök 758
Evans, Mary Ann 666

Fáj Attila 631, 780
Fehér Géza 639
Fényes Elek 631, 728
Fenyő István 631, 768, 774
Ferdinánd, II., német-római császár és magyar király 763
Ferenc József, I., osztrák császár és magyar király 705
Ferencz József 703
Feuerbach, Ludwig 737, 743
Fodor Gyulai Dánielné 659
Fogarasi János 630
Fónagy Iván 631, 748
Foscolo, Ugo 691
Fourier, Charles 639, 780, 783
Fráter Erzsébet 675, 764, 766
Fried István 631, 780
Frigyes, II., porosz király 783
Fuchs Tamás 791

Gaal József 635, 770
Gabler, Hans Walter 8
Galamb Sándor 632, 797
Gall, Franz Joseph 784
Gelencsér Géza 632, 789, 797
Geréb József 746
Gergely Pál 629, 666, 668, 701
Gibbon, Edward 639, 654, 751, 754, 756, 757, 761
Goethe, Johann Wolfgang 607, 609, 657, 658, 667, 686, 688–691, 694, 732, 744, 762, 764, 771, 773, 774, 780, 797
Gracchusok 794
Greguss Ágost 682–684, 686, 696, 699
Grimm Rudolf 704, 705
Grimm Vince 705
Guadet, Marguerite-Elie 771
Guillotin, Joseph Ignace 767
Gulyás Pál 5, 6, 632, 643, 664

Győrffy Miklós 632, 726, 787
Gyulai Pál 632, 644, 650, 656, 659, 664, 694–696

Halász Gábor 6, 635, 645, 700
Harsányi Zsolt 660
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 755
Hégészipülé 748
Hegyessy Kálmán 757
Heine, Heinrich 633, 754, 763
Henriczi Ágoston 654
Herbart, Johann Friedrich 798
Herder, Johann Gottfried 735, 738
Hermész Triszmegisztosz 764
Hérodotosz 745, 746, 748
Heténvi János 733, 755
Hieronymus 735
Hippia 751
Hogarth, William 635, 773, 775
Holder, Yosef 699
Homérosz 782
Homonnay Imre 632, 779
Horányi Károly 724
Horatius Flaccus 604, 614
Hornok Sándor 764
Horváth Károly 5–7, 632, 635, 636, 652, 658, 687, 689, 690, 694, 696, 731, 732, 736, 737, 739, 759, 764, 766, 796
Horváth Mihály 795
Hugó Károly 751, 753
Hugo, Victor 736
Humboldt, Alexander 733
Hunfalvy Pál 785
Hunyadi János 793

Ipolyi Arnold 632, 794
Ité Nina 654
Iuvenalis, Decimus Iunius 751, 752

Jámbor Pál 605, 634, 662, 664, 665
János apostol 759
Jeszenszky Danó 655, 657, 659, 660, 698
Jeszenszky István 657
Joyce, James 8
Gy. Juhász László 632, 779
Julia 751
Julius Caesar, Caius 754, 770, 784, 793

Kádár Judit 632, 787
Kálnay Nándor 632, 654, 655, 662
Kant, Immanuel 797, 798
Kántor Lajos 632, 687, 689, 690, 694
Kárászi Attila 709
Kardeván Károly 633, 733, 734, 736, 739–744, 755, 760, 762, 763, 772, 784, 788, 795, 799
Kardos Albert 633, 759, 762, 798
Kármán Mór 633, 736, 737, 786, 787
Károli Gáspár 736, 759, 762
Károlyiné Huszár Anna 656, 664, 673
Károsy Pál 633, 701
Kazinczy Gábor 670, 673, 676, 705
Kéky Lajos 633, 666, 668
Kemény Zsigmond 636
Keopsz, egyiptomi fáraó 746
Kepler, Johannes 357, 437, 634, 635, 759, 763, 765, 766, 771, 779
Kerényi Ferenc 7, 8, 630, 633, 636, 645, 658, 709, 769
Kéri 633, 777
Kertbeny Károly 702
Kierkegaard, Søren 630, 779, 796
Kimón 748–750
Király János 701
Kisfaludy Károly 761
Kiss János 742
Kiss József 680
Klein Dezső 674
Kolb, G. F. 633, 733
Konstantin, Nagy (Constantinus), római császár 757, 758, 790
Kopernikusz, Nikolausz 765
Korompay H. János 629
Kossuth Lajos 784
Kovács Dezsőné 634, 766
Kovács Ilona 9
Kovács Mártonné 724
Kovács Sándor Iván 629
Kovács Sebestyén Endre 663
Kozáky István 634, 748, 750, 754, 762, 780, 791
Kozocsa Sándor 86, 90, 132, 602, 604, 605, 607–615, 617–628, 634, 674, 676
Kölcsey Ferenc 634, 691, 709, 759, 789
Kőrösi Csoma Sándor 741
Kristóf György 634, 751
Krizsán László 634, 662, 663
Kugler, Adolf 702

Lajos, XVI., francia király 768
Lamartine, Alphonse de 691
Lamennais, Hugues-Félicité-Robert de 632, 735, 737, 779
Láng József 9
Lanjuinais, René 769
Latkóczy Mihály 660
Leblancné Kelemen Mária 635, 638
Lenau, Nikolaus 689
Leó, X. (Medici, Giovanni de), római pápa 793
Leonidász, spártai király 792–794
Licinius, Lucius 793
Lisznyai Kálmán 663
Livius, Titus 753
Lónyay Etelka 770
Lónyay Menyhért 634, 751, 753, 787
Lotze, Dieter P. 634, 798
Lucretia 753
Lucullus, Lucius Licinius 793
Lukács Móric 634, 775, 777, 780–783, 786
Lukácsy Sándor 634, 732, 737, 756, 779, 789
Luther, Martin 633, 637, 661, 779, 784, 793
Lutter János 661
Lükorgosz 793

Madách Aladár 644, 654, 778, 786, 798
Madách Imre, id. 793
Madách Jolán 675
Madách Károly 655, 663
Madách Mária 644
Madách Pál 769
Magnus, Albertus 764
Majthényi Anna 634, 654, 656, 664
Malthus, Thomas Robert 777
Mályuszné Császár Edit 634, 706
Marcus Claudius 751

Marmontel, Antoine François 760
Marót Károly 635, 733, 741, 743, 791, 792, 795
Martinkó András 634, 742, 746, 748, 788–790, 796
Mátyás, II., magyar király 763
Medici, Giovanni de → Leó, X.
Melchior, Claus 8
Menkauré (Mycerinus), egyiptomi fáraó 746, 748
Mezei József 7, 637
Michelangelo Buonarroti 516, 704, 785, 786
Michelet, Julius 780
Mignet, François-August-Marie 635, 770
Mihályi József 635, 726
Mikes Kelemen 762
Miklóssy János 639
Mikola Sándor 635, 763, 765, 766
Mikszáth Kálmán 659, 660
Milo, Titus Annius 751
Miltiádész 616, 691, 748–750
Milton, John 686, 691, 694, 732, 737, 738, 740
Mocsáry Lajos 781
Mohácsi Jenő 798, 799
Molière (Poquelin, Jean-Baptiste) 670
Molnár György 634, 635, 706–708
Monostory Klára 709
Montaigne, Michel 778
Moore, Thomas 787
Móra Ferenc 635, 660
Morvay Győző 5, 635, 653, 654, 660, 662, 671, 672, 701, 734, 737, 738, 740, 743, 745, 747–750, 756, 757, 763, 772–777, 779, 781, 784–787, 791, 796
Mozart, Wolfgang Amadeus 786
Mudra Viktória 638
Müller von Mühlbeck, Barbara 763, 766
Mycerinus → Menkauré

Nabukodonozor, babilóni király 758
Nagy Gusztáv 699
Nagy István 609, 667
Nagy Iván 605, 652, 653, 661–665, 668, 676, 678, 682, 699, 700, 703, 784
Nagy Sándor, makedón király 792
Nagyné Nemes Györgyi 636, 662, 741
Napóleon, I., francia császár 760, 793
Napóleon, III., francia császár 691, 793
Navaza Blanco, Gonzalo 699
Nendtvich Károly 636, 734, 783, 785, 790, 791
Németh Antal 636, 707
Németh G. Béla 629, 636, 696, 796
Néró, Lucius Domitius, római császár 754
Nodier, Charles 786

Offenbach, Jacques 706
Opitz Tivadar 700
Ormós László 778
Ovidius, Publius Naso 752, 753, 776
Owen, Robert 782, 786

Paine, Thomas 760
Pais Dezső 636, 793
Pajor István 697
Pál József 638
Palágyi Lajos 644
Palágyi Menyhért 636, 655, 656, 660, 700, 747, 748, 761, 769, 791
Pap Endre 636, 744
Paracelsus, Aureolus Philippus 764
Pásztor Emil 6, 7
Paulay Ede 707, 708
Periklész 794
Péter apostol 691, 754, 796
Pétery Károly 656, 657, 665
Petőfi Sándor 634, 663, 665, 667, 677, 678, 698, 702, 726, 789, 796
Philiposz, II., makedón király 790
Platón 779, 785
Plichta Soma 657, 658
Plinius, Caius P. Secundus Maior 752
Plutarkhosz 635, 778, 792, 793
Polgárfi István 709
Pollák Miksa 636, 736
Pompéry János 727
Praznovszky Mihály 9, 636, 664, 672, 680, 681, 696–699, 702, 703, 731
Proudhon, Pierre Joseph 782

Pukánszkyné Kádár Jolán 636, 706
Püthagorasz 733

Quadet 771

Radó György 636, 663–666, 672, 675, 677, 699–702
Raffaello, Giovanni Santi di 786
Ramszesz, II. (Nagy), egyiptomi fáraó 745
Rejtő István 660
Révay József 636, 745
Reviczky Szevér 689, 697, 753
Reynaud, Jean 786
Riedl Frigyes 637, 783, 791
Riedl Szende 690
Rigoudaud, Ludovic 703
Robespierre, Maximilien 654, 769–771
Roland de la Platière, Jean-Marie 769
Roland, Manon Philipon 769
Rossini, Gioacchino Antonio 756, 761
Rouget de Lisle, Claude Joseph 767
Rousseau, Jean-Jacques 639, 742
Rudolf trónörökös 705
Rudolf, II., német-római császár (I. Rudolf néven magyar király) 763, 764, 766
Rusz Károly 690
Ruttkay Kálmán 629

Sáfrán Györgyi 629
Saint-Just, Louis 767, 771
Salamon, zsidó király 764
Salamon Ferenc 694
Schéda Mária 637, 739, 743, 749, 766, 788
Schedius Lajos 735
Scheiber Sándor 637, 736
Schiller, Friedrich 747
Sebestyén Gyula 657
Seress József 639
Sergiolus 751
Shakespeare, William 689, 728, 773, 775, 784
Shelley, Percy Bysshe 687
Simonyi Zsigmond 637, 727
Somogyi Sándor 632
Sőtér István 637, 750, 762, 780, 795
Sporschill, Johann 751
Staël, Germaine de 786
Steiger József 724
Sréter Miklós 661, 673
Staud Géza 602, 603, 636, 637, 639, 700
Sternberg, Adolf 702
Stoll Béla 9
Stoppe, Wolfhard 8
Striker Sándor 7, 630, 637, 725, 774, 779, 798
Sue, Eugène 753
Synesius 764

Szabad György 637, 663, 768
Szabó G. Zoltán 634
Szabó József 6, 7, 674
Szabó T. Attila 637, 728
Szász Andor 644, 645
Szász Károly 5, 6, 8, 379, 576, 602, 604, 605, 607, 608, 610–628, 672–674, 677, 682, 687, 689, 690, 692–694, 697, 734, 757, 759, 766, 772–776, 781, 786
Szathmári István 7, 637
Széchenyi István 782, 784, 789
Szegedy-Maszák Mihály 637, 774, 776, 789, 797
Székely Bertalan 704
Szekeres József 724
Szelényi Ödön 637, 784
Szeli István 662
Szemere Gyula 637, 727–729
Szentiványi Bogomér 661, 673
Szerb Antal 789
Szigetvári Iván 637, 767, 770, 780
Szilágyi Ferenc 631
Szokoly Viktor 679, 690
Szontagh Gusztáv 797
Szontagh Pál 6, 653, 654, 657–659, 661–665, 681, 693, 697, 726, 732, 733, 768, 771, 772
Szöllősi István 637, 732
Szücsi József 638, 731–733, 742, 743, 745, 748, 751, 752, 756, 759, 761, 765,

767, 770, 775, 779, 782–784, 787, 792, 793, 798

Tacitus, Publius Cornelius 782, 783
Tamás apostol 758
Tankréd, Galilea és Antiochia fejedelme 756, 761
Tarbay Ede 7, 638
Tarquinia 753
Tarquinius Collatinus 753
Tarquinius Sextus 753
Tarquinius Superbus, római király 753
Tasso, Torquato 756, 761
Taxner-Tóth Ernő 639, 735
Teleki László 751
Than Mór 630, 678, 704, 705
Tiberius, Brutus Junius fia 753
Tiberius Julius Caesar 753
Titus, Brutus Junius fia 753
Titus Annius 751
Titus Livius 753
Toldy Ferenc 668, 682, 696, 699, 727
Tolnai Vilmos 5, 6, 8, 14, 274, 598, 630, 638, 644, 650, 666, 717, 751, 752, 754, 762, 775, 777, 778, 780, 782–784, 786, 794, 798, 799
Tompa Mihály 665, 667, 680
Tomschey Ottó 699
Tóth József 707
Törös László 629
Túri Mészáros István 656, 665
Turóczi-Trostler József 799
Tycho de Brahe 763

Újvári Edit 638, 764

Vadnay Károly 679, 690
Vajda János 639, 685, 687
Vajda Péter 638, 734, 783, 789, 797
Á. Varga László 638
M. Varró Judit 639
Vasberényi Géza 645
Vaucanson, Jacques de 786
Veres Gyula 657
Veres Pál 732
Veres Pálné Beniczky Hermin 673
Vergilius, Publius Maro 604, 745
Vergniaud, Pierre 769
Vértesy Jenő 638, 639, 657, 751, 756, 761
Vespasianus, Titus Flavius, római császár 751
Vico, Giambattista 780
Vitellia 753
Voinovich Géza 5, 639, 655, 657, 672, 731, 732, 736–741, 744–750, 755–757, 760–764, 766–770, 772–774, 776–778, 780–783, 785–791, 794–798
Voltaire (Arouet, François-Marie) 756
Vörös Imre 639, 738, 742
Vörösmarty Mihály 639, 656, 663, 682, 702, 706, 742, 746, 748, 781, 784, 789

Waldapfel János 639
Waldapfel József 639, 653, 735, 742, 780, 781, 783
Walpole, Horace 760
Waschmuth, Wilhelm 795
Weber, Karl Julius 638, 752, 762, 777, 783, 794
Werbőczy István 772
Wiegleb, Johann Christian 765
Wohlrab József 9, 724
Wöhler, Friedrich 782

Xenophanész 741
Xerxes, perzsa király 793

Zákány Tóth Péter 638
Zebedeus 759
Zilahy Károly 639, 674, 690, 692, 697, 750, 762
Zolnai Gyula 799

Tartalomjegyzék

Előszó 5
A szövegállapotokban használt jelek 10

AZ EMBER TRAG⟨Ö⟩ÉDIÁJA (Szövegállapotok) 12
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA (Megállapított szöveg) 13

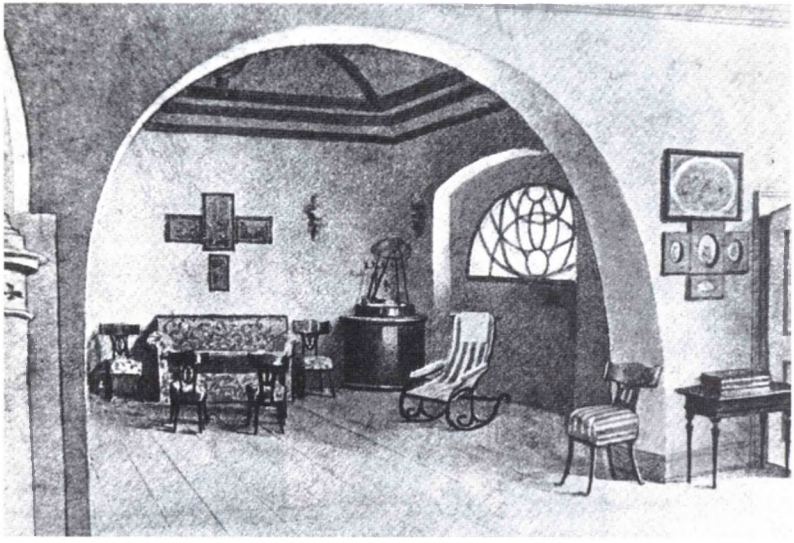
JEGYZETEK
Szövegkritikai dokumentumok 603
A szövegforrások és a felhasznált irodalom rövidítései 629
Bibliai helyek rövidítései 640
Egyéb rövidítések 641
Vázlat, jegyzetek? 643
Kézirat 652
Keletkezéstörténet 645
A kézirat fogadtatása 661
Kiadástörténet 663
Megjelenés a szerző életében 673
Részleges utánközlések a szerző életében 679
Fogadtatás 680
Fordítások, külföldi recepció 699
Illusztráció 704
A színpadra állítás terve 706
Az ember tragédiája kéziratának vizsgálata kriminalisztikai eszközökkel, módszerekkel (*Wohlrab József*) 709
Madách Imre és Arany János helyesírásáról 725
A megállapított szöveg textológiai elvei 730
Tárgyi magyarázatok 731
Névmutató 801

MELLÉKLET 811

MELLÉKLET

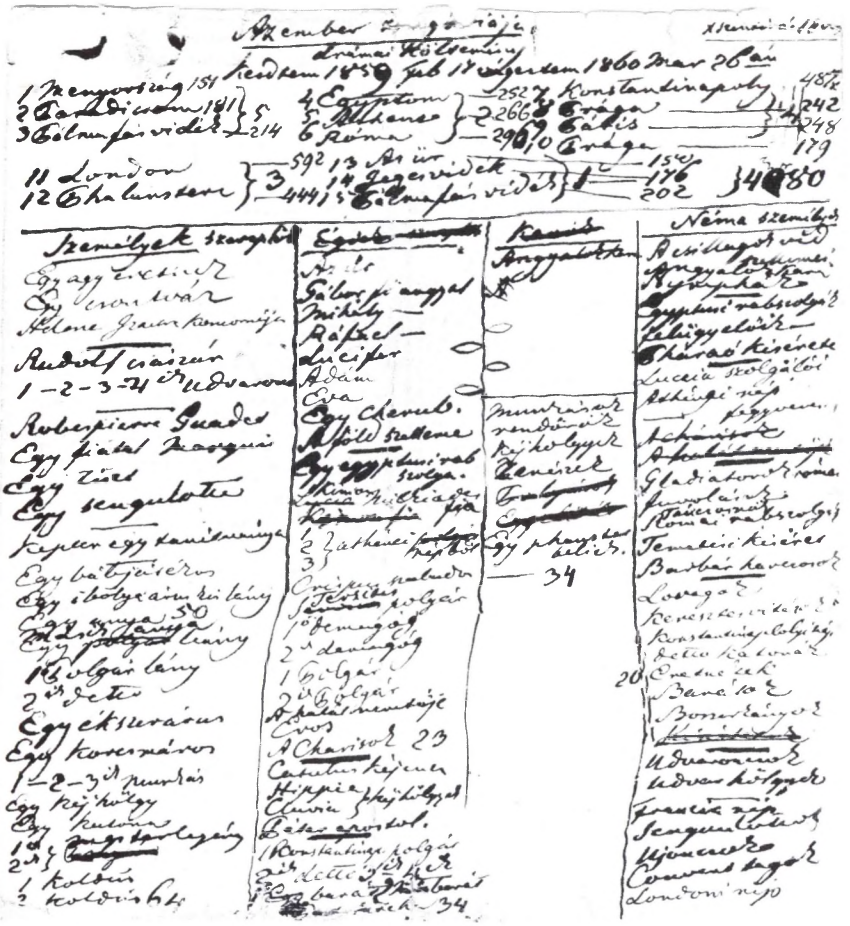
Madách Imre 1862-ben

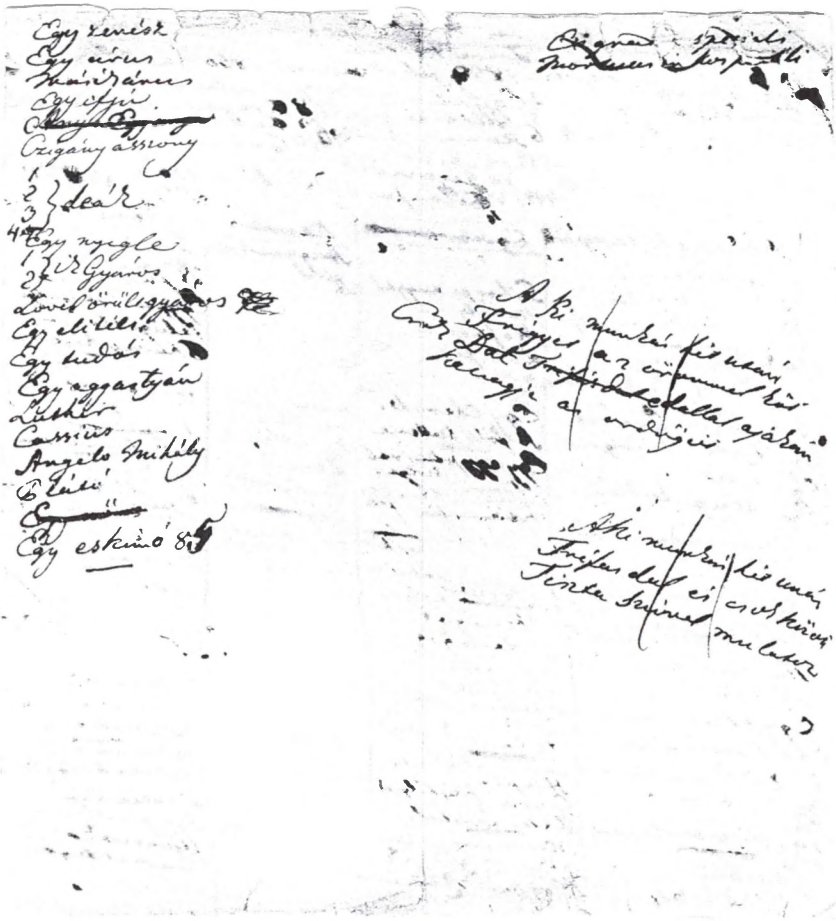
Ahol *Az ember tragédiája* megszületett: az író dolgozószobája, az alsósztregovai „oroszlánbarlang", Szerémy Alajos rajzán (1890)

Madách Imre íróasztala (Magyar Nemzeti Múzeum)

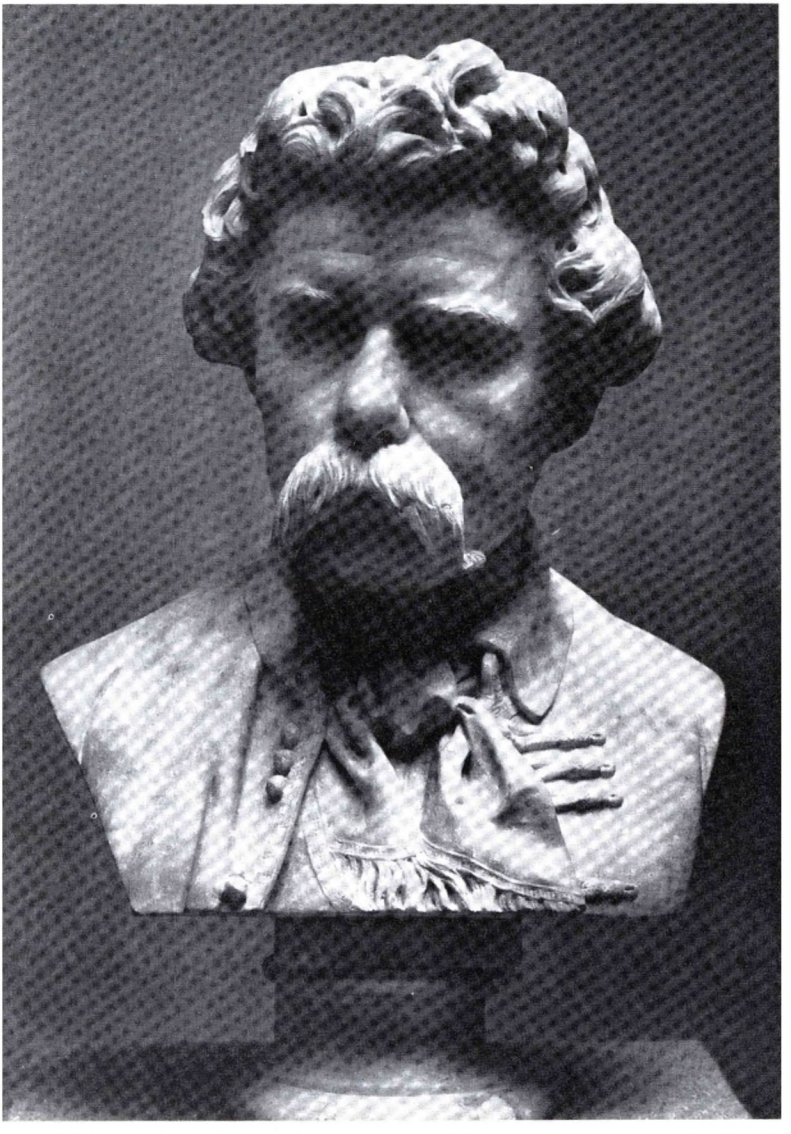
A *Tragédia* írása közben folyamatosan vezetett „munkalap” a megírás kezdő- és záródátumának, valamint az egyes színek terjedelmének az önellenőrzést szolgáló rögzítésével;

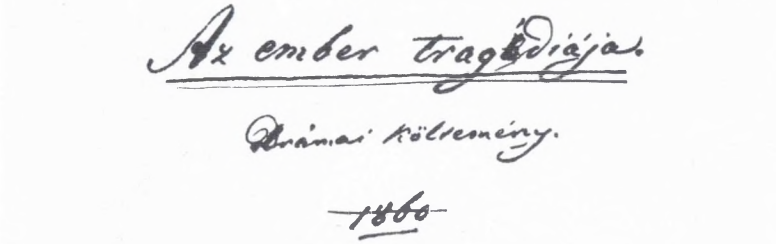
...a verzón az egyetlen megmaradt fogalmazvánnyal
(a Második mesterlegény dala a tizenegyedik színben)

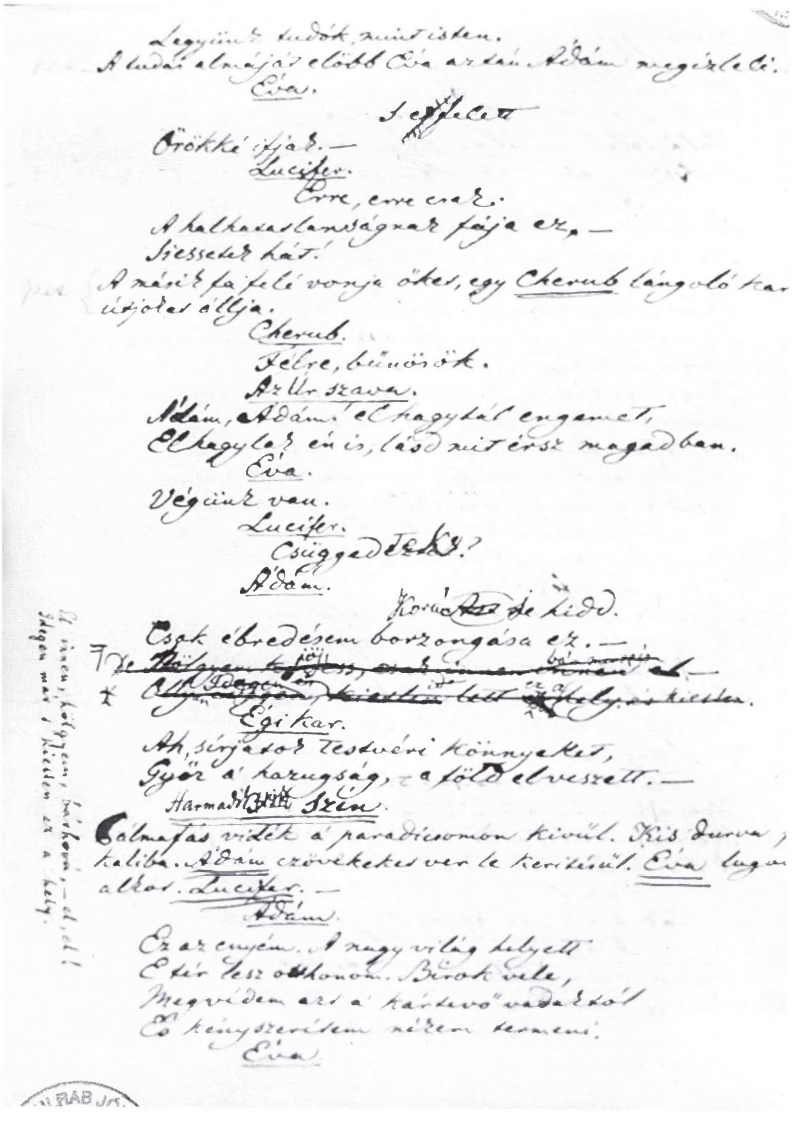
A második szín kéziratának részlete
a szerző ujjlenyomatával

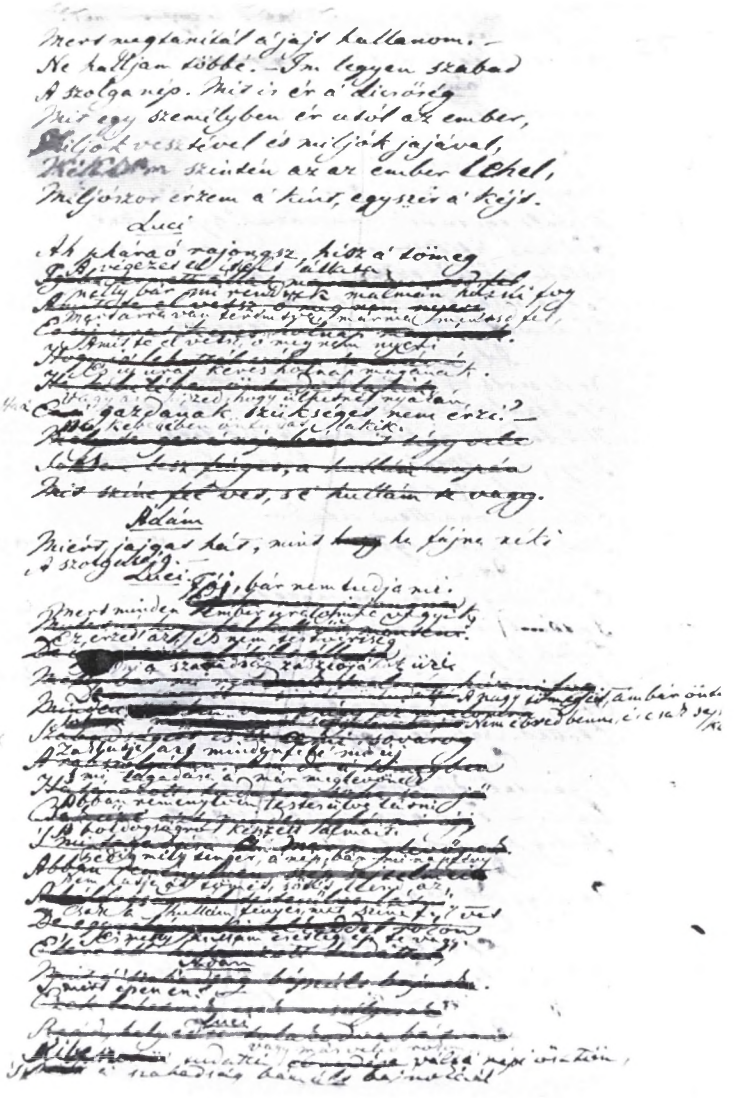
Az ember tragédiája bírálója, jobbítója
és sajtó alá rendezője, Arany János 1862-ben
(Izsó Miklós szobra; Magyar Nemzeti Galéria)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában K 531 jelzeten őrzött kézirat címlapja

A második szín befejezése
a szerző és Arany János javításaival

A negyedik szín megismételt 25. kéziratoldala
Madách átírásában...

Mert megtanítál a jajt hallatni.—
Ne hallják több.— Ím, legyen szabad
A polgár nép. Mit ér az a szivüség
Mit egy pirenéusban ér utól az ember,
Milljók nevével és milljók jajával
Kikben szivlén az az ember lehel;
Milljószor érzem a kint, egyszer a kéjt.

Lucifer.

Ah, pháraó, rajongsz; hisz' a tömeg
A nagyot arra ítélt állatja,
Mely minden rendnek nalmán húzni fog,
Mert arra van teremtve. Mást ma mentél fel:
A mit te eldobtál, ő meg nem nyerné,
Ez új urat keres kubnap magának,
Vagy azt hiszed, hogy jólthetnél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?—

Ádám.

Miért jajgat hát, mintha fájna néki
A rolgaság?

Lucifer.

Fáj; bár nem tudja, mi.
Mert minden ember üralomra vágy,
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához üzi.
A nagy tömeget; ámbár öntudatlá
Néni ébred benne, és csak sejtelemkint
Zaklatja minden olyasvét, mi új,
S mi tagadása a már meglevőnek;
Abban reménykén tévtosülve látni
A boldogságról képzett álmait.
Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Nem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a buliám ragyog, mit fúne fölvet,
Ő mely bullám csatlag ép' te vagy.

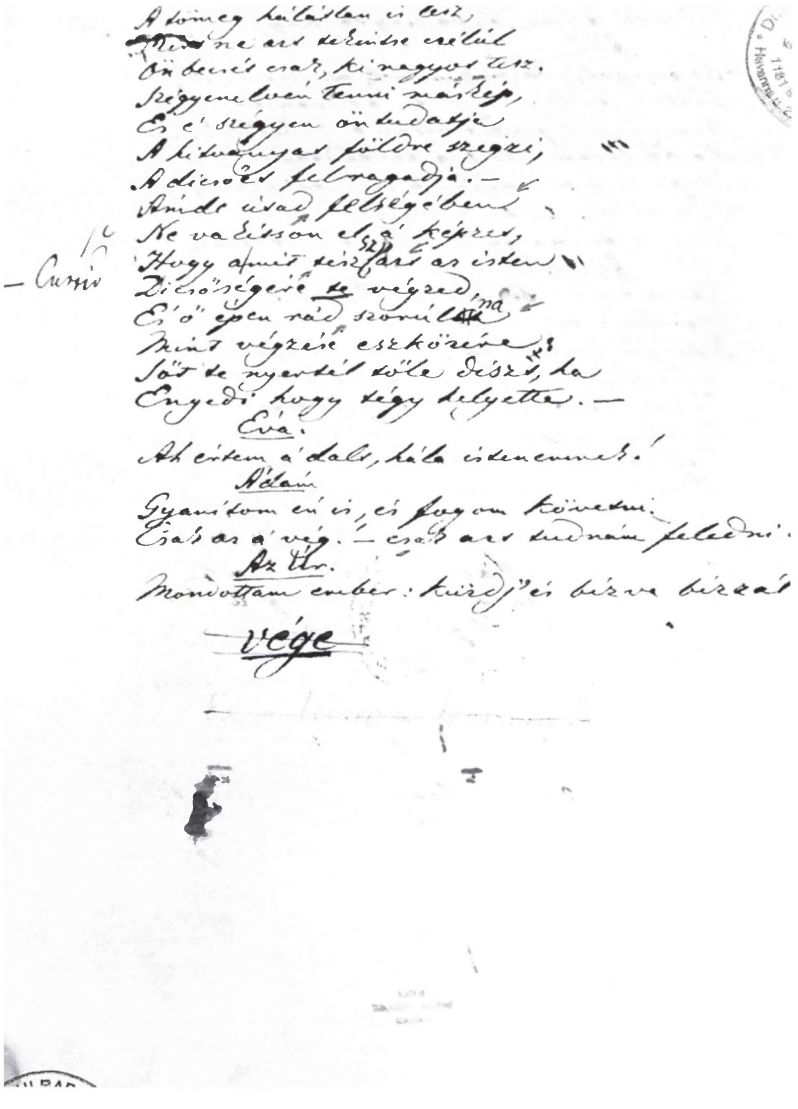
Adám.

S mért épen én?

Lucifer.

Vagy más, ocsod rokon,
Kiben tudatlá vált a népi ösztön,
S ki a szabadság bárnult bajnokául

...és Arany tisztázatában

A kézirat utolsó oldala, amelyen jól látható,
hogy a szállóigévé lett zárósoron Arany nem javított.

AZ

EMBER TRAGÉDIÁJA.

DRÁMAI KÖLTEMÉNY.

IRTA

MADÁCH IMRE.

KIADTA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

PEST.
EMICH GUSZTÁV, MAGYAR AKADEMIAI NYOMDÁSZ.
MDCCCLXI.

Az első kiadás címlapja

AZ

EMBER TRAGÉDIÁJA.

DRÁMAI KÖLTEMÉNY.

IRTA

MADÁCH IMRE.

(MÁSODIK TETEMESEN JAVITOTT KIADÁS.)

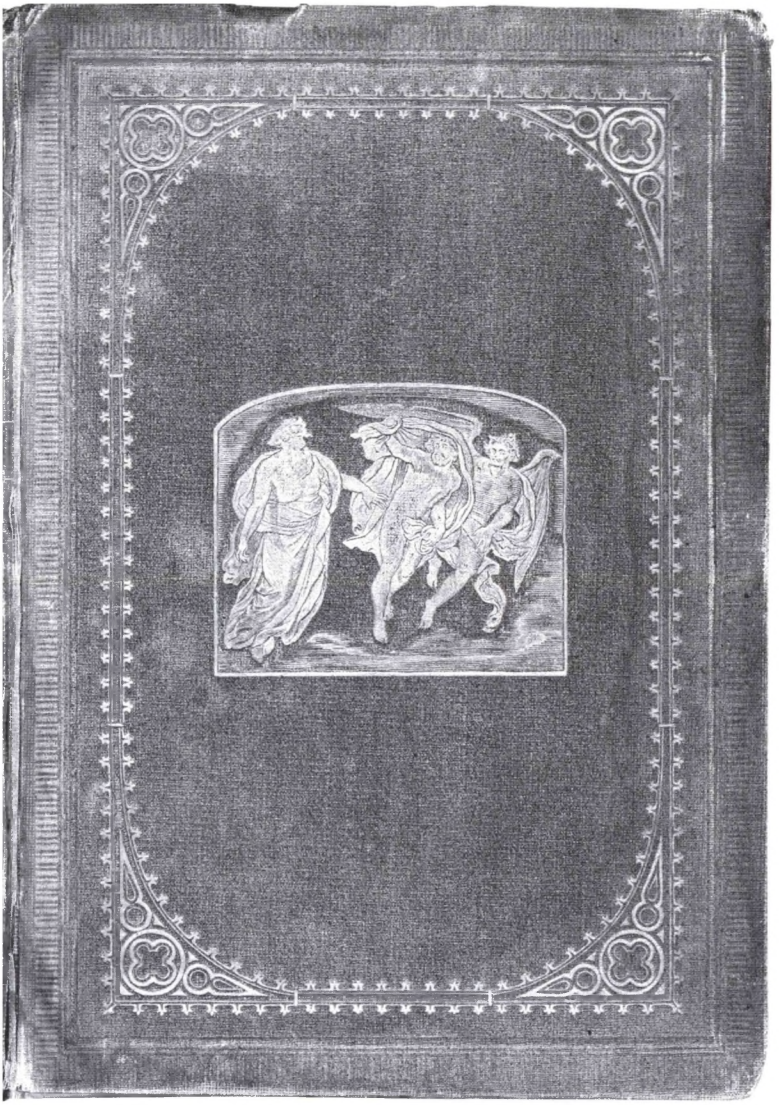

PEST,

EMICH GUSZTÁV SAJÁTJA.

MDCCCLXIII.

A második és egyben szerzője életében utolsó kiadás címlapja

A második kiadás eredeti kötése
Than Mór festményének reprodukciójával